

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
MEDIEVISZTIKA PROGRAM

Kovács Szilvia
A kunok története a mongol hódításig
(Doktori értekezés)

Témavezetők:

dr. Ivanics Mária egyetemi tanár

dr. Zimonyi István habil. egyetemi docens

Szeged
2012

Tartalom

Bevezetés	3
A kunok nevei és eredete	6
A kunok nevei.....	6
A kipcsak név	10
A kuman és kun elnevezés	12
Az idegen elnevezések (polovec, pallidi, Valwen, hartes)	17
Egyéb elnevezések.....	19
Összegzés	21
A kunok eredete.....	23
A <i>qūn</i> -ok és <i>kun</i> -ok azonosítása	26
A šārīk és kunok azonosításának elmélete	34
A kun~qūn és a kun~šārī azonoságát elutasító elméletek	37
Más elméletek.....	40
Összegzés	41
A kunok és a Rusz	43
A kunok és a Rusz 1055 és 1132 között	46
Rusz hadjáratok a steppére.....	65
Bonjak, Tugorkan és Sarukan	82
A kunok és a Rusz 1132 és az 1160-as évek között	91
Dašt-i qipčaq, Zemlja poloveckaja és Cumania	103
Fekete- és Fehér-Kumánia	106
A kun szállásterületek.....	109
A kunok és a Rusz a 12. század második felétől a mongol hódításig	118
A Kunföld Koncsak idejében	124
A Kajala menti csata.....	133
A kunok győzelmének következményei	140
Kunok a 12. század utolsó évtizedében	143
A kunok és mongolok	151
A kunok és a Balkán-félsziget a 11. század második felétől 1241-ig	161
A Bizánci Birodalom és a kunok a 11. században.....	162
A kunok első megjelenése a Bizánci Birodalomban (1078)	162
A Bizánci Birodalom és a kunok 1083-ban	165
A kunok portyái a Bizánci Birodalom területén az 1080-as évek végén.....	170
A kunok és az 1091-es lebunioni csata.....	173
A lebunioni csata	178

A kunok 1094-es hadjárata a Bizánci Birodalom területén	181
A kun harcosok I. Alexiosz Komnénosz bizánci császár seregében	193
A kunok és a Bizánci Birodalom a 12. században.....	200
A kunok 1114-es támadása	200
A kunok és a Bizánci Birodalom I. Manuél Komnénosz uralkodása idején.....	204
Kunok a Balkán-félszigeten a 12. század végétől 1241-ig	217
A kunok és a bolgár–vlach felkelés Bizánc ellen.....	217
A kunok, a II. Bolgár Cárság és a Latin Császárság.....	227
A kunok katonai jelentősége a Balkán-félszigeten.....	236
Összegzés	241
A kunok és a Magyar Királyság	243
A kunok és a Magyar Királyság a 11. században.....	243
Az 1091-es kun támadások a Magyar Királyság területére	245
A peremisli csata	252
A kunok és magyarok a 12. században	257
A kunok és magyarok a 13. században	260
A kunok és a keresztény térítés	264
Összegzés	278
Következtetések	280
Mellékletek	285
Irodalom.....	294
Web-irodalom.....	325
Rövidítésjegyzék	329

Illusztrációk jegyzéke:

- Az Oleget támogató kunok Csernyigov környékét támadják 55. o.
- al-Idriszi világtérképének részlete 108. o.
- Kun kőszobrok a 11–13. századból 114. o.
- Igor üldözi a menekülő kunokat 137. o.
- Vszevolod harcol, Igor elfogása 137. o
- A Kajala lokalizálása 139. o.

Bevezetés

A 11–13. században Kelet-Európa történetében a Volga vidékétől az Al-Dunáig terjedő területen a Kijevi Rusz, a volgai bolgárok és a kunok töltötték be meghatározó szerepet. E három hatalom közül a Kijevi Rusz története jól ismert, részleteiben is kidolgozott, számos nagy összefoglaló munka jelent meg róla. A volgai bolgárok jelentősége már kevésbé köztudott, de a 20. században, majd a Szovjetunió felbomlása után a nekilendült kutatásuk, és mára jelentős szakirodalom áll rendelkezésünkre a témával kapcsolatban. A harmadik hatalom, a Kelet-Európában a legkésőbb, a 11. században megjelenő kunok, a jelen munka központi szereplői.

Dolgozatom tulajdonképpen historiográfiai áttekintés a kunok történetéről, amelynek időhatárait két esemény indokolja. Az 1054–1055-ös kezdet egyértelmű, hiszen a kunokat ekkor említik először a Volgától nyugatra levő területen. A vizsgált időszak végét pedig a kunok lakta területek mongolok által való meghódítása jelenti az 1230-as évek végén.

Első megjelenésükkor a róluk szóló óoroszló évkönyvbeli rövid megjegyzés még nem árul el sok mindent, azonban az elkövetkező századokban nemcsak a Kijevi Rusz szempontjából lesz érdekes, hogy mi is történik a kunok lakta steppei területeken, de a többi szomszédos földműves civilizációjú hatalom, így a Kaukázus előterében levő Grúz Királyság, nyugat felé a Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság számára is figyelmen kívül nem hagyható geopolitikai tényezővé váltak. A kunok és szomszédaik kapcsolatát nemcsak a történetírásban szinte toposszerűen ismétlődő, a letelepült és nomád civilizációk közötti ellenségeskedés mentén lehet megközelíteni, noha kétségtelen, hogy a források legtöbbször a többi nomád néphez hasonlóan olyankor említik őket, amikor országaik ellen támadtak. Azonban ezek a kapcsolatok sokkal változatosabbak voltak minden téren.

A kunok után nem maradt fent belső írott forrás. Történetüket a szomszédos népek írott kútfőiből és a régészeti leletekből sokan igyekeztek rekonstruálni, és számos kitűnő munka jelent meg a kunokról nemcsak idegen nyelven, de magyarul is. A teljesség igénye nélkül meg kell említenem Golubovskij 1884-es, a német Marquart 1914-es és Rasovskij 1927 és 1939 között megjelent úttörő munkáit. A 20. század második felében a kunokkal kapcsolatos orosz régészeti irodalom két meghatározó alakja Svetlana Aleksandrovna Pletneva és German Alekseevič Fedorov-Davydov. Angol nyelven pedig Omeljan Pritsak, Peter B. Golden, Vásáry István munkáit kell kiemelni.

A kunokkal foglalkozó magyar nyelvű szakirodalom is a 19. századig vezethető vissza. Ekkor jelent meg Gyárfás István nagy, négykötetes munkája, a 20. században pedig egymás után láttak napvilágot a kitűnő régészeti munkák Pálóczi Horváth András, Selmeczi László, Horváth Ferenc, Fodor István, Hadházi Gábor tollából. Ezeknek jelentős része a Magyarországon letelepedett kunok régészeti nyomait vizsgálja. A kunokkal foglalkozó magyar turkológusok közül fontos megemlíteni Németh Gyula, Rásonyi László, Mándoky Kongur István, Vásáry István munkásságát. A történészek közül is sokan érintették a kunok történetét az általuk vizsgált korszak, terület vagy nép kapcsán. Itt Györffy György, Kristó Gyula, Makk Ferenc és Font Márta írásait kell kiemelni. E szerzők munkái alapvető szakirodalomként szolgálnak bármely kunokkal foglalkozó kutató számára, fontos részterületeket vizsgálnak és pontosítanak. Ezek közül némelyik úttörő munkának bizonyult, ilyen például Pálóczi Horváth András *Besenyők, kunok, jászok* c. könyve, ami az 1989-es magyar nyelvű változat után több nyelven is megjelent, vagy a nehezen hozzáférhető 1994-es *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában* c. könyve. Hasonlóan úttörő Vásáry István 2005-ös *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365* c. monográfiája, amelyben egy korábban alig vizsgált szempontból tárgyalja a kunok Balkán-félszigeti szereplését a 12–13. század fordulóján.

A kunok történetének rövid, áttekintő összefoglalását megtaláljuk különböző kézikönyvekben, ilyen többek között Golden (1992, 1994), Spinei (1999, 2003), magyar nyelven Vásáry (2003²) vonatkozó részei. Hasznos kézikönyv a bolgár Stojanov két munkája is (2006, 2009).

Egészében azonban még nem dolgozták fel historiográfiai szempontból a kunok történetét. Ez érthető, hiszen az Irtis vidékétől az Al-Dunáig terjedő térséget elfoglaló törzsszövetségi rendszerben élő nép történeti jelentősége nemcsak az említett területen, de például Egyiptom történetében is meghatározó. Ezért a dolgozat megírásakor kénytelen voltam megszorításokat tenni, és elsősorban a kunok és a Rusz, a kunok és a Balkán-félsziget, valamint a kunok és a Magyar Királyság történetével kapcsolatos irodalmat tekintetem át. További feladat a Horezmi Birodalomban, a Grúz Királyságban, valamint a mameluk Egyiptomban betöltött szerepük vizsgálata és annak összefoglalása. Az utóbbi években gyorsuló ütemben zajló ukrainai, oroszországi ásatások eredményei is kimaradtak a munkából, mert olyan mennyiségű szakirodalom áll az érdeklődő rendelkezésére, amely egy önálló monográfiához szolgáltatna elegendő anyagot.

A dolgozat elsősorban eseménytörténet, a kunok és szomszédaik politikai, diplomáciai kapcsolatait vizsgálja. A rendkívül szerteágazó és rengeteg adatot tartalmazó anyag rendezési

elvének meghatározása nem volt könnyű feladat. Az látszott legmegfelelőbbnek, ha nem tisztán kronológiai sorrendbe rendezve mutatom be a kunok történetét, hanem a különböző szomszédos hatalmakkal fenntartott kapcsolataik szempontjából csoportosítom és foglalom össze az eseményeket. Szerkezetileg így négy nagyobb fejezetből áll a dolgozat: az elsőben a kunok önelnevezéseivel, illetve külső neveivel kapcsolatos elméleteket és eredményeket foglalom össze, valamint a sokat vitatott kun eredetkérdést. A másodikban a Russzal való kapcsolatukat tekintem át, ezt követően a harmadik fejezetben előbb a Bizánci Birodalom, majd a II. Bolgár Cárság életében betöltött szerepüket részletezem, végül pedig a Magyar Királysággal való kapcsolatukat elemzem. Az így rendezett anyagban szerkezete miatt természetesen néhol lehetnek átfedések, ezeket igyekeztem keresztutalásokkal csökkenteni.

Mivel a feldolgozott másodlagos irodalom, akárcsak a források különböző nyelvűek, a különféle átírási szokások és rendszerek keveredését elkerülve a dolgozatban szereplő, nem latin betűs nevek esetén az ún. népszerű átírást választottam. Ez alól kivétel képeznek a hivatkozásokban szereplő egyes szerzők nevei, esetükben ragaszkodtam az adott írásrendszer tudományos átírásához. A földrajzi neveket szintén átírtam, és ha van az illető névnek a magyarban elterjedt formája, azt megtartottam. Ahol lehetséges, zárójelben mindig megadtam a mai alakot is, valamint hogy melyik mai ország területén található. Az események könnyebb nyomon követése érdekében a szövegben elhelyeztem néhány térképet és illusztrációt, a függelékben pedig további térképek, valamint a kijevei nagyfejedelmek uralkodói listája segítik az olvasót.

Végül szeretném megköszönni tanárainknak és kollégáimnak a kritikai megjegyzéseiket, a további irodalomra tett javaslataikat, amelyek segítették a dolgozatom színvonalának javítását. Köszönöm témavezetőimnek: Ivanics Máriának és Zimonyi Istvánnak a segítő útmutatásait. Külön köszönettel tartozom Makk Ferenc professzor úrnak, kollégáimnak, Polgár Szabolcsnak és Balogh Lászlónak a dolgozat egyes részeihez fűzött javaslataikért.

A kunok nevei és eredete

A kunok nevei

A magyar nyelvhasználatban kunként ismert nép történetének egyik jellemző vonása, hogy a különböző, sőt időnként még az azonos nyelvű forrásokban is eltérő neveken bukkan fel.¹ A történeti és földrajzi körülmények ismeretében, valamint néhány írott kútfő magyarázatának köszönhetően azonban legtöbb esetben nyilvánvaló, hogy ugyanarról a népről, törzsszövetségről, illetve annak tagjairól lehet szó. A magyar nyelvterületen meghonosodott kun, valamint a törzsszövetséggel kapcsolatos kuman,² kipcsak népnév etimológiája és egymáshoz való viszonya nemcsak a turkológiának, de a történettudománynak is egyik olyan kérdése, amely mind a mai napig nincs megnyugtatóan tisztázva. A kérdést bonyolítja, hogy a turkológiában a kipcsak egy összefoglaló név, amely a köztörök nyelvek egyik népes ágát jelöli. A népnevek vizsgálatával kapcsolatos elméleteknek és eredményeknek a történettudomány az esetek többségében azért tulajdonít nagy fontosságot, mert úgy vélték, hogy azok etimológiájára történeti hipotézist lehet építeni, mivel megjelenésükkor beszélő nevek. Ezek az adatok pedig ideális esetben segítséget jelenthetnek egy nép legkorábbi történetének, illetve kialakulásának földrajzi és nyelvi hátterének rekonstruálásában olyan időszakokban, mikor ezekről a folyamatokról nincsenek írott forrásaink. Van azonban néhány olyan szempont, amit nem szabad szem elől téveszteni. Amellett, hogy a népnevek vizsgálata gyakran nem nyújt segítséget az etnogenezis kutatásában, azt sem lehet mindig tudni, hogy a forrásokban való megjelenésükkor a vizsgált népnevek megtartották-e még közszoí jelentésüket, vagy pedig már tulajdonnévvé válva elhomályosultak.

A kunokkal kapcsolatosan használatos nevek öt csoportja³ a következő: (1) kipcsak; (2) *Cuman* ~ *Coman*; (3) kun;⁴ illetve (4) *polovec*, *pallidi*, *Valwen*, *χαρτῆšk'*, amelyek az

¹ Ezeket magyar nyelvű tanulmányában Györffy György gyűjtötte össze (1990a, 203–204).

² A kunok *Cuman/Coman* önelnevezésére a magyar nyelvben a *komondor* szó utal, ami először 1454-ben személynévként szerepel. Török forrásokban nem bukkan fel. Magyarázata *kuman+dur* (Berta–Róna-Tas 2011, 559–560).

³ Ennél részletesebb csoportosítás olvasható Györffy 1948-ban megjelent tanulmányában (Györffy 1990a, 200–203), de lényegében a nála felsorolt nevek a fenti öt csoport alakjait tükrözik.

önelnevezésnek tekintett kuman és kun fordításai, tükörszavai; valamint (5) kangli. Ezeket két csoportra bontva szokták vizsgálni, az egyikbe az önelnevezésnek, míg a másikba az idegen elnevezésnek tekintett népneveket sorolják.

Ebben az alfejezetben a különböző elnevezések felsorolása után előbb a török eredetű, önelnevezésnek tekintett kipcak, kuman és kun népnevek etimológiájával, majd pedig az idegen elnevezésekkel foglalkozó hipotéziseket ismertetem.

A kunokkal kapcsolatos népneveket számos jelentős orientalista és nyelvész vizsgálta. A legtöbb kutató elfogadja, hogy az órosz forrásokban szereplő *polovec* (Половци, Половцы), ritkán kuman (Кумани, Куманы, Хинова), a muszlim forrásokban kipcak (illetve ennek különböző változatai),⁵ a latin nyelvű kútfőkben *Cumanus*, *Cumani*, a magyarországi latin nyelvű forrásokban *Cunus*, *Cuni*,⁶ a kínai forrásokban *k'in-č'a*, *k'o-fu-č'a*, *k'o-pi-čao* (Pelliot 1920, 149), a mongol kútfőkben *kibčaq*, *kibča'ud*, *kibča'ut*, *kimča'ud* (Mtt 198§. 262§. 270§. 274§ 275§. 277 §; vö. Ligeti 1962, 126, 130, 132, 134),⁷ a szírben *qūmānāyē* (Chabot 1905, 155, 204, 207; vö. Kmoskó 2004, 225),⁸ a bizánci forrásokban *κόμανοι*, *κουμάνοι* (ByzTurc. II, 167–168), Edesszai Máté örmény Krónikájában *hartes* (*khartēšk*,

⁴ A muszlim forrásokban és egy szír térképen szereplő *qūn* elnevezéssel kapcsolatosan a következő, A kunok legkorábbi története c. alfejezetben kitérek arra, hogy ebben a forráscsoportban szereplő népet nem lehet a Magyar Királyság területén a 13. században letelepült népcsoporttal, illetve azok őseivel összekötni.

⁵ L. az 1. számú táblázatban.

⁶ A latin nyelvű forrásokban *Cumani*, *Comani*, *Commani*, *Comanni*, *Chumani*, *Chomani*, *Quomani*, *Camani*, *Comanitae*, *Gummani* áll. A magyarországi latin nyelvű kútfőkben gyakran *Cuni*, *Chuni* is megjelenik (Györffy 1990a, 202).

⁷ A Mongolok titkos történetének a Ligeti Lajos által elkészített 1971-es transliterációja a következő webhelyen olvasható: <http://altaica.narod.ru/shengl.htm>.

⁸ Szíriai Mihály szír krónikájában bizánci hatást tükröz a *qūmānāyē* alak: „a görög birodalom határán vannak, mégpedig attól északra, és *qūmānāyē* (kunok) néven neveztetnek annak a bizonyos országnak a neve után” (Kmoskó 2004, 225). A kuman népnév feltehetően ezen a helyen szerepel először a szír nyelvű forrásokban. Érdekes a jakobita patriarcha megjegyzése, miszerint egy terület neve után nevezték kumannak a népet. Lehet, hogy ez a Kr. u. 77-ben közzétett pliniusi műnek, a *Naturalis Historiának* azon részére (VI. 30) vezethető vissza, ahol az ókori szerző a Dariel-hágó kapcsán leírja, hogy azt egy Cumania nevű erődítmény védi (Dickens 2008, 222).

A jakobiták pátriárkájának szír nyelvű munkáját már a 13. században örményre fordították. A vonatkozó helyen a fordító, Isok könyvében *qoman* alak áll (Langlois 1868, 286), később azonban kipcakokról ír (Langlois 1868, 287).

khartēsch) (Dulaurier 1858, 89, 404–405; Dostourian 1993, 306)⁹ és *khaph'tchakh*, *kheph'tchakh* vagy *kheph'tchikh* (Dulaurier 1858, 304–305, 460; vö. Dostourian 1993, 227; Langlois 1868, 287), a grúz krónikákban *qivča'q-i* (Georg.Chron. 20, 26, passim.),¹⁰ a lengyel kútfőkben *plawci*, *plauci*, *polowczi* (Mathias Miechov 51–53, 60, 61 passim.), illetve *Cimowe* (MGH SS XIX, 668), a német forrásokban *Valben* (MGH Dt. Chron III, 44, 678 passim), *Valwen* (MGH Dt.Chron, I/1, 335; II, 254, 531 passim), emellett *Cumani*, *Comani*, *flavus*, *pallidus* alakban (a német nyelvterületen született latin nyelvű forrásokban) megjelenő népnevek összetartoznak. Néhány esetben írott források is alátámasztják, hogy az eltérő népnevek ugyanazt a népet jelölik.

A különféle forrásokban előforduló népnevek áttekintését lásd az 1. táblázatban.

⁹ Az örmény forrás angol fordítója a szövegben szereplő *hartes* (*khartēšk'* pl.) népet a magyarokkal azonosítja (Dostourian 1993, 306). Így a vonatkozó rész fordítása szerint: „For the nations of Serpents went forth and pushed against the Magyars...”, és csak a kommentároknál magyarázza, hogy szerinte az eredeti örmény szövegben szereplő *hartes* (*khartēšk'*) az magyarokra vonatkozik (Dostourian 1993, 80, 306). A 19. századi fordító megtartotta a francia fordításban a *khartēsch* alakot, és a kommentárrészben megkérdőjelezi a magyarokkal való azonosítás lehetőségét. Annyit jegyez meg, hogy Máté nyilván egy olyan nomád törzsre utal, amely a Kaszpi-tengertől a Dunáig terjedő részen élt (Dulaurier 1858, 89, 404–405). Edesszai Máté a későbbiekben olyan események kapcsán, ahol más források alapján igazolhatóan kunokról van szó, kipszakokat említ, a *hartes* nem fordul elő munkájában máshol (Dulaurier 1858, Dostourian 1993, 227).

¹⁰ A használt angol fordításban Qipchaq (Kipchak) olvasható.

<p>(1) kipszak = ótör. [qī]bčāq (~ [qī]pčāq ~ [qī]wčāq); arab, perzsa خفشاخ <i>ħifšāħ</i>, خفچاخ <i>ħifčāħ</i>, خفچاق <i>ħifčāq</i> (خفچاق <i>ħifğāq</i>), قفچاق <i>qifčāq</i> (قفچاق <i>qifğāq</i>), قيبچاق <i>qibčāq</i> (قيبچاق <i>qibğāq</i>); orm. <i>khaph'tchakh</i>, <i>kheph'tchakh</i> vagy <i>kheph'tchikh</i>; grúz <i>qivč'aq-i</i>; mong. <i>Kibča'ut</i>, <i>Kibča'ud</i>, <i>Kimča'ud</i> (Sg. <i>Kibčaq</i>); kín. <i>k'in-č'a</i>, <i>k'o-fu-č'a</i>, <i>k'o-pi-čao</i>; lat. <i>Capchat</i>, <i>Capchac</i>;</p>
<p>(2) kun = magyar <i>kun</i>; mo.-i lat. <i>Cunus</i>, <i>Cunis</i>, <i>Cuni</i>, <i>Chuni</i>; arab-perzsa قون <i>qūn</i>;</p>
<p>(3) kuman = gö. <i>Κούμανοι</i>, <i>Κουμάνοι</i>, <i>Κομᾶνοι</i>, <i>Κουμάνος</i> ~ <i>Κόμανοι</i>, <i>Κομάνοι</i>, <i>Κομάνος</i>; lat. (> ol., fr., ném., lengy., magy.) <i>Cumani</i>, <i>Cumanus</i>, <i>Cumaniam</i>, <i>Cumanicum</i>, <i>Cumanorum</i> ~ <i>Chumani</i> ~ <i>Gummani</i> ~ <i>Quomani</i> ~ <i>Comani</i>, <i>Commani</i>, <i>Comanis</i>, <i>Commanis</i>, <i>Comain</i>, <i>Commmain</i>, <i>Comanes</i>, <i>Comania</i>, <i>Comanie</i>, <i>Comanicum</i>, <i>Comanorum</i>, <i>Comanitae</i> ~ <i>Chomani</i>; or. <i>коумани</i>, bolg. <i>коумани</i>, <i>куманми</i>; grúz <i>koman-i</i>; szír <i>qūmānāyē</i>; orm. <i>Qoman</i>; arab <i>Qumān</i> (القمانين <i>al-qumānīn</i>, القمانيون <i>al-Qumāniyyūn</i>, القمانيه <i>al-Qumāniyya</i>);</p>
<p>4) polovec és fordításai = or. <i>половци</i> ~ cseh <i>plavci</i>, <i>plawci</i> ~ lengy. <i>Polowczy</i>, <i>plawci</i>, <i>plavci</i>, <i>plauci</i> (<i>plaucos</i>, <i>Plaucorum</i>), nyugati szl. <i>Plavec</i> (~ magy. <i>palóc</i>); lat. <i>Pallidi</i>, <i>Flavi</i>; ném. <i>Valwen</i> (<i>Valven</i>, <i>Walwen</i>, <i>Falwen</i>), <i>Valewen</i> (<i>Falawa</i>), <i>Valben</i> (<i>Falben</i>), <i>Balwen</i> (<i>Blawen</i>); no.-i lat. <i>Valani</i>, <i>Valoni</i>, <i>Falones</i>, <i>Phalagi</i>, <i>Valvi</i>, <i>Valui</i>; orm. <i>zXartēšk'n</i> (Sg. <i>Xartēš</i> ~ <i>χarteas</i>, <i>χartyas</i>, <i>χardjas</i>);</p>
<p>(5) <i>kangli</i> = arab-per. قنگلی <i>Qankli/Qangli</i>; lat. <i>Cangle</i>, <i>Kangit</i>; mong. <i>ᠵᠠᠩᠯᠢᠨ</i>;</p>

1. táblázat: A kunok nevei a forrásokban
(Stojanov 2006, 45–46 alapján)

A kipcsak név

A kipcsak az egyik önelnevezés, egyben idegenek által is átvett forma, amely gyűjtőnévként számos népcsoportra kiterjedt politikai szempontok alapján (Németh 1941, 166; Ligeti 1986, 405; Berta 1996, 13; Vásáry 2001, 188; Vásáry 2005, 6). Ezt az elnevezést használták más török népek, az örmény, a grúz források szerzői, és ebből származtathatók az arab és perzsa nyelvű muszlim kútfőkben levő különböző alakok (Hazai Gy.: Qipčaq. In: *EI* V. 125b–126b).¹¹ Később, a 13. században ez a török népektől átvett alak (*Kibčaq*, *Kibča'ut*) jelenik meg A mongolok titkos történetében (Mtt 198§. 262§. 270§. 274§. 275§. 277§; vö. Ligeti 1962, 126, 130, 132, 134). A kínai forrásokban szereplő neveket pedig a mongoloktól kölcsönözték (Pritsak 1982, 321–322; Pelliot 1920, 149). Azaz alapvetően a török, mongol, kínai, muszlim, örmény, grúz – tehát a keleti források használják ezt az elnevezést.

Ez a népnév jelenik meg legkorábban a forrásokban. Az ujjur kori sine-uszui felirat (759–760) *qbčq* olvasatát és $[q^i]bc^a q$ rekonstrukcióját (Kljastornij 1986, 23; Kljaštornij 1986a, 153–154)¹² egyes kutatók elfogadják (Senga 1997, 187; Spinei 1999, 203), míg mások

¹¹ Ez alól kivétel al-Idrīsī, illetve az ő munkáját használó 13. századi al-Magribī és Abu'l-Fidā (Bartold' 2002², 99). Al-Idrīsīnek, a 12. századi muszlim földrajzírás kiemelkedő alakjának munkájában a mindössze két alkalommal népnévként szereplő, a *q.mān*, és az ebből képzett jóval többször megjelenő *Q.mānīya* földrajzi elnevezés bizánci hatásra vezethető vissza (Konovalova 1999, 178). Al-Idrīsī életéről – akit előkelő, azaz a Mohamed próféta családjától való leszármazása következtében al-Sarīfnak 'nemes, előkelő' is neveznek – nem sokat tudunk, egyetlen biztos időpont könyve befejezésének éve, 1154. Az életrajzával kapcsolatos információk hiánya magyarázható azzal, hogy a muszlim szerzők hitehagyottnak tekinthették, mivel a keresztény II. Roger (1105–1154) szicíliai udvarában, Palermóban élt és alkotott. Kutatói szerint valószínűleg 1110-ben született Ceutában, majd Kordovában tanult, sokat utazgathatott Hispániában, Észak-Afrikában és talán a keleti arab területeken. Halálának időpontja 1165-re tehető. Szicília a korban jelentős kereskedelmi és hajózási központ volt, városaiban a hajósok és kereskedők mellett a kereszties hadjáratokon részt vevők is megfordultak. A sziget korához képest felvilágosult uralkodója a terület arab és bizánci származású lakossága miatt is kapcsolatot tartott fenn az arab világgal és a Bizánci Birodalommal. Így a közösen dolgozó II. Roger és al-Idrīsī forrásbázisa igen kiterjedt volt. Feltehetően együtt készítették el az 1160-as lázadásban elpusztult ezüst lapra vésett térképet. Ehhez a térképhez készült kommentár a ptolemaioszi klímarendszernek megfelelő beosztású munkája, A horizontok bebarangolása után vágó mulatságának könyve (*Kitāb nuzhat al-muštāq fī 'htirāq al-āfāq*), amelyet – mivel II. Roger is részt vett a munkában – röviden Roger könyve (*Kitāb Ruḡār* vagy *Al-kitāb al-Ruḡārī*) néven is említenek. A munka több kéziratban is fennmaradt, az egyik legteljesebbhez 69 térkép tartozik (G. Oman: al-Idrīsī. In: *EI* III, 1032b–1033b; Elter 1985, 53–55). A kunokkal, illetve a nevükből képzett földrajzi területtel kapcsolatos részek a munkában a 6. és 7. klíma 5–6. szekcióiban található (Konovalova 1999, 178).

¹² „Amikor a türkök és kipcsakok ötven évig uralkodtak ...” (Kljastornij 1986, 22–32; Kljaštornij 1986a, 154).

bizonytalannak tartják (Achinžanov 1995, 47–50; Berta 2004, 271, 282, 301; Golden 1991, 133; Keller 2001, 138).¹³ Az Ujgur Kaganátus (745–840) korabeli ótörök nyelvemlék mellett a bagdadi kalifa postamesterének, Ibn Hurdádbihnek (meghalt 911 körül) Utak és országok könyve (*Kitāb al-masālik wa al-mamālik*) című munkáját tartották számon mint a kipcsakokat említő első forrást (Kmoskó 1997, 108; vö. Zimonyi 2005, 75, 87. jz.). Miután azonban bebizonyosodott, hogy a 11. században élt Gardízi munkájában, a A legkiválóbb tudósításokban (*Zayn al-ahbār*)¹⁴ a török népek leírásánál a perzsa eredetű Ibn Mukaffának (720–756) vagy fiának művét, A világ lakott negyedének könyve (*Kitāb rub⁶ al-dunyā*) használta forrásként (Barthold 2003, 275; Czeglédy 1972, 142; Göckenjan–Zimonyi 2001, 95), ez a sine-uszuival közel egykorú kútfő a legkorábbi muszlim forrás, ahol a kipcsakok megjelennek.

A kipcsak névnek nincs biztos etimológiája. Az eredetmagyarázatok négy csoportba rendezhetők:

1. Az első csoportba tartoznak azok az etimológiák, amelyek 'steppelakó'-ként értelmezik a kipcsak elnevezést. Ennek kiindulási pontja a népnévre vonatkozó legelső magyarázat, ami Rasíd al-Dín 14. századi művében olvasható *qobuq* 'odvas fa' (Thackston 1998, 30).¹⁵ Marquart is a *qobu* 'leer, wüst', azaz 'üres, kopár' szóból állította fel hipotézisét, miszerint a *kipcsak* szó elsődleges jelentése lehet 'pusztaság, steppe'. De a hasonló alak, azaz a **qibčaq* levezethető a **qub* > *qum* 'homok' vagy a *quba* 'sápadt, szürkésfehér, a szürke steppe' szóból is (Marquart 1970², 158–161), így a **qibčaq* – a *-čAk* kicsinyítő képző – jelenthet 'kis homokos steppé'-t is. Pritsak szerint a *qipčaq* törzsnév, amelynek etimológiája Rasíd al-Dínnél olvasható, összeköthető a *qobi* (> *qowi*) terminussal, melynek elsődleges jelentése al-Kásgarí¹⁶ szerint 'üreg' (Pritsak 1982, 325).¹⁷ Úgy gondolja, hogy a *kipcsak* szónak mint

¹³ „A türk kagán (állítólag) pontosan ötven éven [át] uralkodott (tkp. ült [a trónon])” (Berta 2004, 301).

¹⁴ A *hifčāq* elnevezés Gardízínél a kimekek egyik törzscsoportjának névadó ősét jelöli (Bartold' 1897, 82, 105; Göckenjan–Zimonyi 2001, 106; Martinez 1982, 120), és a besenyő fejezetben is előfordul (Göckenjan–Zimonyi 2001, 164, 209, 221, 250; Martinez 1982, 151).

¹⁵ A történet szerint miután Oguz – az oguzok legendás hőse – vereséget szenvedett az It-Barak törzstől, arról értesült, hogy a csatában elesett egyik emberének az özvegye egy nagy fa odvában adott életet fiának. A gyermeket a kán örökbe fogadta, és Kipcsaknak nevezte el, ami a *qobuq* 'odvas fa' szóból származik. Ettől a fiútól származik minden kipcsak (Thackston 1998, 30).

¹⁶ Mahmúd al-Kásgarí a 11. század első felében született. Életéről nem sokat tudunk, de úgy tűnik, hogy előkelő török családból származott, amely kapcsolatban állt a térség karahanida uraival. Szerzőnk saját bevallása szerint utazgatott a különböző török népek között, majd Bagdadba érve megírta az ottani török nyelvek és népek iránt érdeklődők számára a *Dīwān al-lugāt at-turk* című munkáját (1077), amelyet al-Muktadí kalifának (1075–1094)

népnévnek 'steppe/pusztalakó nép' a magyarázata, és szerinte az erdőlakó alattvalói adták keleti türk uraiknak a kipcsak elnevezést. A kipcsakok pedig a kimekeket – akikkel a II. Türk Kaganátus bukása (744) után szomszédosak lettek – kumannak/kunnak nevezték (Pritsak 1982, 326, 336).

2. Az etimológiák második csoportjába Németh Gyula elmélete tartozik. Németh szerint a szagájban a *kipcsak* jelentése 'haragos, hirtelen haragú, aki mindenben bosszankodik' (Németh 1930, 36; Németh 1991, 97, 172).

3. A harmadik elmélet képviselője Kljaštornyj, aki 1974–1975-ös mongóliai expedíciója során a sine-uszui felirat $[q^i]bč^a q$ olvasatát fogadta el (Kljastornij 1986, 23; Kljaštornyj 1986a, 153–154), és a népnevet a DTS-ben levő *qivčaq* 'неудачливый, элополучный, злосчастный, несчастный' (DTS 449), azaz 'szerencsétlen, boldogtalan' jelentésű szóból eredezteti, amely szerinte óvónév volt (Kljastornij 1986, 28; Kljaštornyj 1986a, 160). Clauson szerint ez azonban nehezen elképzelhető (1972, 581).

4. A negyedik csoportba pedig azok az etimológiák sorolhatók, amelyek színnév jelentésű magyarázatot adnak. Itt Kononov elméletét kell megemlíteni, aki szerint a kuman, kipcsak és kimek – genetikailag rokon törzsek – elnevezései a **qub* 'sápadt, fakó' szótőre vezethetők vissza (Kononov 1976, 159–166).

A kuman és kun elnevezés

Ezt a két népnevet általában együtt szokták vizsgálni a szótőben szereplő *ku-* miatt. Létezik olyan elmélet, amely szerint a kettő szorosan összetartozik, azaz ugyanaz a jelentése, és olyan is, amely élesen elválasztja a kumant a kun népnévtől. A kérdéssel foglalkozó nyelvészeket az is megosztja, hogy mindkettő vagy csak a kuman tekinthető önelnevezésnek.

A kuman népnév legelőször egy bizánci forrásban, Attaleiatesz Historiájában – ahol a szerző beszámol a besenyők és kunok 1078-ra datált közös Bizánci Birodalom elleni támadásáról – jelenik meg *Κομάνων* alakban (ByzTurc. II, 167; Attaleiates 301).

ajánlott. A munka műfaját tekintve tulajdonképpen a török nyelvek lexikona. Ez a nem csak nyelvészeti szempontból jelentős forrás fontos történeti, földrajzi, néprajzi adatokat is tartalmaz (Dankoff–Kelly 1982–85, I, 4–7; vö. G. Hazai: al-Kāshgharī. In: *EI* IV, 699b–700b).

¹⁷ Al-Kászarínál *qowi-qovi* 'hollow (tree)' (Dankoff–Kelly 1982–85, II, 267). Vö. *kovuk* 'hollow, empty' (Clauson 1972, 583).

A kun népnév latinosított *Cunus* alakja (*pagani Cuni*) pedig az 1068-as események kapcsán szerepel a magyarországi latin nyelvű forrásokban, de ekkor besenyőkre (Györffy 1990a, 211–212) vagy esetleg az úzokra vonatkozik (Kossányi 1924, 532–534). A magyarországi latin nyelvű kútfők vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a 12–13. század fordulóján élő és alkotó Anonymus, majd IV. (Kun) László történetírója, Kézai Simon és a XIV. századi krónikakompozíció szerzői a 12. század végétől, illetve a 13. század elejétől – vagyis amikor a magyarok már közvetlen és intenzívebb kapcsolatba kerültek a kunokkal – a *Cumanus*, *Cumani* kifejezést használják, a *Cunus/Cuni* pedig eltűnik. Ugyanez érvényes az okleveles forrásokra is.

A legtöbb külső forrásban (bizánci; bizánci hatásra szír, grúz, örmény; latin; ritkán az óorosz kútfőkben,¹⁸ valamint al-Idríszinél) a kuman szerepel. A Magyarországon használatos kunnak megfelelő alak, a *Cunus*, *Cuni* azon nyugati latin kútfők mellett, amelyek magyarországi hatást tükröznek, hat muszlim szerzőnél (al-Bírúní, al-Marvazí, Aufí, Jákút, al-Kazvíní¹⁹ és al-Bakúví) és egy 13. századi szír térképen jelenik meg (*qūn*).²⁰

A két népnév magyarázatai hét szemantikai kategória köré csoportosíthatók: a) víznévből keletkezett népnév; b) hun ~ kun; c) ’ember’ jelentésű népnév; d) ’puszta, mező, steppe’ és az ezzel kapcsolatos ’steppelakó’; e) színnévre visszavezethető népnév (sápadt, fákó, szürke, sárgás); f) totemisztikus népnév (hattyú) és g) egyéb (Stojanov 2006, 57).²¹

¹⁸ A kuman elnevezés előfordulása az óorosz évkönyvekben 1096. és 1185. év alatt „*Кумани рекше Половци*” (PSRL I, 234, 396), személynévként szintén az 1096. év alatt (PSRL II, 229), az Ipatyjev-évkönyv egyik kései kéziratában pedig „*Кумане albo Половцы*” áll (<http://litopys.org.ua/ipatlet/ipatdod07.htm>). Az 1223-as Kalka menti csatát – amelyben a kun és rusz szövetségesek vereséget szenvedtek a mongoloktól – elbeszélő egyik óorosz forrásban, a Novgorodi első évkönyvben is megjelenik mind a kuman, mind a polovec elnevezés (NPL, 62, 265).

¹⁹ Al-Kazvíní művében ugyan *tūn* van, de mivel Jákút munkáját másolta, nyilvánvaló, hogy a *qūn* alak rontott alakja szerepel nála.

²⁰ A muszlim forrásokban szereplő *qūn* és a Magyarországon elterjedt *kun* alak, illetve a mögötte levő etnikum közötti kapcsolatot a következő fejezetben fejtem ki részletesen.

²¹ L. a 2. táblázatot.

Szemantikai csoport	Kun	Kuman
a) víznevek	–	Kuma (Bretschneider 1888) Kubány (D’Ohsson 1834)
b) hun ~ kun	* <i>qun</i> > <i>χun</i> (> <i>hun</i>) ~ <i>kun</i> (Németh 1930) * <i>χun</i> > <i>kun</i> (Györffy 1990a)	<i>Kun+anus</i> > <i>kuman</i> (Vámbéry 1882) <i>kun+-man</i>
c) ’ember’	tör. <i>kün</i> ’nép’ (Németh 1930)	mong. <i>kümün</i> ’ember’ (Németh 1930)
d) ’mező, sivatag’, steppelakó	<i>qum</i> ’homok, sivatag’ (Menges 1951) ’fakó (steppe népe)’ (Pritsak 1982)	<i>qum + an, qum + -a + -n</i> (Menges 1951) ’fakó (steppe népe)’ (Pritsak 1982)
e) színnév	<i>qū</i> ’fakó, sárgás, sápadt’ + denominális <i>-n</i> képző (Németh 1942)	* <i>qub</i> > <i>quba</i> ’sápadt, száraz’ + denominális <i>-n</i> képző (Németh 1942)
f) totemisztikus népnév	<i>qū</i> ’hattyú’ + <i>-n</i> képző (Stojanov 2005; 2006) Golden 1992, Baskakov 1960)	<i>qū</i> ’hattyú’ + <i>-man</i> képző (Baskakov 1960) <i>ku-</i> ’hattyú’ + <i>-man</i> (Grunin 1967)
g) egyéb	<i>kün</i> ’nap’ + <i>-men</i> (Golubovskij 1884) <i>qun</i> ’erő, hatalom’ (Golden, idézi Stojanov 2005)	

2. táblázat: A kun és kuman népnevek etimológiái

(Stojanov 2006, 57, 1. táblázata alapján)

a) A 19. században, az etimológiai kutatások kezdetén a *kuman* népnevet egyeztették két kaukázusi folyó, a Kaszpi-tengerbe ömlő Kuma (Bretschneider 1888, II. 70) és az Azovi-tengerbe torkolló Kubány nevével (D’Ohsson 1834, 338). Ilovajskij 19. századi történész a Rusz történetéről írt monográfiájában úgy vélte, hogy steppei népként a kunok elnevezése a *kum* szóra vezethető vissza, ami „tatár népek nyelvén homokot jelent” (Ylovajskij 1876, I, 307). Gyárfás nagy munkájában a *kun*-t a „*hún*” népnévvel kapcsolja össze, és a különböző ókori szerzőknél szereplő számos, a *kuman*-hoz hasonló nép- és városnevet is a Kuma folyó nevéből származtatott (Gyárfás I. 258–268). Vámbéry a besenyőkkel rokon nemzetségnek véelve a kunokat, a *kuman* nevüket magyar eredetűnek tartja, és a *kun*, valamint a latin *-anus* képző összetételének véli (Vámbéry 1882, 112).

b-c) Németh Gyula korábban a *hun* névvel egyeztette a *kun* népnevet (Németh 1990, 57). Az 1930-ban megjelent monográfiájában a *qūn* ~ *hun* egyeztetést azzal a magyarázattal

fogadta el, hogy ezek a nevek „a török *kün* ’nép’, a mongol *kümün* ’ember’ stb. szavakkal vannak összefüggésben” (Németh 1930, 141; Németh 1942, 168). Később más etimológiát is javasolt (erről alább részletesebben).

d) Azok a vélemények, amelyek szerint a kun és kuman ugyanazt jelentik, két csoportra oszthatók: 1. *kuba* ’sápadt’ és denominális $-(A)n$ képző, amiből $kuba+n > *kuban > kuman$ lesz a törökben jól ismert hátraható nazalizációnak köszönhetően; 2. *ku*, *kuv* ’sápadt’ és egy $-mAn$ szuffixum, mint a *türkmen*, *karaman* nevekben is (mindkét véleményre l. Németh 1942, 171). A *kuba* ’sápadt, fakó sárga, fakó szürke’ egyaránt használatos ló- és szarvasmarhaszínneként, de világos hajú emberre és olyan természeti jelenségekre is, mint a steppe (Clauson 1972, 581).

Menges szerint a kiindulási pont egy altaji $*qu-$ tő, amelyből mind a $*qu-m$ ’homok’, mind pedig a $*qu-ba$ ’sárgás, sápadt, fakó’ származik. A *quman* ($*quba + -n$) szóvégi $-n$ -je főnévképző vagy egy $-an/-än$ többes szám jel vagy gyűjtőnévképző (Menges 1979, 75–77).

Pritsak elfogadva a ’fakó, sápadt’ jelentést, arra hívja fel a figyelmet, hogy a *quba* mint színnév a steppe jelzője is lehet, mint például a teleut *quba čöl* ’szürke, fakó steppe’ szókapcsolatban. Ennek következtében úgy véli, hogy mind a *qumān* ($< quba$ ’fakó, sápadt’), mind pedig a *qūn* ($< qū$ ’fakó, sápadt’) tulajdonképpen ugyanazt jelenti, mint a kipcsak, vagyis ’fakó (steppe népe)’. Mint már említettem, Pritsak a kipcsakot pusztán belső, azaz török eredetű elnevezésnek tekinti. Ehhez hasonlóan a kumant és a kunt sem tekinti önelnevezésnek. Úgy véli, hogy ezeket a török eredetű „belső elnevezéseket” a két etnikai elemből – a keleti türkök egy csoportjának tekinthető török nyelvű kipcsakokból és az eredetileg protomongol nyelvű kimekekből – álló népcsoportra más népek használták (Pritsak 1982, 328–331).

e) Részben Németh Gyula nevéhez fűződik a legelterjedtebb magyarázat is, amely szerint a kun és a kuman a török $*qub$ ’halvány, fakó’ színnévre vezethető vissza. Véleménye szerint a „ $qū$ és *quba* melléknevekből vannak képezve a *qūn* és *quman* nevek, denominális $-n$ képzővel”, tehát eredetileg a népnevek jelentése ’sápadt, sárgás, fakó’ (Németh 1942, 171). Hasonló álláspont olvasható a legújabb szakirodalomban, ahol a szerzők egy őstörök $*kuba$ alakból indulnak ki, amely némely nyelvekben, így a csuvasban *kowa* lett, míg másokban megmaradt az eredeti *kuba*. A *kuman* szerintük a nazalizálódott alakja egy gyűjtőnévképzővel ellátott *kuba*-nak, azaz $kuba+(A)n > kuban > kuman$ változást feltételeznek. Míg a *kun* egy eredeti $kowa+(A)n > kowan > kūn$ vagy $kuwa+n > kūn$ változáson keresztül alakult. Vagyis a két népnévnek azonos etimológiai gyökerei vannak. Eszerint az elnevezés a bőrszínre utal, nem pedig hajuk vagy esetleg lovaik színére. Az elnevezés kettőségre is magyarázattal

szolgálnak. A *kun* nem a nép önelnevezése volt, hanem ezt az elnevezést egy másik török nyelvű nép használhatta a kunokra. Mivel a **kowa* a csuvasban feltételezhető, ezért ez a bolgár török vagy kazár neve lehetett a népcsoportnak, és ezeken keresztül került a magyar nyelvbe (Berta–Róna-Tas 2011, 609–611).

Németh előtt nem sokkal az orosz Ponomarev összekötve a *polovec* etimológiájával a *kuman* magyarázatát, úgy vélte, hogy az orosz forrásokban használt *polovec* a *kuba*, *kuma* 'halvány, szürkés, halványsárga' szavak fordítása (Ponomarev 1940, 366–368). Kononov összeköti a *kuman*, *kipcsak* és *kümü* etimológiáját, és mindegyik népvét a **qub* 'sápadt, fakó' tőből magyarázza (Kononov 1976, 159–166).

f) A 20. század második felében olyan elméletek is napvilágot láttak, amelyek totemisztikus magyarázatot adtak a népnévnek. Menges a *kipcsak* török nyelvű népek közé sorolt *kovui* (*ковуи*) népnév a nevére azt írja, hogy a *ковуи* a *qovu* (< *qū*, *qoγu*) 'hattyú' szóból származik (Menges 1979, 61–62; Menges 1998²², 33). Menges 1951-ben²² felvetett ötletét – az óorosz forrásokban szereplő *kovui* nép kapcsán – Grunin már összekötötte a *kuman* népnévvel, és azt a *ku-* 'hattyú' + *-man* képzős származékának tartotta (Grunin 1967, 99), akárcsak Baskakov, aki szerint a népnév vagy a török *qū* 'hattyú' vagy pedig a *kun* 'hattyú' alapszóból és a *-man* összetételéből keletkezett (Baskakov 1960, 197; Baskakov 1969², 327). Tehát a török *qū* 'hattyú' és a szintén török *qū* 'fakó, sápadt' közötti alaki egyezés lehetővé tesz egy totemisztikus interpretációt.²³ Ezt erősítheti az, hogy a hattyú neve számos népnél tabu szónak számított, helyette a madár színéről nevezték el az állatot (Menges 1979, 62). Róna-Tas András és Berta Árpád – mivel másodlagosnak tekintik a hasonlóságot – kizárják a hattyú jelentésű szót az etimológiai magyarázatból (Berta–Róna-Tas 2011, 607–608).

g) A fentiek mellett egyéb magyarázatok is olvashatók. Golubovskij az 1884-ben megjelent munkájában a török *kün* 'nap' és *-men* képző összetételéből származtatja (Golubovskij 1884, 40). Újabban Golden felvetette a Codex Cumanicus alapján,²⁴ hogy a *qun* a középkipcsakban 'erőt, hatalmat' jelent (idézi Stojanov 2005).

Berta Árpád azonban egy rövid és elsősorban nem a szakembereknek, hanem az érdeklődő olvasóknak szánt tanulmányában jelzi, hogy a fenti etimológiák közül kettő

²² Az 1951-ben angol nyelven megjelent műnek (*The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos. The Igor' Tale. Slovo o Polku Igoreve*) az 1979-es orosz nyelvű fordítását használtam.

²³ A fehér hattyú megjelenik a türk Asina-ház egyik eredetlegendájában is (LMT 6 (CS); Vásáry 2003², 64; Sinor 1982/1997, 226–227).

²⁴ Forcia 'cun' (CC 28).

„gyenge lábakon áll”. Eszerint a *kuman* ’fakó, sápadt’ etimológiának „hangtani, s alaktani, de szemantikai (jelentéstani) nehézségei is vannak. A »fakó, sápadt« jelentésű népnév csak idegenektől származhat, tipikus ragadványnév. Önelnevezésnek nemigen tekinthetjük, hiszen semmilyen nép nem ad magának, s önelnevezésként nem használ ragadványnevet.” (Berta 1996, 12). Némethnek a korábbi magyarázatáról – miszerint „a *kun* népnév jelentéstanilag összefüggene a *hun* névvel, mely többek szerint ennek a régi török *kun* szónak a származéka” – úgy véli, még több nehézséggel terhelt (Berta 1996, 12).

Az idegen elnevezések (polovec, pallidi, Valwen, hartes)

Ezeknek a szavaknak a jelentése ’fakó, sápadt’. Már a 20. század elején Melich felvetette, hogy a különböző külső elnevezések – amelyek szint jelölő nevek –, egy török népnévnek a megfelelői, fordításai (Németh 1942, 167). Közülük az óoros forrásokban szereplő polovec (*половец, половцы*) jelenik meg legkorábban az írott forrásokban, a 12. század eleji óorosz krónika etnográfiai jellegű bevezetőjében (PVL 11, 147; Cross–Sherbowitz–Wetzor 1953, 58). A népnév eredetéről eltérő vélemények olvashatók. A polovec népnév egyik első magyarázata a 12. század elején szerkesztett óorosz krónikában olvasható: „Ezek ugyanis a kelet és észak közötti etrivi pusztából jöttek elő, nevezetesen 4 törzsük: a torkmenek, a besenyők, a torkok és a polovecek” (PVL 98, 236; Cross–Sherbowitz–Wetzor 1953, 184).²⁵ Ez alapján hosszú ideig élt az a vélemény, így a 18. századi tudományos irodalomban is helyet kapott, hogy a kunok polovec elnevezése az orosz *поле* ’mező, szántó föld’ szóhoz köthető, és úgy interpretálták a népnevet, hogy *поляни* ’pusztalakó’ (Németh 1942, 165–166; Stojanov 2006, 47). Ezt az elméletet elevenítette fel Pritsak, mikor a kunokkal kapcsolatos elnevezések közül a polovecnek, a kipszaknak, valamint a kunnak és kumannak egyaránt ’steppelakó’ etimológiát adott (Pritsak 1982, 328, 330–331). 1910-ben az Orosz Filológiai Folyóiratban Sobolevskij felveti, hogy egyes szláv nyelvekben, így a szerbben a *плав* jelentése ’kék’, az ukránban pedig a *половый* ’kék’ ökörszínnevként használatos (Skržinskaja 1986, 266–267). Skržinskaja maga úgy véli, a polovec elnevezés eredete az *об он пол (Днепра)* kifejezéssel áll kapcsolatban, amelyből a speciális orosz etnonim *они половици* vagy *половици (>половцы)*

²⁵ A PVL-nek (Poveszty vremennih let) magyar nyelvű fordítása egyelőre csak kéziratban létezik: *Az elmúlt idők történetének elbeszélése*. Ford. Ferincz I. Szeged (Kézirat). A dolgozatban az orosz öskronikából származó magyar nyelvű részletek általában Ferincz István fordításai.

született, amit később az érthetőbb melléknévhez, a *половый*-hoz kötöttek (Skržinskaja 1986, 276).²⁶

Az egyetlen hartes (*χarteš*) 'fakó' jelentésű örmény adat, amit a kunokkal kötnek össze, egy 12. századi forrásban 1050–1051-ben történő események leírása során szerepel (Marquart 1970², 54–55; Rasovskij 1936, 178–179; Dostourian 1993, 79–80; Dulaurier 1858, 89). A 19. századi klasszikus örmény–angol szótár alapján a hartes (*χartēš*) 'világos, halvány, lenszőke, sápadt' (Bedrossian 1875–1879, 278). A német forrásokban *Valben*, *Valwen*, *Valwin*, *Valbin*, *Valewen*, *Walewen*, *Valwein*, *Falwen*, *Balwen*, a latinositott német alakok *Falones*, *Valani*, *Phalagi* a *falw*, az ófelnémet *falo* 'fakó, sápadt' szóból magyarázhatók, bár korábban Zeuss úgy vélte, a *fal* 'mező' szóval függenek össze (Zeuss 1837, 390).²⁷

Végezetül a 3. táblázattal a különböző etimológiák egymásra való hatását ábrázolom:

²⁶ А половцы 1950-es évekig ismert magyarázatait Vasmer összefoglalta az 1953 és 1958 között megjelent Russisches Etymologisches Wörterbuch c. munkájában. L. Этимологический словарь Фасмера. <http://vasmer.narod.ru/p523.htm> 2012-05-17.

²⁷ Egyes feltételezések szerint a 11. század második felében Brémai Ádám a *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum* [A hamburgi egyház főpapjainak története] című munkájában már nem is a népnév német alakját, hanem a latin fordítását, a *pallidus*-t használja: *Ibi sunt homines pallidi, virides et macrobii, quos appellant Husos* (Bremensis Cap. 19; MGH SS rer. Germ. II. 248; Tschan 2002, 200–201). A *pallidus* 'halvány, sápadt, sárga' embereket Marquart óta a kunokkal szokták azonosítani (Marquart 1970², 29–30; Györffy 1990a, 202). Azonban meg kell jegyezni, hogy az a fejezet, amelyben az előbbi mondat olvasható, noha térben többé-kevésbé összeköthető a kunokkal, tele van antik toposzokkal. A ruszokon és alánokon, valamint a Husi (=úz?) nevű népen kívül amazonokat, kutyafejű embereket (Cynocephali) – akiket a szerző egy helyen összetéveszt a fejüket a mellükön hordó acephalousokkal – androphagosokat és egyéb szörnyeket említ mint a terület lakóit. Maga Brémai Ádám is – aki a korában is kitűnt meglepően pontos adataival és kritikai szemléletével – megjegyzi, annak ellenére, hogy a hajósok szállítják ezeket az információkat, „quamvis hoc nostris vix credibile putetur” (Bremensis 19. cap.; MGH SS rer. Germ. II. 248).

1875 Kunik (<i>половци</i> < <i>полòв</i> 'sárga, sápadt')	
	1910 Sobolevski (<i>половци</i> < <i>полòв</i> 'szürke ~ kék')
1914 Marquart (<i>полòв ~ falb ~ xartēš</i> 'sápadt, fakó sárga')	
	1931 Mladenov (<i>полòв</i> 'kék, szőke')
1935 Rasovskij (<i>полòв ~ falb ~ xartēš ~ šari</i> 'szalmaszínű, szőke')	

1940 Ponomarov (<i>полов-ци</i> ← <i>kuman</i> < <i>kuba/kuma</i> + <i>-n</i> 'sápadt, szürke, fakósárga')	
1941 Németh (<i>полòв ~ falb ~ xartēš ~ šari</i> ← <i>qun/quman</i> < <i>qu</i> + <i>-n</i> ; <i>quba/quma</i> + <i>-n</i> 'sápadt, sárga')	
1951 Menges (<i>полòв-ци</i> ← <i>qun/quman</i> < <i>qū</i> + <i>-n</i> , <i>quba/quma</i> + <i>-an</i> 'sápadt, halványsárga')	
- - (<i>ковуи</i> ← <i>qovui</i> < <i>qū</i> , <i>qoyu</i> 'hattyú') - - -	
	1960/9 Baskakov (<i>quman</i> < <i>qun</i> 'hattyú')
1967 Grunin (<i>полов-ци</i> < <i>полòв</i> 'halványsárga') –	1967 Grunin (<i>kuman</i> < <i>ku</i> 'hattyú' + <i>-man</i>)
1976 Kononov (<i>qum-a-n ~ qīb-ač-aq</i> 'sápadt, fakó')	1976 Baskakov (<i>quman</i> < <i>qun</i> 'hattyú')
1982 Pritsak (<i>qun/quman</i> : <i>qū</i> + <i>-n</i> < <i>quba/quma</i> + <i>-ān</i> 'sápadt, világos, sárga')	
1992 Golden (<i>qun/quman</i> : <i>qu</i> + <i>-n</i> 'sápadt, sárga', <i>qun-man</i>)	

3. táblázat: A különböző etimológiák recepciója (Stojanov 2006, 58 alapján)

Egyéb elnevezések

A kanglit részben a mongolkori utazók megjegyzései alapján kötik a kunokhoz. Egyrészt Rubruk utal erre: „a kanglinak mondott kunok”, „a kanglik laktak, akik a kunokkal rokonok” (Wyngaert 1929, I. 211, 218; Györffy 1986, 251, 259).²⁸ Másrészt pedig Plano Carpiniál is egymás mellett áll a kanglik és kunok neve, amikor a mongolok által meghódított országokat

²⁸ „Prius vero erant ibi quidam qui dicebantur Cangle” (Wyngaert 1929, 211). „et adhuc amplius habitabant Cangle, quedam parentela Romanorum” (Wyngaert 1929, 218). A *Romanorum* nyilvánvaló elírás *Comanorum* helyett.

sorolja fel a szerző (Wyngaert 1929, I. 90; Györffy 1986, 142).²⁹ A nyugati források mellett a Mongolok titkos történetében is a kanglik mindig együtt szerepelnek a kipcakokkal, akik egy helyen kimcsaudként szerepelnek (Mtt 198§, 262§, 270§, 274§). A 11. századi al-Kászarí (Dankoff–Kelly 1982–85, III. 127) lexikonja alapján a kanglik valóban a kipcakok közé tartoznak (Ligeti 1986, 405). Mivel azonban a török szerző nem tud a kunokról, nem köti össze a két népcsoportot (Ligeti 1986, 405). A népnévnek nincs biztos etimológiája, noha a szó ismert az ótörökben 'szekér' jelentéssel (Clauson 1972, 638). Egyes kutatók szerint a Kang földrajzi névből eredhet, ami a Szir-darja középső és alsó folyásának a neve (Marquart 1970², 78, 168–169), ez azonban kevésbé valószínű (Vásáry 2005, 8).

Az Ének Igor hadáról (*Слово о полку Игореве*) c. óorosz hőskölteményben három alkalommal fordul elő *Хинови*, *Хинова* népnév. Az elnevezés mögötti nép meghatározása vitatott. A 18. századi orosz forrásokban Kínára, ill. a kínaiakra utal. Miller szerint a hőskölteményben szereplő elnevezés általában a finn nyelvcsoporthoz tartozó népeket (mordvinok, merják, vepszék és mások) jelöli. De már a 20. század elején van olyan kutató, aki szerint a kunokat és más steppei népeket, így hunokat jelölt (S-S SPI 6, 120–122). Rasovskij a 12. századi arab geográfusnál, al-Idrízínél szereplő *Qīniyū* nevű várost kötötte össze a *Хинова*-val, és úgy vélte, hogy ez a valahol az Azovi-tenger partján levő város nem kun lakosságát vagy a város körüli területen élőket jelölte (Rasovskij 1936, 305–306). Moravcsik és Solov'ev a nevet a magyarokra vonatkoztatták (S-S SPI 6, 120–122). Érdekes hipotézist állított fel Dobrodomov, szerinte ugyanis a kunok nyugati csoportját az óorosz források *Сорочин*-nak nevezték, a keletiek pedig a hőskölteményben 3 alkalommal is *Хун* néven szerepelnek. Szerinte al-Marvazí *qūn* elnevezése az utóbbiban, míg a *šārī* az elsőben tükröződik (Dobrodomov 1978, 123–6).

A magyarországi latin nyelvű kútfőkben a gyakori *Cuni*, *Chuni* mellett néha *Tartari*, *Thartari* is olvasható. Ritkán, de megjelennek a *Pagani* és a *Sarraceni* alakok is (Györffy 1990a, 202). Ezeknek a neveknek a magyarázata részben az archaizálás, részben pedig az, hogy a keletről jött népek között nem tettek különbséget a források szerzői.

²⁹ „terrarium nomina quas vicerunt sunt hec: Kytai, Naimani, Solangi, Karakytai sive nigri Kytai, Canana, Tumat, Voyrat, Karaniri, Huyur, Sumoal, Merkiti, Mecriti, Sarihuyur, Bascart id est Magna Hungaria, Kergis, Cosmir, Sarraceni, Bisermini, Turcomani, Byleri id est Magna Bulgaria, Corola, Comuchi, Burithabet, Parossiti, Cassi, Alani sive Assi, Obesi siue Georgiani, Nestoriani, Armeni, **Kangit**, **Comani**, Brutachi, qui sunt Iudei, Mordui. Torci, Gazari, Samogedi, Perses, Tati, India Minor sive Ethiopia, Circassi, Ruteni, Baldac, Sarti” (Wyngaert 1929, I. 90).

A bizánci forrásokban is néha korábbi népek nevein jelennek meg a bizánci szerzőkre jellemző archaizáló stílus miatt, így az *Οὐῆνοι* (ByzTurc. II, 235), *Περσοσκούθαι* (ByzTurc. II, 255), *Σκούθαι* (ByzTurc. II, 280–281), *Σκυθοπέρδαι* (ByzTurc. II, 283), *Ταυροσκιθαι* (ByzTurc. II, 303) népnevek mögött is a kunokat kell feltételezni.

Összegzés

Összefoglalásképpen ismét fontos megemlíteni, hogy az egy elnevezés alatt szereplő nomád népek gyakran nem etnikai, hanem politikai egységek. Egy ilyen társadalmi csoportnak az alkotó elemei állandóan változnak, kisebb részek kiválnak, mások csatlakoznak, vagy a nagyobb egység, a birodalom külső és belső problémák miatt fel is bomolhat. Jól ismert jelenség a nomádok körében, hogy egy nagyobb szervezeti egységhez önként vagy hódítás következtében csatlakozók új vezetőik nevén szerepelnek az írott forrásokban.³⁰ Tehát gyakran válnak a korábbi etnonimák politikai elnevezésekké. A nyelvészeti módszertannak két alapvető szempontja van: hangtani-morfológiai és jelentéstani. Ennek tükrében a kunok különböző elnevezéseire több magyarázat létezik. A fentebbi etimológiák közül bármelyik bizonyul is hangtani-morfológiai tekintetben helyesnek, a jelentéstani tényezőket szintén figyelembe kell venni.

A kunok elnevezéseire vonatkozó magyarázatok közül az egyik legelterjedtebb és legelfogadottabb, hogy a *kun* és *kuman* az önelnevezések, jelentésük 'sápadt, sárgás, fakó', és ezek fordítása tükröződik az idegen nevekben. A múlt század első felében komoly vita folyt arról, hogy az önelnevezésnek tekintett *kun*, *kuman*, illetve az ezeknek megfelelő *polovec*, *falben*, *falven* és *hartes* – amelyeknek a jelentése 'sápadt, sárgás, fakó' – a népcsoport bőr- vagy hajszínére utal-e.³¹ Nyilvánvaló, hogy egy ilyen színnév jelentésű népnév csak külső elnevezés lehet. Ezen a véleményen van Németh is, aki szerint az eredetileg *m.rqa*³² nevű, Kínából nyugatra vándorolt sárga arcszínű törzs egy török néptől kaphatta a *kun*, *kuman* nevet, ami lassan önelnevezéssé vált (Németh 1942, 177–178). Hasonló véleményen van

³⁰ Maodun, a xiongnu danhu a következőket írta a Han császárnak szóló levelében, miután felsorolta, hogy milyen területeket és népeket vetett alá: „így ezek mind hunok lettek és az íjfénytűző népek most már egyetlen családdá egyesültek” (De Groot 2006, 118). Később Köl tegin és Bilge kagán feliratain is hasonló olvasható: „a türges kagán a türkünök, [a népe] a népünk lett” (Berta 2004, 195).

³¹ Pelliot (1920, 134) és Rasovskij (1935, 259) úgy gondolja, hogy az elnevezés a haj színét jelöli.

³² Németh ekkoriban az al-Marvazi művét kiadó Minorsky korábbi álláspontját ismerte, aki azonban később saját véleményét módosítva, az *m.rqa* rossz olvasatot elvetve rámutatott, hogy *m.rqa* nevű népet nem említ az arab forrás, helyesen ott a *firqa* 'törzs' szó áll (Minorsky 1942, 98).

Stojanov, aki szerint a kunokat antropológiai okok miatt nevezhették sápadtnak, sárgásnak, fakónak. Ennek történeti magyarázata pedig az lenne, hogy a kunok vezető törzsei a protomongol nyelvű Káj, Ölberli törzsek voltak, és ezek tagjainak embertani jellegzetességeiből lehet levezetni az elnevezésüket (Stojanov 2005; Stojanov 2006, 60–61). Két probléma merül fel ezzel a magyarázattal kapcsolatban: 1) Ha jó a *kun*, *kuman* szavak etimológiája, akkor inkább ragadványnév lehet, és e tekintetben Berta Árpádnak lehet igaza, aki szerint ilyet egy nép nem ad magának, és önelnevezésként sem használ (Berta 1996, 12). 2) Ha viszont a *kun*, *kuman* önelnevezés, nem lehet a jelentése 'sápadt, fakó'.

Létezik egy „politikai” vagy színszimbolikával kapcsolatos hipotézis is. A török népeknél ismeretes, hogy a különböző népcsoportokat az égtájaknak megfelelő hagyományos színnevekkel jelölték. Ez a színszimbolika alapján történő interpretáció – ahol horizontálisan a sárga a központi, a fehér a nyugati, a kék pedig a keleti területeket, míg vertikálisan a fehér a felsőbb rendűnek a színe – számos bizonytalanságot tartalmaz (Stojanov 2006, 59–60).

Összességében megállapítható, hogy a *kipcsak* és a *kuman* önelnevezésnek tekinthetők, míg a *polovec*, a *hartes*, a *falven* és feltehetően a *kun* idegen elnevezésnek. A keleti, így a muszlim, mongol, kínai, örmény és grúz forrásokban a *kipcsak* alak szerepel, míg a latin és görög forrásokban a *kuman*. A magyar nyelvhasználatban elterjedt *kun* alak pedig csak néhány – egymással kapcsolatban levő – muszlim, illetve egy szír forrásban fordul elő. Az elnevezések közötti eltérések magyarázata lehet, amit Keller feltételez (2001, 138–147), azaz hogy a Kazak-steppétől a Kárpátokig húzódó hatalmas területen egy olyan törzsszövetségi rendszer képe rajzolódik ki, amely több tömbből áll. Ennek keleti végein a kanglik, nyugati peremén a *kumanok*, a közöttük levő területen pedig a harmadik nagyobb törzsszövetség, a *kipcsakok* éltek.

A kunok eredete

A 11. század közepén a délorosz steppe keleti határán megjelenő új nomád törzsszövetség a mongol hódításig meghatározó szerepet töltött be a kelet-európai térség országainak történelmében. A kunokkal kapcsolatos kutatástörténet egyik legfontosabb és mindmáig megnyugtatóan nem tisztázott kérdése ennek a népnek az eredete, a legkorábbi története. Ezzel kapcsolatban elsősorban egy 12. századi muszlim szerző, al-Marvazí³³ munkájának egy passzusát szokták idézni.³⁴

A magyar nyelvhasználatban kunokként ismert nép eredetének filológia szempontú vizsgálatával a német Marquart foglalkozott először, ő figyelt fel elsőként az al-Marvazí munkáját kivonatoló Aufi könyvében szereplő részletre.³⁵ Az arab al-Marvazí munkája szerint ugyanis egy a mai Kína területéről kiinduló népvándorlási hullám – amely elérte a Bizánci Birodalom határait – egyik népe a *qūn*: „Van egy fajtájuk, amelyet *qūn*-nak hívnak. Ők Qitāy [Észak-Kína] országából jöttek [t. i. az iszlám területére], mert féltek a qitāy khántól.”³⁶

³³ A Malik-šāh, szeldzsuk szultán (1072–1092) és utódai udvarában élő orvos, földrajzíró és természettudós al-Marvazí (meghalt 1120) életéről nem sokat tudni. Életrajzi adataival kapcsolatosan a nevéből arra következtethetünk, hogy Merv (Antiokhia Margiana, Marw, a mai Türkmenisztán területén) városának szülötte volt. Az állatok természeti tulajdonságai (*Ṭabāʿi ʿal-ḥayawān*) című művében – ami lényegében egy zoológiai munka, de van benne egy földrajzi rész is – a kilencedik fejezetben a különböző török népekkel foglalkozik (Minorsky 1942, 29–38, 92–122; C.E. Bosworth: al-Marwazī. In: *EI* VI, 628a; Göckenjan–Zimonyi 2001, 45).

³⁴ A magyar nyelvben meghonosodott kun név mellett a kuman, kipcsak és polovec alakot is használom néha a dolgozat ezen részében. Hangsúlyozom azonban, hogy a kipcsak népnév a történelem folyamán nem csak és nem mindig a kunokat jelölte.

³⁵ Marquart, mivel csak 1937-ben találták meg Delhiben al-Marvazí arab nyelvű munkáját, annak csak az Aufinál olvasható perzsa nyelvű kivonatát, ill. fordítását használhatta. A Buharában született, rendkívül előkelő és művelt transzoxániai családból származó Aufi (meghalt 1232 után) korának neves antológiaszerzője. A perzsa nyelven írt anekdotagyűjteményét – Az elbeszéléseket gyűjtő s a hagyományokat ragyogtató könyv (*Ġawāmiʿ al-ḥikāyāt wa-lawāmiʿ al-riwāyāt*) –, amely kétezer történeti és irodalmi elbeszélést tartalmaz, 1228-ban állította össze. Az anekdoták mellett munkájában van egy történelmi és földrajzi rész is, vagyis a negyedik szakasz tizenhatodik fejezetében a török nyelvű népekről ír, amelyben tulajdonképpen al-Marvazí művét kivonatolta (SzÖMI/2, 239; M. Nizamuddin: ʿAufi. In: *EI* I, 764a; Zimonyi 2005, 25).

³⁶ Marquart a nagy muszlim történetíró, ibn al-Athír (1160–1233) egy 1017/1018-ra vagy 1012/13-ra vonatkozó megjegyzése alapján – miszerint ebben az évben Kínából számos különböző törzshöz tartozó török bukkant fel – a *qūn*-ok megjelenését Európában 1030 és 1049 közé helyezi (Marquart 1970², 47–48, 57). A népmozgás 1012/13-as datálását kínai források is alátámasztják, ugyanis arról írnak, hogy a kitajok 1012/13-ban megverték a tatárokat (Senga 1996, 140). Az Észak-Kínát ebben a korban vezető mongol nyelvű kitaj Liao-dinasztia (947–1125) császára a 11. század elején Sengzong (983–1031) volt.

Nesztoriánus keresztények [voltak?]. Legelőik szűkössége miatt hagyták el régi központjaikat [ez nem egyezik az előbb mondottakkal]. Közülük való Ikinji ibn Qočyār,³⁷ a khwárizmi [mohamedán terület az Amu-darja torkolatának vidékén] uralkodó [meghalt 1097]. A qūnokat a qāyok követték, akik számosabbak és erősebbek voltak és kiűzték őket ezekről a [melyik?] legelőkről. Erre ők [t. i. qunok] a šārī-k³⁸ [olv.: sārī-k, mint a perzsa fordítás] területére mentek. A šārīk népe tovább vonult a türkmének [mohamedán qarlukok és oγuzok] területére, akik pedig a γuzzok [a. m. török oγuz, magyar úz] területének keleti részeit foglalták el. A γuzzok a besenyők területére vonultak az Örmény-tenger [Fekete-tenger] mellé” (Czeglédy Károly fordítása 1949, 43–44; vö. még Minorsky 1942, 29–30, az arab szöveg *18; Göckenjan–Zimonyi 2001, 244–246; vö. Aufi magyar ford. Kmoskó 1929, 48).³⁹

Al-Marvazí információinak több forrása is lehetett. Egyrészt nem kizárt, hogy ismerte al-Bírúní⁴⁰ vonatkozó munkáját, ugyanakkor találkozhatott az 1081-ben és 1091-ben Észak-

³⁷ A forrásban szereplő horezmi sah nevét **Ākingī ibn *Qočqar* alakban rekonstruálja a szöveg kiadója (Minorsky 1942, 30). A horezmi sah török nevének etimológiája: *Ekinči* اكنچى 'Sāmān' (Houtsma 1894, 31), míg a *Qočqar* 'баран' jelentésű (DTS 451). Ekincsi rövid ideig, néhány hónapig a szeldzsukok helytartója volt Horezmben. Al-Marvazí művén kívül még két forrásban, Ibn al-Athír arab és Dzsuvajnī perzsa nyelvű művében szerepel. A 13. századi Dzsuvajnī csak éppen megemlíti, hogy Szandzsár (1097–1118 k. Horászán szultánja, majd 1118–1157 között a Nagy Szeldzsuk Szultanátus uralkodója) rabszolgája volt (Boyle 1958, 278). Ezzel szemben az arab történetíró Ibn al-Athír azt írja, hogy a szeldzsuk szultán, Barkjárúk (1094–1105) emírje volt, és Barkjárúk nevezte ki Horezm élére. Ugyanezen szerző hagyományozza ránk, hogy a szultán ellen lázadó összeesküvők gyilkolták meg a horezmi sahot 1097-ben, és röviden ír Ekincsi fiáról, Togruteginről is (Ibn al-Athír IX, 9; Richards 2002, 291–293). Tehát sem Dzsuvajnī, sem Ibn al-Athír nem mondja meg konkrétan, hogy milyen származású volt a horezmi sah, pusztán utalnak arra, hogy katonarabszolgaként került a szeldzsukokhoz. Minorsky úgy véli, az a tény, hogy Ekincsi ibn Kocskar ilyen pozícióba juthatott, arra utal, jól ismerte az Aral-tótól északra levő területek viszonyait, és ő lehetett al-Marvazí informátora is (Minorsky 1942, 101, 104).

³⁸ A *šārī* nevű népcsoport a korábbi, Kínáról szóló részben is feltűnik, ahol azt írja al-Marvazí, hogy *Sāngū*-tól (*Sha-chou) félhónapnyi útra elérhető a *šārī*-k egy csoportja, amelyet főnökükről *bāsmil*-nak neveznek (Minorsky 1942, 19, *7).

³⁹ Aufi munkáját a 15. századi Sukrulláh ibn Siháb al-Dín kivonatolta. Ez utóbbi könyvében – A krónikák örömeiben (*Bahğat al-tawārīh*), amelyet 1456-ban írt – szereplő *qūn* népnévre Hammer-Purgstall figyelt fel először, és kötötte össze a polovecekre használt magyar kun népnévvel (Hammer-Purgstall 1840, 19).

⁴⁰ A horezmi al-Bírúní (973–1050 k.), a középkori iszlám egyik legnagyobb tudósa, egyaránt jártas volt a matematikában, asztronómiában, orvostudományban és egyéb természettudományokban, akárcsak a történettudományban és nyelvészetben, ugyanakkor kitűnő megfigyelőnek bizonyult a különböző népek szokásainak és hitvilágának kérdésében is. Nevéhez mintegy száznyolcvan mű kötődik. Élete első huszonöt évét szülőföldjén töltötte, ahova egy tanulmányút után 1008-ban visszatérve a horezmi sah szolgálatába állt. A horezmi sahek második dinasztiájához tartozó utolsó sah meggyilkolása és országának elfoglalása után több más

Kínában járt szeldzsuk küldöttség hazatért tagjaival,⁴¹ végül Malik-sah (1072–1092) udvarában hozzájuthatott az idegen követségek fogadásával kapcsolatos feljegyzésekhez is (Senga 1996, 107, 142).⁴²

Ehhez kapcsol még Marquart egy 12. századi örmény krónikában⁴³ található részletet, amely 1050–1051. év alatt a következőkről számol be: „A kígyók népe a fakók [*χartešk'* az örmény forrásban]⁴⁴ területére vonult, szétzúzta és elkergette őket, mire a fakók elvonultak, az úzokra és a besenyőkre zúdultak, és mindezek a népek egyesülve őrző dühvel a rómaiakra törtek” (Marquart 1970², 54–55; Rasovskij 1936, 178–179; Dostourian 1993, 79–80; vö. magyar fordítását Pálóczi Horváth 1994, 21). E részlet – amit az arab forrásban és annak

fogollyal a hódító gaznevida Mahmúd ibn Szebüktigin (998–1030) szolgálatába került, akit több alkalommal elkísérhetett északnyugat-indiai hadjárataira mint udvari asztrológus. Ezeknek köszönhetően készült el röviddel Mahmúd halála után India történetének könyve (*Kitāb ta'rīḥ al-Hind*). Számos munkájának egyikében, az 1029/30-ban egy a gaznevidák által szintén elhurcolt horezmi hölgy számára írott Útmutatások könyve az asztrológia tudományának elemeihez (*Kitāb tafhīm li-awā'il šinā'at al-tanġīm*) címűben, a 6. klímában élő népek között szerepelnek a qūnok is a qāyok, kirgizek, kimekek, toquz oguzok, türkmének stb. mellett. „The Sixth Clime begins from the territory of Eastern Turks, such as the Qāy, Qūn, Khirkiz, Kīmak and Toghuzghuz” (Wright 1934, 144; vö. Rozenfeld–Achmedov 1975, 116). Al-Birúni Kelet-Ázsia földrajzáról és az ott élő népekről tudomást szerezhetett attól a kitaj követségtől, amely az 1020-as években járt Mahmúd gaznevida uralkodónál. Noha nem írja le pontosan, hogy kitől szerezte információit, azt megemlíti egy, az ásványokkal kapcsolatos munkájában, hogy kikérdezte a kitaj kántól érkezett küldötteket a *hutūn*nak nevezett és értékesnek tekintett állati csont kapcsán (Belenickij 1963, 195; Minorsky 1942, 68; Said 1989, 180). Al-Birúni életéről és munkásságáról l. Simon 2009, 100–104.

⁴¹ A bevezetőjének Kínáról szóló részében leírja, hogy találkozott egy olyan emberrel, aki járt Kínában és kereskedett a kínaiakkal (Minorsky 1942, 15; *3)

⁴² Ezt bizonyíthatja, hogy al-Marvazí idéz két levelet, melyek közül egyiket a kitaj kán, másikat pedig az ujjur uralkodó írta Mahmúd gaznevida uralkodónak (Minorsky 1942, 19–21; *22, 23)

⁴³ Az örmény Edesszai Máté Edessza (örm. Urha) városában született a 12. században, a Karmir Vanq-i kolostor apátjaként írta meg Krónikáját. Ez az egyetlen olyan, a Kaukázus vidékén keletkezett korabeli kútfő, amely jól kiegészíti más forrásainkat a térségben abban az időben zajló politikai és egyházi eseményekkel kapcsolatosan. Krónikájában a 952 és 1051 közötti részek megírásakor más forrásokra támaszkodott, az 1051 és 1101 közöttieket korabeli szemtanúk, míg az 1101 és 1136 közötti eseményeket saját és kortársai tapasztalatai alapján írta meg. Halála után művét feltehetően egy tanítványa, György barát folytatta 1162-ig. Munkája, amely kronologikus szerkezetű, a 10. század második felétől a 12. századig tekinti át az eseményeket. Máté feltehetően a moszuli Zengida atabég vezette Edessza elleni ostrom idején halt meg 1144-ben (Kurkijan 1964², 398–399), mások szerint viszont nem lehet kizárni, hogy korábban, Keszoun város dánisemenida ostroma (1136) során halt meg, ugyanis ehhez az eseményhez köthető utolsó bejegyzése (Dostourian 1993, 1–16). A szerzőről l. Schütz (1995, 141–151), ahol munkájának egyes részei is olvashatók magyar nyelven.

⁴⁴ L. még a 9. l.-et.

perzsa nyelvű kivonatában szereplő népvándorlás-lánc nyugati, befejező fázisának tartanak – hitelesnek tekinthető. Természetesen azzal a kitételrel, hogy az idézett események nem a forrásban olvasható egy év alatt, vagyis nem 1050–1051-ben zajlottak le. A fenti eseményekből, amit többé-kevésbé biztosan lehet datálni, az a besenyők Bizánci Birodalom elleni támadása, amely Ióannész Szkülitzész alapján 1046–1048 között történhetett (Sky. 455–456; francia fordítása Skylitzés 377–380), vagy esetleg 1059-ben, amiről több bizánci forrásunk is ír (Gyóni 1942, 77–80), valamint az úzok egy nagyobb csoportjának átkelése a birodalom területére 1064 telén (Gyóni 1942, 69).

A kunok legkorábbi történetével kapcsolatos kérdések megválaszolására tett kísérletek során fontos szerepet kaptak az arab forrásban szereplő *qāy*,⁴⁵ *qūn*, *šārī* és az örmény kútőben megjelenő *kígyók népe*,⁴⁶ valamint a *χartēs* népnevek egymásnak való megfeleltetésére, illetve a *qūn*-nak vagy a *šārī*-nek a kunokkal való egyeztetésére tett próbálkozások. Az alábbiakban három csoportban mutatom be az ezzel kapcsolatos elméleteket. Az elsőben azoknak a kutatóknak a hipotézisei kapnak helyet, akik a *qūn*~kun, a másodikban, akik a *šārī*~kipcsak (azaz kun) azonosság mellett érveltek. A harmadikban pedig olyan véleményeket ismertetek, melyek szerint az arab forrásrészletben szereplő népnevek egyikével sem lehet a kunokat azonosítani.

A *qūn*-ok és *kun*-ok azonosítása

Az al-Marvazí által leírtak mellett Marquart hivatkozik még al-Bírúni és Jákút⁴⁷ munkáira,

⁴⁵ A *qay* népnév etimológiája 'havas eső, hózivatar' (Németh 1991, 88). Bartol'd még mongol nyelvű népcsoportnak tartotta őket Mahmúd al-Kásgarí alapján (W. Barthold: *Ḳāyī*. In: *Enz.d.Isl.* II, 896), de Németh Gyula az ugyancsak al-Kásgarí kompendiumában található adatoknak köszönhetően töröknek tekinti őket (Németh 1991, 88).

⁴⁶ Az örmény forrás fordítója szerint a kígyók népe az ázsiai török népekre utal általában (Dostourian 1993, 306) vagy olyan népcsoportokra, amelyek nem vették fel a kereszténységet (Minorsky 1942 103). Marquart szerint nem lehet eldönteni, hogy a muszlim forrás *qāy*-aival vagy a kitajokkal azonos-e az Edesszai Máténál szereplő kígyók népe (Marquart 1970², 55). Minorsky szerint az örmény forrásban szereplő kígyók népe egyértelműen al-Marvazí *qūn*-jaival azonosítható (Minorsky 1942, 99). Kljaštornyj szerint, mivel a 11. században élő Mahmúd al-Kásgarí szerint a *yabaqu* nép vezetője a „nagy kígyó” címet viseli, a kígyó népe a török *yabaqu*, ez pedig a *qūn*-okkal azonos (Kljashtornyj 1997, 153; Klyashtornyj 2005, 245).

⁴⁷ Jákút görög szülők gyerekeként született a szíriai Hamá városában 1179-ben, gyerekkorában eladták egy írástudatlan bagdadi kereskedőnek, aki taníttatta. Rabszolgaként kapta a Jákút 'drágakő, rubint' nevet. Majd gazdája 1199-ben felszabadította, halála után pedig még egy kisebb összeget is örökölt tőle. Marw városában

valamint egy szír térképre⁴⁸ is utal. Ennek alapján a belső-ázsiai *qūn*-ok nevét már korán

kezdte el Az országok lexikona (*Muġam al-buldān*) című földrajzi szótárát írni. 1219-ben Horezmben tartózkodott, mikor Dzsingisz kán seregei elindultak Mohamed horezmi sah ellen, így menekülnie kellett. 1224-ben Moszulban fejezte be munkáját. Aleppóban ismerkedett meg egy kis csoport magyarországi muszlimmal (*bašġirt*). 1229-ben halt meg. Művének bevezetőjében, ami tulajdonképpen egy általános leírás a Földről, földrajzi alapfogalmakat tisztáz. Szócikkei három részre tagolódnak: hogyan kell helyesen olvasni az adott terület nevét, majd leírja a helyet magát, végül megemlékezik a hely jelentősebb szülőiteiről. Jelentősége abban áll, hogy feldolgozta a korábbi hatalmas földrajzi irodalmat (gyakran hosszú részleteket is beiktat művébe), és több esetben hivatkozik forrásaira, így Ibn Hurdádbih, al-Isztahrí, al-Balhí és al-Dzsajhání munkáira is. A bevezetőjének vonatkozó része: „Der Anfang der sechsten Zone ist da, wo der Schatten am Mittag am Äquator $7^6/10+1/60$ Fuß beträgt, indem ihr Ende den Beginn nur um einen einzigen Fuß übertrifft. Sie beginnt von den Wohnsitzen der östlichen Türken, wie der Qajy, Qūn, Chirchīz, Kīmāk und Toguz-guz, dem Lande der Turkmānen, Fārāb, dem Lande der Chazaren und dem Norden ihres Meeres, und den Alanen und Sarīr zwischen diesem Meere (der Chazaren) und dem Meere von Trapezunt” (Marquart 1970², 39; Wüstenfeld 1866, 33; Yāqūt 31; vö. Jwaideh 1987², 48–49). Jákút földrajzi szótárát kivonatolta és az abból származó információkat kiegészítette a 13. századi szerző, al-Kazwīnī (1203–1283), kinek ezen munkája az iszlám irodalom első szisztematikus kozmográfiai művének tekinthető. A teremtmények csodás dolgai és a létező dolgok furcsaságai (*‘Aġā’ib al-maḥluqāt wa garā’ib al-mawġūdāt*) – annak ellenére, hogy tulajdonképpen új eredményeket, illetve egyéni látásmódot nélkülöző kompiláció – az iszlám irodalom egyik legnépszerűbb kozmográfiai műve lehetett a számos fennmaradt másolata és más nyelvű (perzsa, török) fordításai alapján. A két részre osztható műben – az elsőben előbb az égi jelenségekkel (égi testek, ég lakói), majd pedig kronológiai és arab, valamint szír naptári kérdésekkel foglalkozik; a második rész a négy elemmel, a meteorokkal és szelekkel kapcsolatos értekezéssel kezdődik, majd a Föld leírása következik a hét klíma szerint (T. Lewicki: al-Ḳazwīnī. In: *EI* IV, 855a–867a; SZÖM I/2, 229) – a következőket írja al-Kazwīnī: „Ott kezdődik [a hatodik klíma – KSz], ahol a déli árnyék napéjegyenlőség idején hét láb, hat tized s a láb tizedének hatod része. E klíma legvégén az árnyék egy lábbal hosszabb, mint az elején. Kezdődik a keleti törökök lakóhelyeinél: a qānī, a tūn [Jákútnál: qūn – Kmoskó M.], a ḥirḥīz, a kīmāk, a tuġuzguz, a turkmān földje, a ḥazar, allān, Ifranġa országa és Andalus északi része mellett, míg a Nyugati tengerhez ér...” (Kmoskó 2007, 85). Tehát csaknem szó szerint megismétli Jákút mondatait. Al-Kazwīnī művét másoló, a 14. század második felében – 15. század első harmadában élt bakui származású al-Bakúvī A hatalmas királyok emlékei és csodái könyvének kivonata (*Kitāb talḥīṣ al-aṭār wa ‘aġā’ib al-malik al-qahhār*) c. munkájában szintén hasonlóan ír a hatodik klímában élő népekről: „Начинается он там, где в полдень тень при равноденствии равна семи кадамам, шести десятым и одной шестнадцатой кадама, а конец его только на один кадам больше. Он начинается от поселений восточных тюрок — кани, кун, хирхиз, кимака, аттогузгуз, стран туркмен, хазар, алланов и ас-Сарир и тянется к ал-Кустантинии, Великому ар-Румийа, стране алман и франков, идет по северу ал-Андалуса и оканчивается у моря ал-Магриб.” <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Bakuwi/frameset6.htm>.

⁴⁸ A térképet a 13. századra datálják (Chabot 1898, 31). A hatodik klímában élő népek felsorolása (Chabot 1898, 36) alapvetően azonos az al-Bírúní, Jákút és al-Kazwīnī munkájában levőkkel.

összekapcsolta a kutatás a *kun* népnévvel (Marquart 1970², 38–42; Németh 1940, 95–109; Németh 1942, 171; Czeglédy 1949, 43). Maga Marquart úgy gondolta, hogy a forrásban szereplő *qūn*-ok – kiknek eredeti neve *m.rqa* lehetett⁴⁹ – egy olyan mongol nyelvű népcsoport, amely az 5–7. században az Amur folyó mentén élt, majd később eltörökösödve 1030 és 1049 között jelent meg Európában (Marquart 1970², 48, 57).

Marquart nyomán számos kutató úgy vélte, hogy az európai forrásokban különböző neveken (*polovec*, *Cuman*, *Cuni* stb.) szereplő népcsoport a kitajok elől menekülve, a Huangho nagy kanyarulatától északra levő szállásterületéről elvándorolva ért a Volgától nyugatra levő steppére. Marquart elfogadta a – több ellentmondást is tartalmazó – forrás hitelességét, és a későbbiekben is voltak olyan kutatók, akik szintén nem kérdőjelezték meg, noha felhívták a figyelmet a benne található vitás helyekre (Czeglédy 1949, 43–44; Horváth 2001, 251; Vásáry 2001, Vásáry 2003², 155).

Németh Gyula több cikkében és monográfiáiban is foglalkozott a kun népnévvel (Németh 1930, 141–2; Németh 1940, 95–109; Németh 1942, 170–172; Németh 1991, 57–8). A kunok eredetének kérdésével kapcsolatosan döntő jelentőségűek az 1940-ben és 1942-ben megjelent tanulmányai, amelyben miután a *qūn* és *quman* elnevezéseket megvizsgálja, amellet érvel, hogy a két elnevezés azonos eredetű. Vagyis szerinte a „kunok saját nevei a *quman* és a *qūn*”, tehát a kelet-ázsiai⁵⁰ *qūn* és magyarországi kun nép közötti kapcsolat híve (Németh 1942, 177–178).

Czeglédy Károly egy alapos történeti földrajzi áttekintést adva a területről, úgy véli, hogy a *qūn*ok és a *šārīk* – ez utóbbiak szerinte a sárga ujugurokkal azonosak – 1012 körül vonultak el Belső-Ázsiából a nyugat-szibériai steppére. Ehhez a csoporthoz csatlakoztak a kimek-kipcsak⁵¹ törzsek 1020 körül, vagyis a Szir-darjától északra⁵² létrejött a *šārī-qūn*–

⁴⁹ Marquart véleménye – amely szerint a *mrqa*/*Ma(u)rqa* azonos a *qūn*nal (Marquart 1970², 40, 41), vagyis a mongol *Murqa* törzs, amely az Amur partján élt a Távols-Keleten, kapcsolatban állt a kipcsakokkal (Marquart 1970², 87–88) – az arab *firqa* 'törzs' szó rossz olvasatából származik (Kmoskó 1929, 41; Minorsky 1942, 98). Pelliot (1920) Marquart más megállapítását is pontosította, így a kutatók többsége a kipcsakok és mongolok közti kapcsolat lehetőségét is visszautasította.

⁵⁰ Többen úgy vélik, hogy Mandzsúriából indult el a kútfőkben említett *qūn* nép, ezt azonban Pálóczi Horváth cáfolja. Véleménye szerint a forrás alapján a Góbi sivatag keleti részének déli peremén, a Nagy-Hingan-hegység délnyugati vidékén lehetett a *qūn*ok lakhelye (Pálóczi Horváth 1994, 23).

⁵¹ A kimek törzsszövetség kialakulása a Felső-Irtis vidékén a Nyugati Türk Kaganátus 7. századi bukása után kezdődhetett (Kumekov 2002, 671), ezzel szemben Senga Toru szerint csak a Türk Kaganátus 745. évi bukása utánra tehető (Senga 1996, 59). Gardízi műve, A legkiválóbb tudósítások alapján a hét törzsük közül egyik a Kipcsak (Göckenjan–Zimonyi 2001, 106). Amennyiben az ujugur sine-uszui feliraton szereplő alakot kétes

kipcsek egyesülés, amely a 11. század második felétől egy új törzsszövetséget alkot, és amelyet a különböző források kipcseknek, kumannak,⁵³ polovecnek hívnak (Czeglédy 1949, 43–50).⁵⁴

Többen a Marquart és Czeglédy által továbbfejlesztett történeti földrajzi elképzelés alapján rekonstruálták a kunok korai történetét (Rásonyi 1981, 107–108; Rásonyi 2000, 311–312; Mándoky-Kongur 1993, 17–20; Vásáry 2001, 187; Vásáry 2003², 155–156).

Vásáry István – hangsúlyozva, hogy a népneveket az etnikai történet szempontjából igen korlátozottan lehet felhasználni – a qūn~kun azonosság mellett érvel (Vásáry 2001, 186–193).⁵⁵ A két népnév összetartozásának bizonyítékeként tekinti a már Marquart által is idézett adatot (Marquart 1970², 57),⁵⁶ vagyis hogy a Régmúlt idők elbeszélése (PVL) 1377-re datált Lavrentyjev-évkönyvben található változatában az 1096-os események kapcsán egy polovec

olvasata miatt nem számítjuk, úgy a kipcsek (*qipčak*) elnevezés elsőként Gardízínél tűnik fel. A muszlim szerző arról számol be, hogy a kipcseknek részt vettek a török és protomongol nyelvet beszélő elemekből álló kimek törzsszövetség kialakításában (Göckenjan–Zimonyi 2001, 106). Ez utóbbi a 8. században, mikor a kipcsek csatlakoztak hozzájuk, a Kulunda-alföldön élt (Senga 1996, 183–187). A kimek elnevezés a törzsszövetség létrejötte után nem etnikai, hanem politikai értelemben volt használatos (Senga 1996, 185; Vásáry 2001, 191). A kipcsek szállásterületét a 8. század második felében a források alapján Senga Toru a Felső-Irtis vidékére helyezi (Senga 1996, 56–58). Ibn Hurdábih 9. századi munkájából, amelyben felsorolja a török népeket, nem derül ki, hogy ekkor a kipcsek a kimekektől függték-e. A 982-ben írt *A világ határai (Ḥudūd al-‘ālam)* ismeretlen szerzője szerint annak ellenére, hogy a kipcsek – akiknek területe ekkor délen, az Urál vidékén, a besenyőkével szomszédos – a kimekektől külön éltek, uralkodójukat az utóbbiak nevezték ki (Göckenjan–Zimonyi 2001, 209), ez pedig alárendeltségi viszonyra utal. A Dzsajhání-hagyomány besenyő fejezeteiben is szerepelnek a kipcsek (Göckenjan–Zimonyi 2001, 164, 221, 250). A kimekek törzsszövetségéből azonban hamarosan kiléptek a kipcsek, és egy új törzsszövetséget hoztak létre.

⁵² Czeglédy konstrukciójában van egy földrajzi probléma is, ugyanis úgy gondolja, hogy a *šārī*-k és a *qūn*-ok Nyugat-Szibéria déli részére vándorolnak, erre azonban nem utal a forrásunk.

⁵³ Érdekes Czeglédy megjegyzése, mely szerint a sárgáknak (*sārī*), azaz a sárga ujugroknak – kiknek régi neve a *sarī* – a szintén 'sárga' jelentésű *koman* elnevezést a kipcsek valamelyik török nyelvű törzse adhatta (Czeglédy 1949, 48). Vagyis a *sarī*-t lecserélték a *koman*-ra, és a későbbiekben – hasonlóan a mongolok tatár néven való említéshez a forrásokban – a törzsszövetség ezen a néven szerepel.

⁵⁴ Senga Toru némi ellentmondást vél felfedezni Czeglédy rekonstrukciójában, minek következtében úgy gondolja, hogy Czeglédy végül is a *šārī*-val való azonosítás mellett áll (Senga 1996, 151).

⁵⁵ Vásáry szerint a kunok és a kipcsek eredetileg két külön nép voltak. A Huang-ho vidékéről elmenekülő kunok a Kazak-steppén a 11–12. század folyamán olvadtak össze az ott élő kipcsekkel (Vásáry 2001, 188).

⁵⁶ Ezzel már Pelliot is vitakozott, ugyanis nem tartja Marquart érvelését meggyőzőnek (Pelliot 1920, 136).

harcosról olvashatunk,⁵⁷ kinek neve *Кунуи* (Kunui). Ugyanez a személy az 1425-ös Ipatyjev-évkönyvben⁵⁸ pedig *Куману* (Kuman) néven szerepel. Itt azonban felmerül a gyanú, hogy a PVL Ipatyjev-kódexben levő apográf változatának szerkesztője vagy másolója egyszerűen kicserélte a számára értelmetlen *Кунуи* alakot a *Куман-ра*-ra.⁵⁹ Névtanilag meglehetősen szokatlan, hogy az egyén tulajdonneve azonos a népének elnevezésével, hacsak a nevet nem a ruszoktól kapta. Ezt alátámaszthatja az a tény, hogy a *Kuman* mint személynév a források alapján ritka a kunok által lakott területen.⁶⁰

Horváth Ferenc az orientalisták eredményeit összevetve a régészeti adatokkal úgy gondolja, hogy ha a hasonló hangzású kun és qūn népnév mögött nincs is etnikai azonosság, az utóbbi mégiscsak jelen volt a későbbi nagy kimek–kipcsak–kuman törzsszövetségben, és

⁵⁷ „... половчину, именем Кунуи [...] И заведь Кунуи...”, „egy polovec vitéznek adta, név szerint Kunujnak, [...] Kunuj vezette (PSRL I, 239).

⁵⁸ „Половчину именем Куману” (PSRL II, 229).

⁵⁹ A PVL szerzői, szerkesztői nyilván tudtak a kuman–polovec azonosságról, l. *Кумани рекше Половци* (PSRL I, 234).

⁶⁰ Az óoroszosz forrásokban tulajdonképpen az előbb említett mellett csak az 1103. évi események kapcsán van rá adatunk. A PVL-ben a ruszok által legyilkolt hús kun között a Lavrentyjev-évkönyvben egy *Куман* (PSRL I, 279), míg az Ipatyjev-évkönyvben egy *Кунамъ* alak szerepel (PSRL II, 255), ez utóbbi pusztán betűtűvésztés következménye lehet. A későbbiekben három „vlach” *Коуманъ* neve jelenik meg azok között a földművesek között, akiket a montenegrói Zice (Žiža, Szerbia) kolostorának adományozott a szerb uralkodó, Sztyepan (1222–1228). Ugyancsak a vlach lakosságú Pijanici (a mai Koszovó területén) városában tudunk *Комани* nevű családról, valamint egy másik szintén „vlach” *Команич* családot említ egy 1330-as évekből származó oklevél Katun Bariljevszki településről (ma Barilevë nevű falu Koszovó területén). Egy bolgár előkelő *Κόμανος* is megjelenik a 14. század végi bizánci forrásokban. Valamint a magyarországi oklevelekből ismerünk patronimikonokat olyan „vlach” kenézek között, akik a Magyar Királyság területére költöztek: *Коман* (1424), *Куман* (1428), *Коман* (1434). A 15. századtól a romániai onomasztikonban is megjelenik a név különböző alakja: a cigány *Команъ* (1458), *Коман Куре* (1460), *попи Комани* (1482–1496), *Данчюл сынъ Команов* (1489), a cigány *Команча* (1487), *Коман* (1511), *Coman*, *Cuman* (1623), *Coman Grigorie*, *Coman Matiei* (18. század) (Stoyanov 2001, 315–332). Ezek mellett van egy meglepően korai magyarországi adatunk is 1207-ből: Ego Cumanus Clericus Spalatensis Juratus (ÁÚO. VI, 315). Magyarországon első adat a *kun* alakra mint személynévre az 1138-as dömösi összeírás során bukkan fel (az eredeti oklevél elveszett, 1329-es hiteles átirata maradt fent): „sunt mansiones servorum, qui . . . dant panem . . . In villa Edelin: Feles, *Cunos*, Laurenci”. De Győrffy egy 1201-es oklevélben olvasható adat – „Gregorio, Buus, *Cunus* sine heredibus” (HO. V, 4) – kapcsán is óvatosságra int, vagyis hangsúlyozza, hogy nem tudni, melyik török nyelvű népcsoporthoz tartozhatott az oklevélben szereplő Buus (Győrffy 1990a, 214). Mások szerint azonban a 12. századi magyar–bizánci és magyar–rusz háborúk során „nem kevés kun hadifogoly kerülhetett be... Magyarországra” (Kristó 2003, 219). Magyarországon a 13. század végétől tűnnek fel *Kun* személynévek nagyobb számban (Fehértói 2004, 472).

ebbe nem a nyugat-szibériai területeken, hanem a Szemirecsje vidékén olvadt be az 1030-as években (Horváth 2001, 250–256).

Sajátos álláspontot képvisel az orosz orientalista, Kljaštornyj, aki több munkájában is foglalkozik a kipszak és kun kérdéssel (1986, 1986a, 1996, 2005). Az egyik rövid munkájában – minden hosszabb magyarázat nélkül – a három muszlim szerző, al-Bírúní, al-Marvazí és Mahmúd al-Kásgarí munkáiban szereplő népneveket összevetette a kínai forrásokban, valamint Edesszai Máté krónikájában megjelenő népcsoportok elnevezésével. Úgy véli, hogy a *qūn* nép azonos az al-Kásgarínál szereplő *yabāqu*-val, a kínai források tielölivel, az örmény krónikásnál szereplő „kígyók népével”, valamint az óorosz források *хынъ* nevű népével és a nyugati kútfők kunjaival és kumanjaival. A *šārī* pedig al-Kásgarí *basmil*-jaival,⁶¹ Edesszai Máté „fakóival”, talán a kínai források sárga türgeseivel és az orosz évkönyvek *половцы* népcsoportjával,⁶² valamint a nyugati kútfők *Plawci*, *Plauci*, *Pallidi* és *Falones* népével. Vagyis úgy tűnik, hogy két fő összetevőből, azaz polovec és kuman/kun törzsekből álló törzsszövetséget feltételez. Ezt azonban nem lehet azonosítani a kipszakokkal,⁶³ akik még a 11–13. században az Irtis és a Kaszpi-tenger közötti területen

⁶¹ A baszmiлок népe a Szui-dinasztia korabeli (581–618) forrásokban tűnik fel, ezekből egy Bes-balik városától és az Északi-tengertől (Bajkál-tó) délre, a türköktől északnyugatra élő erdőlakó nép képe bontakozik ki. Nem voltak fejedelmek, csak vezetőik. Északi törzseiket a nyugati türkök vetették alá (Golden 2006/7, 26–27). A baszmiлок később részt vettek a II. Türk Kaganátus (745) megbuktatásában (Vásáry 2003², 79; Dobrovits ms, 215–217), később (750–753 k.) korábbi szövetségeseik, az ujugurok elűldözték őket. Ekkor Bes-balik környékére húzódtak, majd fokozatosan áttértek a földműves életmódra (Vásáry 2003², 95). Kljaštornyj úgy gondolja, hogy az ujugurok által korábbi területeikről elűldözött baszmiлок a 860-as években a sárga türgesek régi területein, a Szemirecsje vidékének északkeleti részein voltak, és itt jabaku (*yabaqu*) fennhatóság alá kerültek (Klyashtornyj 2005, 245).

⁶² Hasonlóan azonosítja a forrásokban szereplő népneveket a Savinovval közös munkájában is (Kljaštornyj–Savinov 2005, 140–142).

⁶³ A kipszakokat a xianbei eredetű xieyantuo törzssel azonosította, amely a II. Türk Kaganátus szir népének feleltethető meg. Ez a törzs, miután 646–647-ben a belharcok és az ujugurok támadása következtében a pusztulás szélére jutott, megalázó jelentésű óvónevet vett fel, hogy félrevezesse a természetfeletti erőket. Így lett a korábbi szir nép neve a 'szerencsétlen, boldogtalan' értelmű *qībčaq*, *qivčaq*. Az Ujgur Kaganátus felemelkedése (744) után a szirek, kiknek a lealacsonyító jelentésű kipszak nevet használták a győztes ujugurok (l. a népnevekkel kapcsolatos fejezetet), kénytelenek voltak a mongóliai területekről az Észak-Altaj és a Felső-Irtis vidékére költözni, ahol később létrejött a Kimek Kaganátus, amelynek egyik törzse a kipszak volt (Kljaštornyj 1986, 22–32; Kljaštornyj 1986a, 153–163). Kljaštornyj elméletét gyengíti, hogy a kipszakok 9–14. századi kultúrájának – melynek nyomait Kazahsztán, az Urál, Nyugat-Szibéria és Kelet-Európa területén tárták fel – előzményei

nomadizáltak (Kljasztornyj 1997, 151–153). Egy másik munkájában visszatér a kérdéshez, az azonosításokat megindokolva és részletesen áttekintve a kérdést, tulajdonképpen az előzőekben leírtak mellett érvel. Tehát úgy véli, hogy az eredetileg a tie-lő/tokuz-oguz törzsszövetséghez tartozó török qūn és qāy nép⁶⁴ a 11. század első felében a kitajok nyomására kénytelen volt a mongóliai steppékről Nyugat-Szibéria, Észak-Dzsungária és Északkeleti-Szemirecsje vidékére költözni. Itt egyesültek azokkal a šārīkkal, azaz a baszmiokkal, akik a 9. században elfoglalták a területet a sárga түргesektől. Miután vereséget szenvedtek a karahanida karlukoktól, mindkét csoport még nyugatabbra vonult a hagyományos közép-ázsiai migrációs útvonalon. Ennek során a kipcsakokkal is kapcsolatba kerültek, de a kapcsolat jellege nem világos (Klyasztornyj 2005, 247). Kumekov (1993, 66) nyomán úgy gondolja, hogy a 9–10. században az Aral-tótól északra levő, a Dél-Urálig húzódó területen nomadizált egy különálló nép, a kuman, amely a 11. század elején a kipcsakok fennhatósága alá került. A 11. század közepén ezek a kumanok a šārī és qūn néppel együtt vándoroltak a Volgától nyugatra, ahonnan kimozdították az úzokat. Ennek a Kijevi Rusz déli határán újonnan megjelenő törzsszövetségnek két fő etnikai összetevője a qūn~kuman és a šārī~polovec. Az utóbbiak a Kijevi Rusz déli határán, míg az előbbiek a polovecek területétől nyugatra kaptak területet. Hangsúlyozza, hogy a šārī~polovec törzsszövetségben jelen volt a türk Asina-nemzetség, és hogy a „dunai polovecek” közül emelkedik ki a II. Bolgár Cárságot megalapító Aszen-dinasztia (Klyasztornyj 2005, 243–248). Tehát úgy tűnik, mintha a qūn~kuman résznek a fentiekben nem lenne szerepe. Vagyis ebben a tanulmányában vázolt konstrukciójában ellentmondásos, hogy milyen kapcsolatot is tételez fel a polovec és kuman nép között. Arra sem ad választ, hogy amennyiben nem lehet összekötni a kipcsakokat a polovec–kuman törzsszövetséggel (Kljasztornyj 1997, 153),⁶⁵ mivel indokolhatók azon forrásos adatok, amelyek viszont vagy egyértelműen azonosítják a

fellelhetők a Tien-San és Szemirecsje vidékén élt nyugati türkök kultúrájában, de nem a Mongólia és Szaján-Altaj keleti türkjeinek hagyatékában (Tabaldiev 1996, 68–69).

⁶⁴ Ezeket Senga Toruhoz hasonlóan ő is a xi néppel azonosítja. Ez a mongol nyelvű nép azonban már a 7. században török nyelvű népekkel élt együtt (Klyasztornyj 2005, 246). A qāy és a xi nép azonosságát korábban már a francia sinológus, Pelliot (1920, 150) is felvetette, később pedig Minorsky is erre támaszkodott (Minorsky 1942, 95–98), azonban Ligeti (1986, 407) jelzi, hogy a két népnév azonosítása komoly fonetikai nehézségekbe ütközik.

⁶⁵ Noha később úgy fogalmaz, hogy vándorlásuk során biztosan érintették a kipcsakok területét, de nem tudni, milyen jellegű volt a kapcsolat (Klyasztornyj 2005, 247).

kumanokat a kipcakokkal,⁶⁶ vagy olyan adatok olvashatók bennük, amik szintén az azonosságot igazolják.⁶⁷

Kljaštornyj elméletéhez hasonlóan a két koncepció sajátos ötvözete a steppei nomád népekkel kapcsolatos kutatás egyik legnagyobb alakjának, Goldennek az elmélete. Ő úgy véli, hogy a nesztoriánus qūnok elhagyva a kitaj Kína szomszédságában levő szállásterületüket, nyugatabbra vonultak, ahol összetűzésbe keveredtek a muszlim karahanidákkal. Ahogy a földműves területeken élő szomszédai látókörébe kerültek, nevüknek egy kissé módosult változata, a *Cumani* (*Qun+-man* 'those who are Qun-like'), illetve annak tükörfordításai az orosz *polovec*, a latin *pallidi*, a német *valvi* és az örmény *χartešk'* jelenik meg a forrásokban. A nevüknek ez az átalakult formája tükrözi azt, hogy a vándorlásuk során ők maguk is megváltoztak, hasonlóan a karlukokhoz és az oguzokhoz, akiket, miután muszlimok lettek, türkméneknek neveztek. Golden – elfogadva Kljaštornij elméletét (Klyashtornij 2005, 245) – a Dīwānban szereplő *yabāqu*-val azonosítja a qūnokokat, így oldotta meg, hogy al-Kásgarínál nincsenek qūnok. Al-Kásgarí felsorolásában ugyanis a qāyokat a *yabāqu* követi (Dankoff–Kelly 1982–85, I. 82, 83), vagyis hasonló a sorrend al-Bírúnínál (Wright 1934, 144; vö. Rozenfel'd–Achmedov 1975, 116) és Jákútnál (Marquart 1970², 39; Wüstenfeld 1866, 33; Yāqūt 31; vö. Jwaideh 1987², 48–49) olvashatóhoz, akiknek műveiben a qāyok után a qūnok következnek (Golden 2006/7, 40). A csak al-Marvazínál szereplő *šārī* pedig a más forrásokból is ismert baszmil néppel⁶⁸ azonos, tehát Golden kizárja a kipcak~*šārī* azonosságot. Úgy véli, hogy a qūn/*yabāqu* és baszmil/*šārī* szövetség bizonyos területeken a kígyó/sárkány népeként volt ismert, és ez a név jutott el közvetítők útján Edesszai Mátéhoz (Golden 2006/7, 13–42). Ez a társulás, miután elérte a Volgától keletre élő kipcakok területét, részt vett egy új hatalmi berendezkedés, a kuman–kipcsak törzsszövetség létrehozásában (Golden 2006/7, 40).

⁶⁶ Rubruk: „Itt szoktak volt a kipcaknak mondott kunok legeltetni; a németek valaninak [falbennek] nevezik őket [...] Az egész területen a kipcak kunok laktak” (Wyngaert 1929, I. 194–195; Györffy 1986, 231).

⁶⁷ Ibn al-Athír: „El is jutottak a tatárok Szúdák városáig. Ez Kipcáknak az a városa [...] Végül Kipcák lakói és az oroszok a nagy vereség után fejveszetten menekültek ...” (*A tatárjárás...* 59–60 Katona T. ford.; vö. Richards 2008, 223–224; Ibn al-Aṭīr x, 417–418). Ebben a forrásban a Kipcák egyértelműen a kunok területére utal, Kipcák lakóinak és az oroszoknak a veresége pedig az 1223-as Kalka menti csatára.

⁶⁸ Golden szerint, mivel al-Kásgarí a *bāsmil*-okat azon népek (*qāy*, *yabāqu* és *tatār*) között sorolja fel, „kiknek megvan a saját nyelvük, de törökül is jól tudnak” (Dankoff–Kelly 1982–85, I. 82–83), feltételezhető, hogy nem valamilyen köztörök, hanem ogur-török nyelvet beszélhettek. Az arab *šārī* pedig egy **šari* alakra vezethető vissza, ami az ogur-török megfelelője a köztörök *sariğ* 'sárga' szónak (Golden 2006/7, 36). A *šārī* tehát egy ogur török jellegű név, amelyről nem tudni pontosan, hogy a népnek az igazi neve volt, vagy pedig saját baszmil vezető rétege adta népének (Golden 2006/7, 41).

A šārīk és kunok azonosításának elmélete

Mint már volt szó róla, a muszlim forrásokban szerepel egy másik népnév is, ami kapcsolatba hozható a kunokkal. Al-Marvazínál egy *šārī*,⁶⁹ míg Aufi perzsa szövegében egy *sārī* megnevezésű etnikum is szerepel. Az utóbbi alakot fogadja el a turkológusok többsége helyesnek – annak ellenére, hogy Aufi másolta al-Marvazí munkáját –, mivel a perzsa szövegben levő *sārī* összeköthető a török *sarīg*, *sarī(ġ)* 'sárga' (Clauson 1972, 848; Doerfer TMEN III, 220–221) jelentésű szóval. Erre az etimológiára támaszkodva a kutatók egy része elvetve a nyugati források 'fakó, halványsárga' nevű népének azonosságát a qūn néppel, inkább a forrásban szereplő *šārī*-val való azonosítás mellett érvel (Rasovskij 1935, 245–262; Bartol'd 2002², 396). Bartol'd az Aufinál szereplő *sārī*-t településnévnek tartotta, és a Csu folyó vidékére helyezte. És mivel a török *sarī/sarīy* szó 'sárga' jelentésű, a kunok pedig világos hajúak, úgy vélte, hogy a földrajzi elnevezés és a török melléknév között nem lehet véletlen az összefüggés.⁷⁰ Tehát szerinte a šārī népnév földrajzi nyomait a Szemirecsje vidékére lehet lokalizálni, és a nevek jelentéstani hasonlósága is a két nép közötti kapcsolatokra utal, így a šārī~kun/kipcsak azonosítás mellett érvel (Bartol'd 2002², 395–396), és nyomában az orosz régészek jelentős része is. Rasovskij antropológiai érveket is felsorakoztatva – vagyis al-Umarí⁷¹ és a kínai Kang mu évkönyv⁷² alapján – úgy véli, hogy a

⁶⁹ Az al-Marvazínál szereplő *šārī* alakban Senga szerint nem lehetetlen, hogy a 'sárga' jelentésű tatár (qūn) szó átírása rejlik. De hozzáteszi, hogy nem ismerjük a korabeli tatárok nyelvét, és a Mongolok titkos történetében a színénév *šira* (l. *Šira-ke'er* 'Sárga pusztá' (Mtt 67§, 252§; Ligeti 1971, 18, 118), vagy *šira altan* 'sárga arany' (Mtt 274§; Ligeti 1971, 132) a burjátban és az urduszban *šara* (Senga 1996, 153).

⁷⁰ Egyébként Bartol'd, akárcsak Minorsky a *Hudūd al-ʿālam* kiadásakor, az Aufinál szereplő népnév *qūn* olvasatát is megkérdőjelezte (Bartol'd 2002², 395; Minorsky 1937, 182), ezt azonban a később ismertté vált arab változat megerősíti.

⁷¹ Al-Umarí mameluk történetíró, 700/1301-ben egy olyan előkelő családba született Damaszkuszban, amelynek tagjai szülővárosában és Kairóban jelentős pozíciót töltek be 1293 és 1393 között. Ennek következtében al-Umarí édesapja mellett – aki előbb a damaszkuszi, majd a kairói kancellária vezetője volt – kezdte meg működését. Rövid ideig tartó kegyvesztettsége miatt börtönbe zárták, majd kiszabadulva 1339 és 1342 között a damaszkuszi kancellária vezetője lett, ahol távozása után testvére vette át a helyét, ő pedig haláláig (749/1349) már nem töltött be hivatalt. Míg édesapja és testvérei sikeres hivatalnokok voltak, szerzőnk konoksága és szókimondása következtében gyakran vont magára mások haragját. Ugyanakkor kitűnően eligazodott az adminisztráció útvesztőiben, átlátta a politikai helyzetet, és remekül írt. Ezt alátámasztja egy 1312-ben Kairóban írt adminisztrációs kézikönyve is, valamint az enciklopédikus *Masālik al-abšār fī mamālik al-amšār* c. munkája is. Ennek a második, a mongol világbirodalomról szóló részében a következőket írja a kipcsakokról: „...Die Türken dieses Landes gehören wegen ihrer Gewissenhaftigkeit, ihrer Tapferkeit und Treue, wegen ihres

kunok szőkék voltak,⁷³ így ő is a šārīkkal való azonosítást fogadja el (Rasovskij 1935, 245–262).

Minorsky, aki kiadta al-Marvazí munkáját, kommentárjában az egész népmozgást 1030 és 1050 közé datálja (Minorsky 1942, 103–104). Véleménye szerint al-Marvazínál szereplő qūn a nesztoriánus kereszténységet felvett nomád törzsszövetségnek (kereit, öngüt) csak egy részét jelölte, vagy egy másik lehetőség, hogy a qūn nevet a kitajok adták egy olyan népnek, amelyet más néven ismerünk (Minorsky 1942, 97–98). Ugyanakkor amellet foglal állást, hogy a qūnok az Edesszai Máté munkájában szereplő kígyók népével, míg a šārī a hartes (χartēs) nevű néppel azonos (Minorsky 1942, 103).⁷⁴

Györffy György elfogadja Bartol'd azonosítását, vagyis szerinte is a kunok/kipcsakok a šārī néppel azonosíthatók. Györffy azzal érvel, hogy míg a nesztoriánus qūn nép csak a 11. században vonul ki Kínából, addig a kipcsakokat a 9. századi muszlim földrajzíró, Ibn Hurdádbih már Nyugat-Szibériában említi (Kmoskó 1997, 108). Mivel a forrásainkban nincs adat arra, hogy a qūnok a kipcsakok területére vonultak volna, illetve hogy a két nép összekeveredett volna, kizárt a qūn~kipcsak/kun azonosság, és a magyar kun népnév is független a qūn etnonimától (Györffy 1990a, 201, 218).

Kumekov a kimekekről szóló monográfiájában a šārī~kipcsak azonosság mellett foglal állást. Úgy gondolja, hogy az előbbi népcsoport a Szemirecsje, azaz a Hétfolyó vidékének északkeleti részén lakott, itt érte őket a Dzsungáriai-kapun keresztül érkező török nyelvű qāyok és qūnok támadása. Ennek következtében a kimekek közé tartozó šārīk, azaz a kipcsakok az oguzoknak a Szir-darja, Dél-Urál előhegyei és a Kaszpi-tenger északi partvidéke által határolt területére kellett vonuljanak (Kumekov 1972, 125–129). A kimek-kipcsak (šārī) törzsszövetség nyugati csoportja, a kumanok a 9–10. században már az Aral-tótól északra éltek, innen vonultak a Fekete-tenger vidékére. Ezt a csoportot nevezik az orosz források polovecnek. Hozzáteszi, hogy a polovec elnevezésnek tulajdonképpen két használata van:

vollendeten Körperbaus, ihrer schönen Gesichtszüge und ihres klugen Wesens zu den besten ihre Rasse” (Lech 1968, 138; vö. Németh 1942, 172).

⁷² „A Kang mu című kínai évkönyvek az 1237-es évre vonatkozóan azt állítják Kin-cs'a-ról (azaz Kipcsakról), hogy ez az ország 30 000 li távolságra van Kínától. [...] Kitűnő lovaik vannak és a jómódú nép nagyszámú lovakat legeltet. Ügyesek a bőr és érc feldolgozásában. Kék szemük és vörös hajuk van” (Németh 1942, 172; vö. Bretschneider 1910, 72).

⁷³ L. még a 31. l.j.-et.

⁷⁴ Minorsky már korábban, a Ғудуд ал-‘алам kiadásában a Kipcsak fejezettel kapcsolatos kommentárjában is az Aufínál szereplő šārīkkal azonosítja a kipcsakokat (Minorsky 1937, 317).

egyrészt a nyugati ágak, azaz a kumanoknak a neve; másrészt a polovec elnevezés vonatkozik a kipcsek törzsek minden tagjára (Kumekov 1993, 66–67).

Omeljan Pritsak úgy gondolja, hogy al-Marwāzī két különböző időben lezajlott népmozgást mos össze, melyek közül az egyik a 8–10. században zajlott le, míg a másik az 1040 és 1050 közti időszakra datálható. A török nyelvű kipcsek 744-ben, az ujjur hatalomátvételkor elhagyták Mongóliát, és a Volga, valamint az Iszik-köl közti területen telepedtek le, ahol a 9. században Mandzsúriából az Irtis vidékére érkező protomongol nyelvet beszélő kimekekkel lettek szomszédosak. Majd az utóbbiak bekebelezték a kipcsekakat, akik – mivelhogy a Türk Kaganátus hagyományainak fenntartói voltak⁷⁵ – jelentős hatást gyakoroltak a hódítóikra. Pritsak véleménye szerint a kipcsek nevezték a kimekeket qūnnak vagy qumānnak. Vagyis a qūnok a kimekekkel azonosak, a šārīk pedig a kipcsekkel.⁷⁶ Ugyanakkor a qāyok is helyet kapnak a rekonstrukcióban mint egy szintén protomongol nyelvű népesség, amely korábban a kimekek mandzsúriai szomszédja volt. Pritsak szerint ugyanis a qāyok egy a turkesztáni karahanidák elleni sikertelen támadás (1017–1018) után a steppén láncreakciót indítottak el. Vagyis ők szorították a qūn~kimek népességet nyugatabbra, akik viszont a kipcsekakat lökték tovább, ezek pedig rátámadtak az úzokra, ők pedig a délorosz steppén élő besenyők ellen fordultak (Pritsak 1982, 332–337).

Achinžanov a középkori kipcsekokról szóló monográfiájában úgy gondolja, hogy al-Marvazī qūnjai valamilyen kitaj néprésszel azonosíthatók. Ez a népcsoport az 1030-as években előbb a Keleti-Tien-san vidékére költözött. Innen pedig legelőhiány következtében a Szemirecsje mentére vonulva kiszorította a šārīkat, azaz a kipcsekakat a 1040-es években, majd velük együtt tovább vonult nyugatra (Achinžanov 1995, 184–197). Hasonló állásfoglalás olvasható ki egy későbbi kipcsekkel kapcsolatos kutatástörténeti áttekintéséből is, amelyben elsősorban az orosz kutatók eredményeit foglalja össze a 18. századtól (Achinžanov 2006).

Chudjakov a kipcsek régészeti hagyatékának eredetét vizsgálva kitér az orientalisták kipcsek eredetével kapcsolatos hipotéziseire, és közvetve a kipcsek~šārī azonosságot vallja (Chudjakov 2004).

⁷⁵ Vagyis Pritsak elfogadja a Sine-uszu tó partján talált ujjur felirat bizonytalan olvasatát, amely szerint „Amikor a türkök-kipcsek ötven évig uralkodtak [félettünk] ...” (Kljastornij 1986, 22; Kljaštornyj 1986a, 153–154). Ezzel szemben l. Berta 2004, 271, 282, 301 (É 4).

⁷⁶ Ez azonban ellentmond mind al-Marvazīnak, mind pedig azoknak a muszlim szerzőknek, akik szerint a kimekek a 8. század második felében a Felső-Irtis vidékén éltek (Senga 1997, 189).

A kun~qūn és a kun~šārī azonosságát elutasító elméletek

Egyes kutatók azonban a kunoknak sem a qūn, sem a šārī néppel való kapcsolatát, illetőleg azonosságát nem fogadják el. Így Pálóczi Horváth szerint az al-Marvazi által leírt vándorlást csak abban az esetben lehetne a kipcsakokhoz/kunokhoz kötni, ha ennek a népmozgásnak a déli ága mellett (elfogadva Czeglédy földrajzi kommentárját ez a Dzsungáriai-kapu és az Aral-tó közé helyezhető) volt egy északi ága is, ami „a Balhas-tótól északra a Kazak-hátságon”, azaz a kipcsak–kimek törzsek területén zajlott volna. Ezt azonban forrásaink nem támasztják alá. A šārī nép csak a Szemirecsje vidékéig juthatott el, míg a qūnok egy része a forrásnak megfelelően feltehetően valóban elérte a horezmi területeket, de egyik népnek sincs semmi kapcsolata a 11. századi kipcsakokkal (Pálóczi Horváth 1994, 26; vö. Pálóczi Horváth 1996, 20–21).

Senga Toru részletesen elemezve és összevetve azokat a forrásokat egymással, amelyekben a qūn népnév szerepel, valamint megvizsgálva a közel egykorú kínai kútfőket, úgy véli, hogy a népmozgás hátterében a kitajok támadásai állnak a tatárok és a nyugati ujugrok ellen. Feltűnő azonban, hogy mind az al-Marvazi leírta népmozgás résztvevői közül, mind az al-Bírúnínál⁷⁷ felsorolt népek közül hiányoznak a tatárok. Mindez azért is figyelemre méltó, mert a kínai forrás, a Liao shi⁷⁸ alapján tudjuk, hogy a kitajok 1012-ben vereséget mértek a tatárokra, akiknek egy része fogságba esett, más része pedig elmenekült. Ezután a kitaj sereg a nyugati ujugrok ellen fordult, akiket szintén legyőztek. Ugyanakkor al-Kásgarí – aki pedig a karahanida birodalommal szomszédos területek etnikai viszonyaival tisztában volt – a qāyokat és a tatárokat említi, de ő is hallgat a qūnokról.⁷⁹ Hasonlóképpen a gaznevida

⁷⁷ Al-Bírúnínál a 6. klímában élő népek között szerepelnek a qūnok is a qāyok, kirgizek, kimekek, toquz oguzok, türkmének stb. mellett (Rozenfel'd–Achmedov 1975, 116; Wright 1934, 145). Vagyis itt a šarīk nem, de a kirgizek, kimekek és toquz oguzok szerepelnek. Ez utóbbiak ekkor biztosan a nyugati ujugrokkal azonosak, akik között lehettek sárgafejű ujugrok is (Senga 1996, 141).

⁷⁸ A kitaj dinasztia legitimitásával kapcsolatos hosszú vita után 1344-ben a mongol Yuan-dinasztia (1271–1368) idején állították össze a 116 kötetes Liao shit, amelynek szerkesztői korábbi forrásokat, így többek között a mára elveszett, a Liao-dinasztia uralma alatt összeállított Shilut és a dzsürcsi Jin-dinasztia (1115–1234) uralma idején írt Liao shit is felhasználták.

⁷⁹ „[In the following list] I outline the geographical position of each of their tribes in the eastern world. They are listed on order [from West] to East, both pagan and Muslim, beginning with those closest to Rūm. First is bāčānek, the qifčāq, then oγuz, then yemāk, then bašyirt, then basmil, then qāy, then yabāqu, then tatār, then qirqiz. The last one is closest to Šīn” (Dankoff–Kelly 1982–85, I. 82). Senga feltételezi, hogy az lehet a magyarázata annak, hogy egyazon forrásban nem szerepelnek a tatárok és a qūnok, hogy a két nép azonos (Senga 1996, 144).

szultánok testőrségében szolgáló különböző török népeket említő költők, kiknek verseiben feltűnnek a karlukok, jagmák, kajok (qāy), csigilek és tatárok más népek mellett, sem tesznek említést a qūnról (Senga 1996, 143). Tehát a következőképpen rekonstruálja a történetet: a forrásokban szereplő qāyok nem mások, mint a kitajok déli szomszédságában élő *xi*-k,⁸⁰ akik már a 9. század végén kitaj fennhatóság alatt álltak, és még a 12. században is említik a *xi*-ket a kínai források. Így feltehető, hogy a kitaj hadseregben szolgáló qāyokra utalhatott al-Marvazí, a gaznevida költők verseiben szereplő qāyok pedig a kitajok ajándékként kerülhettek a karahanidák, majd a gaznevidák kezébe.⁸¹ A qūnok pedig Senga szerint nem mások, mint a kitaj forrásokban *cu-pu* néven szereplő nesztorianizmusra áttért tatárok egyik csoportja, akik a 11. század elején kerültek a Liao-dinasztia uralma alá. Vagyis úgy gondolja, nem lehetetlen, hogy azokat a tatárokat nevezték qūnnak a kitajok, akik felvették a nesztoriánus hitet. Ezek a nesztoriánus qūnok pedig az 1010-es években a kitajok, valamint azok alávetettjei, a qāyok nyomására elhagyták Mongóliát, a šarīk, azaz a sárgafejű ujgurok – akik a sárga ujgurok elődei lehettek Senga szerint – Hotántól keletre és a Lop-nórtól nyugatra levő földjére nyomultak. Itt viszont még az 1080-as években is éltek sárgafejű ujgurok, tehát csak egyes csoportok vonulhattak a türkmének földjére a 11. század elején, ahol is asszimilálódtak. A qūn származású Ekincsi ibn Kocsgar pedig egyszerűen rabszolgaként kerülhetett a szeldzsukok szolgálatába, ez azonban nem jelenti szükségszerűen azt, hogy az egész népe korábbi területéről elköltözött (Senga 1996, 144–156). Gyakorlatilag az al-Marvazí leírta népvándorlást íróasztal mellett született fikciónak tartja (Senga 1996, 159; vö. Keller 2001, 140).

Ehhez a harmadik elmélethez csatlakozva egy újabb szempont vethető fel. Eddig a szakirodalomban nem kapott megfelelő figyelmet, hogy al-Marvazí munkájában nem szerepel, hogy a qūnok népe eljutott Európába. Ez is tehát a qūn~kun azonosítás ellen szól. A forrásban ugyanis a šarīk elleni támadás után nem esik szó a qūn nevű csoportról, az teljesen eltűnik a kútfőből. Vagyis al-Marvazí alapján ott maradt azon a területen, ahonnan elüldözték a *šārī*-t, és arról sincs szó a forrásban – mint ahogy másban sem –, hogy ez a két nép vagy töredékei bármilyen területen összeolvadt volna. Tehát csak a šarīk egy része nyomul még

⁸⁰ A *xi*/qāy népcsoporttal – akiket a türk feliratok tatabi népével azonosít – kapcsolatos elméletek áttekintését l. Golden 1985, 16–22; Golden 2006/7, 16–17.

⁸¹ A kínai forrásokból ismert, hogy a karahanidák és a kitaj Liao-dinasztia között nemcsak szívélyes, de dinasztikus kapcsolatok is voltak. Így feltehető, hogy a kitajok több alkalommal küldhettek rabszolgákat, köztük qāyokat is, akik később a gaznevida udvarba kerültek (Eberhard 1947, 223).

nyugatabbra.⁸² Természetesen ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy qūn töredékeket sodortak magukkal, de sokkal valószínűbb Senga azon felvetése, amit végül Dzsuvajni is alátámaszt, hogy a qūn származású Ekincsi ibn Kocsgar rabszolgaként kerülhetett a szeldzsukok szolgálatába. Ez pedig nem jelenti szükségszerűen azt, hogy a horezmi helytartó egész népe elköltözött korábbi területéről (Senga 1996, 144–156). Ezt erősítheti, hogy Merv városában, ahol Ekincsi meghalt, és ahol feltehetően al-Marvazí született, nesztoriánus metropolita székel, mégsem szólnak a nesztorianizmussal kapcsolatos források qūnokról a térségben. Pedig e vallás terjedésével kapcsolatos jól tájékozottságukat igazolja a marwi metropolita 11. század elején írt levele a bagdadi pátriárkához, amit Gregorius Barhebraeus egyháztörténetéből ismerünk. A levél írója elmeséli a kereit uralkodó nesztorianizmusra való áttérésének történetét, és az is kiderül a levélből, hogy a kereitek, és ennek következtében feltehetően a mongol területek nesztoriánus hívei a marwi metropolita igazgatása alá tartoztak (Kmoskó 2004, 237). Ha nagy tömegben Merv közelében nesztoriánus qūnok éltek volna, bizonyára a marwi metropolita igazgatta volna őket, és feltűnnének a nesztorianizmussal kapcsolatos forrásokban. Ugyanakkor a nesztoriánus qūnok és a magyarországi kunok közötti kapcsolatot nem támasztják alá más írott kútfők, de az a régészeti források alapján sem igazolható. Ugyancsak gyengíti a kun~qūn azonosítást, hogy a nép, amelyet mi kun néven ismerünk (lat. *Cunus/Cuni*) csak Magyarországon, illetve magyar hatást tükröző forrásokban ismeretes kun alakban (Györffy 1990a, 200–219; Keller 2001, 138–147), más kútfőkben ez nem fordul elő (egy óorosz forrásbeli *Kunui* személynév kivételével)⁸³ (PSRL I, 239). Tehát a hasonló két alak a feltételezett vándorlás két végpontján található csak meg.

⁸² Mint fentebb már volt szó erről, annak ellenére, hogy al-Marvazí szerint a šārīk elvonultak a türkmének földjére, források szólnak arról, hogy sárgafejű ujugurok élnek az 1080-as években Hotántól keletre (Senga 1996, 17). Tehát arra kell gondolnunk – akárcsak számos más nép, így a besenyők és úzok esetében –, hogy nem az összes šārī hagyta el korábbi lakhelyét.

⁸³ Illetve egy Izjumhoz közeli falu Kun’je (Куньє, Harkivi terület, Ukrajna) nevét említi még Pritsak, de ő is megjegyzi „curiously enough” (Pritsak 1983, 323). A falu neve azonban egészen másképp is magyarázható, a Harkivi járás egyházmegyéjének történeti és statisztikai leírása alapján, vagyis a 17. században egy Akilini (Акіліні, ukránul Куня) nevű nő kapta meg a települést, innen a falu és a közelében levő folyó (Кунянка) neve. І. Историко-статистичний опис Харківської єпархії. http://dalizovut.narod.ru/filaret/fila5_09.htm 2012-05-23 11⁴³.

Más elméletek

Bosworth az Iszlám enciklopédiában írt szócikkében óvatosan úgy fogalmaz, hogy a qūn nép a legkeletibb török népek egyike, amelynek eredeti hazája Mongóliában és Mandzsúriában volt, és nem lehetetlen, hogy a tujuhunoktól származnak (C.E. Bosworth: *Qun*. In: *EI* V, 385b), azonban a tujuhunok feltehetően mongol nyelvet beszéltek (Vásáry 2003², 103).

A magyar orientalisztika egyik legnagyobb alakja, Ligeti Lajos monográfiájában összefoglalja a különböző elméleteket, és bár nem foglal állást egyik mellett sem, kételkedik a kunok távol-keleti származásának „színes elméletében” (Ligeti 1986, 405–408).

Berta Árpád egy rövid áttekintő munkájában szintén elveti a kunoknak mind a két néppel, azaz mind a qūnnal, mind pedig a šārīval való azonosítás lehetőségét. Az első elmélet legfontosabb kiindulási pontját, a Huang-ho nagy kanyarulatától északra levő kun „őshazát” pusztán munkahipotézisnek tekinti. A másik, a kun~šārī elméletet ugyan „nyitott tudományos hipotézis”-nek mondja, de jelzi, hogy egyrészt etimológiai problémák merülnek fel a török szóval kapcsolatban, másrészt pedig úgy véli, hogy a ’fakó, sárga’ mint ragadványnév nem lehet önelnevezés. A perzsa Aufī sārī népének összekapcsolása a kunok más elnevezéseivel pedig még nincs kellően alátámasztva, noha nem lehetetlen a *sarīg* és a *sārī* alakok közti kapcsolat (Berta 1996, 12).

Más jellegű Dobrodomov hipotézise, ő ugyanis úgy gondolja, hogy al-Marvazí munkájában szereplő mindkét népnév azonosítható a polovecekkel, azaz a kunokkal. Vagyis a nyugati polovecek – akiket az orosz források *сороцин*-nak neveztek – a šārīkkal azonosak, míg a keletiek – akik az *Ének Igor hadáról* című hőskölteményben három alkalommal is *Хун(ова)* néven szerepelnek – al-Marvazí qūnjaival azonosíthatók (Dobrodomov 1978, 123–126).

Qūn~kun azonosság	Šārī~kun/kipcsak azonosság	Más
Hammer-Purgstall	Rasovskij	Berta
Marquart	Bartol'd	Dobrodomov
Németh	Györffy	Senga
Czeplédy	Pritsak	Pálóczi Horváth
Rásonyi		
Mándoky-Kongur		
Vásáry		
Golden		
Kljaštornyj		

4. táblázat: Az azonosítási elméletek

Összegzés

Kétségtelen, hogy az észak-kínai területekről a kitaj Liao-dinasztia (947–1125) felemelkedésének hatására elindult egy migráció, amely elérhette a Szemirecsje és Kelet-Turkesztán vidékén a Karahanida Kaganátus területét, ahol a menekülők vereséget szenvedtek az 1010-es években.⁸⁴ A qūnok török nyelvű népének egy része is feltehetően ennek hatására költözött nyugatabbra, a šārīk területére. Közülük egyesek, így a horezmi sah Ekincsi, katonarabszolgaként még nyugatabbra, az Aral-tó vidékére is eljutottak, ahol a későbbi kuman–polovec–kipcsak törzsszövetség keleti ágával, a kipcsakokkal kapcsolatba kerülhettek. Az arab, perzsa és szír forrásokban felbukkanó qūn elnevezés pedig valószínűleg a nesztoriánus kereszténységet felvett valamely nomád törzsnek vagy törzsszövetségnek (kereit, öngüt) csak egy részét jelölte, vagy egy másik lehetőség, hogy a qūn nevet a kitajok adták egy olyan népnek, amelyet más néven ismerünk, és csak véletlen az egybeesés a Magyarországon kunként ismert nép nevével. Ezt alátámasztja, hogy a 13. században a Magyar Királyság területére betelepedett és az évszázadok során elmagyarosodott népcsoport magyar hatásra nevezte magát kunnak. Al-Marvazí művének vonatkozó része a kun kutatás mind a mai napig mérvadó tekintélyének számító Marquart óta tulajdonképpen csak a *qūn* és a magyarországi latin nyelvű forrásokban *Cuni* néven szereplő népnevek véletlen egybeesése folytán játszott szerepet a kunokkal kapcsolatos kutatástörténetben. Ugyanis, ha al-Marvazí munkájában szereplő népmozgás egyes fázisai

⁸⁴ Emellett a későbbiekben a kanszui tangut hatalom kialakulása (1028) is változtathatott némiképp a térség etnikai arculatán.

önmagukban hitelesnek is tekinthetők – azaz a kitaj hatalom felemelkedése következtében el is indult Kína területéről egy vándorlás, és nyugaton valóban a kunok nyomásának engedve törtek a besenyők és úzok a Bizánci Birodalomra –, kevés a valószínűsége annak, hogy a két népvándorlás között kapcsolat volt.⁸⁵ Ezt mindeddig források nem támasztják alá.

⁸⁵ Mindenképpen figyelemre és megfontolásra méltó Vajda László egy tanulmánya, amelyben a láncreakciószerű steppei népmozgások történeti hitelességét kérdőjelezi meg (Vajda 1995, 125–127).

A kunok és a Rusz

Amikor a kunok a 11. század közepe táján a Volgától nyugatra levő területeken megjelentek, először a délorosz steppe szomszédságában levő Rusz ismerhette meg ezt az újonnan érkező nomád népet. A források alapján a kunok az 1054/55 és 1230-as évek közötti időszakban a Russzal álltak a legszorosabb kapcsolatban. A két hatalom között számos támadásról, béke- és szövetségkötésről, házassági kapcsolatról van ebből az időszakból tudomásunk. A kapcsolatok intenzitásának és sokféleségének köszönhetően az óorosz évkönyvekből – amelyekben *polovec* (*половец, половцы*) néven szerepelnek – származik a legtöbb információnk a kunokról.

Ebben a fejezetben a kunok és a Rusz kapcsolatát tárgyalom három egységre tagolva.⁸⁶ Az első a kunok megjelenésétől (1054/1055) a kijevi nagyfejedelem, Vlagyimir Monomah fiának, Msztyiszlavnak haláláig (1132) terjedő időszakot öleli fel. Ez a kunok európai „honfoglalásának” és „kalandozásának” tekinthető, a korszak végét pedig a 12. század elején a Vlagyimir Monomah vezette rusz fejedelmektől elszenvedett sorozatos vereségek jelentik, amelyeknek következtében egy időre megszűnnek a kun támadások nemcsak a Rusz, de a Bizánci Birodalom irányába is. A második periódus az 1130-as évektől az 1160-as évekig terjedő évtizedeket foglalja magába. Ekkor ugyanis megváltozik a két hatalom közötti kapcsolatok jellege. A források alapján Vlagyimir Monomah (1125) és tehetséges fia, Msztyiszlav Vlagyimirovics (1132) halála után néhány évtizedig a kunok egyáltalán nem vezettek önálló hadjáratot a fejedelemségek ellen, viszont állandó résztvevői az egymással harcoló rusz fejedelmek összecsapásainak. A harmadik, az 1160-as évektől a mongol hódításig terjedő korszakban ismét megújulnak a kunok Rusz elleni támadásai. Ennek a periódusnak a leglényegesebb jellemvonása, hogy a kun társadalom elindul egy központosított

⁸⁶ Pletneva munkáiban a kunok délorosz steppei történetét két szempont (a kun társadalom fejlődése, valamint a kunok és a Rusz közötti kapcsolatok) alapján négy korszakra bontva tárgyalja: az első a 11. század közepétől a 12. század elejéig tartott, a második 1120 és az 1160-as évek közé tehető, a harmadikat a 12. század második felére, a negyediket pedig a 12. század végétől a 13. század első két évtizede közötti időszakra datálja (Pletneva 1975, 265–266; vö. Perhavko–Suharev 2006, 360). Én a harmadik és negyedik periódusa között érve ellenére nem látok olyan határozott különbséget, ami alapján korszakhatárt kellene meghúzni a 12. század végén. Ráadásul téves is az a megállapítása, amely szerint ezt a korszakot a Rusz és a kunok közötti összecsapások hiánya jellemzi (Pletneva 1975, 297), mert a halicsi fejedelem, Roman Msztyiszlavics (1199–1205) két alkalommal is vezet hadjáratot a kunok ellen 1201-1202 és 1203-1204 telén (PSRL I, 418, 420).

hatalmi szervezet létrehozásának irányába. Ezt a folyamatot azonban előbb az 1220-as évek során a mongoloktól elszenvedett vereségek gátolták, majd pedig a mongoloknak az 1236-ban elkezdődött nagy nyugati hadjárata véget vetett a kunok steppei hatalmának.

A fejezet megírásánál elsősorban az óorosz évkönyvek adataira támaszkodom, de utalok a kunok történetét, illetve régészeti anyagát kitűnően ismerő Rasovskij, Kudrjašov, Pletneva, Fëdorov-Davydov és mások műveire, akárcsak a Rusz történetével foglalkozó munkákra is. Előbb a legfontosabb óorosz forrásokat ismertetem röviden, míg mások – a vizsgált szempontból kevésbé lényegesek – bemutatására pedig akkor kerül sor, mikor idézem őket.

A 11. századi és a 12. század legelején történt eseményekre kitűnő forrás az abban a korban szerkesztett *A régmúlt idők krónikája* (*Poveszty vremennih let*),⁸⁷ de fontos szem előtt tartani, hogy a különböző kéziratok – amelyek alapján Šahmatov, majd Lihačev rekonstruálták – viszonylag késeiek, 14–15. századiak. A PVL mellett még a három nagy krónikakompiláció, a Lavrentyjev-,⁸⁸ az Ipatyjev-⁸⁹ és a Radziwill-évkönyv⁹⁰ adataira

⁸⁷ Az óorosz őskronikát, a PVL-t több fázisban szerkesztették. Ismeretes, hogy 1116-ban Vladimir Monomah kijevi fejedelem a vidubicsi kolostor apátjával, Szilveszterrel új befejezést íratott az 1110 körül Nesztor által szerkesztett változathoz. Ez a változat maradt fenn az 1377-ben összeállított Lavrentyjev-évkönyvben. A 1116-os sem volt azonban az utolsó változat. 1118-ban a vidubicsi kolostor egy ismeretlen nevű szerzetese újabb változatot írt, amely az 1116-os kézirat kevés változtatást tartalmazó másolata. Ez az Ipatyjev- (Hypatius-) kódexben maradt fenn, amely délorosz krónikagyűjtemény, az 1118 és 1198/99 közötti eseményeket rögzítő Kijevi évkönyv után az 1292-es évvel záródó Halics–volhíniai évkönyvet tartalmazza. Ennek a későbbi Ipatyjev-kódexnek az évekre tagolását utólag végezheték el, így a kronológiai eltérések egy és négy év között váltakoznak. A Kijevi évkönyv utáni első év a kódexben 1201, de valójában 1205-ben történtek az események, és az egész kódexet záró év eseményei sem 1292-re, hanem 1289-re datálhatók valójában (Font 2005, 19). Hruševskij 1901, 1–72). A kérdésről jó magyar nyelvű összefoglaló további bőséges irodalommal Font 2010, 307–325. A továbbiakban a PVL rövidítést használom.

⁸⁸ Az 1377-es évkönyv nemcsak a PVL legkorábbi szövegét őrizte meg, de tartalmazza a kunok és a Rusz közötti kapcsolatok szempontjából is fontos Vlagyimir Monomah Intelmét és levelét unokatestvéréhez, Oleg csernyigovi fejedelemhez is.

⁸⁹ Az 1425-ben összeállított kódex három évkönyv, a PVL, a Kijevi és a Halics-Volhíniai kompendiuma, és a legértékesebb forrás a Rusz déli részével kapcsolatosan. Erről további irodalommal l. Font 2005, 18–19.

⁹⁰ A Königsbergi krónika néven is ismert, kései, 15. századi másolatban fennmaradt forrás 1206-ig tekinti át az eseményeket. Jelentőségét az a 617 miniatúra adja, amivel az évkönyvet illusztrálták. Ezek a feltételezések szerint korábbi miniatúrák másolatai. A korabeli hétköznapi élet számos eseményét és csatákat is ábrázolnak.

támaszkodom. A Novgorodi első évkönyv, annak ellenére, hogy Novgorodnak nem volt közvetlen kapcsolata a steppével, a korszaknak szintén fontos forrása.⁹¹

Ezen kútfők használatánál két szempontot kell figyelembe venni. Egyrészt lényeges, hogy korabeli, 11–12. századi kézírataik nem maradtak fent, csak későbbi, 14–16. századi kompilációs munkák őrizték meg őket az utókor számára. Mind kései munkák, szerkesztőik, hogy koruk olvasói számára érthetővé tegyék az olvasottakat, gyakran átírtak bizonyos részeket. Néha teljesen megváltoztatták az eredeti szöveget.⁹²

A másik lényeges információ, amit szem előtt kell tartanunk olvasásuk során, az évkönyvekben leírt események datálásával kapcsolatos. Ismeretes, hogy az órosz évkönyvírás a bizánci időszámítást vette át, amelynek kezdőpontja a „világ teremtése” volt. Azonban a Rusz írástudói megtartották saját márciusi évkezdetüket is. Vagyis a szeptemberben kezdődő újév száma csak a következő év márciusától jelenik meg az órosz forrásokban. Ez az ún. márciusi év.⁹³ A 12–14. században elkezdenek alkalmazni egy másik időszámítást is, amely szerint a szeptemberi évkezdet átcsúsztatják az azt megelőző márciusra. Ez az ún. ultramárciusi év.⁹⁴ Az 1110-es évekig leginkább a márciusi évszámítást alkalmazták a krónikások. A PVL eseményeinek pontos meghatározásakor Cyb munkájának a 2011-ben megjelent második kiadását (Cyb 2011²), a 12–13. századi történetek esetében Berežkov 1963-ban megjelent művét (Berežkov 1963) fogom használni a minél pontosabb datálás érdekében. Ugyanakkor az ezekből az írott kútfőkből nyert információkat, amennyiben mód van rá, összevetem más, bizánci, magyarországi latin és lengyel forrásokkal is

⁹¹ Több, kisebb-nagyobb eltéréseket tartalmazó másolatban maradt fent. Az első a legkorábbi, egy 13. századi orosz krónikakézirat – az ún. Szinódusi másolat, amit sztarsij izvodnak (korábbi kiadás vagy változat) is neveznek – hét ember alkotása. Az első két író-másoló szerzetes, akik az 1016–1234 közötti történetet szerkesztették egybe, a 13. század második felében alkotott. A 14. század első felében újabb két krónikaíró tovább folytatva munkájukat 1333-ig írta le az eseményeket. A szerkesztők sorát egy 19. századi ismeretlen zárja, aki megjegyzésekkel egészített ki egyes részleteket. A Szinódusi másolat több korábbi, sajnos elveszett, illetve hiányosan vagy csak átdolgozott változatban fennmaradt krónika összeszerkesztésével készült. A krónika többi, öt másolata a mladsij izvod (fiatalabb kiadás vagy változat) néven ismert. Klima L. <http://ludens.elte.hu/~briseis/finnugor/tortforras/01novgor.html>. 2012-01-26. 12³⁹.

⁹² Az órosz évkönyvírás jellegzetességeiről további bőséges irodalommal l. Font 1996, 119–129; Font 2005, 18–83; Font 2005a, 38–41.

⁹³ Ebben az esetben az évkönyvben szereplő évszámból januártól februárig 5507-et, márciustól decemberig 5508-at kell kivonni, például a kunok első támadásának éve 6562. év alatt van megemlítve, ezért a datálása $6562 - 5508 = 1054$.

⁹⁴ Annak érdekében, hogy az ultramárciusi év használatánál a helyes januári kezdetű évet kiszámíthassuk, a forrásban szereplő évszámból januártól február végéig 5508-at, míg márciustól decemberig 5509-et kell kivonni.

Fontos tisztázni a dolgozatban gyakran előforduló Rusz fogalmát is, amit – mivel jóval nagyobb területet foglalt magába – nemcsak a kijevi hatalmi szervezetre (Kijevi Rusz) használok. Azaz a Rusz szélesebb értelemben Bölcs Jaroszlav ellenőrzése alatt álló és fiai között szétesztott területeket és központjaikat jelenti. A Bölcs Jaroszlav megálmodta rendszer azonban – amiről a PVL ellenére feltehetően nem a halálos ágyán döntött (Dimnik 1994, 20) – már halála után nem működött. A 12. században pedig a Kijevi Rusz fokozatosan olyan részfejedelemségekre hullott, amelyek fejedelmei nemcsak hogy önálló politikát folytattak – mint például a Csernyigovi Fejedelemség,⁹⁵ amelynek a 11. század óta hagyományosan jó kapcsolatai voltak a kunokkal –, de gyakran vezették a déli határokon élő nomád szövetségeseiket a rokonaik, így a kijevi nagyfejedelmek ellen is. Amennyiben a források lehetővé teszik, minden alkalommal megnevezem, hogy melyik részfejedelemség érintett az adott eseményben, azonban a Rusz történetét a korábbiakhoz hasonlóan csak annyiban érintem, amennyire nélkülözhetetlen a történetnek megértéséhez.

A kunok és a Rusz 1055 és 1132 között

A kunok Kelet-Európában történő megjelenéséről a PVL 1054-ben, illetve 1055-ben tesz említést: „Ugyanebben az évben érkezett Bolus [*Болушь*] a polovecekkal, és Vszevolod békét kötött velük, és a polovecek visszatértek oda, ahonnan jöttek” (PVL 70, 208; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 143). Sajnos az évkönyv szerkesztéséből adódóan nem tudni, hogy ez az esemény 1054-ben vagy 1055-ben történt. A PVL Lavrentyjev-évkönyvben olvasható változatában ugyanis nem szerepel 6563. év (PSRL I, 162), ezért néha az előző, 6562. (1054) évhez kötik Bolus és kunjainak megjelenését. Az Ipatyjev-évkönyvben azonban 6563. (1055) alatt szerepel Bolus (*Блушь*) és a kunok megjelenése (PSRL II, 151). Az évkönyv nagyon szűkszavúan írja le a történeteket, az mégis kiderül, hogy a perejaszlavli fejedelem, Vszevolod Jaroszlavics (1054–1073), aki ugyanazon év telén a dél orosz steppe korábbi urait, az úzokat (az óorosz évkönyvek torkjait) legyőzte, feltehetően ajándékokkal rávette az újonnan megjelent nomád kunokat a békére. Az úzok – akik 1064 körül már a Bizánci Birodalomba

⁹⁵ A Kijevi Rusz Vlagyimir Monomah haláláig (1125) viszonylag koherens egység volt az osztozkodások ellenére. Ekkoriban még nem voltak fejedelemségek és részfejedelemségek, ezek csak később, a 12. század folyamán alakulnak ki. Tulajdonképpen a fejedelmek volosztyokat (egy adott területről befolyt jövedelmet) birtokoltak, azok fokozatosan alakultak át (Font 1996, 53–60; Font 2005, 162–163). Ennek ellenére, mivel a téma szempontjából nem lényeges, hogy az egyes fejedelemségek, részfejedelemségek mikor alakultak ki, a dolgozatomban a fejedelemség fogalmát használok a könnyebb érthetőség kedvéért.

kérnek bebocsátást – támadásának két olyan magyarázata is lehet, ami a kunokkal kapcsolatos. Egyrészt lehetséges, hogy már ekkor a kunok fennhatósága alatt álltak, és az ő parancsuknak engedelmeskedve támadtak a Rusz ellen – akárcsak 1060-ban –, majd miután vereséget szenvedtek, kun uraik bosszút állni jelentek meg ugyanannak a Perejaszlavli Fejedelemségnek a határán (Rasovskij 1933, 8–9). Másrészt pedig nem lehet kizárni, hogy a délorosz steppén újonnan megjelenő kunok nyomásának engedve támadtak 1054/55-ben, majd 1060-ban is annak a részfejedelemségnek a területére, amely a későbbiekben a legtöbbet szenvedett a kunok támadásától. A Bolus vezette kunokat tulajdonképpen előhadnak is tekinthetjük, amelynek az volt a feladata, hogy felderítse a délorosz steppével szomszédos Rusz helyzetét, mielőtt annak közvetlen szomszédságába telepedne a Volgától keletre levő területekről érkező új népcsoport. És bár már évtizedek óta nem fenyegették nomád támadások a Rusz déli határait, azonban fejedelmeinek a kunok megjelenésével újra szembe kellett nézniük a steppei veszéllyel (Martin 2007², 82). Alig néhány évvel később, az 1060-as évektől elkezdődik a kunok és Rusz közös történetének háborúkkal, szövetségekkel és házasságokkal átszótt közös korszaka. A Rusz három, steppe közeli fejedelemsége, a már említett Perejaszlavli, a Csernyigovi és a Kijevi a leggyakrabban érintett a kunokkal való kapcsolatokban. A besenyők ellen kiépített védelmi rendszer hatástalannak bizonyult, a kunok könnyűszerrel áthatoltak azon (Martin 2007², 55). Az 1061 és 1210 közötti ötvenhat nagyobb kun hadjárat közül tizenkilenc a Perejaszlavli Fejedelemség,⁹⁶ tizenkettő a Rosz vidéke, négy Kijev és környéke, hét a Csernyigovi, négy pedig a Rjazanyi Fejedelemség ellen irányult (Golubovskij 1884, 83).

A kunok első támadása a Rusz ellen nem váratott sokáig magára: 1061 februárjában ismét csak Vszevolod volosztyánál (birtokánál) jelentek meg, mert ő szállt szembe az Iszkal⁹⁷ vezette kunokkal és szenvedett tőlük vereséget. Az évkönyv írója, szerkesztője két alkalommal is hangsúlyozza, hogy ez volt a kunok első támadása: „első ízben támadtak a polovecek haddal Rusz földje ellen [...] Ez volt az első gonosztette a pogányoknak, az istentelen ellenségnek” (PVL 71, 208; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 143).

⁹⁶ A város és környéke különösen a 12. század utolsó negyedében volt kun támadások célpontja, ennek következtében ebben az időben jelentősége csökkent, így a 12–13. század fordulóján évekig fejedelem nélkül volt (Dimnik 2006, 119).

⁹⁷ A Lavrentyjev-kódexben Iszkal (*Искаль*) (PSRL I, 163), az Ipatyjev-kódexben Szokal (*Сокаль*) (PSRL II, 152) alak olvasható.

A következő kun támadás 1068-ban érte a Ruszt. Előbb Perejaszlavl területét támadták.⁹⁸ Ekkor három testvér, a kijevi Izjaszlav (1054–1078), a csernyigovi Szvjatoszlav (1054–1073) és a perejaszlavli Vszevolod együtt vonultak ellenük, de a Trubezs egyik mellékfolyójánál, az Altánál vereséget szenvedtek. A vereség után Izjaszlav és Vszevolod Kijevbe, míg Szvjatoszlav Csernyigovba (Чернігів, Csernyihivi terület, Ukrajna) menekült. A kunok időközben egyre mélyebben nyomultak be a kijevi területekre is, a lakosság pedig a fővárosban keresett menedéket. Vecsét (városi tanács) hívtak össze, hogy megszervezzék az ellenséggel való harcot. Mikor Izjaszlavtól azt kérték, hogy lássa el őket fegyverekkel és lovakkal, az visszautasította kérésüket, ezért a kijeviek fellázadtak, kiengedték börtönéből ellenfelét, így Izjaszlav kénytelen volt elmenekülni Vszevoloddal együtt. A kunok egy csoportja időközben a Csernyigovi Fejedelemség területét is elérte, ezért Szvjatoszlav kénytelen volt ismét ellenük vonulni. A PVL szerint Szvjatoszlav a háromezres csapatával a Sznov folyó jobb partján fekvő Sznovszkhoz (Седнів, Csernyigovi terület, Ukrajna) vonult, és fényes győzelmet aratott a 12 ezer főt számláló kun seregen, magát a „fejedelmüket” (*князя их*) pedig november 1. napján saját kezűleg fogta el (PVL 73–74; 210–212; Cross-Sherbowitz-Wetzor 1953, 146–149). A PVL nem említi, hogy ki volt az a kun „fejedelem”, akit sikerült elfogni, de a Novgorodi első évkönyvnek köszönhetően ismert, hogy az egyik legjelentősebb kun vezérről, Sarukanról (*Шаракан*) van szó (NPL 190). Mind a két támadás (1061 és 1068) arra utal, hogy a kunok ebben az időben foglalták el a Donyec vidéki steppét.

A kunok délorosz steppei honfoglalásának utolsó szakaszát jelezhetik az 1071-ben történtek: „A 6579. (1071) évben a polovecek Rosztovecnél és Nyejatyinnél harcoltak” (PVL 75, 213; Cross-Sherbowitz-Wetzor 1953, 150). Mindkét város Rosz vidékének (*Поросье*) nyugati részén volt,⁹⁹ a Dnyeper jobb oldali mellékfolyójának, a Rosznak a bal partján. A Rosz folyó jobb partján hatalmas erdő terült el, így nem lehetett a steppéről elérni. A kunok

⁹⁸ Martin (2007², 55–56) úgy véli, hogy minden egyes fejedelemnek megvolt a maga feladata, így Vszevolodé az úz és kun támadások visszaszorítása. Természetesen amennyiben nem volt elegendő katonai ereje, támogatást kérhetett a testvéreitől.

⁹⁹ A Kijevi Rusznak a Sztugna és a Rosz folyók közötti határvédelmi területe, amelynek célja a délről érkező steppei támadások elleni védelem volt. A besenyők miatt kezdett kiépülni az a – Kijevi Rusz kialakulása előtti előzményekkel rendelkező – határvédelmi rendszer, amelynek második szakasza a 11–12. század fordulójára, azaz a kunok elleni védekezések idejére tehető (Font 2005a, 188–190). Számos erődítmény épült ebben a térségben, mint például Torcsesz (ami a Rosz menti védelmi rendszer központjának tekinthető), Jurev, Tropol, Zarub, Rosztovec és Jatyin (Nejatyin). Ide telepítették le a kijevi nagyfejedelmek a Rusz fennhatóságát elfogadó nomád töredékeket (besenyőket, torkokat, berendicseket), majd ez lett a feketesüvegesek (*чёрные клобуки*) területe is (Pletneva 1990, 70–89).

két lehetséges úton juthattak el a Kijevtől délnyugatra levő erődökhöz: vagy a Dnyeper mentén a Rosz torkolatáig haladtak, vagy pedig kikerülték nyugatról az erdőt egészen a Déli-Bugig. Pletneva úgy véli, hogy az 1071-es támadás leginkább a Déli-Bug vidékét érte (Pletneva 1990, 42).

A kunok ez után egyre több alkalommal szerepelnek az orosz évkönyvekben, de már nemcsak mint támadók, hanem mint az egymással torzsalkodó rusz fejedelmek szövetségesei. A PVL szerint 1078-ban Oleg Szvjatoszlavics már kunok támogatásával vonult nagybátyja, Vszevolod ellen (PVL 85, 223; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 165).¹⁰⁰ Ugyanis Szvjatoszlav halála (1076) után a fiait nagybátyjaik kisémmizték. Az 1078 áprilisában Tmutorokanyba menekült Oleg és egyik unokatestvére, Borisz Vjacseszlavics a kunokkal együtt sikeres csapást mért a Vszevolod vezette rusz seregre a Szula egyik mellékfolyójánál, a Szozsicianál (Оржиця, Ukrajna) augusztus 25. napján, majd bevonult Csernyigovba (PVL 85, 223; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 165). A várost azonban csak rövid ideig tudta megtartani.

A PVL szerint Oleg volt az első, aki a kunok segítségével vonult rokonai ellen. Ez a kunokkal való szövetség talán apja 1068-ban elért győzelmével is magyarázható. Szvjatoszlav briliáns győzelme, Sarukan elfogása kivívhatta ellenfelei tiszteletét, így 1071-ben történt támadásuk idején sem zaklatták a fejedelem területét, és az évkönyvek hallgatása alapján arra következtethetünk, hogy uralkodása idején (csernyigovi fejedelem 1054–1073; kijevei nagyfejedelem 1073–1076) többé nem okoztak neki gondot (Dimnik 1994, 68, 99).

A Monomahovicsok irányába elfogult krónikás sugallta állításnak azonban ellentmond Vlagyimir Monomah Intelme. Abból ugyanis kiderül, hogy maga Vlagyimir valamikor 1077-ben a nem azonosítható Odreszk, valamint Csernyigov ellen már kunokkal vonult (PVL 102, 240; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 212), tehát néhány hónappal megelőzte rokonát.

Oleg tehát nem az első és nem is az utolsó rusz fejedelem, aki kunokat hívott segítségül. Maga Vlagyimir Monomah is több alkalommal vezetett kunokat a Rusz különböző területeire: „én pedig a polovecekkal haddal mentem Odreszk ellen, és Csernyigovba [...] Én meg elmentem a csernyigoviakkal és az én poloveceimmel [...] Azon az ősön voltunk

¹⁰⁰ Martin (2007², 57) úgy véli, hogy ezzel Szvjatoszlav fiai megbontották a Rurikidák kunokkal szembeni közös fellépését, és Oleg kezdeményezésére váltak a nomádok a Rusz belharcainak állandó szereplőivé. Azonban, mint látni fogjuk, nem Oleg volt az első, aki kunokhoz fordult Rurikida rokonaival szemben.

a csernyigoviakkal és a polovecekkal, a csitejevicsekkel¹⁰¹ Minszkben, elfoglaltuk a várost, és nem hagytunk benne se egy cselédet, se egy barmot” (PVL 102–103, 240–241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 212). Ennek tükrében igazságtalan a Monomahovicsokkal szemben nyilvánvalóan elfogult krónikás ítélete, aki szerint „Oleg és Borisz ekkor [1078-ban – KSz] úgy vonultak Csernyigovba, mintha győztesek lettek volna, pedig valójában a Rusz földnek nagyon sok rosszat tettek, mert keresztény vért ontottak, amelyet számon kér majd tőlük az Isten, és felelniük kell majd az elpusztított keresztény lelkekért” (PVL 85, 223; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 165). Mert mind Vlagyimir Monomah, mind utódai, ha érdekeik úgy kívánták, a kunokhoz fordultak segítségért a hatalomért folytatott harcokban. Az Oleggel kapcsolatos hamis állítás azonban elterjedt a Rusz népi emlékezetében. Ugyanezt hangoztatja az *Ének Igor hadáról* c. hőseposz 12. századi névtelen szerzője is, aki Oleg Goreszlavicsnak ’szerencsétlenség fiának’ vagy ’bánat fiának’ nevezi a csernyigovi fejedelmet, ami arra utal, hogy szerencsétlenséget és szomorúságot vitt a Rusz földjére. Az azonban kétségtelen, hogy Oleg volt az első Szvjatoszlavics, aki a kunok segítségével fordult (Dimnik 1994, 148–149).

Vlagyimir Monomah – mint fentebb említettem – a források alapján ugyancsak gyakran fordult a kunokhoz támogatásért. Nem beszélve arról, amit a PVL sugall az apjáról az 1079-ben történtek kapcsán: „A 6587. (1079) évben. Roman a polovecekkal Voinyhoz jött. Vszevolod pedig Perejaszlavlnál (Переяслав-Хмельницький, Kijevi terület, Ukrajna) letáborozott, és békét kötött a polovecekkal. És Roman a polovecekkal elvonult vissza, akik megölték őt augusztus havának 2. napján. És mindmáig ott hevernek Szvjatoszlav fiának, Jaroszlav unokájának a csontjai. A kazárok Oleget elfogván, a tengeren túlra, Cárgrádba (Konstantinápolyba) küldték” (PVL 87, 225; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 167–168). Az éppen Perejaszlavlban tartózkodó kijevi nagyfejedelem, Vszevolod a város déli előretolt állásának tekinthető Voinynál (a Szula és a Dnyeper összefolyásánál, Войниха, Poltavai terület, Ukrajna) megjelenő Romannal, Oleg testvérével nem tárgyalt, de kun támogatóit eltávolította tőle. Feltehetően úgy vélte, olcsóbb a kunokkal megegyezni, mint Roman követeléseinek eleget tenni, és Csernyigovot visszaadni. Romannak nem lehetett túl nagy a saját katonai kísérete (druzsínája), ezért kénytelen volt elvonulni. Ráadásul azt sem lehet kizárni, hogy a Vszevolod és a kunok közötti „békekötés” egyik pontja Roman meggyilkolása

¹⁰¹ Kunok, van, aki nemzetség vagy törzsnévként értelmezi, mint az Ulasevics vagy Tokszobics neveket (Fedorov-Davydov 1966, 218). Mások szerint azonban a *Čitey (oĝli) etimológiájú Читѣевичи a szövegkörnyezet alapján nem is biztos, hogy kun volt (Golden 1995–97, 111).

volt. Mint ahogy az is figyelemre méltó, hogy kazárok¹⁰² fogják el Oleget, és Konstantinápolyba küldik, éppen oda, ahonnan Vszevolod felesége, azaz Vlagyimir Monomah anyja is származott. Tehát a két Szyjatoszlavics eltávolításában a kunok mellett a kazárok is részt vettek. Talán a kunokkal kötött egyezség idején forralta ki Vszevolod, hogy milyen úton-módon szabadulhat meg a két testvértől (Hruševskij 1901, II. 72).¹⁰³

A kunok az írott forrásokban olvasható támadásaik alapján több szakaszban foglalták el a délorosz steppét. 1055-re feltehetően csak előőrseik érhatték el a Dnyepernél fekvő Perejaszlavlot, majd ezt követően 1061-ig rendezkedtek be a Volga és a Dnyeper közti területen, ekkor lakhatták be a Donyec és az Azovi-tenger mentét. 1071-ben a Kijevi Fejedelemség déli határán levő Rosz folyónál hadakoztak, 1078-ban pedig már elérték a Bizánci Birodalmat is.¹⁰⁴ Azonban a Dnyeszter és az Al-Duna közti területek benépesítésére csak később, a 12. században került sor (Pálóczi Horváth 1994, 31), annak ellenére, hogy 1091-ben nemcsak a Bizánci Birodalom, de a Magyar Királyság területén is megjelentek.¹⁰⁵

Ettől kezdve egyre sűrűbben támadtak a kunok a Rusz területére. Valamikor az 1070-es évek legvégén vagy az 1080-as évek legelején a kunok mélyen behatoltak a Csernyigovi Fejedelemség területére, elérték az erdővidéket és feldúlták Sztarodubot (Стародуб, Brjanszki terület, Oroszország), és a Dnyeper bal oldali mellékfolyója, a Gyeszna mentén pusztítottak.¹⁰⁶ 1083-ban egy perejaszlavli települést, a Szula menti Gorosint foglalták el. A következő évben, 1084-ben a kunok nyolcezres egysége a

¹⁰² A birodalmuk megszűnése (965) után a PVL néhány alkalommal még említést tesz olyan kazárokról, akik a különböző rusz fejedelmek szolgálatában álltak. Nagyobb kazár töredékek, mint a fent idézett forrás is utal rá, a Krím félszigeten élhettek.

¹⁰³ Hruševskij II.: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur20203.htm>, 2011.01.30. 20⁵⁶.

¹⁰⁴ Ezt a kunok első megjelenése a Bizánci Birodalomban (1078) c. részben vizsgálom.

¹⁰⁵ Erre Az 1091-es kun támadások a Magyar Királyság területére c. fejezetben térek ki részletesen.

¹⁰⁶ „Azon a télen a polovecek feldúlták az egész Sztarodubot. Én meg elmentem a csernyigoviakkal és az én poloveceimmel, és a Gyesznánál foglyul ejtettük Aszaduk és Szauk fejedelmet, a druzsinájukat pedig legyilkoltuk. És a következő napon Novij Gorodon [Novgorod Szeverszkij] túl szétvertük Belkattin erős csapatát, a szemecseket és a foglyokat pedig mind elvettük tőlük” (PVL 102, 240–241; Cross–Sherbowitz–Wetzor 1953, 212). A vonatkozó irodalomban elterjedt, hogy az ekkor elfogott és megölt Aszaduk/Oszeluk Oleg apósa, mivel annak egyik felesége kun volt. Tudniillik később, az 1146. év alatt az egyik évkönyv krónikása szerint Oleg fiát, Szyjatoszlavot két nagybátyja, Tjunrak és Kamosz Oszolukovics támogatja (PSRL II, 343), azonban hangsúlyozni kell, nincs olyan forrás, amely szerint Oleg kun nőt vett volna feleségül, csak a fiáról állítják ezt. Lehet, hogy az apa és fia házasságát keverte össze a krónikás. Az ezzel kapcsolatos vitát l. Gurkin 1999, 40–50; Dimnik 1994, 241.

Perejaszlavli Fejedelemség területén portyázott.¹⁰⁷ 1086-ban a jobb parton jelentek meg a kijevi térségben (PVL 102–103, 240–241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 211–212).¹⁰⁸ Sajnos ezek a kun támadások nem mindig datálhatók pontosan, mert ezekről Vlagyimir Monomah számol be Intelmeiben, a portyák sűrűségét viszont jól illusztrálja.

A PVL alapján a kunok 1092-ben újból a Perejaszlavli Fejedelemség területére vonultak, ugyanis a forrásban megnevezett három település (Peszocsen, Perevolok, Priluk) a fejedelemség steppével határos részein volt. Ugyanebben az évben a kunok egy másik fejedelmet, Vaszilko Rosztyiszlavicsot elkísérik egy lengyel földre vezetett hadjáratra (PVL 91, 229; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 173–174).¹⁰⁹

1093. április 13-án meghalt a kijevi nagyfejedelem, Vszevolod. A kunok már útban voltak a Rusz ellen, de a hír hallatán követeket küldtek, hogy a „békéről” tárgyaljanak (PVL 91–92, 229–230; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 174–175). Az ilyen „békeajánlatok” a nomád világban jól ismertek. A kunok is gyakran fordultak ehhez a módszerhez, amelynek lényege, hogy amint értesültek arról, hogy új uralkodó került valamelyik fejedelemség élére, új békeszerződést kívántak kötni. Ezek a szerződések lényegében abból álltak, hogy a kunok különböző ajándékokat kaptak, cserébe ígéretet tettek arra, hogy nem támadnak a Rusz ellen. Nem olyan adó volt ez, mint amit később a mongolok szedtek rendszeresen, de a nomádok számára mégis viszonylag állandó jövedelmet biztosító lehetőség volt a „béke vásárlása”. Ha a Rusz elmulasztotta az ilyen ajándékok kifizetését, az gyakran háborúhoz vezetett (Rasovskij 1940, 104). 1093 tavaszán azonban az új kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk talán tapasztalatlanságból (rosszul mérte fel a helyzetet), talán rossz tanácsok következtében, talán vakmerőségből visszautasította a kunok ajánlotta „békét”, és börtönbe csukatta a követeket. A kunok értesülvén követeik sorsáról, azonnal a Kijevi Fejedelemség egyik határerőssége, Torcsesz (Торческ, Kijevi terület, Ukrajna) ellen indultak, amit körülzártak, és portyázni kezdtek a környékén. Szvjatopolk ekkor elengedte ugyan a bezárt követeket, de ez nem

¹⁰⁷ „Útban Priluk város felé, váratlanul polovec fejedelmekkel, nyolcezer fővel találtuk magunkat szembe, és meg akartunk velük küzdeni, de a fegyvereinket előreküldték a szekerekkel” (PVL 102, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 212).

¹⁰⁸ „És azután Szvjatoszlavl felé üldöztük a poloveceket, azután meg Torcsesz város felé, azután Jurjev felé kergettük a poloveceket. És újfent ugyanazon az oldalon Krasznnál legyőztük a poloveceket. És azután Rosztyiszlavval pedig Varinnál sátrakat szereztünk (vettünk el tőlük)” (PVL 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 211–212).

¹⁰⁹ Ezt a hadjáratot összekötik I. (Szent) László Ruszföldre vezetett hadjáratával. Ennek részletes magyarázatára a kunok és a magyarok közötti kapcsolatot ismertető fejezetben fogok kitérni.

segített a helyzeten, a kunok már nem akartak békét. Szvjatopolk ellenük készülve elkezdett harcosokat toborozni. Ráébredve, hogy kevés hadra fogható embere van, Vlagyimirhoz fordult, aki testvérével Rosztyiszlavval együtt sietett a kijevi nagyfejedelem segítségére. Mikor Trepolhoz¹¹⁰ értek, Vlagyimir azt javasolta, hogy kössenek inkább békét, a kijeviek azonban nem értettek egyet vele. Átkeltek a Sztugnán, és elkezdődött a harc. Május 26-án „Jézus Krisztus mennybemenetelének napján” a három fejedelem serege vereséget szenvedett a kunoktól, és Rosztyiszlav menekülés közben a megáradt Sztugnába fulladt. A kunok a győzelem után tovább portyáztak Kijev környékén, és Torcseszket is ostrom alatt tartották kilenc hétig. A várost védő torkok már éheztek, és Szvjatopolktól kértek segítséget, aki előbb élelmet próbált bejuttatni az ostromlottaknak, majd újból a kunok ellen vonult. Azonban ez alkalommal is vereséget szenvedett Kijev közelében, a Zselany folyónál július 23-án. A kimerült Torcseszk sem tudta sokáig tartani magát, védői megadták magukat, a kunok a foglyokat magukkal vitték a steppére, a várost pedig felégették (PVL 92–95, 230–233; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 176–179). A 11. században talán ekkor érték a legnagyobb veszteségek a Ruszt, a tavasz és a nyár folyamán három alkalommal is komoly vereséget szenvedtek a kunoktól. A PVL alapján a Kijevi Fejedelemséget érinthette a legsúlyosabban, hiszen mindkét csata a területén zajlott, és Torcseszk is Kijev védelmi rendszeréhez tartozott.

Az 1093-as események leírásakor nem derül ki, hogy kik voltak a kunok vezetői a csata során, de a következő, 6602. (1094) évben a Szvjatopolk és Tugorkan között kötött béke említése nyilvánvalóvá teszi, hogy a 11. század egyik legnagyobb kun hadvezére, Tugorkan¹¹¹ volt a(z egyik) vezetője az előző évi harcoknak. A békét házassággal pecsételték meg, a kijevi nagyfejedelem Tugorkan lányát vette feleségül (PVL 95, 233; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 179). Ez a kunok és a rusz fejedelmek közötti első, forrásokkal igazolható házasság.¹¹² A kunok szempontjából pedig talán az egyik legelőnyösebb béke, amit az bizonyít, hogy egy kun vezér lánya a kijevi nagyfejedelem

¹¹⁰ Kijevtől 40-50 km-re délre, a Dnyeper egy kisebb jobb oldali mellékfolyójának, a Sztugnának a torkolatánál volt Trepol.

¹¹¹ Anna Komnéné a Bizánci Birodalom elleni két támadás (1091 és 1094) során is említ egy Τογορτάκ (ByzTurc. II. 316) nevű kun vezért. Az óorosz források Tugorkanja és Anna Komnéné Togortakja közötti azonosság mellett meggyőzően érvel Vasil’evskij (1908, 99).

¹¹² Az orosz történetírásban elterjedt ugyan, hogy a már említett Vszevolod első feleségének, a bizánci hercegnőnek a halála után egy kun vezér lányát vette feleségül, de mindeddig ezt nem sikerült bizonyítani. A kunok és a ruszok közötti házassági kapcsolatokra l. Gurkin 1999, Kovács 2011.

felesége lett. A békekötésre egy kissé másképp emlékszik Vlagyimir Monomah: „És azután, apám halála után, és Szvjatopolk idejében a Sztugnánál verekedtünk a polovecekkal egész estig, viaskodtunk Halepnál, és azután békét kötöttünk Tugorkánnal és más polovec kánokkal, és Gleb embereinek (*Глебовой чадѹ*)¹¹³ valamennyi fegyveresét elvettük” (PVL 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213). Nem említi, hogy Szvjatopolk kötötte a békét, és a házasságról is hallgat. Ez végül is érthető, hiszen Intelmében elsősorban a maga tetteit kívánja kiemelni. Figyelemre méltó a forrásban szereplő Gleb nevű kun, ebben az időben ugyanis még nem jellemző a kunok között az orosz (keresztény) nevek elterjedése (PVL 541).

1094-ben a bizánci száműzetésből visszatérő Oleg Tmutorokanyból a kunok segítségével visszaszerezte Csernyigovot „[...] Oleg a polovecekkal együtt Tmutorokanyból Csernyigovhoz vonult, Volodimer pedig bezárkózott a városba. Oleg ekkor közvetlenül a városhoz vonult, és felégette a környéket, még a kolostorokat is. Volodimer ekkor békét kötött Oleggel, és a városból kivonulva, visszament Perejaszlavlba atyjának trónusára, Oleg pedig bevonult atyjának városába. A polovecek pedig elkezdtek rabolni és fosztogatni Csernyigov környékén. Oleg ezt nem akadályozta meg, mert korábban maga rendelte el a hadakozást. Ez alkalommal már harmadik ízben vezette a pogányokat Ruszföld ellen, de ez az ő bűne, bocsássa meg neki az Isten, mert sok keresztényt pusztítottak el, másokat fogságba hurcoltak, és szétszóródtak a különböző népek földjén” (PVL 95, 233; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 179; l. az illusztrációt). Nem derül ki a forrásból, hogy ez miért a harmadik alkalom, mikor Oleg kunokat vezetett a Rusz ellen. A PVL alapján az 1078-as után ez csak a második eset, mikor gyakorlatilag a rokonai támogatása nélkül maradt Oleg a kunok segítségével fordult. A PVL szerkesztője a második alkalomnak talán azt a fentebb ismertetett próbálkozását tekintette, amely 1079-ben történt, és testvére, Roman halálával ért véget.

¹¹³ A *чадѹ* 'emberek; eredetileg az egy nemzetséghez tartozó személyeket jelölte' (Ágoston 2004, 134)

Az Oleget támogató kunok Csernyigov környékét támadják

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7c/Radzivill_chronicle_257.jpg

Intelmeiben Vlajyimir is előadja a maga változatát: „És azután Oleg jött ellenem egész polovec földjével Csernyigovhoz, és fegyvereseim nyolc napig küzdöttek velük egy kis sáncért,¹¹⁴ de nem engedték őket bejutni a várerődítménybe; megszánva a keresztény lelkeket és a lángoló falvakat és kolostorokat, így szóltam: »Hogy ne dicsekedhessenek a pogányok!«. És átengedtem atyám testvérének az ő trónját, én pedig elmentem atyám helyére Perejaszlavlba. És Szent Borisz napján [július 24-én – KSz] indultunk el Csernyigovból, és a polovec hadakon vonultunk keresztül, úgy száz ember gyerekekkel és asszonyokkal. És úgy fenték ránk a polovecek a fogukat, mint a farkasok, ott várva bennünket az átkelőnél és a hegyeken, ám az Úr és Szent Borisz nem adtak ki nekik étkül, sértetlenül eljutottunk Perejaszlavlba” (PVL 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213).¹¹⁵

Az Intelmek és a PVL azonos eseményre vonatkozó passzusa kapcsán ismételten fel kell hívnom a figyelmet néhány ellentmondásra, amelyek a források szerzőinek, szerkesztőinek elfogultságával magyarázhatók. Így a PVL szerkesztőjének állításával ellentétben nem valószínű, hogy Oleg maga rendelte volna el saját területének pusztítását.

¹¹⁴ A „sánc”, amelyért harcoltak, a legtávolabbi előváros volt, amit viszonylag gyengén, egy paliszáddal, földsáncsal és árokkal erősítettek meg (Dimnik 1994, 185).

¹¹⁵ Oleghez írt levelében is van utalás a Csernyigovért folytatott harcra, de nem tartalmaz semmi egyéb konkrétumot (PVL 106, 244; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 258).

Könnyen lehet, hogy a kunok önállósították magukat. Ha azonban mégis kiadta volna a kunoknak a parancsot, jó oka lehetett erre, és valószínűleg olyan területek és kolostorok ellen küldte a kunokat, amelyek Vlagyimirt támogatták. Vlagyimir is feltehetően eltér a valóságtól az Intelmeiben, mikor nagylelkűségére hivatkozik, vagyis hogy a keresztény életek védelmében engedte át a várost, és nagyobb a valószínűsége, hogy Oleg druzsinájának és kunjainak nem tudott ellenállni. Túloz némiképp akkor is, mikor azt írja, hogy vonulásuk közben a kunok támadásától kellett tartania. A száz férfi (harcos?) jelenléte nem valószínű, hogy elriasztotta volna a kunokat (Dimnik 1994, 189–190).

Az ezután következő két év alatt szereplő események kronológiai sorrendje nem egyértelmű. A 6603. (1095) év alatt több kunokkal kapcsolatos eseményről is tudósít az évkönyv. Az ebben az évben ismertetett események azonban, akárcsak a következő 6604. (1096) év alattiak, az évkönyv szerkesztéséből adódóan, mint látni fogjuk, zavarosak. Az első adat, ami a 6603. (1095) év alatt olvasható: „a kunok Devgenevicscel a Görögföld ellen vonultak, és háborúztak a különböző görög területeken; és a császár elfogta Devgenevicset, és megvakítottta...” (PVL 95, 233; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 180) 1094-re datálható más, bizánci források alapján.¹¹⁶

A másik történetben két kun vezér, Itlar és Kitan jelent meg békeajánlattal Vlagyimirnél Perejaszlavlban. Itlar bevonult a városba, míg Kitan harcosaival a városon kívül várakozott, Vlagyimir pedig túszként elküldte hozzá az egyik fiát. A PVL szerint a kijevi nagyfejedelem követének biztatására Vlagyimir előbb kilopatta fiát Kitan táborából, majd az éjszaka leple alatt Kitant és embereit megölette. Másnap pedig, „húshagyó hetén, a nap első órájában, február havának 24. napján” – a forrás szerint ez vasárnap volt – meggyilkoltatta Itlart (PVL 96, 234; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 180).

Itt egy rövid kitérőt kell tennem. A PVL-nek ez az egyik olyan helye, ahol nap és dátum egyaránt szerepel egy eseménnyel kapcsolatosan, azonban 1095. február 24. a forrással ellentétben nem vasárnapra, hanem szombatra esett. 1096-ban volt február 24. vasárnap. Az ellentmondást a kutatók korán észrevették, és igyekeztek megmagyarázni. Valószínűleg Itlar halála a 6604. (1096) évre datálható, azonban a krónikás, az évkönyv szerkesztője – mivel idegen földön történt eseményeket is bedolgozott a 6603. év alá – összekeverte a bizánci szeptemberi és a Ruszban ebben az időben alkalmazott márciusi évszámítást (Cyb 2011², 67–69). Így tulajdonképpen három év eseményei olvashatók egy év alatt: a kunok 1094-es Bizánc

¹¹⁶ E bizánci trónkövetelőt, az ál-Diogenészt támogató kunok hadjáratával részletesen foglalkozom A kunok 1094-es hadjárata a Bizánci Birodalom területén c. részben.

elleni hadjárata, az 1095. évi rusz fejedelmekkel kapcsolatos események, amelyeket más források is 1095-re datálnak, és végül Itlar 1096-os halála.

Visszatérve a történethez, Vlagyimir és Szyjatopolk Itlar és Kitan megölése után úgy döntöttek, hogy hadba vonulnak Itlar és Kitan vezető nélkül maradt kunjai ellen. Üzentek Olegnek is, aki azonban nem tartott velük a sikeres hadjáratban, amely során a két fejedelem és katonáik sátrakat, ökröket, lovakat, tevéket szereztek, és rabokat ejtettek zsákmányul. Ismét követet küldtek Oleghez: „nos, te nem jöttél velünk a pogányok ellen, akik Rusz földjét pusztították, viszont magadnál tartod Itlar fiát: vagy öld meg, vagy szolgáltatd ki nekünk. Ő a mi ellenségünk és Rusz földjének ellensége. Oleg pedig nem hallgatott rájuk, és így ellenségeskedés volt közöttük” (PVL 95–96, 233–234; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 180–181).

Oleg távolmaradásának több magyarázata is lehet: 1) Úgy vélhette, hogy ebben az esetben nem a kunok támadását kell megbosszulni, mivel ezt a hadjáratot Vlagyimir Monomah provokálta ki. 2) A forrásból kiderül, hogy Itlar fia Olegnél tartózkodott, talán túszként, és a fejedelem nem kívánta megszegni az adott szavát. Nemcsak szövetségesei ellen nem vonult, de nem is ölette meg Itlar fiát a kapott utasítás ellenére sem. Végül 3) Oleg „bár megígérte és elindult, de nem vett részt a közös hadjáratban”¹¹⁷ rokonaival szembeni jogos bizalmatlansága miatt (Dimnik 1994, 191–192). Az Itlar elleni hadjáratot Vlagyimir az Intelmeiben is említi: „És újból újból Itlar embereit (*чадь*) gyilkoltuk le, és sátraikat elvettük, amikor Goltavhoz vonultunk” (PVL 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213).¹¹⁸

A fentiekkel kapcsolatosan néhány adatra szeretném a figyelmet felhívni. Egyrészt a források ekkor tesznek először említést rusz fejedelmek vezette olyan hadjáratról a kunok ellen, amely a steppén zajlott, és sikerrel járt. Ekkor feltehetően nem hatoltak be mélyen a steppére, hanem a Perejaszlavli Fejedelemség szomszédságában levő erdős steppei részeken lehetett a kunok tábora vagy szállása (*вежа*), ahonnan, miután elfoglalták, sátrakat szereztek, ökröket, lovakat, tevéket és rabokat ejtettek zsákmányul (PVL 96, 234; vö.

¹¹⁷ „Олег же, обещавъся с нима, и пошедь, неиде с нима путь единъ.” (PVL 96). Az angol fordítás szerint: „After promising his aid, Oleg actually came, but did not follow the same route” (Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 181).

¹¹⁸ Goltav város a Perejaszlavli Fejedelemségben, a hasonló nevű folyó és a Pszjol összefolyásánál (ма Говтва, Poltavai terület, Ukrajna).

Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 181).¹¹⁹ Ez év alatt történik a kunok és a Rusz fejedelmek között létező túszcseré intézményének első említése is. Előbb Vlagyimir Monomah fiáról, Szvjatoszlavról olvasható, hogy túszként küldik Kitanhoz, majd Itlar fiáról feltételezhető, hogy Olegnél tartózkodik mint tús.

A PVL szerint ugyanebben az évben, azaz 6603-ban támadás éri a Kijevi Fejedelemséget. Az események leírása meglehetősen zavaros. A kunok ekkor a Kijevtől délre levő, a Rosz folyó mellett levő Jurjev városát ostromolták egész nyáron, majd a nagyfejedelem kibékítette őket, így visszavonultak a Roszhoz (*приидоша за Росы*). Jurjev lakói azonban kiürítették a várost, a kunok pedig felégették az elhagyott települést (PVL 96, 234; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 181). Feltehetően itt a Lavrentyjev-kódexben olvasható passzus a helytálló,¹²⁰ ami alapján a kunok nem hagyták el a Rosz bal partját, azaz nem mentek a Roszhoz a fegyverszünet után, hanem a környéken portyáztak továbbra is, majd fel is égették a korábban ostromolt várost, Jurjevet (Cyb 2011², 73).

A következő 6604. (1096) év alatt a korszak egyik legnagyobb, több fejedelemség területét érintő összehangolt kun támadásról tudósít a PVL. Támadásuknak több oka is lehetett. Egyrészt 1094-ben sikertelen volt a Bizánci Birodalom elleni hadjárat. Ez tekintélyvesztéssel járhatott Tugorkan számára,¹²¹ amit talán egy nagy Rusz elleni hadjáratral szeretett volna helyreállítani. Másrészt lehet, hogy Oleg hívta őket, sőt azt sem lehet kizárni, hogy értesülve a Ruszban dúló belháborúról, maguk jöttek hívatlanul.¹²²

¹¹⁹ „Святополкъ же и Володимерь идоста на вежѣ, и вѣста вежѣ, и полониша скоты и конѣ вельблуды и челадь и приведоста и в землю свою” (PVL 96). A forrásban többször előforduló iráni eredetű *вежа* szónak több jelentése is van, jelent tornyot, erődöt, sátrat, de nomád szállást is. Legtöbbször a kunokkal együtt jeleneik meg, ilyenkor a sátor vagy nomádszállás jelentésben értelmezhető. L. Novoselcev 2000, 428–433.

¹²⁰ „Половци же не идоша за Рось” (PSRL I, 229).

¹²¹ Egy törzsi vagy törzsszövetségi vezető hatalmának szilárdságát az idegen területekről befolyó javak (adók, zsákmány, kereskedelmi haszon) biztosították. Ha ezt nem tudta biztosítani, tekintélye csökkent, törzse és törzsszövetsége pedig szétzilálódott.

¹²² Pletneva szerint lehetett bosszú is a két megölt kun vezér halála és népe ellen vezetett hadjárat miatt. Azonban hangsúlyozza, hogy nem tudni, az 1096-os támadások név szerint említett vezérei, Tugorkan, Bonjak és Kurja milyen kapcsolatban állhatott Itlarral és Kitannal. Lehet, hogy Bonjak törzsének emberei voltak, de azt sem tartja kizártnak, hogy a két meggyilkolt kun vezér önálló politikát folytatott (Pletneva 1990, 51). Ha azonban Cyb alapján jól rekonstruáltam a PVL 6603. és 6604. évi eseményeit, akkor ez az ok-okozati összefüggés nem tartható Bonjak esetében. Mert Cyb alapján Itlar halála később következett be, azaz 1096. február 24-én, míg Bonjak 1095 júniusában portyázott Kijev környékén (Cyb 2011², 68–76). Tugorkan azonban még vezethetett bosszúhadjáratot Itlar és Kitan miatt.

Az év eseményeinek leírása a fejedelmek egymással való vitájával kezdődik. Oleget Vlagyimir és Szvjatopolk Kijevbe hívta, hogy közösen döntsenek a főellenség, a kunok elleni támadásról. Oleg azonban nem jelent meg, pedig a kijevi és a perejaszlavli fejedelmek úgy gondolták, hogy közös összefogással nagyobb erővel tudnák biztosítani birtokaik védelmét. Mivel az ő három fejedelemségük, vagyis a Kijevi, a Perejaszlavli és a Csernyigovi szenvedett a legtöbbet a kunok támadásaitól, ezek vezetőinek kell összefogni. Tehát a csernyigovi fejedelem unokatestvérei hajthatatlanoknak bizonyultak abban a kérdésben, hogy Olegnek fel kell mondania a szövetségét a steppei törzsekkel. Oleg elzárkózott ettől, hiszen a kunok között nemcsak barátai, de megbízható szövetségesei is voltak, akikre inkább támaszkodhatott, mint rokonaira. A fejedelmek Oleg ellen vonultak, aki inkább elmenekült Csernyigovból, minthogy a harc során az unokatestvérei elpusztítsák a várost, és a Csernyigovtól 150 km-re északkeletre levő Sztarodubban várta rokonai támadását. Innen végül kiostromolták, és kénytelen volt Rjazanyba menekülni.

Oleg rokonaival való harcának ezt a leírását két alkalommal is megszakítja a szerkesztő. A könnyebb megértés érdekében idézem a forrás megfelelő részeit, és a történetet megtörő passzusokat kiemelem.¹²³

„A 6604. (1096) évben. Szvjatopolk és Volodimer a következő üzenetet küldték Olegnek: »Gyere Kijevbe, hogy megállapodjunk Rusz földjéről, a püspökök, az igumenek, atyáink emberei, a városi előkelőségek előtt, hogy megvédjük Rusz földjét a pogányoktól.« Ám az önhitt tervekkel teli Oleg dölyfösen így válaszolt: »Nem való, hogy püspökök, igumenek vagy parasztok ítélkezzenek rajtam.« És gonosz tanácsadóira hallgatva, nem szándékozott testvérei elé járulni. Szvjatopolk és Volodimer pedig ezt üzenté neki: »Mivel sem a pogányok ellen nem vonulsz hadba, sem hozzánk tanácskozásra nem jössz el, ez azt jelenti, hogy rosszat tervelsz ellenünk, és a pogányokat kívánod segíteni, ezért az Isten tegyen ítéletet köztünk.« És Szvjatopolk meg Volodimer elindult Csernyigovba Oleg ellen. Oleg pedig elmenekült Csernyigovból május havának 3. napján, szombaton. Szvjatopolk és Volodimer pedig üldözőbe vették. Oleg ekkor Sztarodubba menekült be, és ott bezárkózott. Szvjatopolk és Volodimer meg ostrom alá vették a várost. Az ostromlottak keményen harcoltak a városból, emezek pedig rohamot vezettek a vár ellen, és sok sebesült volt mind a két oldalon. Kegyetlen csata volt közöttük, és ott állomásoztak a város körül úgy 30 és 3 napig, és kimerülőben voltak az emberek a városban. És kijött Oleg a városból, békét kérve. És mindketten hozzájárultak a békéhez e szavakkal: »Menj a testvéredhez,

¹²³ Nem kívánok szövegfilológiai elemzésbe bocsátkozni, csak a problémák láttatása miatt idézem a vonatkozó részeket, és foglalom össze Cyb kronológiai elemzését.

Davidhoz és gyertek mindketten Kijevbe, atyáink és nagyapáink székhelyére, mert a legrégebb város az egész országban Kijev; úgy való, hogy ott jöjjünk össze tanácskozásra és megállapodásra.« Oleg megígérte, hogy így cselekszik, és ezzel megcsókolták a feszületet.

Ugyanabban az időben Bonjak¹²⁴ a polovecekkal Kijevhez érkezett vasárnap este, feldúlta Kijev környékét, és felégette Beresztovojében¹²⁵ a fejedelmi udvart. Ugyanakkor Kurja a polovecekkal (kunokkal) Perejaszlavlnál pusztított és felégette Usztyjét,¹²⁶ május havának 24. napján. Oleg pedig kivonult Sztarodubból és Szmolenszkbe ment, de nem fogadták be a szmolenszkiek, így elment Rjazanyba. Szvjatopolk és Volodimer meg hazament. Ugyanabban a hónapban jött Tugorkan, Szvjatopolk apósa, Perejaszlavlba, május havának 30. napján: tábort vert a város körül, a perejaszlavliak pedig bezárkóztak a városba. Szvjatopolk és Volodimer ellene vonult a Dnyepernek ezen a partján, és Zarubhoz érkeztek, ott átgázoltak a folyón, és nem vették őket észre a polovecek, mert az Isten megővta őket, és hadrendbe állva a városhoz vonultak. A városban lévők, amikor meglátták őket, megörültek nekik, és eléjük vonultak, a kunok meg a Trubezs folyó túlsó partján állomásoztak, szintén hadra készen. Szvjatopolk és Volodimer belegázoltak a Trubezsbe a polovecek irányába. Volodimer fel akarta sorakoztatni a hadát, de azok nem hallgattak rá, megsarkantyúzták lovaikat, és az ellenség felé vágattak. Ezt látva a polovecek megfutamodtak, a mieink üldözőbe vették harcosaikat, aprítva az ellenséget. És nagy kegyelmet gyakorolt az Úr azon a napon: július havának 19. napján legyőzték az idegeneket. Fejedelmüket, Tugorkant, valamint annak fiát megölték, és más fejedelmeket¹²⁷ is megölték: sok ellenségünk esett el itt. Másnap reggelre megtalálták a halott Tugorkant, és Szvjatopolk mint apósát és ellenségét magához vette. És Kijevbe vitték, Beresztovojében temették el a két út között: a Beresztovo¹²⁸ felé vezető és a kolostorba vivő út között.¹²⁹ Ugyanabban a hónapban 20-án, pénteken déli 1 óra

¹²⁴ Az óorosz források Bonjak (Боняк) nevű kun vezérének neve Maniak (Μανιάχ) alakban az 1091-es Bizánci Birodalom elleni kun támadás leírásakor is szerepel (ByzTurc. II, 18; Vasil'evskij 1908, 99). És talán ő lehet a magyarországi források *Monoch*-ja, aki 1099-ben Könyves Kálmán hadát legyőzte.

¹²⁵ Falu Kijev elővárosában, a kijevi fejedelmek birtokában.

¹²⁶ Település a Perejaszlavli Fejedelemségben, valószínűleg a Trubezs torkolatánál.

¹²⁷ A források szerkesztői ugyanaz a князь 'knyáz, dux, herceg, fejedelem' címet használják a kunok vezetőire, mint a Rurikidákra.

¹²⁸ Beresztovó, Kijev elővárosa.

¹²⁹ Az Ipatyjejev-évkönyv szerint „и погребоша и на Берестовомъ на моголѣъ межи путемъ” (PSRL II, 222), azaz a forrás megengedi azt az értelmezést, hogy Tugorkant sírhalom, azaz kurgán alá temették.

körül ismét Kijevhez vonult az istentelen Bonjak, a rühes, titokban, mint egy ragadozó vad, váratlanul, és majdnem betörték a polovecek a városba. És felégették a város körül az elővárost, majd visszafordultak a kolostor felé, és kiégették Sztjefan kolostorát, valamint falvakat és Germanovot.¹³⁰ És akkor támadtak a Barlangkolostorra, amikor mi a reggeli istentisztelet után a celláinkban pihentünk. És lármát csaptak a kolostor körül, s annak kapuja elé pedig két harci zászlót tűztek ki, mi pedig a kolostor hátsó felébe menekültünk, mások meg a kórusba rohantak fel. Izmael istentelen fia pedig betörték a kolostor kapuját, és elindultak a cellákba, kitördelve az ajtókat: és kihordták, amit a cellákban találtak. [...] Ugyanakkor gyűjtötták fel a Krasznoj dvort (Szép udvart)¹³¹, amelyet az igazhívő Vszevolod fejedelem a Vidubcsinek nevezett halmon építtetett: mindezt az átkozott polovecek a tűz martalékává tették.” (PVL 96–98, 234–236; Cross–Sherbowitz–Wetzor 1953, 181–183).¹³²

Tehát az év eseményeinek fentebb idézett részében három történet olvasható. Az első Oleg harca a fejedelmekkel, a másik Bonjak és Kurja támadása, a harmadik pedig Tugorkan veresége és halála. Az első beékelődés Bonjak Kijev és Kurja Perejaszlavl környéki portyájának története. Ezután a forrás egy mondat erejéig visszatér Olegre, ami után Tugorkan

¹³⁰ Nehezen azonosítható helyek. Sztjefan kolostora talán a kijevi Klov mentén álló kolostorral azonos. Germanov pedig a Kijevi Barlangkolostor északi szomszédságában levő beresztovói Megváltó kolostora lehet. Mindkét kolostort apátja után nevezte meg a krónikás (PVL 511).

¹³¹ Több településen is és későbbi időben is így nevezték a központi, reprezentatív fejedelmi udvart. A forrásban említett Vszevolod a vidubicsi kolostor közelében építtette, feltehetőleg mint fejedelmi szálláshelyet.

¹³² A támadás a Kijevi Barlangkolostor Paterikonjának, szerzetesi legendák gyűjteményének történeteiben is olvasható. A paterikon történetei hőseinek a gonosz felett aratott morális győzelmeit mesélik el. Ezek az elbeszélés-gyűjtemények aforizmaszerű, egyszerű elbeszélésmódjuk, szórakoztató jellegük következtében közkedveltek voltak a középkorban. Annak ellenére, hogy legendás elemei miatt nem mindig tekinthetők megbízható forrásnak, sok esetben tartalmaznak értékelhető adatokat. A Kijevi Barlangkolostor Paterikonja tulajdonképpen a 11. században alapított kolostor első atyáiról szóló szerzetesi legendák gyűjteménye. A 13. században a kolostor egy korábbi szerzetese, Simon, aki majd 1214 és 1226 között Szuzdal és Vlagyimir püspöke lett, valamint a kolostor egyik lakója, Polikarp a szerzetesek között élő korábbi történeteket a hagiográfia műfajának megfelelően és a krónikákból vett történelmi adatokkal kiegészítve átírta (Iglói 1981, 125–126). Az egyik ilyen történet A bőjtölő Boldog Jevsztratij legendája. Ennek főhősét foglyul ejtették, és több társával együtt eladták a zsidóknak. A másik ilyen történet Az alázatos és végtelen türelmes Nikon legendája. Nikont váltságdíj fejében a kunok maguk között tartották, de a szerzetes nem engedte kiváltani magát, majd sok szenvedés után csodás módon szabadult. Mikor korábbi kun fogvatartója később Kijevben ismét találkozott vele, a csoda hatására keresztényé lett egész nemzetségével (*Kievo-pecserszkij...*; magyar fordítása *Az orosz irodalom kistükre* 127–131). Mindkét szerzetes a fent említett Bonjak vezette támadás során kerülhetett a kunok fogságába.

Perejaszlavlónál való május 30-i megjelenését,¹³³ vesztes csatáját, és végül halálát, valamint temetését említi. Ezt követően részletesen beszámol Bonjak Kijev környéki pusztításáról, ráadásul a szövegből kiderül, hogy a szerkesztő (vagy szerző) szemtanúja, elszenvedője ennek a támadásnak. 1096-ban július 20. nem péntekre, hanem vasárnapra esett, tehát ez az esemény ultramárciusi évszámítás szerinti betoldás, ugyanis 1095. július 20-a pénteki nap. Az ezen év alatt említett Bonjak vezette két támadás feltehetően egy, és ugyanahhoz a hadjáratához tartozik. Úgy tűnik azonban, hogy Bonjak Kijevi Fejedelemség elleni támadása összefügg a 6603. (1095) év alatt leírt támadással is, amit talán az is alátámaszt, hogy mindkét esemény nyáron történt: „a polovecek Jurjev városához vonultak, és egész nyáron ostromolták...”, míg a kijevi támadást az azt átélő szemtanú szerkesztő pontosan datálja július 20-ra, péntekre. Vagyis a három esemény: Jurjev ostroma, Bonjak májusi kijevi megjelenése és a kijevi előváros kifosztása egy hadjárat részei voltak, ez pedig 1095 nyarára tehető.

Ha szó szerint vesszük a forrást, akkor egy évben néhány nap különbséggel két támadás is érte Perejaszlavlot (május 24-én Kurjáé, május 30-án pedig Tugorkané), ami nem túl valószínű.¹³⁴ Ezt a PVL-ben leírt történet sem támogatja. Ezért okkal feltételezhető, hogy Kurja támadása 1095-ben, míg a Tugorkan halálával véget érő portya a 6604. (1096) évben történt, mikor Oleg és Vlagyimir, valamint Szvjatopolk harca volt.

A második beékelődés nem ér véget Bonjak támadásának történetével, ez után az év eseményei leírásának folytatását (Oleg harcát rokonaival) még két történet beillesztése töri meg. Az egyik Bonjak kijevi elővárosi portyája kapcsán jut eszébe a szerkesztőnek, és patarai Methodioszra hivatkozva értekezik a kunok eredetéről. A másik pedig szintén patarai methodioszi (valójában pseudo-methodioszi) történet, amit a szerkesztő Gjurjata Rogovics szájába ad, és ami a hegyekbe zárt emberekről szól.

E két történet elbeszélése után ismét visszatér a szerkesztő a fejedelmek harcára, aminek szintén vannak kun vonatkozású részei. Oleg és Vlagyimir Monomah Msztyiszlav nevű fia közötti fegyveres konfliktus során kiderül, hogy fiát támogató Vlagyimir Monomah „elküldte hozzád Vjacseszlav testvéredet a polovecekkel [...] Msztyiszlav Volodimer harci zászlóját egy polovec vitéznek adta, név szerint Kunujnak, és adott neki gyalogosokat, és a jobb szárnyra állította őket. Kunuj előre vitte a gyalogosokat, és kibontotta Volodimer zászlóját...” (PVL 109, 247; Cross–Sherbowitz–Wetzor 1953, 187).

¹³³ A Lavrentyjev-évkönyvben május 30. (мая л) áll, de valójában május 31-ként kell olvasni (Cyb 2011², 71).

¹³⁴ Suharev a forrás alapján elfogadja, hogy ez a kunok egy összehangolt támadása volt a Rusz ellen, ezért Bonjak Kijev ellen, míg Kurja és Tugorkan Perejaszlavl ellen vonultak 1096 (Perhavko–Suharev 2006, 366).

A krónikás szerkesztő megpróbálta rendbe rakni az eseményeket, mikor visszatért Oleg és a többi fejedelem közti viszályra, de elsiklott afelett, hogy az év végén szerepel még egy dátum, ami helytálló, 1096 valóban az indikció 4. éve.

Összefoglalva a két év, vagyis az 1095. és 1096. eseményeit, a következőképpen rekonstruálhatjuk a kunokra vonatkozóan: 1095-ben Bonjak a Kijevi Fejedelemség területén portyázik, ekkor ostromolják és égetik fel a kunok Jurjevet, és ekkor pusztítanak Kijev elővárosában.¹³⁵ Ugyanebben az évben Kurja és kunjai pedig a Perejaszlavli Fejedelemségben kalandoznak. 1096 februárjában Vlagyimir Monomah meggyilkoltatja Itlart, valamint Kitant, majd hadjáratra indul a vezető nélkül maradt kunok ellen, és győzelmet arat felettük. Ugyanebben az 1096. évben megy Perejaszlavl ellen Tugorkan, és elesik a harcokban. Végül 1096-ban Oleg és a többi fejedelem közti harc során ismét kiderül, hogy Monomah maga is szívesen élt a kunok támogatásával. A forrás alapján úgy tűnik, hogy ezek a perejaszlavli fejedelem szolgálatába állt kun harcosok voltak.

A következő, 1097-es év alatt szereplő események a kunok történetének szempontjából is érdekesek. Az év a ljubecsi nagygyűlés leírásával kezdődik,¹³⁶ ahol a rusz fejedelmek, Szvjatopolk Izjaszlavics, a három életben levő Szvjatoszlavics (David, Oleg és Jaroszlav), valamint Vlagyimir Monomah megegyeznek, hogy mindegyik megtarthatja az atyai jussát (otcsináját), amelyek gyakorlatilag azok a városok voltak, amelyeket Bölc

¹³⁵ Ennek a kronológiának a Vlagyimir Monomah Intelmében olvashatók látszólag ellentmondanak: „És Sztarodubba vonultunk Oleg ellen, mivel ő barátkozott a polovecekkel. És Szvjatopolkkal a Bughoz is elmentünk Bonjak ellen a Roszon túlra” (PVL 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213). Ez alapján – ha valóban összefügg a PVL tudósításával –, mindenképpen egymás után történt Oleg kiostromlása Sztarodubból és Bonjak támadása. Azonban az Intelemben felsorolt hadjáratok mindegyikét nem lehet pontosan datálni, ráadásul néhány sorral később romlott szövegkörnyezetben olvasható ismét: „És újból Szvjatopolkkal üldöztük Bonjakot de ... megöltük, és nem értük be őket. Azután megint Bonjakot üldöztük a Roszon túlig, de megint nem értük utol” (PVL 104, 242; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213–214). Továbbá a PVL-ből egyrészt nem derül ki, hogy mi lett a vége Bonjak Kijev környéki hadjáratának, másrészt pedig nem szerepel Vlagyimir Monomah és Szvjatopolk olyan Bonjak elleni hadjárata, ami a Bugot érintette. A Bug a PVL kiadója, Lihačev szerint talán a Nyugati-Buggal azonos, kevésbé valószínű, hogy a Rosznál levő Boguszavl település (PVL 526).

¹³⁶ Az 1090-es évekre nem volt egyetlen rusz fejedelem, aki a kunokkal szembeni fellépést irányította volna. Sőt, az egymás elleni harcaik során, amit a kunok támadásai súlyosbítottak, maguk adtak alkalmat a nomádoknak a belpolitikájukba való beavatkozásra. Az 1097-es ljubecsi gyűlésen épp a kunokkal szembeni együttműködés és összehangolt katonai fellépések érdekében igyekeztek döntéseket hozni (Martin 2007², 59). Ezek azonban elégtelennek bizonyultak, és nem elsősorban a kunok miatt, hanem mert maguk a rusz fejedelmek rúgták fel a megállapodásokat.

Jaroszlav a testamentumában szétszította a fiai között. Azaz Szvjatopolké maradt Kijev, a Szvjatoszlavicsoké Csernyigov, Vlagyimir Monomahé pedig Perejaszlavl, az ún. külső kör fejedelmeinek helyzete pedig kissé más volt (Franklin–Shepard 1996, 265). Az év során történtek igazolják tulajdonképpen Oleg rokonaival kapcsolatos távolságtartását és bizalmatlanságát. Szvjatopolk a nála vendégségben levő tyerebovli (a Szeret egyik bal oldali mellékfolyójának partján álló város; ma Теребовля, Ternopoli terület, Ukrajna) fejedelmet, Vaszilkót megvakította nem sokkal a kereszt megcsókolása (ezzel szentesítették a ljubecsi egyezményt) után. Ez újabb beharcokhoz vezetett, amelyekben most már megszokott résztvevőként megjelentek a kunok is.

Az események leírása két alkalommal, előbb az 1097. év alatt részletesen, másodsor csak röviden és lényegre törően az 1099. év alatt is megjelenik, ekkor azonban a szereplők közül a kunokat nem említi a forrás. Valójában az alábbi esemény 1099-ben történt.¹³⁷ Az egymással harcoló fejedelmek közül az egyik, a volhíniai Vlagyimir ura, Dávid – miután Szvjatopolk elűldözte városából – a kunokhoz fordult támogatásért. Szvjatopolk, a kijevi nagyfejedelem pedig Könyves Kálmán magyar királyhoz. Az összecsapás a Bonjak és Altunopa¹³⁸ vezette kunok és Dávid győzelmével ért véget (PVL 115, 253–254; Cross–Sherbowitz-Wetzor, 1953, 196–197).¹³⁹ A rusz fejedelmek közötti harcok azonban tovább folytatódtak, egy következő alkalommal Dávid vereséget szenvedett, ezért a kunokhoz menekült, ahonnan Bonjakkal Luck (Луцьк, Volinyi terület, Ukrajna) ellen vonult, amit meg is szereztek (PVL 116, 254, Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 197).

Következő alkalommal az 1101. év alatt számol be a krónikás kunokról, ekkor „követeket küldtek valamennyi fejedelmüktől valamennyi testvérhez békét kérve. És ezt mondták nekik Rusz fejedelmei: »Ha békét akartok, akkor találkozzunk Szakovnál.«¹⁴⁰ És elküldöttek a polovecekért, és tanácskozásra gyűltek össze Szakovnál. És békét kötöttek a

¹³⁷ A kettőség magyarázata részben az évkönyv szerkesztésével, részben későbbi kompilátori tevékenységgel indokolható (PVL 533).

¹³⁸ Altunopa (*Алтунапа*) nevében olvasható *-opa* (*aba/apa* 'ős, atya') gyakran megjelenik kun vezérek neveiben (Arslanopa, Kitanopa, Csenegrepa), ami arra utal, hogy méltóságnév lehetett. Nagy valószínűséggel összeköthető az *oba* 'nagy család, nemzetség' tö. szóval (Clouston 1972, 5–6). Van, aki szerint az Altunopa nem is személynév, hanem teljes egészében méltóságnév, vagyis a tö. *altun* 'arany' nemzetség vezetője jelentésű (Golden 1995–97, 108).

¹³⁹ A csata részletes bemutatására A peremisli csata c. részben térek ki.

¹⁴⁰ Település a Dnyeper bal partján a Perejaszlavl Fejedelemség területén.

http://dugward.ru/library/ilovayskiy/ilovayskiy_istoriya_rossii_t1_ch2_Vlagyimirskiy_period.html#128 2012-03-13 7⁴⁰.

polovecekkal, és túsokat cseréltek szeptember havának 15. napján és szétszéledtek” (PVL 117, 255; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 199).

Rusz hadjáratok a steppére

Nem tudni, milyen harcokat zárt a szakovi béke, de lehet, hogy a korábban már említett típusú „békekötésről” van szó, azaz a szokásos ajándékszerzésről.

Az évkönyv szerkesztője a „jelekkel” teli 1102. év után,¹⁴¹ az 1103. év alatt számol be a rusz fejedelmek első, a steppe mélyére vezetett hadjáratáról. A hadjárat, mint alább látni fogjuk, valójában az 1107. évre datálható. Mivel lényegében nem változtat az események összefüggésén, mégis az évkönyvben szereplő évszámnak megfelelően tárgyalom.

A 12. század első évtizedében a kunok és a Rusz közötti hadi kapcsolatokban alapvető változás állt be. A rusz fejedelmek először ebben az évkönyv szerinti 1103. évben, majd ezután pedig egyre többször vezetnek hadat a steppére,¹⁴² vagyis az eddigi defenzív politikát, a határvédelmet és a portyákkal szembeni védekezést felváltotta a támadó taktika.

Az 1103-as hadjáratban a fejedelmek egy nagyobb koalíciója vett részt.¹⁴³ Vlagyimir Monomah perejaszlavli, Szvjatopolk kijevi, Dávid Szvjatoszlavics vlagyimiri és más fejedelmek is jelen voltak. Oleg feltehetően ismét nem értett egyet a hadjáratral – talán szövetségesei is lehettek annak célpontjai között, vagy azt a szakovi béke megszegésének tartotta –, mert azt üzentte, hogy beteg, és nem jelent meg a gyülekezőhelynél, Perejaszlavlnál. Egyébként kezdetben Szvjatopolk is – a tavaszi munkákra hivatkozva – vonakodott hadba vonulni, de Vlagyimir, aki valószínűleg a sereg fővezére lehetett, meggyőzte a nagyfejedelmet.

A fejedelmek seregei pedig „...lőháton, meg hajókkal indultak el, és a zuhogók alá érkeztek, és a Hortyica-szigetnél a zuhogóknál megálltak. És lóra szálltak, a gyalogosok meg kiszálltak a ladikokból, és négy napig mentek a mezőn, és megérkeztek Szutyenhez.” A

¹⁴¹ A január 29-én megjelent három napig látható jelenség aurora borealis lehetett, más források alapján is abban az évben a Nap rendkívül aktív volt. Ugyanabban az évben február 5-én telehold volt, talán meteor vagy ismét aurora volt látható, és ezek valamelyike lehetett a holdon feltűnt „jel”. Február 7-én „jel volt a napon is”. A PVL-ben említett, a Napot körülvevő három szivárvány halo, Nap körüli optikai jelenség lehetett (PVL 117, 255–256; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 200; Dodd–Schaefer 2002, 238).

¹⁴² Vlagyimir Monomah „doni” hadjáratait részletesen elemző Suharev szerint ez az első steppére vezetett rusz hadjárat, ez pedig egy új fázisa a rusz hadtörténetnek (Suharev 2006; Perhavko–Suharev 2006, 76–85).

¹⁴³ A vonatkozó események, azonban, mint alább látni fogjuk, valójában 1107. évre datálhatók.

dnyeperi zúgók alatt levő Hortycától tehát gyalogosan haladtak tovább a mai Molocsnajáig, ami az Azovi-tengerbe ömlik (Kudrjašov 1948, 91–94, 130–131). A dnyeperi kunok itt – a folyó középső folyásvidékén, a jobb parton – nomadizáltak tavasszal. A nehéz telek után, miközben arra vártak, hogy a tél elmúltával állatállományuk erőre kapjon, halászáttal és vadászattal foglalkoztak. Tehát Vlagyimir jól kiszámította a hadjárat időpontját, tavasszal a legyengült állatok miatt a nomádok nem tudnak olyan gyorsan mozogni, nem tudnak elmenekülni a fenyegetés elől. Természetesen a támadás irányát is jól átgondolta, így előbb a gázlókhoz vonult seregével, ahol a nyári szállás felé vonuló kunoknak el kellett haladni, majd arra is gondolt, hogy kudarc esetén hogyan lehet követni a kunoknak ezt a csoportját – a Ruszban ekkor már feltehetően ismert nomadizálási útvonalukon – a tengerparthoz vezető útjuk során (Pletneva 1990, 55). A kunok értesültek az ellenük vonuló rusz seregről, ezért tanácskozást hívtak össze, ahol egy idősebb vezér, Uruszoba¹⁴⁴ azt tanácsolta, hogy kerüljék el a harcot, és kérjenek békét. A tanácskozás fiatalabb tagjai azonban a harc mellett döntöttek, és Altunopa vezetésével felderítőket küldtek a rusz sereghez. A rusz felderítők megölték Altunopát és embereit egy összecsapás során, ami az egymás seregeit kikémlelő kisebb csapatok harca volt. A nagy csata, melynek során a rusz fejedelmek fényes győzelmet arattak, április 4-én volt. „A harcokban húszt fejedelmet öltek meg: Uruszobát, Kocsijt, Arszlanopát,¹⁴⁵ Kitanopát,¹⁴⁶ Kumant, Aszupot, Kurtikot, Csenegrepát,¹⁴⁷ Szurbart és más fejedelmeket, Beldjuzt pedig foglyul ejtették.” Érdekes Beldjuz története, aki váltságdíjképpen aranyat, ezüstöt, lovakat és barmokat ajánlott fel, de Vlagyimir Monomah, miután szemére vetette számtalan esküszegésüket és a keresztények vérének ontását, megölette.¹⁴⁸ Ezután a zsákmánnyal (marhákkal, juhokkal, lovakkal, tevékkel, sátrakkal és rabokkal), valamint a foglyul ejtett besenyőkkel és torkokkal (úzokkal) tértek haza. A forrás szerint ugyanebben az

¹⁴⁴ A kun vezér Uruszoba (*Уруцоба*) *urusz* + *oba* 'nagy család, nemzetség, törzs' neve nem feltétlen személynév, utalhat az Urusz nemzetség/törzs fejére is (Golden 1995–97, 120; vö. Clauson 1972, 5–6). Később, 1190-ben is megjelenik a forrásokban egy Uruszovics oba (*Урусовича оба*) (PSRL II, 671). Nevének magyarázataira (1. *Urus* < *rus*; 2. az iráni aorszok nevével kapcsolható össze) l. Golden 1990, 33–46. Noha a magyar *orosz* szó török eredetű (**urusz*), végső forrása pedig a *rusz* alak (Berta–Róna-Tas 2011, 645–647), az Uruszoba első eleme nem köthető az *orosz* népnév török alakjához (Golden 1995–97, 120–121).

¹⁴⁵ A név jelentése az *Arslan* 'oroszlán' nemzetség feje (Golden 1995–97, 108).

¹⁴⁶ A *Kitan/Qitan* nemzetség vagy törzs vezetője (Golden 1995–97, 113).

¹⁴⁷ **Čenegir*, **Čengir* < mong. *cengkir*, *cenggir*, *cengkeger*, *cengker*, *cengiker* 'világoskék, kékés' + *opa* (Golden 1995–97, 111).

¹⁴⁸ Ez talán arra utalhat, hogy a kunok voltak a szakovi béke megszegői (Rasovskij 1940, 109), de nagyobb a valószínűsége annak, hogy ez a korábbi, 1105–1106-os kun támadások miatt vezetett büntető hadjárat lehetett.

évben sáskajárás volt (*приидоша прызин*) (PVL 117–119, 256–257; Cross–Sherbovitz–Wetzor 1953, 201–202). Furcsa módon a PVL-ben említett sáskajárások és a kunok támadásai egybeesnek. Érdekes adat, hogy Szvjatopolk – feltehetően a kunoktól szerzett zsákmányból – abban az évben újraépíttette az 1096-ban elpusztított Jurjevet.

A 6611. (1103) év alatt olvasható néhány figyelemre méltó információ a kunokról. Az első ilyen a törzsszövetségi (?) tanácskozás. Ez egy olyan gyűlés lehetett, ahol az érintett törzsek vezetői jelentek meg. Ilyenek lehettek törzsi szinten is, ezeken a törzsi előkelők a törzs vezetőjével együtt hoztak döntéseket, azaz határoztak a törzset érintő fontos kérdésekről, így a portyákról is. Ezek létét az 1103. év alatt leírt kun gyűlés is bizonyítja, akkor azonban a PVL alapján inkább törzsszövetségi gyűlésre következtethetünk, vagyis nem egy, hanem több törzsnek a képviselői jelentek meg. Tehát a forrásban említett gyűlés egy olyan törzsszövetség léteire utaló információ, amely valahol a Dnyeper jobb partján, illetve az Azovi-tenger partján nomadizált. Ezen a gyűlésen végül, mint már volt szó róla, elutasították Uruszoba (a törzsszövetség vezetője?) békére vonatkozó javaslatát.¹⁴⁹ Egyébként az ehhez hasonló gyűléseken választhatták meg a hadjáratot vezető személyt is.¹⁵⁰ Spinei (2008, 264) szerint 1103-ban Uruszobát leváltották a törzsszövetség vezetői méltóságából, amiért nem akart harcolni, és helyére az a kunok körében „vitéz hírében álló” Altunopa került, aki 1099-ben a magyarok fölött Bonjak társaságában győzedelmeskedett. A román tudós feltételezésének úgy gondolom, ellentmond az a tény, hogy Altunopa a felderítők vezetője volt a forrás szerint. Az pedig nem jellemző, hogy a hadjárat fővezére vezeti a felderítőket.

A forrás alapján rendkívül fontos volt a felderítés szerepe a hadjáratban. Egyrészt a kunok időben értesültek az ellenük vonuló rusz seregről, másrészt – mint a forrásból kiderül – a két felderítő egység összecsapásából a rusz került ki győztesen, és ez a későbbiekben is előnyt jelentett számukra. A hadjárat egy másik érdekessége, hogy a rusz fejedelmek „besenyőket és torkokat ejtettek foglyul sátrastul”, tehát ebben az időben is éltek még a dél-orosz steppén mindkét nomád nép töredékei.

A hat rusz fejedelem első hadjárata 1107 tavaszán a mélyen a steppén levő kun szállásterületek ellen – amit még három hasonló (1109, 1111 és 1116) követett az első periódusban – tehát sikeres volt, és feltehetően komoly veszteségeket okozott a kunok számára („И оубиша ту в полку князий 20”, azaz „húsz fejedelmet öltek meg”).

¹⁴⁹ Ennek ellenére Uruszoba részt vett a harcokban, majd az egyik csatában elesett.

¹⁵⁰ 934-ben a Bizánci Birodalom elleni közös magyar–besenyő kalandozó hadjárat során al-Maszúdi is beszámol hasonlóról: „...a négy török király haditanácsot tartott. Ekkor a bağanák királya azt mondta nekik: »Ruházzátok rám holnap a főparancsnokságot!« Ebbe bele is egyeztek” (Kmoskó 2000, 184).

A rusz fejedelmek összehangolt támadásának nyilvánvaló oka a kunok 11. század végi–12. század eleji támadásai. A szakovi béke utáni első kun támadásról 1105–1106 telén számol be az Ipatyjev-évkönyv, Bonjak ekkor a Perejaszlavl alatti Zarubig jutott, ahol torkokat és berendiket zaklatott (PSRL II, 257).¹⁵¹ Ez a Bonjak vezette portya talán összefügg a kunok 1106-os támadásával, mikor a PVL szerint Zarecseszk ellen vonultak. Szvjatopolk két embere, Jany és Ivanko Zaharics, a kazár vezetésével küldött ellenük sereget, ami a kunokat legyőzte, és a zsákmányt visszaszerezte tőlük (PVL 119, 257; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 203). A PVL-nek a Lavrentyjev-kéziratban olvasható szövege mellett két másik forráshely is említést tesz a kunok támadásáról, kiegészítve azt néhány adattal. Így az Ipatyjev-évkönyv változata szerint a rusz sereg a Dunáig üldözte a kunokat (PSRL II, 257). Egy másik, kései forrás pedig több rusz vezért sorol fel (PSRL V, 157).¹⁵² Sajnos Zarecseszk lokalizálása vitatott, van olyan álláspont, amely szerint a Kijevtől nyugatra, Pereszopnyicától délre levő Zarecseszkről van szó (Rasovskij 1940, 110), a szöveg kiadói szerint azonban ez nem valószínű (PVL 539).

A következő 6615. (1107) év alatt ismét összekeveredtek az események, ráadásul a PVL-ben leírt sorrendjük nincs összhangban a Vlagyimir Monomah Intelmében olvashatókkal.¹⁵³ Előbb a PVL-ben a 6615. év alatt olvasható kunokra vonatkozó eseményeket foglalom össze, és állítom párhuzamba az Intelem adataival, majd igyekszem az események kronológiáját megállapítani. Ennek azért van jelentősége, mert a hadjáratokat békekötéssel és házassági szerződéssel zárták, vagyis érdemes tisztázni, hogy melyik hadjáratot zárta a két Aepával¹⁵⁴ kötött béke.

¹⁵¹ A támadás előtt a krónikás üstökös megjelenéséről (*звѣзда с хвостомъ*) beszélt, ami egy hónapig volt látható (PSRL II, 257). 1106. február 2. és március közepe közötti időszakban Walesben, Angliában, Konstantinápolyban, Jeruzsálemben, Japánban, Koreában és Kínában is észlelték a jelenséget (Vyssotsky 1949, 33; vö. X/1106 C1. <http://cometography.com/lcomets/1106c1.html> 2012-04-10).

¹⁵² Ez a kései forrás az első Szófia-i évkönyv, amit a 15. századra datálnak.

¹⁵³ A 6615. év alatti első mondatban olvasható ellentmondásra sokan felfigyeltek: „A 6615. (1107) évben az indictio első évében, a holdciklus 4. évében és a napciklus 8. évében” (PVL 119, 258; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 203). Ezzel szemben ez az indictio 15., a holdciklus 3., a napciklus 7. éve volt. A magyarázatokra l. Cyb 2011², 21–25.

¹⁵⁴ A tö. *ay* 'hold' + *apa/opa*, vagyis az Ay nemzetség vezetője (Golden 1995–97, 108).

	PVL	Intelem
1.	6615 májusában Bonjak hadat vezet, és lovakat rabol Perejaszlavlnál.	Bonjak támadása a Szula jobb partján levő Ksznyatyinnál. ¹⁵⁵
2.	A Bonjak és Sarukan vezette kun sereg a Szula parti Lubnánál táborozott. ¹⁵⁶	A rusz sereg a kunok után vonul, és legyőzi őket a Szulán túl.
3.	A ruszok ellenük vonulnak, és augusztus 12-én a kunok vereséget szenvedtek a Szulánál	Vlagyimir Monomah békét köt Aepával, fia elveszi Aepa lányát.
4.	Január 12-én Vlagyimir Monomah, David és Oleg Szvjatoszlavics békét kötöttek a két Aepával, kiknek lányait a fiaik feleségül vették. ¹⁵⁷	Uruszoba elleni hadjárat.
5.		Bonjak Lubenhoz vonul, de vereséget szenved. ¹⁵⁸

5. táblázat: A 6615. év eseményei a PVL-ben és Vlagyimir Monomah Intelmében

¹⁵⁵ A Szula jobb partján kiépített védelmi rendszer egyik eleme, akárcsak Lubna.

¹⁵⁶ Település a Szula jobb partján, Perejaszlavlhoz tartozott. Ma Lubny (Лубни, Poltavai terület, Ukrajna).

¹⁵⁷ „Ugyanebben az évben, május 7-én hunyt el Volodimer felesége. Ugyancsak ebben a hónapban vezetett hadat Bonjak, és lovakat rabolt Perejaszlavlnál. Ugyanebben az évben jött hadba Bonjak és Sarukan, az idősebb, és sok más fejedelem, majd Lubna körül táboroztak le. Szvjatopolk pedig, meg Volodimer és Oleg, Szvjatoszlav, Msztyiszlav, Vjacseszlav, Jaropolk, a polovecek ellen vonultak Lubnához, és a nap hatodik órájában átgázoltak a Szulán, és nagy kiabálással rájuk támadtak. A polovecek megrettentek, félelmükben még a zászlót sem tudták kitézni, és lovaikat megragadva, egyesek pedig gyalogszerrel menekülni kezdtek. A mieink pedig üldözték és kaszabolták őket, egyeseket pusztá kézzel fogtak el, és majdnem a Horolig kergették őket. És megölték Bonjak testvérét Taszt, és elfogták Szugrot és testvérét, és Sarukan alig tudott elmenekülni. A polovecek hátrahagyták táborukat, amelyet a rusz harcosok elfoglaltak augusztus hó 12. napján, és a ruszok nagy győzelemmel tértek haza. [...] Ugyanabban az évben, ugyanabban a hónapban [január] Volodimer, David és Oleg elment Aepához és a másik Aepához, és békét kötöttek. És január 12-én Volodimer Aepa leányát, Oszeny unokáját választotta Jurij feleségül, Oleg meg Aepa leányát, Girgen unokáját a fiának hozta feleségül” (PVL 119–120, 258; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 203–204).

¹⁵⁸ „És Bonjak valamennyi polovecével Ksznyatyinhez ment, mi utánuk mentünk Perejaszlavlból a Szulán túlra, és az Úr megsegített bennünket, seregeiket legyőztük, és legjobb fejedelmeiket elfogtuk, és karácsony után békét kötöttünk Aepával [Aeno], és (feleségül) elvéve tőle leányát, elvonultunk Szmolenszkbe. És aztán Rosztovba mentem.

Visszaérkezve Rosztovból, újból a polovecek, Uruszoba ellen mentem Szvjatopolkkal, és az Isten nekünk segített.

És azután újból Bonjak ellen vonultunk Lubenhez, és az Isten nekünk segített” (PVL 104, 242; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 214).

A legnyilvánvalóbb ellentmondással, a PVL-ben olvasható kronológiától és az ottani sorrendtől eltérő Uruszoba elleni csapás – amelyről fentebb az 1103. év alatt olvashattunk – datálásával kezdem az események egymásutánosságának tisztázását. A PVL 6611. évével szemben az Intelem alapján az Uruszoba elleni hadjárat 6615-re (1107) tehető.¹⁵⁹ A két évszám közötti különbség könnyen magyarázható, a PVL szerkesztője Krisztus születésének 5504. évét vette figyelembe (5504+1107 = 6611), míg az Intelem szerzője a világ teremtésének 5509. évét (5509+1107 = 6616) (Cyb 2011², 17–18).

A másik ellentmondás a Lubnánál zajló csata kérdése. A PVL szerint 6615 nyarán volt Bonjak és a rusz seregek lubnai összecsapása, míg az Intelem alapján az Aepával kötött béke (6615. január 12. – a PVL-ben) után, tehát 6616 tavaszán vagy nyarán. A PVL szerint Bonjak második (lubnai) támadását, az Intelemben olvashatók alapján viszont Bonjak első (ksznyatyini) támadását követte a rusz seregek hadjárata, amelynek során átkeltek a határfolyón a Szulától délre, és legyőzték a kunokat (6615. augusztus 12-én – PVL). Az eredeti narratíva valószínűleg az Intelemben olvasható, amit a PVL szerkesztőinek egyike megtört a lubnai eseményekkel. Sőt a két összecsapást teljesen összemossa, és úgy tűnik, mintha a kunok első és második perejaszlavli megjelenése összefüggne.

Az évkönyv szerkesztője annak érdekében, hogy a Bonjak vezette két különböző támadást egy év alatt beszélhesse el, egy hadjáratként kezelte, vagy pedig a kettőt egyszerűen összekeverte. Ezt az a tény tette lehetővé, hogy mindkettő 6615-re volt datálva. Csakhogy különböző évszámítások alapján: az első az ultramárciusi évszámítású 6615. (1106. március–1107. február) évben történt, és a szerkesztő innen vette át az augusztus 12-i dátumot, valamint az első Perejaszlavli elleni támadást. Bonjak második hadjárata esetében szeptemberi (1106. szeptember–1107. augusztus) vagy márciusi (1107. március–1108. február) évszámítás figyelhető meg, itt röviden említi a lubnai eseményeket, amik májusban történtek (Cyb 2011², 17–18).

Az előbbiek alapján úgy vélem, hogy az események sorrendje a következő lehetett: 1) 1106-ban volt Bonjak első hadjárata a Perejaszlavli Fejedelemség területére, amit 1106. augusztus 12-én csata zár. 2) Ezt követi az 1107. január 12-én megkötött béke. 3) Tavasszal a rusz seregek hadba vonultak Uruszoba ellen, ez a hadjárat a rusz seregek 1107.

¹⁵⁹ Igaz ugyan, hogy az Intelemben Uruba (*Уруба*) alak szerepel (PVL 104), de ez a már említett Uruszobával azonos, hasonlóan az Intelem Aepója (*Аено*) is egyike lehet a PVL-ben említett Aepának.

április 4-i győzelmével ér véget. 4) Az események sorrendjét végül 1107 májusában a Lubnánál megjelenő Bonjak veresége zárja.

A fentebb bemutatott események alapján úgy tűnik, hogy a 11–12. század fordulóján a korszak egyik legjelentősebb kun vezére Bonjak volt, aki – miután korábbi szövetségese, Tugorkan meghalt – egy másik kun vezérrel, Sarukannal fogott össze 1107 folyamán. Előbb egyedül portyázott a Perejaszlavli Fejedelemség területén, vagy legalábbis forrásaink nem említenek másik kun vezért, azonban a Vlagyimir Monomah vezette rusz seregektől vereséget szenvedett. Ezután kerül sor a Vlagyimir, Oleg és Dávid Szvjatoszlavics, valamint a két kun Aepa közötti békére. Érdekes, hogy az Intelmében Vlagyimir nem tesz említést a két Szvjatoszlavicsról. A békét két házassággal pecsételték meg. Vlagyimir Monomah fia, Jurij Dolgorukij, a későbbi szuzdali fejedelem és kijevi nagyfejedelem feleségül vette Aepa leányát, Oszeny unokáját.¹⁶⁰ Oleg fia, Szvjatoszlav pedig a másik Aepa leányát, Girgen unokáját kapta feleségül. A béke és házasság kötése számos kérdést vet fel. Ki javasolhatta a házasságot? A kunok vagy a rusz fejedelmek? Ha a fejedelmek, akkor Monomah vagy Oleg fejéből pattant ki a békekötés gondolata? Ha a fejedelmeké volt az ötlet, talán mindketten abban reménykedtek, hogy két erősebb kun vezérrel való szövetséggel sikerül megosztani az ellenséget. Ha Oleg javasolta, akkor nemcsak Monomahnak, de Szvjatopolknak is jelen kellett volna lennie. Viszont Szvjatopolk nem vett részt a békekötésben, talán mert ő maga már házassággal kötődött a kunokhoz. A Szvjatoszlavicsok számára azonban ez a kunokkal való házassági kapcsolat mérföldkőnek számított, annak ellenére is, hogy Szvjatoszlav és Oleg már korábban is jó kapcsolatot ápoltak a nomádokkal, bár házasságot eddig még nem kötöttek velük. Oleg ekkor teremtett precedenst a dinasztíja számára, de nem vált népszerű gyakorlattá utódai között, és testvére Dávid ugyan elkísérte Vlagyimir Monomahot és Oleget, de sem ő, sem gyermekei nem léptek ilyen kapcsolatra a kunokkal a források tanúsága szerint (Dimnik 1994, 242).¹⁶¹ A forrás alapján úgy vélem, hogy inkább Vlagyimirtól származott az ötlet. Ha a harcokat lezáró békekötést feltételezünk, akkor nyilvánvaló, hogy a hadakozások során érintett fejedelemség, a perejaszlavli vezetőjeként neki érdeke volt a béke. Ha a

¹⁶⁰ Az Intelemben olvasható részlet, ahol nem szerepel egyértelműen, kinek is lesz a felesége Aepa lánya, vezet ahhoz a félreértéshez, hogy Vlagyimir Monomah felesége halála után kun nőt vett feleségül. Azonban a PVL egyértelmű ezen a téren, Vlagyimir fia, Jurij kap kun nőt feleségül.

¹⁶¹ Talán egy kivétel van: Izjaszlav Davidovics felesége egy alkalommal közvetít a kunok fogságába kerülő egyik Olgovics fejedelem kiszabadításában (PSRL II, 475; Dimnik 2003, 74). Ez azonban csak közvetett bizonyíték.

megosztás volt a cél, akkor is inkább Vlagyimiré lehetett az ötlet. Különösen, ha az Uruszoba ellen vezetett hadjáratra gondolunk, amely – ha helytálló a fent rekonstruált kronológiai sorrend – a béke utáni tavasszal volt. Így akár az is lehetett Vlagyimir szándéka, hogy a két Aepával kötött békével biztosítsa hadjáratát.

A kunokra mért vereségek ellenére a rusz fejedelmek számára nyilvánvalóvá vált, hogy a Rusz délkeleti szomszédságában nagy kockázatot jelentő hatalmi tényező alakult ki.

1109-ben Vlagyimir Monomah egy Dmitrij Ivorovics nevű bojárt küldött sereggel a kunok ellen. A hadjárat során Dmitrij serege a „Don” vidékén élő kunoktól ezer sátrat szerzett december 2-án (PVL 120, 259; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 204; PSRL II, 260).¹⁶² Az óorosz évkönyvekben szereplő Don valójában a Donyec. Ez a kisebb méretűnek tűnő sikeres akció – nem fejedelem vezette sereg – inkább egy felderítés része lehetett, nem pedig egy komoly hadjárat. A céljuk talán az lehetett, hogy felmérjék, a kunok milyen fenyegetést jelentenek Perejaszlavlnak. Emellett persze az is feltételezhető, hogy egy a Rusz határaihoz túl közel levő kun téli szállást akartak a steppe területén mélyebbre tolni (Pletneva 1990, 58).

A következő, 1110-es évben kunokkal kapcsolatos történekről a Lavrentyjev-évkönyvben fennmaradt PVL változatban mindössze annyi áll, hogy Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem, Vlagyimir Monomah perejaszlavli és David Szvjatoszlavics csernyigovi fejedelmek a kunok ellen hadat viseltek tavasszal,¹⁶³ amint azonban elérték a Perejaszlavltól a mintegy 15 kilométernyire délre levő Voinyt, visszafordultak (PVL 120, 259; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 204; PSRL I, 284). Az Ipatyjev-évkönyvben olvasható változat egy kissé bővebb, hozzáteszi, hogy a kunok falvakat pusztítottak Perejaszlavlnál, és elfoglalták a Dnyeper menti Csucsint (PSRL II, 260). Az Intelemben is említi Vlagyimir a hadjáratot (PVL 104, 242; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 214).¹⁶⁴ A fentiek alapján az év eseményeit a következőképpen értelmezhetjük: 1110-ben úgy tűnik, hogy a kunoknak először sikerült elkerülni az összecsapást a Voinyhoz vonuló rusz sereggel. Talán időben értesültek a ruszok érkezéséről, és mélyen a steppére tudtak húzódni (Suharev 2006). A hadjárat irányából arra lehet következtetni, hogy a rusz fejedelmek célja a Dnyeper középső folyásának vidékén élő kunok szállásterülete lehetett. Ugyanabban az évben talán a donyeci kunok az 1109-ben a Dmitrij Igorevicstől elszenvedett vereségüket

¹⁶² A sátrak száma (*ша́тра*) csak az Ipatyjev-évkönyvben szerepel (PSRL II, 260).

¹⁶³ Az Ipatyjev-kódex szövegváltozatában 1111. év szerepel, de az 1110-es évek kronológiáját megvizsgálva az 1110-re való datálás tűnik helyesnek (PVL 541).

¹⁶⁴ Az angol fordításban hiányzik Voiny, helyette „I set out once more upon a campaign” (Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 214).

megbosszulandó Perejaszlavlhoz mentek, ahol falvakat pusztítottak. Feltehetően ez a hadjárat készítette Vlagyimir perejaszlavli fejedelmet a donyeci kunok elleni sorozatos csapásokra (Pletneva 1990, 58).

Az 1111-es donyeci kunok ellen vezetett hadjárat előzményeit a szerkesztő szinte szó szerint ugyanúgy írja le, mint az 1103-ra datáltat (PVL 541). Kezdetben nem mindenki támogatja a hadjáratot, de Vlagyimir Monomah meggyőzi őket (PVL 122, 260; PSRL II, 264–265). A hadjáratban Szvjatopolk a fiával, Jaroszlavval, Vlagyimir Monomah a fiaival, valamint David Szvjatoszlavics és fia vettek részt. Az évkönyv alapján ismert a hadjárat iránya és üteme:¹⁶⁵ nagybőjt második hetén, azaz február 26-án, vasárnap indult a rusz sereg Perejaszlavlból. Öt nappal később, március 3-án pénteken már a Szula folyónál jártak. Majd szombaton a Horolhoz mentek, tehát március 4-én már a steppén voltak. Miután elhagyták a Horolt, átkeltek a Pszjolon, a Goltván (március 6.), a Vorszklán (március 7.) elérték a kun steppét, és itt is sok folyón keltek át. Vasárnap (március 19-én, a nagybőjt hatodik hetén) elérték a Donhoz (valójában a Donyechez). Március 20-án pihentek és a harcra készülődtek, majd másnap a Sarukan nevű várhoz¹⁶⁶ vonultak. A város lakói a rusz fejedelmek elé járultak hallal és borral. Az éjszakát a rusz sereg Sarukannál töltötte, majd szerdán (március 22-én) Szugrovhoz mentek, és felgyújtották, másnap pedig a „Donhoz” vonultak. Itt a következő nap, március 24-én összecsaptak a kunokkal. Március 25-én Gyümölcsoltó Boldogasszony napján pihentek, és hálát adtak az Úrnak a győzelemért. Nagyhét hétfőjén, március 27-én ismét összecsaptak a kunokkal, és legyőzték őket a Szalnyicánál (PVL 122–123, 261–262; PSRL II, 266–268; vö. Kudrjašov 1948, 112–121).

A rusz sereg tehát ismét kora tavasszal indult hadba a kunok ellen, akárcsak 1107-ben (1103 a PVL-ben), a folyók ekkor nemhogy nem áradtak, de valószínűleg még be is voltak fagyva. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a rusz sereg viszonylag gyorsan számos folyón át tudott kelni, és mintegy 500 kilométert meg tudott tenni a steppén. A március 19-én elért

¹⁶⁵ Kudrjašov némely helyen a krónikás szerkesztő tévedéseit javította.

¹⁶⁶ A forrásban említett (*ко граду Шаруканю*) gorodok, gradok azonban jelentettek minden esetben adminisztrációs-territoriális központot. A korszak nyelvhasználatában a *gorod* vagy *grad* megerősített települést jelent, esetleg erődítést általában. Írott vagy régészeti forrásokból több száz ilyen ismerünk a Rusz területéről a 10–13. századból (Nossov 2007, 9). A gorodok a kunoknál főképp erődítéssel körülvett helyeket jelöltek, ahol elsősorban a nomádok fennhatósága alá tartozó földművesek és kézművesek élhettek. A későbbiek során valószínűleg az elszegényedett, állatállományát elveszítő nomád kunok egy része is ilyen helyen települt le. A steppei városokra l. Polgár 2011, 50–67.

Sarukan városa/vára ugyan kun fennhatóság alatt állt, de a lakosság egy része keresztény volt, amit az is alátámaszt, hogy Vlagyimir elrendelte, hogy szent énekeket (петь тропари и кондаки) énekelve közelítsenek a városhoz, valamint hogy a rusz sereget barátságosan, borral és hallal fogadták.¹⁶⁷ A Donyec menti város, ahogy a neve is utal rá, Sarukan ellenőrzése alá tartozhatott, lakói neki fizethettek adót. Sarukanhoz közel volt egy másik „város”, egy kisebb erőd – Szugrov (Сугров). Nem lehetetlen, hogy annak a Szugrnak fennhatósága alá tartozott, akit 1107-ben fogtak el a ruszok (PVL 120, 258). A két „város” közel volt egymáshoz a forrás szerint, így talán ez is bizonyítja, hogy Sarukan és Szugr rokonok voltak. Szugrov lakói nem fogadták a rusz sereget ajándékokkal, ezért elfoglalták és felégették a várost. A forrásban szereplő két város lokalizálása vitatott. Pletneva mégis úgy véli, hogy Sarukan a mai Csuhujiv (Чухуйів, Harkivi terület, Ukrajna), Szugrov pedig Zmijiv (Зміїв, Harkivi terület, Ukrajna) város helyére lokalizálható, noha elismeri, hogy egyik helyen sem sikerült 1990-ig olyan település nyomait feltárni, ami a hipotézisét bizonyítaná (Pletneva 1990, 61–62).¹⁶⁸

Szugrov elpusztítása után a rusz sereg március 24-én legyőzte a donyeci kunok egy seregét, majd két nap múlva a Szalnyica folyónál ismét kunokkal csapott össze. Ekkor viszont heves csata bontakozott ki, amelyben a rusz fejedelmek serege csak nagy nehézségek árán ért el győzelmet. A csata után számos marhát, lovat és juhot, valamint foglyokat szereztek (PVL 123, 261; PSRL II, 268).

1113. április 13-án meghalt a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk. Helyét az április 22-én Kijevbe bevonuló Vlagyimir Monomah vette át. A forrás szerint „mikor a polovecek megtudták Szvjatopolk halálát, összegyűltek és Virhez (Вир) mentek. Volodimer pedig összegyűjtve fiait és unokaöccseit Virhez ment és egyesült Oleggel, a polovecek pedig elmenekültek” (PVL 126, 265; PSRL II, 276). Az Intelemben is olvasható a hadjáratról egy rövid tudósítás: „És Virhez ment közben Aepa és Bonjak, el akarták foglalni, mi Oleggel és a gyermekeinkkel Romenhez vonultunk ellenük, és ők, ezt megtudva, elmenekültek” (PVL 104, 242; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 214). Úgy tűnik, hogy a kunok az új nagyfejedelemhez a szokásos „békeajánlattal” érkeztek, azonban a korábbi védekezést a támadás taktikájára cserélő Vlagyimir Monomah Oleggel és más fejedelmekkel haddal vonult az Aepa és Bonjak vezette kunok ellen a Vir folyó partján levő Virhez (Вир,

¹⁶⁷ Pletneva (1990, 60) a város keresztény lakosságában olyan jász-alán csoportot lát, amely korábban kazár alattvaló volt, és a steppén maradt a besenyők, majd a kunok érkezése után is.

¹⁶⁸ Ennek ellenére hosszú fejtegetés olvasható az orosz régészet két jeles alakjának munkájában arról, hogy Zmijiv (змея 'kígyó') a neve alapján összeköthető a kunokkal, hiszen közsímet, hogy a kígyó totemállata volt a kipszakoknak (Pletneva 1975, 270; Pletneva 1990, 67; Achinžanov 1995, 133–134).

Cserkaszi terület, Ukrajna). A Vir folyó a Csernyigovi Fejedelemséghez tartozott (Dimnik 1994, 272), azonban a kunok a Perejaszlavli Fejedelemséget is érintették ekkor, mert a Szulánál levő Romen (Ромни, Szumi terület, Ukrajna) ennek a fejedelemségnek a területén volt.

A 6624. (1116.) év alatt olvashatók alapján ismét rusz sereg vonult a steppére. Ekkor az ifjú fejedelmek, azaz Vlagyimir Monomah fia, Jaropolk, valamint David fia, Vszevolod vezetnek hadjáratot a „Donhoz” (azaz a Donyechez), amelynek során három várost, Szugrovot, Sarukant és Balint foglaltak el, ugyanakkor Jaropolk nagyon szép feleséget hozott magának, a jász fejedelem fogoly lányát (PVL 129, 267; PSRL I, 291; PSRL II, 284).¹⁶⁹ Mint már fentebb volt szó róla, a városok lokalizálása vitatott. Ami miatt az orosz régész, Pletneva mégis Csuhujiv és Zmijiv mellett érvel, részben azzal magyarázható, hogy mindkét város a Donyec jobb partján van, másrészt pedig Zmijivtól nem messze délre, egy Hajdari (Гайдари, Harkivi terület, Ukrajna) nevű faluban egy kis, 12. századi erődített települést tártak fel a régészek, ami talán Balin lehet (Pletneva 1990, 62).¹⁷⁰

További érdekes információ olvasható az év eseményeinek felsorolásakor a kunokkal kapcsolatban. A forrás szerint harcoltak a kunokkal, a torkokkal és a besenyőkkel a Donnál, végül a torkok és besenyők a Ruszba menekültek Vlagyimirhoz (PVL 129, 268; PSRL II, 284). Ebben az esetben valóban a Don folyóra utalhat az évkönyv szerkesztője, mert a

¹⁶⁹ Szugrov, Sarukan és Balin (*Сугровъ, Шаруканъ, Балинъ*) áll az Ipatyjev-évkönyvben (PSRL II, 284), míg a Lavrentyjev-évkönyvben Galin, Csesjuev és Szugrov (*Галинъ Чешюевъ и Сугровъ*) (PSRL I, 291). A három város közül kettő már szerepelt a korábbi, 1111-es hadjárat során, amikor Sarukant megkímélték, Szugrovot azonban felégették. Ezek szerint a kunok ez utóbbi várost újjáépítették. A harmadik város csak ez év alatt szerepel. A Balin ~ Galin feltehetően elírás, etimológiája vitatott. Van, aki szerint Bolusról kapta nevét (Györffy 1990b, 254), de nem lehet kizárni, hogy a török *balıq* 'város' szóból magyarázható (Pletneva 1990, 62; Spinei 1999, 207). A *balıq* szóra l. Sinor 1990, 95–102.

¹⁷⁰ Kudrjašov mindhárom várost a mai Izjum (Ізюм, Harkivi terület, Ukrajna) közelébe lokalizálta. Sarukán szerinte a Bohorodicsne (Богородичне, Donyecki terület, Ukrajna) falunál feltárt lelőhellyel, Szugrov Szidorovszke gorodiscséval (Сидоровське городище), míg Balin a Majakinál (Маяки, Donyecki terület, Ukrajna) feltárt lelőhellyel azonos (Kudrjašov 1948, 118–122). Azonban a régészeti kutatások szerint a három lelőhelyen nincs a 11. századi életre utaló nyom (Pletneva 1975, 270; Pritsak 1983, 348–349). Pritsak is nagyjából Izjum környékére lokalizálta a városokat. Szerinte Sarukan az ukrán Mala Komisuvaha (Мала Комишуваха, Harkivi terület, Ukrajna) falu, Szugrov a Torec és a Donyec torkolatánál levő Rajhorodok (Райгородок, Donyecki terület, Ukrajna) falu, Balin pedig a Kunje (Кунье, Harkivi terület, Ukrajna) nevű falu helyére tehető. A lokalizálásnál a kunokhoz köthető temetkezéseket és kőszobrokat vett figyelembe (Pritsak 1983, 348–351). Tehát mind Kudrjašov, mind pedig Pritsak jóval délebbre lokalizálták a városokat, mint Pletneva.

következő, 1117. év alatt az olvasható az Ipatyjev-évkönyvben, hogy „Ugyanabban az évben a Ruszba jöttek a belovezscik” (PSRL II, 285). A belovezscik (бѣловѣжъци) pedig a Don alsó folyásánál levő Sarkel lakói lehettek (Pletneva 1990, 62–63).¹⁷¹ Talán azoknak a délorosz steppén maradt besenyő és úz (tork) töredékeknek a harcáról van szó, akik a steppe új urainak, a kunoknak fennhatósága alá kerültek. A rusz fejedelmektől elszenvedett sorozatos vereségek meggyengíthették a kunok hatalmát, így a közöttük élő töredék népcsoportok ellenük fordultak. Feltehetően azonban alulmaradtak, így kénytelenek voltak a Rusz területére menekülni. Hruševskij úgy véli, hogy ez a sikertelen kísérlet a kunok uralmának akart végét vetni.¹⁷² Azt azonban nehéz elképzelni, hogy ezek az alárendelt török nyelvű népek a kunok teljes hatalmának megsemmisítésére törekedtek volna. A besenyők és úzok célja inkább a függetlenedés lehetett, semmint a kunok hatalmának megdöntése a steppén (Rasovskij 1940, 111).

A történet másik érdekessége az alánok, jászok jelenlétére történő utalás. Vlagyimir Monomah fia a hadjárat során jász nőt vett feleségül. A forrásból nem derül ki, hogyan is kerül sor erre a házasságra. A kun fennhatóság alól szabadulni akaró jászok és a rusz fejedelem szövetségének következtében? Vagy pedig Jaroszlav jövendőbelije a kunok uralma alatt élő jászok egyike volt, aki, miután a rusz sereg legyőzte uraikat, a fejedelem felesége lett?

1117. évben egyetlen kunokkal kapcsolatos adat van a PVL-ben. Talán az ekkor említett házasság – Vlagyimir Monomah fia, a tizenöt éves Andrej Tugorkan unokáját vette feleségül (PVL 129, 268; PSRL II, 285) – az előző évi hadjáratot lezáró békét pecsételte meg.

A rusz fejedelmek kunok ellen vezetett hadjáratai 1106-ban, 1107-ben (1103), 1109-ben, 1110-ben, 1111-ben, 1113-ban és 1116-ban új korszakot jelentenek a két hatalom közötti kapcsolatokban. A források alapján a harcok során vereséget szenvedő kunok a Dnyepernél és a Donyecnél éltek. A donyeci kunok elleni hadjáratok első hulláma (1109, 1111 és 1116) – amit a 12. század második felében újabb támadások követnek (1168, 1184, 1185) – azért is rendkívül figyelemre méltó, mert erre a területre lokalizálható három kun város (Sarukan, Szugrov, Balin). Ezeknek a jelenléte arra utal, hogy a vizsgált korszakban fontos kun gazdasági központ volt a vidék, emellett pedig szakrális szerepe is lehetett (Pritsak 1983, 345). A donyeci kunok olyan területen rendezkedtek be, ahol a források tanúsága alapján

¹⁷¹ Pletneva előtt már Artamonov is hasonló állásponton volt, szerinte is a Don alsó folyásának vidékén élő kunokról lehet szó a forrásban. L. Artamonov 1962, 450–451.

¹⁷² Hruševskij II.: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur20205.htm> 2012-03-06 9²⁹.

nemcsak a steppe korábbi urainak, a besenyőknek és úzoknak a maradványai, de keresztény alánok is éltek. Az e népcsoportokhoz tartozó töredékeket a délorosz steppét elfoglaló kunok uralmuk alá hajtották.

1125 májusában meghalt a kunok elleni összefogást megvalósító, és azokra komoly csapásokat mérő Vlagyimir Monomah. A kunok ugyanabban a hónapban a Perejaszlavl melletti Barucshoz vonultak, azzal a szándékkal, hogy az ott tartózkodó torkok sátrait megtámadják. Azonban a perejaszlavl fejedelem, Jaropolk Vlagyimirovics (1114–1132) elől gyorsan visszavonultak a Szulához, ahol a rusz sereg utolérte, majd legyőzte őket (PSRL II, 289–290).

1128-ban a kunok a rusz fejedelmek közti belharcban vesznek részt. Vszevolod elűzte nagybátyját, Jaroszlavot Csernyigovból. Jaroszlav a kijevi nagyfejedelemhez, míg Vszevolod a kunokhoz fordult segítségért. Mintegy hétezer kun jelent meg a Virnél (a Szejm mellékfolyójánál), és követeket küldtek Vszevolodhoz további utasításokért, a követeket azonban Jaroszlav emberei elfogták. A kunok – mivel nem kaptak üzenetet Vszevolodtól – visszavonultak a steppére (PSRL I, 296–297; PSRL II, 290–291; Berežkov 1963, 133–134).

A kunok délorosz steppei történetének ez a korszaka Vlagyimir Monomah tehetséges fiának, Msztyiszlav Vlagyimirovicsnak a halálával (1132) záródik. Msztyiszlav nemcsak kijevi nagyfejedelemként (1125–1132) volt apja utóda, de annak kunpolitikáját is követte. A források szerint míg apja a Donnál akadályozta a kunok támadásait, ő a Volga és a Jajik mögé (Гийкъ, Ural) űzte a kunokat (PSRL II, 303; PSRL XXV, 31).¹⁷³ Nagyfejedelemként azonban mindössze egy alkalommal harcolt a kunok ellen, 1129-ben (PSRL XXV, 31). Msztyiszlav élete folyamán számos hadjáratot vezetett, de közel sem annyit, mint apja, aki Intelme szerint „összes hadjárataim száma nyolcvan volt, közöttük három nagy háború, a kisebbekre nem is emlékszem. A polovec fejedelmekkel egy híján húsz békét kötöttem [...]. Sok barmot és öltözetet adtam ajándékba. S hány daliás polovec fejedelmet engedtem szabadon a rabságból: a két Sarukan fivért, a Baguvarszok közül hármat, négy Oszenyev testvért – összesen vagy száz vitéz fejedelmet. És más fejedelmeket élve adott kezemre az Isten: Koksuszt fiastól, Aklan Burcsevicset, a tarevi fejedelmet, Azgulujt¹⁷⁴ és tizenöt ifjú daliát, ezeket elhurcoltam,

¹⁷³ A 15. század végi Moszkvai évkönyv-kompozícióban csak a Volga szerepel (PSRL XXV, 31).

¹⁷⁴ *Таревъскъши князь Азгулуи*, Tarev mint helynév nem azonosítható, az Azguluj nemzetség- vagy törzsnév (?) talán összekapcsolható a tö. *azuk* 'elemózsia' vagy 'eltévedt nyílvesző, amit ismeretlen lött ki' (Clouston 1972, 284) szóval. Azonban a kapcsolat nagyon bizonytalan (Golden 1995–97, 119).

lekaszaboltam és a Szalna-patakba¹⁷⁵ dobtam. Akkortáiban itt-ott a túlvilágra küldtem a poloveceknek legalább kétszáz deli vitézét” (PVL 104, 242; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 214).

Ez a passzus több szempontból is érdekes: egyrészt tükrözi az ajándékozási szokásokat, és az is benne van, hogyan befolyásolta Vlagyimir a kunok belpolitikáját ajándékokkal, illetve a fogoly előkelőkkel, akik közül némelyeket szabadon engedett, másokat pedig nem. Még ha némiképp túloz is az Intelmeiben Vlagyimir, nyilvánvaló, hogy a kunoknak megrázó veszteségeket okozott.

A Vlagyimir Monomah irányításával vezetett rusz hadjáratoknak komoly hatása volt a kunok között. A sorozatos vereségek következményeképpen átrendeződés történt a steppén. Feltehetően némely törzsszövetségek felbomlottak, egyes csoportok pedig kénytelenek voltak elhagyni korábbi szállásterületüket. Így Sarukan halála után az egyik fia, Otrok vezette kunok is elhagyták a Donyec vidékét és a Kaukázus előterébe vonultak,¹⁷⁶ és a Donyec környéki erdős steppén többé nem nomadizáltak (Pletneva 1990, 95). Mint fentebb volt már szó róla, Sarukan szállásterülete a Donyec jobb partjára lokalizálható a hasonló nevű város ellen vezetett rusz hadjáratok alapján. Fiai, Szircsan és Otrok is a Donyec jobb oldali mellékfolyóinak (Szuhiy Torec, Kazennij Torec stb.) vidékén nomadizáltak. Otrok – akit a grúz forrás szerint apósa hívott,¹⁷⁷ az óorosz évkönyv szerint pedig Vlagyimir Monomah

¹⁷⁵ A Lavrentyjev-évkönyvben „въ Славии” áll (PSRL I, 251), ami ismeretlen. Lehet, hogy az 1111-es hadjárat során említett Szalnica folyóról van szó (PVL 528).

¹⁷⁶ Az óorosz évkönyvekben szereplő Otrok (*Опрок*) (PSRL II, 716) és a grúz források kipcak vezére, Atrak ugyanaz a személy, amit a K’art’lis C’hovreba is igazol. A grúz forrás szerint „Atraka Šaragan fia” (Georg.Chron. 19), Saragan pedig nem más, mint a korábban említett Sarukan.

¹⁷⁷ „...ez a második Alexander [II. Dávid grúz király - KSz] meghányta-vetette magában a dolgot, mivel nem volt más lehetősége, és ismerte a kipcak törzsek nagy számát, csatában való bátorságukat, fürgességüket és [harcászati] mozgékonyosságukat, rohamaik heveségét, készségüket, hogy engedelmeskedjenek, és hogy hatalmát teljes mértékben elfogadják. Továbbá mivel közel voltak és szegénységben tengődtek, könnyen eljöhettek, és azért is, mert több évvel korábban minden jó tulajdonsága miatt áldott és híres királynőt, Guaranduhtot, Sarakan fiának, Atrakanak, a kipcakok főnökének a lányát, mint az ő [királynak] törvényes hitvesét és egész Grúzia királynőjét ide hozták. Ez okból kiküldte megbízható embereit, hogy hívják be a kipcakokat és köztük apósát. Ők örömmel fogadták, csak az osszétokon keresztüli biztonságos vezetést kérték. [...] Amikor ők [a grúz király küldöttsége] megérkeztek Osszétiaiba találkoztak Osszétia királyaival és fejedelmeivel, akik szolgálaként vetették alá magukat neki. Dávid [...] mindkét féltől, a kipcakoktól és az osszétoktól túsokat vett, és így könnyen összebékítette a két népet, testvéri szeretet és békét teremtve köztük. Dávid birtokba vette a Dariel erődjeit és Osszétia és a Kaukázus-hegység hágóit. Így biztosította az áthaladást a kipcakok részére, és közülük nagy tömeget, apósát és felesége testvéreit áttelepítette. Nem hiába tett erőfeszítéseket, és áttelepítésük sem volt

üldözött el (PSRL II, 716) – valamikor 1118 körül a Grúz Királyság területére vonult, ahol kunjai fontos szerepet töltek be a kaukázusi királyság szeldzsukokkal folytatott harcaiban (Georg.Chron. 19–21, 26, 28; vö. Golden 1984, 57–76). Otrók ugyan Vlagyimir Monomah halála (1125) után visszatért a steppére (PSRL II, 716),¹⁷⁸ de a kunok egy része Grúziában maradt, közülük egyesek továbbra is jelentős szerepet töltek be a grúz történelemben (Golden 1984, 76–86).

Másrészt hosszú évtizedekig megszűnnek a kunok Rusz ellen vezetett önálló támadásai. Ez azonban nem jelenti azt feltétlenül, hogy katonailag meggyengültek volna, ugyanis a forrásokból számos olyan hadjáratukról olvashatunk, amikor az egymással harcoló rusz fejedelmek egyikét vagy másikat támogatva valamelyik fejedelemség területén portyáztak. Természetesen részben a századfordulón, illetve a 12. század elején elszenvedett vereségek is lehetnek az okai az önálló portyák eltűnésének, de az is lehet a magyarázata, hogy a korszakban nincsenek olyan meghatározó kun vezetők, mint például Bonjak, Tugorkan és Sarukan.

eredménytelen, hiszen segítségükkel Perzsia erőit felmorzsolta, a környező országok királyai közt félelmet és rettegést keltett; támogatásukkal hihetetlenül sok hőstettet vitt véghez. [...] Letelepítette a kipc sakokat asszony népükkel olyan helyeken, ahol azok akarták. Köztük 40 000 válogatott, hadra kész harcos volt. Ezeket a férfiakat ellátta lóval és fegyverrel. Ugyanakkor testőrséget is felszerelt, akiket ő választott ki és képzett ki harci feladatokra mintegy ötezret, és mindannyian megkeresztelkedtek. Megbízhatók és bátrak voltak. A kipc sakok maguk is nap nap után keresztényekké lettek, és megszámlálhatatlan sokaságukat nyerték meg Krisztusnak. Amikor [a király] ily módon összegyűjtötte, és családjaik szerint elrendezte őket, élükre vezéreket és parancsnokokat állított, saját királyságának seregeivel együtt, kiválogatott jól felszerelt, kitűnő lovakkal ellátott embereket, akik sohasem fordítottak hátat az ellenségnek...” (Georg.Chron. 19–21). A forrásban említett házasság körülményei nem ismertek, így nem tudni, mikor vette feleségül a grúz uralkodó a kun (kipcsak) vezér lányát, de úgy tűnik, hogy népe beköltözése előtt történhetett.

¹⁷⁸ Az óorosz évkönyvek egyik legszebb, folklorisztikus elemeket is tartalmazó története Otrók visszahívása a steppére az Ipatyjev-évkönyvben az 1201. év alatt olvasható. Ebből előbb kiderült, hogy Vlagyimir Monomah volt az, aki Otrokot a Vaskapu (*Железные ворота*, ez később Derbend neve, de ebben az esetben a Dariel-szorosra utal) mögé, Grúziába (*в Обезы*) üzte. Testvére, Szircsan azonban a Donnál maradt. Vlagyimir halála után az egyetlen vele maradt bárdot, Ort (*единому гоудью же Орви*) elküldte Grúziába, és azt üzenté: „Volodimir meghalt, térj vissza, testvér, saját földedre. Mondd el szavaimat neki, és polovec énekeket dalolj neki, és ha nem akart visszatérni, adjál neki evsan [tő. *yevsan* ’üröm’] nevű füvet, hogy megszagolja. De ő nem akart sem visszatérni, sem [a dalt] meghallgatni. S erre odaadta a füvet, s mikor megszagolta, könnyekben tört ki és így szólt: »Jobb, ha valaki csontjai saját földjében nyugszanak, mintha külhonban szerez hírnevet.« Visszatért saját földjére. Tőle született Koncsak...” (PSRL II, 716).

A korszak eseményeinek összegzésekor néhány tényezőre szeretném felhívni a figyelmet. A délorosz steppén újonnan megjelent népcsoport egy része 1055-ben már a Dnyeper menti Perejaszlavl közelében is feltűnik. Ekkor azonban még nem említenek harcokat az óoroszl évkönyvek szerkesztői. Az első Ruszl elleni támadásra csak néhány év múlva, 1061-ben került sor, majd egyre többről számolnak be a források. A kunok pedig egyre nyugatabbra nyomultak a Fekete-tengertől északra levő steppei területen. 1078-ban már a bizánci források is beszámolnak támadásukról, akárcsak a magyarorszlági források 1091-ben. Úgy tűnik, hogy a Volgától nyugatra levő területeket több szakaszban foglalták el. Így 1055 és 1061 között a Volga és Dnyeper közti részeket szállták meg, az 1060-as években vezetett két hadjáratuk (1061 és 1068) új területük biztosításával magyarázható (Pálóczi Horváth 1994, 31). Ezekben az években népesíthették be a Donyec és az Azovi-tenger vidékét is. Itt jelentek meg a kunok délorosz steppei területén a kultúrájukra jellemző kőszobrok (az ún. kamennaja babák) – ezeket a kunok őseik tiszteletére állították – legkorábbi típusai (Pletneva 1974, 32, 36. kép; Pletneva 1975, 272).¹⁷⁹ Itt alakulhatott ki legkorábban egy nagyobb csoport állandó szállásterülete, azaz rendszeres vándorlási útvonala a nyári és téli szállás között. Tehát nem véletlen, hogy éppen e terület ellen irányultak a 12. század elején a ruszl fejedelmek támadásai. A 11. század utolsó évtizedeire nyilvánvalóvá vált, hogy a Ruszl déli szomszédságában egy új hatalom rendezkedett be. Ez ellen azonban az egymással is állandó harcban álló ruszl fejedelmek csak a 12. század első évtizedeiben tudtak egységesen fellépni. Addigra azonban komoly veszteségek érték a Ruszl-t. Nemcsak olyan erődöket vesztett el, mint Belaja Vezsa – ami a kun területek ellenőrzését ellátó előretolt helyőrség volt –, hanem az azovi térség feletti ellenőrzést is, Tmutorokannyal és a Krímmel együtt.

A 12. század elején megváltozott a helyzet, amikor is a Ruszl sikeres hadjáratokat vezetett a kunok ellen. Ennek nemcsak az a magyarázata, hogy Vlagyimir Monomah energikus, jó hadvezetői és szervezői képességekkel rendelkező uralkodó volt,¹⁸⁰ és rövid ideig képes volt úrrá lenni rokonai egymás közti harcán, hanem mert erre az időre a kunok szállásterületei is stabilizálódtak. Azaz a 11. század végére már befejeződött a „honfoglalás” időszaka, mindegyik törzsnek kialakult a maga szállásterülete, ahol állatállományával nomadizálhatott, így nem tudtak könnyen elmenekülni a steppén, anélkül hogy valamelyik szomszédos kun csoport szállásterületét ne érintették volna. Pletneva felvetésével ellentétben

¹⁷⁹ A kun kőszobrokról, csoportosításukról, szerepükéről l. Pletneva 1974; Daszkiewicz–Tryjarski 1982. Kitéző magyar nyelvű összefoglalók Pálóczi Horváth 1994, 71–95; Fodor 2009, 49–66.

¹⁸⁰ Vlagyimir Monomahról kijevi nagyfejedelmi tevékenységére l. Vernadsky 1951, 93–96.

feltehetően nem a nomád életmód egy második fázisáról van szó (Pletneva 1975, 269),¹⁸¹ hanem inkább arról, hogy a különböző kun törzsek erre az időre rendezkedtek be a délorosz steppén, és egy-egy törzsnek, nemzetségnek ekkora szilárdultak meg a nomadizálási területeinek határai.

Nyilván a délorosz steppei megjelenésük utáni évtizedekben a kunok területének mind a belső, mind a külső határai rendkívül bizonytalanok voltak. Ennek a nomád gazdasági élet is oka a fentiekben már ismertetett magyarázat mellett. A kunok elfoglaltak minden legeltetésre alkalmas rosszul védett vagy ritkán lakott területet, és addig tartották azokat kézben, amíg egy erősebb ellenfél ki nem szorította őket onnan. Ennek következtében a Rusz határai sem voltak állandók a korszakban, mivel a nomádok folyamatos támadásainak voltak kitéve bizonyos területei. Tehát sem a Rusznak nem volt állandó déli, sem a nomádoknak állandó északi határa. Egy-egy győztes csata után nemcsak az állatállományt, de a szállásterületet, a sátrakat is birtokba vette a győztes, így terjeszkedvén gyengébb szomszédai kárára. A kunok területeinek nemcsak külső határai nem voltak stabilak, de különböző időszakokban a belső határok is máshol húzódtak (Pletneva 1975, 262). Ez természetesen az állandó mozgásban levő társadalommal magyarázható, vagyis egyes törzsszövetségek megszűnésével, mások kialakulásával. Azt azonban nem látom megalapozottnak, hogy ezen első törzsszövetségek törékenységének oka a nomád társadalmi fejlődés egy alacsonyabb foka lenne, ahogy azt Pletneva az 1975-ös *Poloveckaja zemlja* című nagy tanulmányában sugallja.¹⁸² Természetes, hogy a délorosz steppei berendezkedés idején az egyes törzsek, törzsszövetségek nem voltak stabilak, időnként felbomlottak, és újak jöttek létre új struktúrával és esetleg más területen. A 11. század végére–12. század elején talán inkább az új területen történő berendezkedéssel magyarázható. Pletneva az 1990-ben megjelent monográfiájában már maga is másképp láttatja a folyamatot, és úgy véli, hogy az új terület megszerzését egy konszolidálódási időszak követi, ami a 11. század végére ért véget (Pletneva 1990, 44).

A szakirodalom megoszlik abban a kérdésben, hogy milyen mértékű volt a Rusz elleni kun támadások okozta kár. Az orosz történetírásban hagyományos és általában a szovjet

¹⁸¹ Pletneva úgy véli, a kunok erre az időszakra lépnek túl a nomadizmusnak egy olyan fázisán, amire az jellemző, hogy egész évben állandó mozgásban voltak, vagyis nincs meghatározott téli és nyári szállásuk, így gyakorlatilag megtámadhatatlanok voltak, és ezért a steppei expedícióknak nem volt értelme (Pletneva 1975, 263).

¹⁸² Ennek az is ellentmond, hogy a Volgától keletre levő területen igen fejlett társadalommal és kultúrával rendelkeztek Pletneva szerint is azok a kipcakok, akik közül a délorosz steppén megjelenő csoportok kiváltak.

tudósok is támogatták azt az álláspontot,¹⁸³ amely szerint az állandó kun támadások a déli fejedelemségek peremvidékén élő földműves lakosságot településeik elhagyására kényszerítették, így értékes mezőgazdasági területek veszttek el, amelyeket a nomádok legelőkké alakítottak.¹⁸⁴ Mások azonban vitatják, hogy a kunok a földművelésre alkalmas, de számukra kevésbé hasznos területeket foglaltak volna el, hiszen nekik értékesebbek voltak az ott élők, valamint az általuk előállított termékek és áruk. Ezekkel, azaz mind az emberekkel, mind a termékekkel kereskedni lehetett. Rámutattak arra is, hogy a rusz fejedelmek a nomádokhoz hasonlóan jártak el, mikor azokra támadva elhajtották állataikat, foglyokat szereztek, akiket vagy szabadon bocsájtottak, vagy eladtak rabszolgaként (Golden 1991a, 58–101). Valamint hangsúlyozzák, hogy a forrásokból kirajzolódó kép némiképpen egyoldalú, és annak ellenére, hogy mindkét fél vezet hadat, portyát a másik ellen, a kapcsolatok néha kifejezetten barátiak. Csak ritkán fenyegették egymás területét komolyabban. Sőt, a források alapján a rusz fejedelmek többet hadakoztak saját rokonaik ellen a Rusz területén, mint a kunokkal a steppén (Simon 2006, 87).

Érdekes azonban, hogy a 11. század végi, illetve 12. század eleji támadásoknak – akár portyákat, akár nagyobb hadjáratokat veszünk figyelembe – nem feltétlen olyan célpontjaik voltak, ahol nagy mennyiségű gabona vagy állatállomány lett volna várható. Inkább olyan stratégiai pontokat érintettek, amelyek a Dnyeper alsó folyása mentén húzódó kereskedelmi út közelében voltak. A tavaszi támadások is arra utalnak, hogy a kunok a kereskedőhajók gyülekezését akarták megakadályozni inkább, mint a földművesek készleteit fosztogatni. Ezek késő nyáron vagy ősszel vonzóbbak voltak. A dnyeperi kereskedelmi út elleni támadások lehettek egyszerű portyák, vagy esetleg így akartak nyomás gyakorolni a Ruszra azért, hogy az rendszeres adót fizessen az áthaladó kereskedelem biztonsága érdekében (Martin 2007², 60).

Bonjak, Tugorkan és Sarukan

A kunok délorosz steppei történetének első szakaszában, az 1054/1055 és 1095 közötti időszakban mindössze három kun vezért nevez meg a PVL: Bolust, akinek vezetésével először megjelentek a Rusz határainál; Iszkalt (1061), aki először vezetett hadat a Rusz ellen és végül 1082-ben Oszenyt, kinek csak a halálát említi az évkönyv szerkesztője. Az ezt követő időszakban, azaz 1095 és 1117 között harmincegy kun vezér neve szerepel a

¹⁸³ A Kijevi Rusz és a nomádok közötti kapcsolatok szovjet historiográfiájának áttekintésére l. Mavrodina 1983.

¹⁸⁴ Ezeket a véleményeket összefoglalja és ismerteti, majd részletesen cáfolja Golden (1991a, 58–101).

forrásban.¹⁸⁵ Sokuk neve mindössze egy alkalommal jelenik meg, így nem lehet tudni róluk túl sok mindent. Van azonban néhány kiemelkedő is közöttük. Az egyik a forrásokban az 1091-es leunioni csata során megjelenő Bonjak.¹⁸⁶ Az óorosz forrásokban csak néhány évvel később, 1096-ban olvasható a neve, de utána egyre gyakrabban. A 12. század második felében élő Koncsak után az óorosz évkönyvírók, szerkesztők által második leggyakrabban emlegetett kun vezér. Az 1055 és 1130 közötti időszaknak nemcsak a legaktívabb kun vezetője, de a kunok történetének meghatározó alakja volt.¹⁸⁷ Számos alkalommal vezetett hadat a Rusz különböző területei ellen. De nemcsak a Rusz ellen harcolt, hanem a bizánci császár, I. Alexiosz Komnénosz (1081–1118) szövetségeseként segített a Bizánci Birodalomnak komoly gondot okozó besenyők legyőzésében is 1091-ben. A Rusz belharcaiba beavatkozó Könyves Kálmán magyar király serege is összecsapott a Bonjak vezette kunokkal 1099-ben, így a magyarországi latin forrásokban is feltűnik a neve (*Monoch*) (SRH I, 425). A volhíniai Vlagyimir fejedelmének, Dávidnak a támogatása az egyetlen olyan alkalom, mikor az egymással hadakozó rusz fejedelmek harcaiban részt vett.

Pletneva úgy véli, hogy Bonjak annyira engesztelhetetlen ellensége volt a Rusznak, hogy ez a magyarázata annak, miért nem vett részt a rusz fejedelmek egymás közti harcaiban. Mindehhez hozzáteszi, hogy ugyan Bonjak támadásai a Rusz határvidékei ellen sikertelenek voltak, de Bonjak nem is annyira a zsákmányra, mint inkább szomszédai politikai meggyengítésére törekedett (Pletneva 1990, 57). Feltételezi, hogy ebben a Bizánci Birodalom is támogatta a kun vezért. Mivel Bonjak jól ismerte a Balkán-félszigetet és a Duna vidékét, nem csoda, hogy 1140-ben két bizánci, a birodalomból száműzött herceg is az ő támogatásáért akart fordulni. Azok ketten Msztyiszlav Vlagyimirovics kijevi nagyfejedelem udvarában olyan hízelgően beszéltek Bonjakról, hogy a fejedelem mérgeiben bebörtönözte őket, és maga fegyverkezni kezdett Bonjak ellen, de végül mivel előrelátó és óvatos uralkodó volt, letett

¹⁸⁵ Itlar, Kitan (1095), Bonjak, Kurja, Tugorkan, Kunuj (1096), Altunopa (1097), Uruszoba, Kcsij, Arszlanapa, Kitanopa, Kuman, Aszup, Kurtik, Csenegrepa, Szurbar, Beldjuz (1103), Sarukan, Taz, Szugra, Aepa Oszeny fia, Aepa Girgen fia, Aszaduk, Szauk és Belkatgin (1080), Bagubarsz fivérek Oszeny és Szakz (1080-as évek), Gleb (1094), Koksusz, Aklan Burcsevics és Azguluj.

¹⁸⁶ Nevének etimológiája: 1. *bojun* ~ *mojun* шея 'nyak' + *aq* белый 'fehér', azaz fehérnyakú; 2. *bojnaq* ящерица 'gyík' (Baskakov 1984, 63); 3. **bön* 'megöregszik, elaggik', mint védőnév (Rásonyi L. véleményét idézi Golden 1979–80, 300); 4. *bañaq* 'trágya' (Clauson 1972, 350). Györffy az Anna Komnéné művében szereplő *Μανιάκ* alakot a manicheizmus alapítójának nevével, Manival, illetve követőinek elnevezésével köti össze (1990b, 269).

¹⁸⁷ A későbbi orosz folklórban is megjelenik alakja. Ő a nyugat-ukrán népmesék rühes Bunjakja, akinek levágott feje mindent elpusztít, ami útjába kerül (Pletneva 1990, 47).

arról a szándékáról, hogy rosszul előkészített hadjáratot indítson a kunok ellen. Ennek alapján Pletneva úgy gondolja, hogy Bonjak kapcsolatai a Bizánci Birodalommal élők voltak a 12. század első felében, de lehet, hogy egészen haláláig (Pletneva 1990, 57). Némiképp ellentmondásos azonban Pletneva elképzelése. Egyrészt, ha Bonjak politikai célja valóban a Rusz gyengítése volt, épp azzal érhetne volna el, ha beavatkozik a rusz belharcokba. Másrészt az orosz régész nő félreértette a forrásrészletet, ott ugyanis arról van szó, hogy visszatért két fejedelem Konstantinápolyból (Cágrádból), akiket Msztyiszlav Vlagyimirovics kijevi nagyfejedelem száműzött annak idején (1129-ben), mert azok hívásának nem engedelmessé váltak, mikor a Rusz föld segítségére hívta őket, ráadásul Bonjakot éltették (PSRL II, 303).¹⁸⁸

Bonjak családjáról sincs túl sok információnk. Egy testvéréről, Tazról van tudomásunk, aki 1107-ben Bonjakkal együtt portyázott a Perejaszlavli Fejedelemség területén, és fogságba esett (PVL 120, 258; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 203). Arról is tudnak a források, hogy Bonjagnak volt egy fia, aki az évkönyvekben a 12. században megjelenő „polovci dikii” (*Половци дикѣи* ’vad polovecek’)¹⁸⁹ egyik vezetője volt. Szevencs Bonjakovics a kijevi trónért harcoló fejedelmek közül Vlagyimir Monomah fiát, Jurij Dolgorukijt támogatta a harcok során. Az évkönyv szerzője szerint Szevencs a kijevi Arany Kaput akarta betörni, ahogy apja is tette (*хощю сѣчи в Золотаѣ ворота яко же и оцѣ мѡи*), de elesett az Arany Kaputól nem messze, a libegyi gázlónál, mikor Kijevhez közeledett (PSRL II, 432). Bonjak tudomásunk szerint nem törte be a kijevi Arany Kaput ugyan, de 1095-ben Kijev elővárosában pusztított.

Az óorosz évkönyvek „istentelen” és „rühes” (*безбожный, шелудивый*) Bonjakja nemcsak jó katonai vezető volt, de tehetséges szervező is lehetett.¹⁹⁰ A források alapján talán

¹⁸⁸ Valójában a történeti kontextus szerint arról van szó, hogy Msztyiszlav Vlagyimirovics, apja trónjának átvétele után 1129-ben először vezetett hadjáratot a kunok ellen. Mivel őt polocki fejedelem nem támogatta őt a nomádok elleni harcban, azokat családotól behajózta és száműzte (PSRL II, 293; PSRL XXV, 31; vö. Pašuto 1968, 187; Dimnik 1994, 322). Ezek közül tért vissza 1140-ben kettő, és ez alkalmat adott az évkönyv szerkesztőjének száműzetésük okának megemlézésére.

¹⁸⁹ A polovci dikii kérdésre a következő alfejezetben részletesen kitérek.

¹⁹⁰ Orosz nyelvterületen azokat nevezték rühesnek, akik „burokban” születtek, és a magzatburok részei ott maradtak a fejükön. A keleti szlávoknál az ilyenből lesz a vámpír. De van olyan elképzelés is, hogy ez a kiválasztottság jele. A burokban születés a magyar hagyományban kettős értelmű, az ilyen gyereket egész életében a szerencse kíséri, egy másik elképzelés viszont épen a fordítottját állítja: aki burokban születik, kötélen fogja végezni. A mai szóhasználatban is a burokban születés szerencsés előjel, régebbi korokban egy felnőtt embernek az ilyen születés különleges respektust biztosított. A rusz fejedelem, a polocki Vszeszlav is burokban

egy nagyobb törzsszövetségnek volt a vezetője. Erre azonban nincs közvetlen adat a forrásokban, mint ahogy arra sem, hogy merre lehetett a szállásterülete. Törzsének, nemzetségének szállásterületére hadjáratainak irányaiból lehet következtetéseket levonni. A kutatók csak feltételezik, hogy azok a kunok, akik egészen a Bizánci Birodalomig portyáztak, közelebb élhettek a Balkán-félszigethez, mint a Donyec és az Azovi-tenger vidékén nomadizálók, vagyis ők a nyugati csoporthoz tartozhattak (Pletneva 1990, 52). Ezt talán alátámasztja Vlagyimir Monomah Intelme is: „És Szvjatopolkkal a Bughoz is elmentünk Bonjak ellen a Roszon túlra” (PVL 103, 241; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 213). Viszont a Bug (Богъ) meghatározása bizonytalan, de nehezen hihető, hogy a Nyugati-Buggal lenne azonos (PVL 526). Jellemző, hogy Bonjak támadásai a Rusz Dnyepertől nyugatra levő védelmi vonalai (a Rosz folyó vidéke), majd Kijev ellen irányultak. Ebből arra következtethetünk, hogy a Dnyepertől a Déli-Bugig és a Dnyeszterig terjedhetett Bonjak politikai hatalma.¹⁹¹ Figyelemre méltó, hogy Tugorkan halála (1096) után, a 12. század elején Bonjak már nemcsak a Dnyeper jobb oldali mellékfolyójának, a Rosznak vidékét, hanem a Dnyeper bal oldali mellékfolyójánál, a Szulánál levő településeket (Lubni, Romni, Vir) is támadta a donyeci kunokkal (Pletneva 1990, 52).¹⁹² Úgy tűnik tehát, hogy a Bonjak vezette csoport a Dnyeper bizonyos szakaszán a folyó mindkét partján nomadizált. Ennél pontosabb meghatározás is olvasható a szakirodalomban, azaz hogy Bonjak törzsének (törzsszövetségének) szállásterülete a Dnyeper bal partján lehetett (Pletneva 1978, 178). Ezt nem lehet kizárni, akár igaz is lehet, azonban az orosz régész

született („Amikor az anyja megszülte, a gyermek fején egy seb volt, és a varázslók így szóltak az édesanyjához: »Ezt a sebet kösd be neki, hadd viselje egészen a haláláig.«” PVL 67–68, 205; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 139), és az *Ének Igor hadáról* ismeretlen szerzője szerint képes volt farkassá változni, és nagy távolságokat megtenni ily módon (*Igor-ének...* 36–37; *Slovo o...*). Érdekes, hogy mind a rusz fejedelem, mind a kun vezér, aki „rühes” volt a hagyomány szerint, vagy maga is farkassá tudott változni, vagy beszélni tudott a farkasokkal. Ez a farkas tiszteletével magyarázható, ami mind a szláv, mind a török népek között elterjedt (Pletneva 1990, 137).

¹⁹¹ Suharev szerint a lukomori (tengermelléki) kunok élén állt. (Perhavko–Suharev 2006, 367)

¹⁹² A mindkét folyó mentén kiépített védelmi rendszer a *zmijevy valy* ’kígyósánc’ nevű gyeprürendszer része volt. Ennek előzményei a Kijevi Rusz előtti időszakra vezethetők vissza, azonban a későbbiekben tovább fejlesztették a hosszan elnyúló formájuk miatt kígyósáncnak nevezett védelmi vonalat. Nem egy folyamatos védelmi vonal volt ez, hanem egy komplex védelmi rendszer. A legsérülékenyebb helyeken hét egymástól elkülönülő földsáncot építettek, de kihasználták a domborzati lehetőségeket is (folyók, erdők, mocsarak). A kígyósánchoz tartozott a Dnyeper, a Rosz, a Sztugna és a Szula mente is. A gyeprürendszer egyik építési szakasza éppen a 11–12. század fordulójára tehető, tehát a kunok támadásai miatt épült (Font 2000, 136–150; Font 2005, 188–189; Nossov 2007, 18–21).

azon érveit, amivel Bonjak Dnyeper bal parti szállásterületének lokalizálását igyekszik alátámasztani, óvatosan kell kezelni. Az egyik ilyen, hogy 1167-ben a Csernyigovi Fejedelemség határához közel elesett Bonjak. Az Ipatyjev-évkönyvben valóban az olvasható, hogy Oleg Szvjatoszlavics harcolt Bonjakkal és legyőzte a kunokat (PSRL II, 527), de nincs szó Bonjak haláláról. Másrészt, ha ez a Bonjak azonos lenne a 11. század végén és a 12. század elején tevékenykedő kun vezérrel, akkor már több mint kilencven éves lenne, talán a századik életévéhez közelítene.¹⁹³ Végül a harmadik legnyomósabb érv, hogy egy másik forrásban Bonjak neve helyett annak a Kobjaknak neve áll (PSRL VII, 79), aki a 12. század második felében több alkalommal is szerepel a forrásokban.

Pletneva másik érve még zavarosabb. Egy a Dnyeper bal oldali mellékfolyója, a Szamara és a Volcsja (ukr. Вовча; or. Вольчя) vidékére lokalizálható Burcsevics¹⁹⁴ törzs vezetését igyekszik Bonjaknak tulajdonítani. Úgy véli, hogy a törzs neve összeköthető a török *böri* 'farkas' szóval, ami farkastotemre utal. Bonjakról pedig a források feljegyezték, mikor 1099-ben a magyar király, Könyves Kálmán seregével csapott össze, hogy „farkas módon üvöltöni kezdett. Előbb egy, azután sok farkas üvöltéssel válaszolt vissza. Mikor Bonjak visszatért, azt mondta Dávidnak, hogy »holnap legyőzzük a magyarokat«” (PVL 115, 253; Cross–Sherbowitz–Wetzor 1953, 196). Így Bonjak lehet a farkastotemmel rendelkező Burcsevics törzs vezetője (Pletneva 1978, 179). Csakhogy a név első felében álló *burč* szónak nincs meggyőző etimológiája (Golden 1995–97, 110), de farkas jelentést nem tulajdonítanak neki a turkológusok.¹⁹⁵ Emellett a farkas kultusza, akárcsak a kutyáé, a nomád népek között széles körben elterjedt volt, így nem valószínű, hogy egyetlen kun törzs tisztelte a farkast (Golden 1997, 87–97). Ráadásul azt sem lehet biztosan tudni, mi lehetett Bonjak törzsének

¹⁹³ Ha 1091-ben Anna Komnéné a kunok egyik vezéréként nevezte meg Tugorkan mellett Bonjakot, feltehetően nem egy tizenéves harcos volt, hanem legalább a húszas-harmincas éveiben járhatott.

¹⁹⁴ A Burcsevics név felbukkan Vlagyimir Monomah Intelmében, ahol a fejedelem Aklan Burcsevicset az élve elfogott, majd otthon lekaszabolt és tetemeiket a Szalna patakba dobott kun fejedelmek között említi (PVL 104, 242; Cross–Sherbowitz–Wetzor 1953, 214). A magyarországi forrásokból Borcsól kun nemzetséget ismerünk a 13. század második feléből. A muszlim forrásokban pedig *burcsoglu* (برج اغلوا), *burcsogli* (برج اغلا*) olvasható (Golden 1995–97, 110).

¹⁹⁵ Az első tag lehetséges etimológiái: *Borcs/borz* 'adósság' (Drimba 2000, 48), *burcs* 'bors' (Berta–Róna–Tas 2011, 152–154; Clauson 1972, 771–772; Drimba 2000, 88); *burcs/bürcs* 'állatövi jel, csillagkép' (DTS 132), de a Baskakov (1984, 63–64) által javasolt magyarázatok között sem szerepel a 'farkas'. A muszlim forrásokban szereplő Burcsogli utolsó tagjában az *oğul* 'fiú' szó ismerhető fel, és ugyanazt jelöli, mint az orosz atyai névre utaló *-vics* végződés (Golden 1995–97, 110).

neve. A szakirodalomban olvasható olyan vélemény is, amely szerint az Ölberli(g)¹⁹⁶ nemzetség vagy törzs vezetője volt (Golden 1997, 88), de olyan is, amely szerint a proto-mongol nyelvű Kaj (Qāy, Kaepicsi, Qay-opa) dinasztia élén állt Bonjak (Pritsak 1982, 368). Pritsak (1982, 339) úgy véli, hogy Vlagyimir Monomah és Oleg Szvjatoszlavics is ebből a (K)aj-opa nemzetségből vittek feleséget fiaiknak. Pritsak hipotézisével szemben azonban felvethető, hogy az al-Marvazínál szereplő *qāy*-ok – akik a *qūn*-okat üldözték – és az orosz évkönyvekben mindössze egy alkalommal, 1160-ban előforduló Kaepicsi (*Каевичи* < Qay-opa/oba) (PSRL II, 507) nevű társaság közötti kapcsolat nem egyértelmű (Golden 1979–80, 296). A kunokkal pedig egyenesen ellenségek voltak, hiszen 1160-ban a kaepicsik két egymással harcoló rusz fejedelem egyikét, míg a kunok a másikat támogatták (PSRL II, 506–507). Az azonban elképzelhető, hogy a két Aepa és Bonjak egy törzshöz, törzsszövetséghez tartozott, hiszen a béke, illetve a házasságok előtt Bonjakkal harcoltak a rusz fejedelmek.

Bonjakkal kapcsolatosan egy kései, rövid utalás is olvasható az óorosz évkönyvekben, mikor a 12. század nagy kun vezére, Koncsak szövetségének Gzaknak (az Igor-énekben *Гзак*, az Ipatyjev-évkönyvben *Кза*) azt javasolja, hogy vonuljanak Kijev ellen, ahol testvéreik és nagyfejedelmük, Bonjak (*великѣи кнѣзь нашъ Бонякъ*) vereséget szenvedtek (PSRL II, 646). Ez lehet az évkönyv szerkesztőjének kitalációja, de utalhat arra is, hogy 1185-ben is élt a kunok között Bonjak emléke.

Bonjak legfőbb szövetségese kezdetben a kor másik gyakran említett szereplője, Tugorkan¹⁹⁷ volt. A 11. század végén kettőjükéről beszélnek a források a leggyakrabban és a legnagyobb ellenszenvvel. Tugorkan, Bonjakhoz hasonlóan előbb Anna Komnéné Alexiaszában szerepel, mikor a bizánci császárt támogatják a besenyők elleni lebunioni csatában (1091), de később, az 1094-es események során is őt említi mint a bizánci trónkövetelő Pszeudo-Diogenészt támogató kun sereg egyik vezérét.¹⁹⁸ Az óorosz forrásokban

¹⁹⁶ Az Ölberli(g) törzs neve olvasható kínai (*Yü-li-pai-li*, *Yü-li-pei-li*), óorosz (*Ѡперлюеве*, *Ольберы*), muszlim (البرلي، البرلي، البري، Ölberlig/Ölperlig, Ölberli/Ölperli, Ölberi/Ölperi) forrásokban is (Golden 1985, 5–29). Golden (1985, 23–25; 1991, 133; 1995–97, 116–117) úgy véli, hogy ez az eredetileg mongol nyelvű törzs vagy nemzetség – melynek neve a mongol *ölöbür/ölöbür* ’gyenge, gyenge egészségű’ szóból származhat – a 12. század első negyedében vándorolt el Mandzsúriából Közép-Ázsiába, majd Kelet-Európába. Egy másik tanulmányában azonban a 11. században már az Európában élő Bonjakot teszi meg a törzs vezérének (Golden 1997, 88).

¹⁹⁷ Nevének több lehetséges etimológiája van: 1. *tuyar* + *qan* ’született fejedelem’. 2. *toyrtqu* ’harkály’; 3. *toyrutaq-qan* ’kán, aki megjavít, rendbe hoz’ (Baskakov 1984, 75; vö. Rásonyi–Baski 2007, 759).

¹⁹⁸ Pletneva úgy véli, hogy 1094-ben is Bonjakkal együtt harcolt Tugorkan a Bizánci Birodalomban, és az ott elszenvedett vereség miatti presztízsveszteségen szerettek volna javítani az évkönyvekben 1096 alatt leírt

az 1094-es békekötéskor jelenik meg a neve, ami arra utal, hogy előtte, 1093-ban ő volt a Rusz támadója.

Tugorkan családjának három tagját említik a források. A lányát, aki 1093-ban a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk felesége lett (PVL 95, 233; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 179), egy fiát, aki vele együtt esett el Perejaszlavnál 1096. július 19-én (PVL 97, 235; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 183), végül egy lányunokáját, akit Vlagyimir Monomah Andrej nevű fia, a későbbi vlagyimir-volhíniai fejedelem vett feleségül 1117-ben (PVL 129, 268).

Ha támadásainak irányából nagy vonalakban meg is tudjuk határozni Bonjak szállásterületét, Tugorkanéval kapcsolatosan nem kapunk ilyen segítséget. Egyetlen utalás, hogy 1096-ban Perejaszlavl ellen vonult, ez indirekt módon arra utal, hogy a bal parton nomadizált, különben májusban át kellett volna kelnie a Dnyeperen, és a Rusz ellenőrzése alatt álló területeken kellett volna vonulnia (Pletneva 1975, 273; Pletneva 1990, 52). Úgy vélem, hogy a Dnyepertől keletre (talán a Dnyeper és Donyec közti területen) levő szállásterületének létét támogathatja az is, hogy az 1116-os Donyec vidéki hadjárat után 1117-ben Andrej Tugorkan unokáját vette feleségül.

Tugorkan nem volt olyan hosszú ideig a rusz–kun kapcsolatok szereplője, mint Bonjak, ennek ellenére jelentőségéről tanúskodnak családtagjainak házasságai. Tugorkan, akárcsak Bonjak, az orosz folklór része. A bilinákban mint a Kijevet ostromló Tugarin Zmееvics (Kígyó fia Tugarin)¹⁹⁹ jelenik meg, aki előtt két szürke farkas rohan (Rybakov 1982, 156),²⁰⁰ de néha kutya jelzőt is tesznek neve elé (*Собака Тугарин Змеевич*), így például az Alësa Popovics és Tugarin c. bilinában.²⁰¹

Végül a korszak harmadik kun vezére, Sarukan, aki maga ugyan a forrásokban nem szerepel túl gyakran, de a 12. század folyamán családjából a legjelentősebb kun vezérek

támadásokkal (Pletneva 1990, 46, 51). Azonban az Alexiaszban az események kapcsán Kitzész mellett – akit nem tudunk azonosítani – csak Tugorkan nevét említi Anna Komnéné.

¹⁹⁹ A kígyó több alkalommal is megjelenik a kunokkal kapcsolatban. Edesszai Máté szerint a „kígyók népe” támadta meg a „fakókat” (akiket a kunokkal azonosítanak) (Marquart 1970², 54–55; Rasovskij 1936, 178–179; Dostourian 1993, 79–80). A 14. századi magyarországi forrásokból egy Iloncsuk nemzetségről (*de genere Ilunchuk*) is tudunk (Gyárfás III, 482), ami a török *ylančuk* ’kígyócska’ szóra vezethető vissza (Györffy 1990c, 276; Rásonyi 1981, 127).

²⁰⁰ A bilina vonatkozó részét idézi: Rybakov 1982, 156. Egy másik művében a bilinák (hősi énekek) és az évkönyvek között von párhuzamokat. L. Rybakov 1963, 102–104.

²⁰¹ «Собака Тугарин был Змеевиц-от/ Да Богу собака не молится.» <http://www.byliny.ru/content/text/alesha-popovich-i-tugarin> 2012. 03. 11 11⁰⁵.

kerültek ki, akik megtették az első lépéseket a központosított hatalmi szervezet kialakulásának irányába.

Bonjak Tugorkan halála után új szövetségeket keresett, akivel 1107-ben vonult a Rusz ellen. Sarukan²⁰² neve az egyik első nagy kun támadáskor (1068) jelent meg az óorosz évkönyvekben, ekkor vereséget szenvedett a csernyigovi Szvjatoszlavtól (NPL 190). Az orosz irodalomban elterjedt, hogy Sarukan az 1082-ben elhunyt Oszeny fia és utóda (Pletneva 1975, 274). 1107-ben Sarukan már idős ember lehetett – erre utalhat az „idősebb” (*старый*) jelző. Testvére a forrásokban szintén mindössze egyszer szereplő Szugr (PVL 120, 258). Mindkettőjük nevét a Donyec mentén egy-egy erődített település viselte (Sarukan és Szugrov) (PVL 122, 129, 261, 267). Sarukannak két fia volt, a fentebb már említett Szircsan és Otrók. Otrók talán apja halála után részben Vlagyimir Monomah támadásainak hatására, részben a grúz uralkodó, II. (Építő) Dávid (1089–1125) hívására az 1110-es évek végén rövid időre a kaukázusi királyság területére költözött népével. Otróknak a források alapján három gyereke volt: Guaranduht,²⁰³ aki az említett grúz uralkodó felesége volt. Eltut, aki 1180-ban halt meg (PSRL II, 623) és a híres Koncsak. Végül a Sarukanidák forrásokból ismert utolsó jelentős tagja Jurij Koncsakovics, aki a mongolokkal való harcok során esett el 1223-ban.²⁰⁴ Otrók, mint a fentebb ismertetett ürmöfűves történetből kiderült, 1125 után visszatért korábbi, Donyec menti szállásterületére, ahol utódai jelentős szerepet töltenek be a későbbiekben.

A nagycsalád, amely a már említett „vad kunok” egyik vezető nemzetségéhez tartozott, egyes elképzelések szerint az Ölberli nemzetség vagy törzs vezetője volt. Ez a törzs az 1090-es években hagyta el Mandzsúriát, és az 1100-as években már az Aral-tótól északra levő donyeci medencében volt (Pritsak 1982, 339–340, 368–369). Azonban a források szerint 1068-ban Sarukan már hadat vezetett a három déli, a Kijevi, a Perejaszlavli és a Csernyigovi Fejedelemség ellen (NPL 190). Egy másik hipotézis szerint a

²⁰² Šarukan (*Шаракан/Шарукан*) etimológiái: 1. 'sárkány' (Pritsak 1982, 335, 369); 2. *Šārī-xan, Šaru-qan az al-Marwazīnál olvasható Šārī törzs kánja (Golden 1979–1980, 306); 3. Rásonyi szerint Šaruq-xan < Šaruq < csaruq < csariq 'nyersbőr szandál' (Rásonyi 1966–1969, 126).

²⁰³ Ez az iráni név, ami a *Bahrāmduht* 'Bahram lánya' egy változata, valószínűleg az uralkodói neve volt a királynénak, sajnos a török nevet nem őrizték meg a források (Golden 1984, 66).

²⁰⁴ Koncsakra és fiára, Jurij Koncsakovicsra a kunok délorosz steppei történetének harmadik korszakának ismertetésekor fogok részletesen kitérni.

Tokszobics²⁰⁵ törzsnek lehetett vezető nemzetsége a Sarukanida (Golden 1979–1980, 306–307).

Sarukan, akárcsak az előbbi két kun vezér, szintén megjelenik az orosz folklórban. Egyes bilinákban a támadó nomádokat Kudravenko cár (*Кудравенко-цар*) vagy az óriás Sark (*Шарк-великан*) vezeti. Erről a két névről Rybakov (1963, 84) bizonyította be, hogy Sarukan nevéhez köthetők.

A három kun vezér vezette csoport közül csak egyről tudni biztosan, hogy a 12. században is tovább élt, és jelentős szerepet töltött be. Míg a Bonjak és Tugorkan vezette csoportosulásról nincs adatunk, Sarukan utódai alatt a Donyec medencéjében tovább fejlődött és növekedett a nemzetsége vezette törzsszövetség. Az ő családjának köszönhetően tudunk képet alkotni a hatalom öröklési rendszeréről. Egyes elképzelések szerint a törzsfői pozíció a nagycsaládban öröklődött – akárcsak a besenyőknél – nem apáról fiúra, hanem testvérré vagy unokaöcsre. Ezért például Sarukan halála után nem fiai egyike, hanem testvére, Szugr, majd Szugr unokaöccse, illetve Sarukan idősebb fia, Szircsan állt a törzs/nemzetség élére, ő pedig öccsének, Otroknak adta át a hatalmat (Fedorov–Fedorov 1978, 236–237). Ennek alapján csak a 12. század végén és a 13. század elején történtek olyan változások a társadalomban, amelyek lehetővé tették az apáról fiúra való hatalom átadását, mint Sarukan unokájának és dédunokájának, Koncsaknak és Jurij Koncsakovicsnak a példája is mutatja. Van azonban olyan vélemény is, amely szerint ez az öröklődési rendszer a Sarukanidáknál már Koncsak előtt kialakult, így Oszeny – Sarukan – Otrok – Koncsak – Jurij öröklési vonal állítható fel (Achinžanov 1995, 138–139).

²⁰⁵ A nemzetség vagy törzs nevének több magyarázata is lehetséges: 1. a név kapcsolatban állhat a nyugati türkök Tuhsi csoportjának nevével; 2. összeköthető a tö. *toqus/toquz* 'kilenc' jelentésű szóval, azaz *Toqus-oba* 'kilenc nemzetség szövetsége' a jelentése; 3. a mong. *toġusu(n)* 'por' szóval függ össze, jelentése pedig 'a poros steppe nemzetsége/törzse'; 4. a *toq* 'tele, elege van' + *saba* 'börtömlő' (Golden 1995–97, 120); 5. végül lehet méltóságnév is 'zászlóvivő, ezredes' (Rásonyi–Baski 2007, 765).

A kunok és a Rusz 1132 és az 1160-as évek között

Msztyiszlav Vlagyimirovics (1132) halálával új korszak kezdődött a kunok történetében is. Ennek az időszaknak a legfontosabb jellemzője, hogy a kunok sokkal gyakrabban részt vettek a rusz fejedelmek egymás közti harcaiban, mint azt korábban tették. Szinte állandó szereplői ezeknek a harcoknak egy másik nomád csoport, a feketesüvegesek mellett. A feketesüvegesek (*черные клобуки*) 1146-ban jelentek meg az óorosz évkönyvekben, ekkor Izjaszlav Msztyiszlavicsot, a későbbi kijevi nagyfejedelmet (1146–1149, 1151–1154) támogatták Kijev megszerzésében (PSRL II, 323; Font 1996, 79). Az írott és régészeti források alapján a feketesüvegesek olyan törzsszövetség volt, amelybe a délorosz steppéről a kunok elől elmenekülő különböző nomád népek töredékei, így úzok (torkok), besenyők, berendik és kovui szerveződtek. Miután a Rusz területére költöztek, a fejedelmek határvédelmi szerepet szántak nekik. Őket takarja a forrásokban felbukkanó „*своих поганых*” (Rasovskij 1927, 93–107; Rasovskij 1933, 1–66; Vernadsky 1951, 162). A Kijevi Fejedelemség déli határvidékén, a Rosz folyó völgyében (*Поросье*) telepítették le őket, de éltek Perejaszlavl és Csernyigov vidékén is. Az ezeken a területeken levő „városok”, köztük Jurjev, Torcsesz, Korszuny és Dveren is fennhatóságuk alá tartoztak (Rybakov 1982, 488–490; Pletneva 1990, 70–94).²⁰⁶

Msztyiszlav Vlagyimirovics 1132-es halála után testvére, Jaropolk Vlagyimirovics (1132–1139) lett a kijevi nagyfejedelelem, ám ettől kezdve állandósulnak a kijevi nagyfejedelemségért folytatott harcok. Az ebben részt vevők két táborba sorolhatók: a Monomahovicsokra és támogatóikra, valamint az Olgovicsokra és híveikre. Jaropolk már 1134-ben hadat vezet Csernyigov ellen,²⁰⁷ de ekkor Vszevolod Olgovics nem vonult ki ellenük a városból, mert a kunokat várta, akikhez segítségért fordult. Így Monomah fiai Csernyigov környékén fosztogattak, majd novemberben visszatértek földjeikre. Később, miután megérkeztek a Vszevolodot támogató kunok, november 30-án a csernyigovi fejedelem

²⁰⁶ Mások szerint sem tekinthetők a feketesüvegesek egységes népcsoportnak, sokkal valószínűbb, hogy a különböző steppén élő török népek (úzok, besenyők, berendik, kajopák) töredékeit a Kijevi Rusz fejedelmei szervezték egy csoportba a feketesüvegesek elnevezés alatt, és nevük talán épp a Rusztól való függőségükre utal, azaz nem etnonim, hanem a társadalmi helyzetüket jelöli. L. Golden 1996 [2003], 97–107.

²⁰⁷ Az események a 6643. (1135) év alatt szerepelnek, de ez ultramárciusi év, tehát a valóságosnál egy évvel nagyobb évszám alatt olvashatók a történetek (Berežkov 1963, 50). A csernyigovi fejedelem Oleg leszármazottait, az Olgovicsokat mind a források, mind pedig a szakirodalom gyakran azzal vádolja, hogy a kunokkal nemcsak jó kapcsolatban álltak, de ők azok, akik a Rusz ellen vezetik a nomádokat. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy az a Monomahovicsokra is jellemző, hogy a kunokat vagy más nomádokat visznek harcba rusz ellenfeikkel szemben.

már Kijev környékén volt a seregével, és a bal parton számos települést felgyújtott, sok foglyot és jószágot szerzett. Mivel a szembenálló felek közül egyik sem tudott átkelni a Dnyeperen, az Olgovicsok egy idő után visszatértek Csernyigovba, végül követeket küldtek egymáshoz, és békét kötöttek (PSRL II, 296). 1135-ben tovább folytatódtak a hatalmi harcok, Vszevolod serege a Szula mentén fosztogatott, majd Perejaszlavlhoz ment, amit három napig ostromolt. Erről értesülve Jaropolk ellenük vonult a Perejaszlavltól északkeletre levő Szupoj felső folyásához, és várt rájuk. Testvéreivel érkezett, és arra számított, hogy az Olgovicsok kun szövetségesei megrettennek serege láttán. Jaropolk helyesen mérte fel, hogy a kunok meglátva a rengeteg harcost, elmenekülnek. A kijevi sereg egy része üldözőbe vette őket, mikor azonban a kunokat üldözők visszatértek, váratlanul Vszevolod kezébe kerültek. Végül békét kötöttek, néhány hónap múlva mégis kiújult az ellenségeskedés, Vszevolod 1135. december 29-én ismét kunokkal vonult a Kijevi Fejedelemség ellen. A Dnyeper jegén keltek át, és a Kijevtől délre levő területeket pusztították, de 1136. január 12-én ismét békét kötöttek (PSRL II, 297–300; PSRL I, 303–304; Berežkov 1963, 136–137). Alig két év múlva, 1138-ban Vszevolod Olgovics újból kunokkal pusztított, ekkor a Szula menti perejaszlavli határvidéken. Jaropolk válaszképpen hatalmas hadat gyűjtött, köztük magyarokat és mintegy 30 ezer berendit. A Jaropolk hadai elől menekülő Vszevolod a kunokhoz akart futni, de a csernyigoviaiak arra kényszerítették, hogy hagyja abba a hadjáratot, és kössön békét Jaropolkkal (PSRL II, 301–302; Font 1996, 57–59).

Miután Vszevolod Olgovics (1139–1146) lett a kijevi nagyfejedelem, a kunok hívása egy időre abbamaradt. Az új kijevi nagyfejedelem ugyanis déli határainak védelmét a perejaszlavli területen levő Malotinban a kunokkal kötött békével biztosította (PSRL II, 308; PSRL I, 308; Berežkov 1963, 57, 141). Néhány évvel később egy hadjárata során Vszevolod például besenyőket vitt harcba (PSRL II, 311), azonban 1146-ban Halics ellen ismét csak kunokat vett igénybe. Ekkor jelennek meg először a forrásokban az ún. vad kunok (*Половци дикии/дици*) (PSRL II, 319).²⁰⁸ Az óorosz forrásokban szereplő *дикий* 'vad' jelző talán egy kun szót tükröz vissza (Golden 1979–1980, 297). Egyes kutatók szerint ezek azokhoz a kunokhoz tartozhattak, akik a 12. század elején sorozatosan vereséget szenvedtek a rusz seregektől, és azért nevezik őket „dikii”-nek, mert nem tartoztak egyetlen nagyobb ismert steppei kun csoporthoz sem (Pletneva 1990, 90). Nem tudni, milyen csoportra gondolhat Pletneva, ugyanis a források alapján úgy tűnik, nemcsak több, vad kunokhoz tartozó

²⁰⁸ „Vszevolod [...] magával vitte [...] és a vad poloveceket mind. Harcosok sokasága ment Halicsba Vologymirko ellen. Isteni rendelésre esett az eső és hullott a hó, így lovakon és szánon mentek” (Font 1996, 76–77).

nemzetségről/törzsről (Bonjak nemzetsége, Kucsebics, Oterljuev,²⁰⁹ Burnovics, Tokszobics, Kolobics, Etebics,²¹⁰ Tertrobics) tudunk (PSRL II, 342, 432, 455, 641), de legalább egyik vezető dinasztiajukat, a Sarukanidákat is ismerjük. A források nem minden esetben állítják nyilvánvalóan, hogy az előbbi nemzetségek/törzsek a vad kunokhoz tartoznak, de a rusz fejedelmek szövetségekötési szokásai alapján elég nagy a valószínűsége, hogy közülük sorolhatók.

Visszatérve az 1146. évre, Vszevolod Olgovics augusztus 1-jei halála után a kijeviek nem akarták testvérét, Igor Kijev trónjára, ezért a korábban említett Izjaszlav Msztyiszlavicsot hívták fejedelemnek, aki megszegve az Olgovicsoknak tett hűségesküjét, a feketesüvegesek támogatásával – akik, akárcsak Kijev lakossága, Olgovics-ellenesek voltak – meg is szerezte a trónt (PSRL II, 323; Font 1996, 79–81). Még ugyanabban az évben ismét találkozunk a vad kunokkal, akik az eltávolított Igor testvérét, Szvjatoszlav Olgovicsot támogatták (PSRL II, 334–335). Korábban Szvjatoszlav kért segítséget kun rokonától (*yū* ’anyai nagybáty’), aki 300 harcost küldött neki (PSRL II, 329). Az Ipatyjev-évkönyv krónikása azonban valószínűleg téved itt is, mikor Szvjatoszlav kun nagybátyjáról ír (PSRL

²⁰⁹ A törzs vagy nemzetség neve két alakban is olvasható az évkönyvekben: Oterljuev (*Отерлюев*) (PSRL II, 455; Hodinka 1916, 188–189), Orepljuev (*Орпелюев*) (PSRL VII, 58; Hodinka 1916, 259–260). Az óorosz forrásokban olvasható név azzal az Ölberlivel azonos, amelyről Golden (1985–1987, 24–26; 1991, 133; 1995–97, 116–117) feltételezi, hogy *xi/qāy* eredetű, és a kitaj Liao-dinasztia bukása (1125) után költözött Közép-Ázsiába, majd csatlakozott a vad kunokhoz. Az Igor-énekben is szerepel egy olber (*олберы*) alak. A kontextus alapján – „Nem látom már hatalmon a hatalmas és dúsgazdag, harcosokban bővelkedő jó bátyámat, Jaroszlavot, csernyigovi bojárokkal, és a vajdákkal, tartánokkal, selbirokkal, topcsákokkal, revugokkal, s olberekkal. Ők pajzs nélkül, csizmaszárba dugott késsel, üvöltve győznek le hadakat, dalolva a dédapák dicsőségét. De ti mondátok: »Magunk is győzzük erővel: a múlt dicsőségét magunknak megkaparintjuk, s amit majd kivívunk, magunk közt elosztjuk!«” (Igor-ének... 29; *Slovo o...*) – Golden (1985–1987, 26) úgy véli, hogy ezek a csoportok zsoldosok, törzs nélküli elemek voltak, akik ellentétben álltak magukkal a vad kunokkal és más kun csoportokkal. Ezzel az elmélettel több gond is van. Egyrészt, amit Golden is elismer, nem sikerült mindeddig kielégítően azonosítani az Igor-énekben említett neveket (Golden 1985–87, 26). Másrészt az Igor-énekben nem az olvasható, hogy ezekkel szövetségben küzdenek az Olgovicsok a kunok ellen, hanem az, hogy a csernyigovi fejedelem seregében harcolnak ezek a selbirok, topcsákok, revugok s olberekek. Az Igor vezette 1185-ös hadjáratban maga a csernyigovi Jaroszlav nem vett részt, hanem egy bojárja vezetésével kovuikat, a csernyigovi fejedelmeket támogató török nyelvű nomádokat küldött. Végül nem derül ki, hogy a mintegy 30 évvel korábban még a vad kunokhoz tartozó Ölberlikből, hogyan lesznek törzsüktől megfosztott zsoldosok 1185-ben.

²¹⁰ A muszlim források különböző alakjai alapján rekonstruálható **اوبا* *It-oba* és **يطة* *Yete-oba* is. Ez utóbbi összeköthető az óorosz forrásban szereplő *Етебууи* (PSRL II, 641) alakkal, amely a tö. *yeti* ’hét’ szóból vezethető le (Golden 1995–97, 113).

II, 329), akárcsak később, mikor Tjunrak Oszolukovicst és testvérét, Kamoszát említi Szvjatoszlav nagybátyjaiként (*и Половцемъ дикымъ оуемъ своимъ Тюнрако Осоулоукови²¹¹ и бра^m ego Камосѣ*) (PSRL II, 334), mert Szvjatoszlavnak nem édesanyja, hanem első felesége volt kun (PVL 120, 258; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 204). Tehát előbbi esetben az apósától kér segítséget, míg a második alkalommal említett két vad kun vezér inkább sógora volt Szvjatoszlavnak.²¹¹

A következő, 1147. évben, január 16-án Szvjatoszlav a kunok segítségével ugyan legyőzte egy csatában Izjaszlav Davidovicst,²¹² mégis kénytelen volt tovább menekülni (PSRL II, 335–336). A vjaticsok földjén, az erdős steppe vidékén tartózkodott, ahova Izjaszlav Msztyiszlavicstól, majd rokonaitól, az áruló Davidovicstól elszenvedett vereség után menekült 1146-ban. Odaérkeztek „a polovec követek apósától,²¹³ a polovec Vaszilijjal, hét szolgát küldtek neki, így szólván: »Egészséget kívánunk neked, ha parancsolod, haddal jövünk.« [...] Szvjatoszlav Dedoszlavhoz ment, ott jöttek hozzá más polovecek, a Tokszobicsok. És kijelölte nekik Szugyimir Kucsebics²¹⁴ és Gorenát és elküldte őket a szmolenszkiek ellen, és győztek az Ugra felső folyásánál” (PSRL II, 342; Font 1996, 86–87). Eleget is tettek ígéreteiknek, a brodnikokkal²¹⁵ együtt támogatták Szvjatoszlavot a Davidovicssal folytatott harcban (PSRL II, 342). Nem valószínű, hogy ezek a kunok ahhoz a csoporthoz tartoztak, amelyeknek tagjai ugyanebben az évben, azaz 1147-ben békét kötöttek Izjaszlav Msztyiszlavicsal Voinynál (PSRL I, 315).

²¹¹ L. a 106. lj.-et.

²¹² Az Olgovicssok legközelebbi rokonai, a Davidovicssok annak ellenére, hogy korábban több alkalommal is hűséget fogadtak az Olgovicssoknak, most mindent megtettek azért, hogy azokat megfosszák jogos jussuktól, így Izjaszlav Msztyiszlavicsal léptek szövetségre (Dimnik 2003, 23–31).

²¹³ Itt a magyar fordításban após van, de a forrásban a *мечть* ’após, feleség apja’ helyett ismét nagybáty szerepel (*от оуевъ ego* ’nagybátyától’).

²¹⁴ A rusz fejedelem szolgálatába álló Szudomir apai neve nemzetségének vagy törzsének az elnevezésére utalhat. Kucsebics egy *küč* ’erő’ (Clauson 1972, 693) és *oba* összetételéből áll (Golden 1995–97, 114).

²¹⁵ A brodnikok szerepelnek a bizánci forrásokban, ahol a kunokkal (szkítákkal) közösen támogatták a Bizánci Birodalom ellen lázadó vlachokat és bolgárokat (Nikétasz Khoniatésznál *Βορδόνης* alakban). A 13. században a pápai oklevelekben is megjelennek. Az óoroszos források alapján a szuzdali fejedelmeket támogatták más rusz fejedelmek elleni harcaik során. A forrásokban a 12. században megjelenő népcsoport etnikai meghatározása vitatott, van, aki szerint szlávok vagy románok vagy egyes román–szláv–török népesség. 1223-ban részben az ő árulásuk miatt vesztették el a kun–rusz seregek a Kalka mezei csatát. Talán ezután költöztek a mai Moldva területére, ahova a pápai oklevelek is helyezik őket (*ad terminos Prodnicorum* [sic!]; *Cumania et Brodnic terra*. (Hurmuzaki 1887, I/1. 74–77; Spinei 1982, 144–145). Mások szerint románokkal vegyült jászok. L. Bubenok 1997, 133–137.

Szvjatoszlav a rusz rokonaival folytatott harcaiban egyértelműen számíthatott a szintén rokoni kunok támogatására, akik minden alkalommal harcosokkal vonultak megsegítésére, amíg unokatestvérei, a Davidovicsok fel nem hagytak üldözésével, és békét nem kötöttek (PSRL II, 343–347). Szvjatoszlav másik nagy szövetségese, a Monomahovics Jurij Dolgorukij volt, aki ekkor rosztov-szuzdali fejedelemként (1096–1149) vett részt a harcokban, és talán ezek során barátkozott össze a vad kunokkal, akik később őt is támogatták. Emellett neki is első felesége kun nő volt, akit apja 1107-es békekötése során vett feleségül (PVL 120, 258; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 204). A fejedelmek Kijevért folytatott egymás közti harcában Jurijt – aki 1149–1151, valamint 1155–1157 között volt kijevi nagyfejedelem – egyértelműen a vad kunok támogatták 1149-ben²¹⁶ (PSRL II, 379, 386; Font 1996, 120–121, 126–127) és 1151-ben. 1151-ben Izjaszlav Msztyiszlavics a Jurij Dolgorukijjal és az Olgovicsokkal szembeni harcához kért segítséget a magyar királytól, II. Gézától (1141–1161): „Téged személyesen nem hívunk, mivel háborúd van a császárral, de küldj segítséget, vagy ugyanilyet, vagy ennél erősebbet [...] Gjurgyi erős, a Davidovicsok és az Olgovicsok is vele vannak, és még a vad polovecek is, akiket arannyal csábít ide. Most pedig, testvérem, ezen a tavaszon segíts nekünk!” (PSRL II, 421; Font 1195, 184–185). Időközben Jurij Dolgorukij hívására a vad kunok is megérkeztek, és bekapcsolódtak a harcba (PSRL II, 423–443; Font 1996, 189–215). A harcokban Jurijt a vad kunok közé tartozó Szevencs Bonjakovics (*Севенча Боняковича дикаго Половчина*) támogatta, aki be akarta törni a kijevi Aranykaput, azonban elesett (PSRL II, 432). Jurij ekkor a vad kunok, az Olgovicsok és Davidovicsok támogatása ellenére vesztett. 1152-ben tovább folytatódtak a harcok, amelyek során Jurijt és szövetségeseit ismét kunok támogatták, akik feltehetően ekkor is a vad kunok közül kerültek ki, bár a források nem nevezik meg őket (PSRL II, 455–461; Font 1996, 241–249). Jurij a hadjárat során összegyűjtötte az „Oterljueveket, a Tokszobicsokat és az egész polovec földet a Volga és a Dnyeper között” (PSRL II, 455; Hodinka 1916, 189),²¹⁷ ennek ellenére ismét vereséget szenvedett. A hadakozások során a kunok ugyan visszavonultak „Putyivl²¹⁸ irányába a polovec (steppére)” (PSRL II, 458; Font 1996, 244–245), a tél folyamán azonban, talán megelőző csapásként, talán büntetésként

²¹⁶ A harcokban résztvevő kunok egyik vezetője jellegzetes szláv nevet (*Жирослав*) viselt (PSRL II, 389; Font 1996, 126–127).

²¹⁷ „És elmene György a fiaival és [...] úgy szintén az oterljuev [*Орьлюеве*] és a Tokszobič polovecek is és az egész polovec föld, a hányan csak vannak a Volga és a Dnëpr között és elmentek a vjaticëkre” (Hodinka 1916, 258–261; PSRL VII, 58).

²¹⁸ Csernyigovtól keletre, a Szejm folyó partján levő település (Путивль, Szumi terület, Ukrajna) (Font 1195, 245).

„Izjaszlav elküldte fiát, Msztyiszlavot saját hadaival és az összes feketesüvegessel a polovecek ellen [...] És amint Izjaszlav megjött Csernyigovba, ott jött a hír fiától, Msztyiszlavtól, hogy az Isten segített neki legyőzni a poloveceket az Ugla és a Szamara mentén, és sok foglyot ejtett, őket magukat elűzte, sátraikat elvette, lovaikat, állataikat elhajtotta, és sok keresztény lelket kiszabadított” (PSRL II, 459–460; Font 1996, 244–247). Ekkor tehát a kunok a steppén szenvedtek vereséget, Msztyiszlav Izjaszlavics a Dnyeper menti kunok az Orel (Ugla) és Szamara (mindkettő a Dnyeper bal oldali mellékfolyója) közti téli szállását támadhatta meg, olyan időszakban, mikor a nomádok számára nem volt könnyű elmenekülni a támadók elől.

Talán ez a hadjárat lehet az oka, hogy 1153-ban – ebben a vizsgált időszakban először – a Pszjol (a Dnyeper bal oldali mellékfolyója, északabbra, mint az előbbiek) vidékén kunok portyáztak, mire azonban Msztyiszlav a Szulához vonult, elhagyták a területet, így a rusz sereg visszafordult (PSRL II, 465; PSRL I, 340).

Miután 1154 őszén meghalt előbb Izjaszlav Msztyiszlavics, majd röviddel utána, 1155 elején Vjacseszlav Vlgyimirovics (Jurij Dolgorukij testvére) is, akit Izjaszlav 1151-ben társuralkodóként maga mellé vett Kijev élére, Jurij Dolgorukij ellenfeleinek tábora tulajdonképpen katonai vezető nélkül maradt. Vjacseszlav, aki már idős volt a harchoz, Izjaszlav testvérének, Rosztyiszlavnak a segítségével folyamodott. Rosztyiszlav, aki egy rövid ideig kijevi nagyfejedelem lett (1154–1155), igyekezett megosztani ellenfeleit. Ezért az egyik ellenséges fejedelmet, Szvjatoszlav Vszevolodovicsot a maga oldalára állította, majd Izjaszlav Davidovicsot akarta arra kényszeríteni, hogy fogadja el hatalmát. Izjaszlav azonban a kunok segítségével legyőzte Rosztyiszlavot, aki kénytelen volt Kijevből elmenekülni. A Rosztyiszlav mellé álló Olgovics fejedelem pedig a kunok fogságába került, és csak Izjaszlav Davidovics feleségének közvetítésével sikerült szabadulnia. Ez azért érdekes, mert Izjaszlav Davidovics feleségéről nem maradt fent túl sok adat, de az, hogy a nomádok az ő közbenjárására engedték szabadon a fejedelmet, arra utal,²¹⁹ kun származású volt (PSRL II, 475; Dimnik 2003, 74).

A kunok támogatásával 1155. március 5-én Gleb Jurevics megszerezte Kijevet. Jurijnak, aki már 1154-ben a következő összecsapásra készült, ugyan voltak kun támogatói, fiát, Gleb Jurevicset mégis elküldte a steppére, hogy további nomád harcosokat nyerjen meg ügyének (PSRL II, 468). A Nyikon-évkönyv szerint Csemgura, Berbedek és Temir támogatta

²¹⁹ „Стѣслава Всеволодича ту бѣжачего ѿша Половци Изаславъ же съ женою своею выручиста Стѣслава в Половецъ” (PSRL II, 475).

a harcokban (PSRL IX, 200). A forrás ugyan nem említi, hogy a vad kunok közé tartoztak, de az eddigiek alapján feltételezhető, hogy Jurij Dolgorukij fiát a vad kunok támogatták ekkor is. Azonban azt is meg kell említeni, hogy a Lvovi évkönyv²²⁰ szerint 1154-ben Jurij Dolgorukij másik fiát, Andrej Bogoljubszkijt a Rjazanyi Fejedelemségbe helyezte, aki azonban kénytelen volt elmenekülni, mikor ellenfelétől, Rosztyiszlav Jaroszlavicsától és annak kun szövetségeseitől vereséget szenvedett (PSRL XX/1, 117). Ezek talán Eltuk kunjai lehettek, akikhez Rosztyiszlav 1146-ban szökött Jurij Dolgorukij fiai elől (PSRL II, 339).

Miután Jurij (1155–1157 között kijevi nagyfejedelem) megszerezte Kijevet, gyorsan rájött, hogy a kunokkal való szövetsége gondot okozhat a kijevi nagyfejedelmekhez hűséges, de a kunokkal szemben ellenséges feketesüvegeselek között. 1155 tavaszán a források a Rosz vidéke elleni kun támadásról számolnak be. Jurij fia, Vaszilko berendikkel vonult ellenük, és legyőzte őket (PSRL I, 345; PSRL II, 479; Berežkov 1963, 167). Ezek talán nem-vad kunok voltak, akikkel még nem sikerült a kijevi nagyfejedelemnek megegyezni.²²¹

Kissé később Jurij Kanyivba (Канів, Cserkaszi terület, Ukrajna) ment, ahol a nem-vad kunokkal a békéről tárgyalt: „A polovecek hozzá mentek és kérni kezdték testvéreik [kiszabadítását], akiket a berendik elfogtak. A berendicik nem akarták átadni azokat, mondván: meghalunk a Ruszföldért a fiad mellett és feláldozzuk életünket dicsőségedért.” Végül Jurij Dolgorukij úgy igyekezett megoldani a kérdést, hogy nem kényszerítette a berendiket a foglyaik és zsákmányuk átadására, hanem a kunokat ajándékokkal kárpótolta (PSRL II, 480). Egy másik forrásunk hozzátetszi, hogy miután a kunok átvették az ajándékot, tovább vonultak, mintha nem is kötöttek volna békét, és „sok kárt okoztak Perejaszlavl környékén” (PSRL I, 345). Ez lehet a magyarázata annak, hogy Jurij ismét a kunokkal igyekezett egyezkedni. Újból Kanyivhoz ment, és hívta a kunokat, hogy egyezzenek meg (*пойдете ко мнѣ на миръ*). A kunok egy kisebb csoportja meg is jelent, akiknek talán a felderítés lehetett a céljuk, ahogy az évkönyv szerkesztője is véli (*яко на розглядание*). Állították, másnap mind Jurijhoz mennek, de még azon az éjszakán elmenekültek (PSRL I, 346; PSRL II, 481). Végül 1156-ban Zarubnál kötöttek békét, ahol a források szerint kunok

²²⁰ Ez a kései, 17. századi évkönyv nem annyira a vizsgált időszakra értékes forrás, hanem az 1498 és 1649 közötti történésekre.

²²¹ A nem-vad kun (non-wild Polovtsians) kifejezés Pritsak „találmánya”. Ezekről a kunokról úgy gondolja, hogy egy olyan csoporthoz tartoztak, amelynek tagjai részt vettek a rusz fejedelmek gyűlésein (*снемь*) (Pritsak 1966–67, 1615).

sokasága gyűlt össze (PSRL II, 485),²²² ami arra utalhat, hogy a vad és nem-vad kunok egyaránt megjelentek.

Izjaszlav Davidovics, aki Jurij halála után megszerezte a kijevi trónt, 1157-ben megújította a békét a nomádokkal (PSRL II, 490), és ettől kezdve a vad kunok, akik már korábban is szövetségesei voltak, még szorosabb támogatói lettek ügyének, amint a későbbi harcok során látható is. Izjaszlav ugyanis – a halicsi Jaroszlav Vlagyimirovics Oszmomiszl (1153–1187) hatalmának erősödését látva – úgy döntött, hogy Ivan Rosztyiszlavics Berladnikot támogatva beszáll a halicsi hatalmi harcba. Ivan, aki a halicsi fejedelem, Jaroszlav unokatestvére volt, 1158-ban a kunokhoz menekült a steppére, majd „polovecekkel jöve, és ott állt a Duna-menti városoknál,²²³ és szétvert két hajót és elvett sok zsákmányt, ami benne volt, és kárt okozott a halicsi halászoknak. És sok polovec jött hozzá [...] és Kucselminhoz²²⁴ ment. [...] A polovecek be akarták venni a várost, de Ivan nem engedte nekik elfoglalni, és megharagudván a polovecek elmentek Ivantól” (PSRL II, 497; Font 1996, 278–279; Berežkov 1963, 158). Izjaszlav Davidovics ezek után határozta el, hogy támogatni fogja Ivan ügyét. A Jaroszlav elleni harcokban rokonai, az Olgovicsok támogatására is számított. Noha Szvjatoszlav Olgovics figyelmeztette a testvérharc veszélyeire és következményeire, Izjaszlav Baskord²²⁵ vad kunjaival egészítette ki seregét, amelyben feketesüvegesek is harcoltak. A harcban azonban a halicsi fejedelem mellé állt a korábbi kijevi nagyfejedelem, Izjaszlav Msztyiszlavics fia, Msztyiszlav, aki népszerű volt a feketesüvegesek körében, végül az Izjaszlav Davidovics seregében levő feketesüvegesek, akiket aggasztott a nagyfejedelem és a vad kunok közötti kapcsolat, elárulták a nagyfejedelmet. Kijevet Msztyiszlav szerezte meg, és átadta a várost nagybátyjának, Rosztyiszlav Msztyiszlavicsnak (PSRL II, 500–501). Izjaszlav Davidovics ezután rokonai, az Olgovicsok ellen fordult, tőlük igyekezett elvenni Csernyigovot, ami hátteret biztosított volna számára Kijev újbóli megszerzéséhez. Ehhez előbb Virt, a hasonló nevű folyó (a Szejm, Сейм bal oldali mellékfolyója Ukrajnában) mellett levő várost foglalta el. A város előnyös volt a

²²² „Потомъ поиде Гюрги поима со собою Изаслава Двѣвича и Стѣслава Ѡлговича къ Зарубу на снемь с Половци и с ними миръ створи и бы^е ихъ многое множество” (PSRL II, 485).

²²³ Olyan Al-Duna menti településekre utalhat forrás, ahol halicsiak is laktak, illetve kereskedelmi telepeik voltak, mint Malij Galics (Малий Галич, ma Galați, Románia). A Halicsi Fejedelemség határától délre az Al-Dunáig terjedő terület neve Berlad, ami egyben a Szeret egyik bal oldali mellékfolyójának és egy településnek is a neve. Itt rendezkedett be Ivan Rosztyiszlavics (Font 1996, 279).

²²⁴ A Halicsi Fejedelemség déli határán, a Dnyeszter és Prut felső folyásának vidékén levő település (Font 1996, 279).

²²⁵ A baskír népnévből származó személynév (Golden 1995–97, 113).

kunokkal való kapcsolat felvételéhez is, akikkel közösen vonult 1160-ban Putyivl (Путивль, Szumi terület, Ukrajna) alá, hogy azt is megszerezze. A kunok (talán felesége rokonai) támogatására utal, hogy a források szerint Oleg Szvjatoszlavics, ekkor putyivli fejedelem (1157–1159) a harcok során megöli a kunok vezetőjét, Szantuzt (PSRL II, 504–505; PSRL XXV, 67; Berežkov 1963, 158; Dimnik 2003, 92).²²⁶ Izjaszlavot támogatva a kunok szmolenszki földről 10 ezer foglyot szereztek (PSRL II, 508). A források nem említik, hogy vad kunok lennének az Olgovicsok ellen folytatott harcában támogatói, de korábbi és későbbi szövetségeseinek függvényében nem lehet kizárni ezt a lehetőséget.

Pletneva a források alapján úgy véli, hogy a vad kunoknak két csoportja különíthető el. Az egyik keleten a Don folyó mentén északra a Rjazanyi Fejedelemség szomszédságában nomadizálhatott (Pletneva 1975, 280). Ezt támasztja alá, hogy az Olgovicsok és Jurij Dolgorukij általában a Rusz keleti és északkeleti részei ellen vezették kun szövetségeseiket leginkább. A vad kunok másik csoportja pedig a Dnyepertől nyugatra, a Déli-Bug felső folyásának vidékére lokalizálható (Pletneva 1975, 280). Ezt az bizonyíthatja, hogy első forrásbeli megjelenésükkor (1146) is Halics ellen vezetik őket, 1158-ban is a halicsi fejedelem ellen harcoltak Izjaszlav Davidoviccsal, valamint egy 1161-ben történt esemény is a Dnyepertől nyugatra levő csoportjukra utalhat. Az Ipatyjev-évkönyvben 6670. (1162) év alatt szerepel, de valójában 1161-re datálható történet szerint a kitartó Izjaszlav Davidovics ellen egy rusz–kuev–berendi–tork–besenyő sereg indult, ami a Sztugna felső folyásának és a Rosznak vidékén gyűlt össze, majd Belgorodtól Mutizsirhoz (Мотижин, Kijevi terület, Ukrajna) vonult. A vad kunok értesítették Izjaszlavot a sereg érkezéről (PSRL II, 517; Berežkov 1963, 173), arról pedig csak úgy tudhattak, ha annak útvonala közelében nomadizáltak (Pletneva 1975, 281). A csata során Izjaszlavot egy Voibor Genecsevics (*Воиборъ Генечевичь*) nevű tork halálosan megsebesítette (PSRL II, 518).²²⁷ A (vad?) kunok még abban az évben bosszút álltak, megtámadták a feketesüvegesek Gjurjev nevű települését, és megölték Voibort (*Въибор*) (PSRL II, 521).

²²⁶ „...Върь. Тогда Олегъ Ст҃славичь изби Половци и Сантуза оуби Половецьского княза” (PSRL II, 505), a másik, 15. századi forrásban szinte szó szerint ugyanez olvasható, csak itt Szanduz (*Сандуз*) szerepel (PSRL XXV, 67).

²²⁷ A forrás szerint mikor Izjaszlav visszaszerezve Kijevet, és bevonult a városba 1161. február 12-én, jel volt a Holdon (*знамение в лунѣ*), ami az öregek szerint a fejedelem halálát jelezte előre (PSRL II, 516). Ez a megjegyzés is igazolja az évkönyvek utólagos szerkesztését. Egyébként 1161. február 12-én helyi idő szerint hajnali három óra két perckor teljes holdfogyatkozás kezdődött, ami háromnegyed ötig tartott (Vyssotsky 1949, 25; Dodd–Schaefer 2002, 247).

Itt kell megjegyeznünk, hogy a vad kunok soha nem váltak a rusz fejedelmek alattvalóivá, mint a feketesüvegeselek, nem települtek a fejedelemségek területére, hanem azok szomszédságában nomadizáltak keleten és nyugaton egyaránt. A 12. században mintegy húsz éven keresztül voltak szövetségesei az Olgovicsoknak, Davidovicsoknak és Jurij Dolgorukijnak a rusz fejedelmek egymás elleni harcai során, de soha nem vonultak kunok ellen. Az 1170-es évek után mintegy két évtizedre eltűnt a nevük a forrásokból, azonban a régészeti leletek alapján valószínűleg a század további részében is a korábbi területeiken nomadizáltak. Legközelebb 1195-ben jelennek meg újból a forrásokban.

A kunok délorosz steppei történetének második korszakának egyik legfontosabb jellemzője, hogy szinte egyáltalán nincs önálló kun támadás a Rusz ellen. Persze azt nem lehet állítani, hogy a kunok nem akartak önállóan a Rusz határait támadni. Ezeket a támadásokat azonban gyorsan visszaszorították vagy megtorolták, mint például a Vlagyimir Monomah halála utánit (1125), és azt sem lehet kizárni, hogy Msztyiszlav 1129-es hadjárata is egy korábbi kun támadásra volt válasz. Legközelebb kunok önálló hadjáratáról 1153-ban és 1155-ben olvashatunk. Talán ezek a támadások jelzik annak a korszaknak a végét, és a megerősödött kunok újból elkezdik támadni a Rusz területét. Ennek a néhány évtizednek az igazi haszonélvezői a kunok voltak. Mivel zsákmányhoz maguk a rusz fejedelmek segítették őket, nem kellett attól tartaniuk, hogy portyáik miatt megtorló hadjáratokat vezetnek ellenük. A rusz belharcok az ezekben részt vevő kun csoportok számára gazdagodást, a steppén pedig békés – a támadásmentes évtizedek következtében – növekedést jelentettek.

A kun törzsek élén egy kiemelkedő nemzetségből, illetve annak egyik nagycsaládjából származó kán (князь) állt. Az óorosz forrásokban olvasható kun vezérek knyáz címe a kunok közti hierarchiában feltehetően a beg címnek felel meg (Perhavko–Suharev 2006, 359).²²⁸ A Sarukan, Tugorkan személynevekben szereplő *-kan*²²⁹ azonban a kunoknál nem az egyeduralkodó méltóságnevére, a kánra utal, mivel a kunok nem léptek túl politikailag a törzsszövetségi rendszeren.²³⁰ A knyázok a források alapján inkább egy-egy nagyobb társadalmi-politikai egység (törzs vagy törzsszövetség) élén állhattak. A legnagyobb befolyással és hatalommal a katonai szempontból erős és aktív vezérek rendelkeztek.

²²⁸ A Codex Cumanicus szerint a *beg* 'princep' jelentésben ismert volt a kunoknál (CC 90; Drimba 2000, 94).

²²⁹ A kunok között is ismert kán címre nemcsak a személynevekben szereplő második tag utal, hanem a 14. századi a CC-ban is szerepel: *can* 'imperator' (CC 90; Drimba 2000, 94)

²³⁰ Ezt alátámasztja a 12. század második felében, talán az 1170–1180-as években Prágából Jeruzsálembé tartó Pétakhia rabbi is. Átutazott a lengyelek területén, majd Kijevből tovább ment Kedár földre. Ezek lakóiról írta: „Nincsenek királyaik, csak hercegeik és (előkelő) családjaik” (Benisch 1856, 4–5).

Ugyanakkor ezekben az években nincs kiemelkedő vezetőjük a kunoknak, nincsenek állandóan visszatérő nevek, vagy legalábbis az évkönyvek alapján nem tudunk olyan vezéregyéniségekről, mint amilyen korábban Tugorkan vagy Bonjak volt. Természetesen az ilyen nevek hiánya nem azt jelenti, hogy a rusz fejedelmeinek nem volt kapcsolata ebben az időben a steppével. Ellenkezőleg, folyamatos és nagyon aktív volt ez a kapcsolat, csak a jellege változott meg. Mint a fentiekből is látható, ezt az időszakot a rusz fejedelmek egymás közti harca jellemzi. Vlagyimir Monomah halála után a két táborra szakadt fejedelmek, a Monomahovicsok és az Olgovicsok között állandósult a harc. Míg az első csoport ezekben a harcokban inkább saját pogányaira (*своих поганых*), a feketesüvegesekre támaszkodott, az Olgovicsok legtöbbször a kunokra. A kunok pedig nem válogattak, a zsákmányhoz így a rusz fejedelmeinek jóváhagyásával jutottak hozzá. Néha családotul vonultak egy-egy fejedelmet támogató hadjáratra. Ilyen lehetett, amikor Baskord 20 ezer emberrel ment Izjaszlav Davidovicsot támogatni (PSRL II, 501). Noha a szám túlzásnak tűnik, arra mindenképp utal, hogy nemcsak harcosokról van szó. Így még nagyobb kárt okozhattak a földműves területeken, hiszen nemcsak a harcosoknak, de a családjaikkal együtt vonuló állatállományuknak is táplálékra volt szüksége.

Jellemző, hogy a rusz–kun házasságok is szüneteltek ebben az időszakban, amik korábban és később gyakran szerepelnek az évkönyvekben. Csupán egyetlen kirívó kivétel van. A két hatalom közötti házasságok bizonyos tekintetben egyoldalúak, azaz a rusz fejedelmek és fiaik kun vezérek lányait elveszik feleségül, de soha nem adnak saját nőrokonaik közül a nomádoknak feleséget (Kovács 2011). Az egyetlen olyan eset, amikor egy ruszbeli nő egy kunhoz megy feleségül, éppen ebből a korszakból ismeretes. Az 1159. év alatt az óoroszl évkönyv szerkesztője pusztán annyit ír, hogy Baskord Msztyiszlav Vlagyimirovics mostohaapja (*ѡчи^м Мьславль Володимирича*), mert anyja a kunokhoz futott és férjhez ment Baskordhoz (PSRL II, 501). Amellett, hogy a korábbi és későbbi gyakorlattal ellentétben, más szempontból is egyedülálló ez a házasság a kun–rusz kapcsolatok történetében. A forrásból úgy tűnik, hogy a név szerint nem is ismert fejedelemszony, miután megözvegyült – férje a csernyigovi fejedelem, Vlagyimir Davidovics 1151-ben halt meg –, a steppére menekült, és férjhez ment Baskordhoz. Tehát nem előzi meg a házasságot a két hatalom közötti egyezség, nem a két hatalmat irányító férfiak határozták el, hanem az özvegy maga döntött.²³¹ Ezt

²³¹ A történet további érdekessége, hogy 1843-ban Berke-Szerájban, az Aranyhorda központjában Terescsenko címzetes tanácsos vezette feltárások során előkerült Vlagyimir Davidovics ezüstcsészéje orosz nyelvű felirattal: „Ez Vologymir Davidovics fejedelem csészéje, aki iszik belőle, válják egészségére, Isten és ura, a nagyfejedelem

bizonyíthatja, hogy Baskord és mostohafia az ellenkező oldalon álltak, vagyis Baskord nem érezte kötelességének, hogy segítsen „fiának”, mint ahogy Msztyiszlav sem támaszkodott steppei rokoni kapcsolataira. Mikor a kunok Izjaszlavot követve visszafordultak Belgorod ostromától Jurjev felé, a rusz fejedelmek (köztük a mostohafiú, Msztyiszlav) üldözésükre a berendiket küldték, „és sokakat közülük elfárasztottak a berendik és a gyurgyevicsek, és mások a Rosz folyóba fulladtak” (PSRL II, 502).

Fontos megjegyezni, ebből az időszakból van az első adatunk arról, hogy a kunok közép-európai uralkodók szolgálatában álltak. 1132-ben III. Lothar (1125–1137) német-római császár Itália ellen vezetett seregében kunok harcoltak. Az augsburgi püspök Babembergi Ottónak írt levele szerint az Augsburgban állomásozó császár seregében „Flavoszok [azaz a kunok], akiket Valwennek is neveznek” és csehek is voltak, akiket a császár egy helyi csetepatéban, amit lázadásnak vélt, a lakosság és a püspök ellen vezetett.²³² Rasovskij szerint nehezen hihető, hogy a cseh uralkodó küldte a kunokat a császárnak, mivel Csehország területén soha nem éltek kunok. Úgy véli, nagyobb a valószínűsége annak, hogy a császár a magyar királytól kapta kun segédcapatait (Rasovskij 1940, 115). Rasovskij feltételezését igazolhatja, hogy a 12. században gyakran előfordul, hogy a nyugati források összekeverik a magyarokat a szomszédos szláv népekkel.²³³ Csakhogy a 12. században nem tudni arról, hogy kunok éltek a Magyar Királyságban, és egyéb a kunok és magyarok közti kapcsolatra sincs biztos adat ebből az időszakból.²³⁴

dicsőségére” (Fjodorov-Davidov 1983, 115–116). Van olyan elképzelés, hogy a császár a kunokon keresztül juthatott a mongolok kezébe. Talán az özvegy vitte magával a steppére, de nem lehet kizárni annak lehetőségét sem, hogy Csernyigov ostromakor, illetve elfoglalásakor (1239) jutott a mongolokhoz (Dimnik 2003, 65).

²³² „Rex Christianus [Lothar, 1132] inducit super ecclesiam Christianam homines inhumanos et paganos, Boemos videlicet ac Flavos, qui vulgari nomine Valwen dicuntur.” L. Jaffé 1913, 446–447.

²³³ Emellett jellemző, hogy a lengyeleket, cseheket és magyarokat egyaránt pogány népként említik, annak ellenére, hogy már régen keresztények. Erre l. Sager 2003.

²³⁴ II. István magyar király (1116–1131) 1123-ban hadat vezetett a Rusz területére. Ekkor apjának, Könyves Kálmánnak az 1099-es ellenfelei egy táborban álltak a magyarokkal. Az események leírásakor kunokat nem említene a források, de magyarokat, lengyeleket és cseheket igen (PSRL II, 286–287; Font 1996, 50–51). Azonban a Vlagyimir (a magyar forrásokban Lodomeria; ma Lengyelország) – amit a rusz–magyar–lengyel–cseh szövetség meg akart szerezni – ekkor annak az Andrej Vlagyimirovics volhíniai fejedelemnek (1119–1135) a birtokában volt, aki 1117-ben Tugorkan unokáját vette feleségül. Így elképzelhető, hogy voltak kun támogatói. Még lehetséges egy kapcsolódási pont. Az 1132-es Sajó menti csatában II. Béla magyar királyt (1131–1141) osztrákok támogatták, míg ellenfelét, a trónkövetelő Boriszt lengyelek és ruszbeli csapatok (Kristó 1986, 77; Font 1996, 156). Ez utóbbiak között lehettek kunok. Mind az 1123-as, mind pedig 1132-es esemény utalhat arra,

Dašt-i qipčaq, Zemlja poloveckaja és Cumania²³⁵

Kelet-Európa steppei területét a 10–14. század folyamán különböző neveken említik a korabeli források. Ezek leggyakrabban az ott élő nép elnevezését tükrözik, mint például VII. (Bíborbanszületett) Konsztantinosz művében, ahol Patzanakia (Besenyőország) néven szerepel (DAI, 182–183). A 12. századtól a 13. század elejéig a három nagy, kangli–kipcsak–kun csoportból álló laza törzsszövetségnek az Irtistól az Al-Dunáig terjedő területét a különböző nyelvű források másképp nevezték, de mindegyikben szerepel népnév.²³⁶ A muszlim források *Dašt-i qipčaq* ’kipcsak puszta’ (Barthold 2002², 525, 550–551), az orosz krónikák Zemlja Poloveckaja (*земля Половецкая*) ’Polovecföld’ (PSRL I, 522; PSRL II, 781, passim) vagy pole Poloveckoe (*поле Половецкое*) ’polovec mező, steppe’ néven emlegették,²³⁷ a nyugati latin és a bizánci görög források pedig *Cumania* elnevezéssel illették (CFH 1937, IV. 47; ByzTurc. II, 167–168). Ezek az elnevezések természetesen nem a törzsszövetség által lakott egész területet jelölték. A Dašt-i qipčaq a muszlimok számára csak a keleti részt jelentette. A Zemlja Poloveckaján az oroszok elsősorban a Dnyeper és a Volga közti steppét értették, amint az Ipatyjev-évkönyvben olvasható: „az egész Polovecföld, ami a

hogy a magyarok szembekerülhettek kunokkal, azonban továbbra sincs biztos magyarázat arra, hogyan harcolhattak csehekkel együtt kunok III. Lothar seregében.

²³⁵ A különböző forrásokban szereplő kunok lakta területre vonatkozó elnevezések (Dašt-i qipčaq, Zemlja Poloveckaja, pole Poloveckoe és Cumania) nemcsak a délorosz steppe területére vonatkoznak. Azért kapott mégis ez a területi vonatkozású rész ebben a fejezetben helyet, mert egyrészt a vizsgált időszakban a kun szállások a délorosz steppén adatolhatók a legjobban az orosz és ukrán régészet eredményeinek köszönhetően. Másrészt ezen eredmények és a 12. századi rusz–kun kapcsolatokra vonatkozó írott források párhuzamba állításával meglehetősen pontos képet kapunk a kunok lakta területről.

²³⁶ A kanglinokra I. a 19–20. o.

²³⁷ „Хочу, – сказал, – копьё преломить на границе **поля Половецкого**” (*Slovo o...*) „Akarok – mondá – kopját törni polovec mezők szélén” (*Igor-ének...7*); „и станут нас птицы бить в **поле Половецком**” (*Slovo o...*); „és a madarak megtépásznak minket a polovec pusztán (*Igor-ének... 46*). Tehát mindössze két alkalommal jelenik meg az Igor-énekben a pole Poloveckoe, de az évkönyvekben sem gyakori, és meglepő módon leggyakrabban a 13. században fordul elő, így például az 1224. év alatt (PSRL II, 742). A pole Poloveckoéra I. Шапошников В. Н.: Поле Половецкое. In: *E-SPI*. IV. 139–140. Az Igor-ének szerzője gyakrabban, hat alkalommal használta a Zemlja Poloveckaját, így például mikor Igor menekülését írja le a szerző „Игорю-князю Бог путь указывает из **земли Половецкой** на землю Русскую” (*Slovo o...*); „Isten az utat mutatja Igor hercegnek, a polovec földről orosz földre” (*Igor-ének... 41*). Az évkönyvekben ez az elnevezés is gyakrabban olvasható, így például mikor Oleg vezeti a Polovecföldet Csernyigov ellen (PVL 103, 241), a mongolok első megjelenésekor (PSRL I, 504, 506) és későbbi év (1238) alatt, de ismét csak a mongol támadások leírásakor (PSRL I, 522). Majd eltűnik a fogalom a déli évkönyvek oldalairól I. Поле. In: *S-S SPI* 4, 129–131.

Volga és a Dnyeper között van” (PSRL II, 455). A legkésőbb, a görög forrásokban, majd a latin kútfőkben csak a 13. században megjelenő *Cumania* terminus a kunok közötti domonkos misszió kezdetekor főként a későbbi Havasalföld keleti területét és Moldvát jelölte. A kunok lakta terület teljes kiterjedése csak az 1241-es tatárjárás után vált ismertté a koldulórendi szerzetesek útleírása nyomán (Vásáry 2001, 189; Vásáry 2005, 6–8).

A források alapján úgy vélem, hogy *Cumania* valójában két jelentésben volt ismert és használatos a nyugati és a magyarországi latin forrásokban: egyrészt az egész kunok lakta territóriumot – akkor is, ha nem voltak tisztában a terület keleti határaival –, másrészt pedig a Magyar Királyság fennhatósága alatt álló kun püspökség területét jelölte. Az első jelentését részben az olasz ferencrendi szerzetes, Plano Carpini igazolja, aki IV. Ince pápa (1243–1254) megbízásából utazott a mongol nagykáni udvarba, áthaladván a kunok egész országán, leírta, hogy négy folyó: a Dnyeper, a Don, a Volga és a Jajik (Urál) folyik át a területen. Itt ugyan *terra Comanorum* áll, de később, mikor Kunország szomszédait sorolja fel, már *Comania* szerepel (Wyngaert 1929, I. 107–108; Györffy 1986, 160, 163).²³⁸ Útitársa, Benedictus Polonus, aki tolmácsként csatlakozott Boroszlóban Plano Carpinihez, pedig megemlíti: „Kunország határán átkeltek egy folyón, melynek Jajik a neve; itt kezdődik a kanglik földje” (Wyngaert 1929, I. 138; Györffy 1986, 187).²³⁹ Az 1252 és 1255 között IX. (Szent) Lajos levelét szállító, és a térítés szándékával utazó Willelmus Rubruc szerint: „E két folyó [a Don és az Etil] között elterülő földeken, hol utunk vezetett, a kipsak kunok laktak, mielőtt a tatárok meghódították őket” (Wyngaert 1929, I. 200; Györffy 1986, 236). Tehát ő is a tágabb jelentésű Kunországra utal, ha nem is használta a *Cumania* terminust.

A kun püspökség határai a források alapján keleten a Szeret, nyugaton a Kárpátok és az Olt, délen a Duna voltak. A latin nyelvű forrásokban éppen a domonkosok tevékenysége következtében, az 1220-as években jelent meg a *Cumania* terminus, amely részben a mai Moldova területét és Havasalföld egy részét jelölte, ahol a kun püspökség törzsterülete volt. Albericus a világkrónikájában az 1221-es év alatt említi, hogy: „in Comaniam, que est ultra Hungariam et in partibus Russie” (MGH SS, XXIII, 911). A magyar királyok címei között 1233-ban jelenik meg a *rex Cumaniae*.²⁴⁰ *Cumania* tehát bizonyos értelemben Havasalföldnek

²³⁸ „Keresztülhaladtunk a kunok egész országán, mely teljesen sík, és négy nagy folyója van [...] Kunország szomszédosai északról” (Wyngaert 1929, I. 107–108; Györffy 1986, 160).

²³⁹ Plano Carpini csak az északi, déli és nyugati szomszédait nevezi meg Kunországnak, útitársa, Benedictus Polonus viszont a keletit is az idézett mondattal (Wyngaert 1929, I. 138, Györffy 1986, 187).

²⁴⁰ Az oklevél szerint: „Bela dei gratiai primogenitus Regis Hungariae... Bulgariae Comanieque” (Hurmuzaki 1887, I/1. 127). Az oklevél azonban a kétes hitelű szövegek közé tartozik (Jakó 1997, I. 177).

csak az Olttól keletre levő részét jelölte, mivel a folyótól nyugatra a szörényi bánóság feküdt.²⁴¹ Ezt megerősíti IX. Gergely pápa (1227–1241) 1227. július 31-én az esztergomi érseknek írott levele, amelyben világosan Moldvára és Havasalföld keleti részére utal a Cumania elnevezés (Hurmuzaki 1887, I/1. 102; Jakó 1997, I. 167). A kortárs szerző, Rogerius Sirmalmas énekében a tatárjárással kapcsolatban említi, hogy az 1241 márciusában a szászok egyik városára, Radnára törő Kadan „inter Rusciam et Camoniam (sic!)” érkezett Erdélybe (SRH II, 564).²⁴² A következő évben pedig hazafele tartván a mongolok „iam, cum exirent Hungariam, Comaniam intrare ceperunt” (SRH II, 586). Ezen adatok alapján nyilvánvaló, hogy a magyar királyi és a pápai oklevelekben a 13. század második feléig Cumania az Olt, az Al-Duna, a Fekete-tenger, a Kárpátok és a Rusz közti területet jelölte (vö. Vásáry 2005, 32–33).²⁴³

A *Cumania* terminus az Arany Horda²⁴⁴ létrejötte után is használatban maradt a magyar és európai kancelláriai gyakorlatban, akárcsak a krónikairadalomban, de csak mint földrajzi fogalom élt tovább. Sőt, a terület feletti mongol uralom megszűnte és a két román fejedelemség kialakulása után is tovább használták (Vásáry 2005, 139).²⁴⁵

A kunok lakta teljes terület kiterjedését nyugat–keleti irányba a Pletneva szerinti 750 km helyett mintegy 1300 km hosszúnak becsüli Pálóczi Horváth (1994, 41). Ugyanis az orosz régésznek csak az Ingulec és Volga közötti részt tekinti kunok lakta területnek (Pletneva 1974,

²⁴¹ A szörényi bánóságot Béla herceg, a későbbi IV. Béla alapította 1230 körül, mivel a havasalföldi kun földre a bolgárok is igényt tartottak. Területe Havasalföldnek az Olttól nyugatra levő részére (ma Olténia), valamint feltehetően a Temes felső folyása menti és a hátszegi román határörterületekre is kiterjedt. A bánóságban a domonkosok térítettek, de a tartomány a tatárjárás idején elnéptelenedett. A király az ország újjáépítésekor a Johannita Lovagrendet hívta be a terület védelmére (Makkai L.: Szörényi bánóság. In: *KMTL*, 657). Az adományozó oklevél pontosan meghatározta a bánóság határait (Hurmuzaki 1887, I/1. 249; Szentpétery 1923, I. 257; Jakó 1997, I. 191–192).

²⁴² Nála szerepel a kun püspökség keleti határfolyója, a Szeret is (SRH II, 564).

²⁴³ Ezt korabeli francia források is alátámasztják. Robert de Clari szerint, aki a negyedik keresztes hadjárat lovagja volt: „Or est Commanie unne terre qui marchist á Blakie” (de Clari 51). A forrásban szereplő *Blakie* ebben az esetben az Aszen-dinasztia területét jelölte, tehát Cumania az Al-Dunától északra helyezi a forrás.

²⁴⁴ A *Tatar*, *Tartaria* elnevezések csak fokozatosan, leginkább *terra/confines/metae Tartarorum* formában jelentek meg a *Cumania* terminus mellett. A pole Poloveckoe mintájára az orosz forrásokban megjelenik a *pole Tatarskoe* (поле татарское) is l. Majeska 1984, 178–179.

²⁴⁵ 1404-ben egy domonkos rendi szerzetes *Thartaria sive Comania* alakban említi (Vásáry 2005, 139). Luxemburgi Zsigmond címeinek felsorolásában, egy 1390. március 29-i oklevélben pedig „Sigismund dei gratia Hungariae, Dalmaciae, Croaciae, Ramae, Seruiae, Galliciae, Lodomeriae, Comaniae, Bulgariaeque rex...” szerepel. L. ZsO I, 163.

18), Pálóczi Horváth viszont ehhez hozzáteszi a mai Moldvát és Havasalföld területét is az Oltig.²⁴⁶ Azt pedig, hogy az Ingulec és Olt közötti területen is éltek kunok, régészeti és írott források egyaránt bizonyítják. A kun településterület északi határát sem lehet pontosan meghúzni,²⁴⁷ de feltehetően a steppe és az erdős steppe határán lehetett, és természetes, hogy a gazdagabb legelők miatt gyakran az erdős steppe vidékére is igyekeztek kiterjeszteni fennhatóságukat a nomádok. Pletneva későbbi munkájában azt írja: „a 12. század második felében a polovecek és kumánok uralták az egész kelet-európai steppét.” Az al-dunai és a volgai csoportok között mintegy 2000 kilométernyi távolság volt, és észak–déli irányban is hasonlóan hatalmas területtel rendelkeztek a kunok (Pletneva 1990, 69, 117).

Fekete- és Fehér-Kumánia

A kangli–kipcsak–kun(polovec) törzsszövetséget alkotó törzsek elhelyezkedéséről, egymással való kapcsolatairól a forrásaink hallgatnak. A nyugati tömb, a Volgától az Al-Dunáig élő kun (polovec) csoportok elhelyezkedéséről sem rendelkezünk pontos adatokkal, mivel a forrásokban megjelenő információk eltérőek. A kutatók a hatalmas kun területek valamiféle csoportosítását vélik kiolvasni a 12. századi al-Idríszi munkájából, ahol az arab szerző Fekete-Kumániáról (القمانية السود *al-K.mānīya al-sawad*), Fehér-Kumániáról (قمانية البيض *K.mānīya al-bayḍ*) és Külső-Kumániáról (القمانية خارجة *al-K.mānīya hāriġa*) ír (al-Idrīsī 916, 958).²⁴⁸ Ennek alapján számos elmélet született arról, hogy mit takarnak az elnevezések, hova helyezhetők ezek a területek, és hogy milyen kapcsolat volt közöttük. Legtöbben csak a Fekete- és Fehér-Kumánia kérdéssel foglalkoznak, de van, aki Külső-Kumániát is igyekszik lokalizálni. Rybakov úgy véli, hogy al-Idríszi három Kumánia leírását hagyta ránk: Fekete-, Fehér- és Külső-Kumániáét. Fekete- és Fehér-Kumánia a Dnyeper és Don menti kunok területével azonos, Külső-Kumánia pedig a vad kunok, a Rusz közvetlen szomszédainak területe.²⁴⁹ Ez a

²⁴⁶ Pletneva (1974, 18) legfőbb érve az Ingulec folyó mint nyugati határ mellett nem más, mint hogy nincsenek kőszobrok ezen a területen. Valóban nagyon kevés maradt fenn az Ingulec és Olt közötti részen, de ennek más magyarázata lehet.

²⁴⁷ Rasovskij (1938, II. térkép), Fedorov-Davydov (1966, 146) és Pletneva (1990, 69) által megrajzolt határok nem egyeznek.

²⁴⁸ Al-Idríszi munkájának kritikai szövegkiadásban a több alkalommal is előforduló Külső-Kumániát Lewicki ugyan Belső-Kumániára (القمانية الداخلة *al-K.mānīya al-dāḥila*) emendálta, ennek azonban nincs jelentősége (Konovalova 1990, 180).

²⁴⁹ Erre l. Rybakov 1952, 42–44.

felfogás széles körben elterjedt. Ennek nyomán Pletneva (1985, 253–255) a kunok (polovecek) két nagy törzsszövetségéről beszél: a nyugati, a Dnyeszter és a Dnyeper vidéki törzseké Fehér-Kumánia, a keleti, Donyec vidéki központú kun törzsszövetség pedig Fekete-Kumánia. Mások véleménye, hogy Fehér-Kumánia terület és város is, Fekete-Kumánia viszont csak város neve. Az elnevezés párhuzama a kazárok fővárosának, Etilnek fehér és fekete részre osztása (Fedorov-Davydov 1966, 149–150). Golden (1982, 68–69) szerint egyértelműen a török népeknél jellemző politikai–társadalmi berendezkedésről, a kétszárnyú rendszerről van szó. De van olyan vélemény, amely szerint a Fekete- és Fehér-Kumánia nem politikai jellegű, hanem pusztán földrajzi értelmű elnevezések, azaz Fehér-Kumánia a kun steppe középső területeire vonatkozik, vagyis úgymond „Belső-Kumánia”, míg Fekete-Kumánia a nomád kunok perifériális területei, vagyis „Külső-Kumánia”.²⁵⁰ Mások szerint a Rusz közvetlen szomszédságában élő nem-vad kunok területe megegyezik al-Idriszi Fehér-Kumániájával, míg a Fekete-Kumánia területén a vad kunok csoportja nomadizált (Pritsak 1966–67, 1623; Golden 1992, 279). A kitűnő orosz arabista, Konovalova azonban nyomatékosan arra figyelmeztet – amellet, hogy mindössze csak két alkalommal használja az arab szerző a kumant mint népvét –, hogy a Fehér- és Fekete-Kumánia nem valamilyen kun területre vonatkozik, hanem kizárólag városok nevéként szerepel a műben. Ezeket a városokat a művében levő térképen is feltüntette a Kumánia (أرض القمانيّة *arḍ al-K.mānīya* ’Kumanföld’ vagy بلاد قمانية *bilād al-K.mānīya* ’Kumánország’) mellett, ami kétségtelenül arra utal, hogy al-Idriszi a kunok lakta területet egy egységként kezelte (Konovalova 1999, 180, l. a térképet).

²⁵⁰ Ez utóbbira l. Ciociltan 1992, 1114–1215.

al-Idriszi világtérképének részlete (K. Miller nyomán)
http://memory.loc.gov/cgi-bin/map_item.pl

A magyarországi latin nyelvű forrásokban is megjelennek a fehér és fekete kunok (SRH I, 146, 148, 165, 254, 257, 286; SRH II, 16, 18). Van, aki szerint a magyar krónikákban a *Comanorum Alborum terra* a kunok földje, míg a *Comanorum Nigrorum terra* az orosz fejedelmek által határörökként alkalmazott feketesüvegesek földje (Kossányi 1924, 534–537). Ezeket megpróbálták egyeztetni al-Idriszi munkájában szereplő Fehér- és Fekete-Kumániával. Azonban a magyarországi forrásokban a fekete kumanok területe van nyugatra és a fehéreké keletre, al-Idriszi munkájában pedig Fehér-Kumánia van nyugatra, Fekete-Kumánia pedig az előzőtől keletre van ábrázolva (l. a térképet).²⁵¹ Az ellentmondás ellenére nem biztos, hogy ki kell zárni a szicíliai arab kútfő és a magyar krónikák közötti kapcsolat lehetőségét. Különösen annak tükrében, hogy Könyves Kálmán első felesége, Buzilla vagy Felícia (megh. 1102-ben) annak a II. Roger szicíliai királynak (1130–1154) volt a nővére, akinek megbízásából al-Idriszi 1154-ben megírta művét és elkészítette térképét.

²⁵¹ A világtérképet, amelyet egy 3,5x1,5 méter széles ezüstlapra véstek, a II. Roger halála után nem sokkal kitört felkeléskor a palotát elfoglalók összetörték és széthordták (1160). Azonban a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őriznek egy kéziratot, amelyhez 69 térkép tartozik, ezek összerakva pedig az al-Idriszi által rajzolt nagy világtérképet adják ki (Elter 1985, 54).

A kun szállásterületek

Az óorosz évkönyvekben több alkalommal több nemzetségnek, törzsnek (?) a neve is szerepel, azonban nem tudni pontosan, hogy milyen társadalmi struktúrát jelölnek (vö. Györffy 1990b, 258). Tehát nem világos, hogy nemzetség- vagy törzsnév, ami a forrásban olvasható. Gyakran személynévként értelmezzük ezeket a neveket, de a források alapján arra következtethetünk, hogy ilyen esetben is leginkább az adott társadalmi csoport (nemzetség, törzs) vezetőjéről van szó, akiknek nem feltétlen volt a neve Altunopa, Arsztlanopa, Itogdi stb., mivel az évkönyvek szerkesztői gyakran nevezték meg a nemzetség- vagy törzsfőket az általuk vezetett nemzetség/törzs nevével (Golden 1995–97, 108; Pritsak 1957–68, 1617). Talán annyi támpontot adnak a források, hogy a knyáz (князь) méltóságnév viselői törzs vagy törzsszövetség élén álltak, míg az oba (оба) végződésű elnevezés nemzetségfőre utal (Golden 1995–97, 108).

Ezeknek a nemzetség- vagy törzsnevek némelyikének a neve későbbi muszlim forrásokban is megjelenik (l. Golden 1995–97, 99–122). Al-Dimaskí a 14. század elején írt Kozmográfiájában 16 kipcsak törzsről és „több más altörzsről, amelyek felsorolása hosszadalmas volna” beszél (Kmoskó 2007, 119),²⁵² al-Nuvajrí és nyomában Ibn Khaldún szerint pedig az Arany Horda területén 11 török törzs élt, melyek többsége kun volt (Tizengauzen I, 541). Az óorosz évkönyvek nyilvánvalóan elsősorban a Don–Donyec–Dnyeper vidéki csoportokat említik, mivel a fejedelemségek ezekkel harcoltak, és mivel ez a térség volt a szállásterület központi része, itt volt több vezérnek is a szálláshelye (Rasovskij 1938, 168; Fedorov-Davydov 1966, 148; Pletneva 1974, 20–22). Ennek ellenére nem tudni biztosan, hogyan is helyezkedtek el pontosan a különböző kun csoportok. Az is gondot okoz, hogy némely esetben az sem tudható, hogy nemzetségről vagy törzsről van-e szó vagy különböző törzsek szövetségéről. Ez utóbbiak valószínűleg időszakosak és rövid életűek voltak egészen a 12. század utolsó harmadáig. Tehát mielőtt ismertetném a különböző csoportok elhelyezkedésével kapcsolatos különböző elméleteket, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy nem tudjuk, hány törzse volt a kunoknak, mint ahogy azt sem, hány törzsszövetségük volt, és azok hogyan és hány törzsből szerveződtek. Bizonyos esetekben egyes társadalmi egységeknek a nevére és létére a kun vezérek neveiből következtethetünk, mint fentebb említettem.

²⁵² A törzsek neveit, illetve értelmezéseit l. Kmoskó 2007, 119; Golden 1995–97, 99–122.

A rekonstrukciók épp az előbbieket miatt is többnyire nem egyes nemzetségek vagy törzsek szállásterületét – noha vannak rá kísérletek²⁵³ –, hanem olyan nagyobb csoportok elhelyezkedését igyekeznek lokalizálni az írott és a régészeti források alapján, amelyek több törzs szövetségéből állhattak. A kunoknál is, akárcsak általában a nomádoknál, főként a folyók adták a szállásterületek határait, ezeket azonban nem lehet pontosan meghatározni.

A kérdéssel érdemben a legkorábban foglalkozó Rasovskij öt területi csoportot és huszonkét szálláshelyet különített el régészeti és történeti források alapján: 1) Közép-ázsiai csoport, amely az Altáj-hegység előterétől az Urálig terjedt. A kun–kipcsak törzsek egy része innen költözött a délorosz steppére, ehhez köti az óorosz forrásokban 1183-ban megjelenő Emjak kunjait, valamint a kanglikat. 2) Volga–Jajik csoport, amely a Jajik (Urál) folyó és a Volga középső folyása mentén nomadizált. Területüket északról az Obscsij Szirt-hegység és a Déli-Urál határolta. Innen támadták a kunok a Volga menti Szakszin városát. 3) Donyec és Don vidéki csoport, ennek a törzseit ismerték legjobban az óorosz évkönyvek szerzői, mivel ezekkel harcoltak a leggyakrabban a Rusz fejedelmei. Idetartoznak a Tokszobicsok és a Burcsevicsok. A csoporton belül elkülöníthetők a Don alsó és középső folyása mentén, a Donyec medencéjében, az Azovi-tenger mellékén és a Dnyeper alsó folyásánál nomadizáló kunok. 4) Tengermelléki csoport, amelynek szállásterülete a Dnyeper jobb partján, a Fekete-tenger partvidékétől északra a Kijevi Nagyfejedelemség határáig terjedt. 5) Dunai csoport: az Al-Duna és a Déli-, valamint a Keleti-Kárpátok között a Halicsi Fejedelemség délkeleti határáig nomadizáló kunok. Ezek a csoportok nem különültek el szigorúan egymástól, sőt némely esetben közös katonai portyákat is vezettek (Rasovskij 1938, 166–175; 1. a III. mellékletet).

Kudrjašov 1948-ban a kunok ellen vezetett rusz hadjáratok irányából közelítette meg a kérdést, és elsősorban az írott források alapján hat kun központot határozott meg. 1) Tengermelléki (lukomori) és dunai kunok, akik a Fekete-tenger északi partvidéke, az Al-Duna és a Dnyeper alsó folyása között éltek. Ezeket a területeket érintették az 1106., 1187. és 1193. évi hadjáratok (PSRL II, 257, 659, 675). 2) A Dnyeper menti kunoknak több központjuk volt: egy a Dnyeper és az Ingulec (a korabeli forrásokban Ivlja) között. 3) A Dnyeper bal oldali mellékfolyóinál további központok lehettek, erre utal a Tugorkannal kötött 1094-es béke is. A 12. század második felében több hadjárat célja volt a Szamara és az Orel vidéke, így 1183-ban itt esett rusz fogságba Kobjak Karlievics is (PSRL II, 632). 4) A

²⁵³ Annak ellenére, hogy nem tudjuk elkülöníteni és pontosan meghatározni, a törzsi szállásterületek rendszere bizonyosan létezett (Pálóczi Horváth 1994, 36).

Szutyeny menti (Azovi-tenger melléki) kunok: az Azovi-tengerbe folyó Szutyeny (ma Molocsnaja) folyó mentén egy nagyobb központ lehetett. Az 1103-as orosz támadások során a források szerint húsz kun vezért öltek meg itt (PVL 117–119, 256–257; Cross–Sherbovitz–Wetzor 1953, 201–202). 5) A donyeci kunok voltak az 1109, 1111, 1116, 1168, 1185, 1191-ben vezetett hadjáratok célpontjai. A Donyec középső folyásához lokalizálhatók azok a káni székhelyek (?), nomád városok (Sarukan, Szugrov és Balin), amelyek a 12. század elején voltak a rusz hadjáratok célpontjai. Itt nomadizált Gzak, Koncsak és Begljuk. Kudrjašov szerint a Donyecbe folyó Tor torkolatánál voltak ezek a központok. 6) A doni kunok a Don és a Donyec közötti területen éltek, ide 1160-ban és valószínűleg 1199-ben vezettek hadjáratot a ruszok. A Don középső folyása és a Donyec közötti területre tehető a Tokszobics, Eltukobics, Otperljuev, Burcsevics, Etebics, Tertrobics és Kulobics²⁵⁴ törzsek (Kudrjašov 1948, 130–134; Fedorov-Davydov 1966, 146–149). Fedorov-Davydov tulajdonképpen elfogadta Kudrjašov központokkal kapcsolatos véleményét, de kiegészítette, a Dnyeper két oldalán levő központokat nem különítette el, így nála a hatodik központ a Volga vidéki kunoké, akik a folyó alsó folyásánál éltek, és akiket szakszinoknak²⁵⁵ nevez (Fedorov-Davydov 1966, 149–150). Kudrjašov rendszerének alapvető hiányossága, hogy nem számol olyan területekkel, ahova nem vezettek a rusz fejedelmek hadjáratokat, így kimarad a Volga és a Kaukázus vidéke is (Pálóczi Horváth 1994, 38). Fedorov-Davydov mellett Pletneva is támaszkodik Kudrjašov történeti földrajzi rekonstrukciójára, de mindketten kiegészítették a régészeti leletek alapján. Ugyanis a sírleleteik szerint a kunok a Volgától az Al-Dunáig terjedő egész steppei területet benépesítették a 11–13. század folyamán.

Pletneva, aki al-Idrisí nyomán két Kumániát, egy dnyeperi és donyeci központút rekonstruál, úgy véli, hogy nyolc területi csoportot lehet elkülöníteni, és csak a 12. században emelkedik ki az előbb említett két központ. Az általa – az írott források, a temetkezések és a kőszobrok elterjedése alapján – megállapított nyolc csoport részben megegyezik Kudrjašov

²⁵⁴ A *Колобич* és *Колобич* (PSRL II, 632, 641) a muszlim forrásokban is szereplő *Qul-oba/Qol-oba* alakkal összeköthető, és egy tö. *qul* 'rabszolga' és *oba* összetételével magyarázható (Golden 1995–97, 115).

²⁵⁵ A szakszini elnevezést tévesnek véli Pletneva (1975, 295). Szerinte egy 1229. év alatt szereplő információt értett félre Fedorov-Davydov, ahol az áll, hogy a „szaksziniak és polovecek” a volgai bolgárokhoz menekültek (PSRL I, 453). Azonban az évkönyv pontosan elkülöníti a szaksziniakat a kunoktól. Az előbbieket a város lakói, akik a kazár Etil maradványain szerveződtek újra. A város lakossága, akárcsak bármelyik hasonló steppei településé, sokszínű volt: kunok, úzok, kazárok és más népekhez tartozók éltek benne (Pletneva 1975, 295). Az azonban kétségtelen, hogy a Volga vidékén éltek kun csoportok, ezt bizonyítják temetkezéseik és a kőszobrok is. Talán ezek ellen vonult 1206-ban a rjazanyi fejedelem és foglalta el sátraikat (PSRL I, 425; Berežkov 1963, 90).

központjaival: 1) A krími kunok csoportja,²⁵⁶ 2) a tengermelléki (lukomori) kunok,²⁵⁷ 3) a Dnyeper menti kunok,²⁵⁸ 4) az Azovi-tenger mellékén élő kunok,²⁵⁹ 5) Donyec-vidék,²⁶⁰ 6) Donyec alsó folyásának vidéke és a Don vidéke,²⁶¹ 7) Kaukázus előtere²⁶² és végül 8) a Volga

²⁵⁶ A 12. századból származó kőszobrok mellett kevés írott forrás is utal a krími kunok léteire. Az *Ének Igor hadáról* névtelen szerzője is említi őket: „figyeljen az ismeretlen föld, Volga és a tengerpart, Szula vidéke és Szurozs, s Kerzonézus és te, tmtorokanyi bálvány!” (*Igor-ének...* 10). A krími kunok nomadizálási útvonalának legdélebbi és keletibb pontjai Korszuny/Kherszon és Szurozs/Szudak. Egy ibn Bábínél olvasható történet szerint a kunok és ruszok közösen igyekeztek megvédeni kereskedelmi érdekeltségeiket. 1221-ben szeldzsukokkal érkező hajók érkeztek Szudakba, és a lakosság támogatásával elfoglalták a várost. A kunok a ruszokkal közösen igyekeztek a várost visszaszerezni (Vernadsky 1951, 236). A 13. század közepén a tatár hódítás után Szudak városát még mindig a „kípcsakok városának” (مدينة قفقاق) nevezték (*A tatárjárás...* 59, Richards 2008, 223; Ibn al-Afīr x, 417). A 14. századi Al-Dimaskínál: „Van nekik e tenger [Maeotis] mellett Surdāq nevű városuk, amely után az a tenger a nevét, ők pedig híruket kapták, mert a kereskedők felkeresik őket, hogy a hozzájuk behozott ruhaneműket és egyéb holmikat eladják és tőlük rabnőket, rabszolgákat, hód és- burtās (bőröket) vásároljanak” (Kmoskó 2007, 119). Rubruk szerint: „Kherszöntől a Don torkolatáig hatalmas hegyfokok magasodnak a tenger fölé, és Kherszón és Szudak között negyven kis város van, melynek csaknem mindegyike saját nyelvén beszél, sokan vannak közöttük gótok, akiknek német a nyelvük. E hegyvidék után északi irányban gyönyörű lapályos erdő következik, teli forrásokkal és patakokkal; az erdő után óriási rónára jutni; mely ötnapi járóföldre terjed egész a tartomány északi határáig, ahol is Kazáriát a tenger keletről és nyugatról olyannyira összeszorítja, hogy egy széles árok ér egyik tengertől a másikig. E síkságot a tatárok jövetele előtt a kunok lakták, és kényszerítették az említett városokat és várakat, hogy nekik adózzanak” (Wyngaert 1929, I. 170–171; Györffy 1986, 206).

²⁵⁷ Ezeket a tengermelléki kunokat a források nevezik lukomorinak (*Лукоморьский Половци*) (PSRL II, 675) arra utalva, hogy a Fekete-tenger íve (*лука*) mentén, vagyis öblében nomadizáltak. Más alkalommal korszunyi kunoknak (*Корсунские Половцы*) nevezi a forrás (PSRL II, 556). A lukomori kunokhoz tartozhatott Kobjak (*Igor-ének...* 23), Toglij és Akus (PSRL II, 675). A lukomori csoport a fekete- és az azovi-tengeri partokon és a Dnyeper torkolatánál nomadizálhatott.

²⁵⁸ Az itt élő kunok régészeti nyomai mind a három periódusban megtalálhatók, azaz a 11. század végétől a 13. század elejéig. A terület kőszobrainak egy része 12–13. századi, ez alapján Pletneva úgy véli, hogy ez a csoport a Bonjak és Tugorkan vezette és a második periódusban eltűnt törzsszövetség helyét vette át (Pletneva 1975, 283–287; 1985, 256). A kőszobrok legnagyobb számban a Dnyeper és a Volcsa (Волчья) vidékén található, ahova a Burcsevicsék törzse is lokalizálható (Pletneva 1975, 288; Pritsak 1966–67, 1622)

²⁵⁹ Ez az egyik olyan terület a Donyec középső és alsó folyásának vidéke mellett, ahol a legkorábbi, sztelészerű, sima, figurálisan kevésbé kidolgozott kőszobrok is megtalálhatók (Pletneva 1985, 256; Pletneva 1990, 99).

²⁶⁰ Ezen a területen is megtalálhatók a kőszobrok mindhárom típusához tartozó példányok, tehát a legkorábbtól a 12. század vége és 13. század eleje közé tehető harmadik típusúhoz tartozók (Pletneva 1975, 292; Pletneva 1985, 256). Ide lokalizálható a Grúz Királyságból visszatérő Otrók szállásterülete (Pletneva 1990, 99), és itt lehetett Igor novgorod-szeverszkiji fejedelem menekülésének története (PSRL II, 651) alapján Otrók fiának, a 12. század második felének legjelentősebb kun vezérének is a szállásterülete (Pletneva 1975, 292).

²⁶¹ A Donyec alsó folyásánál és részben a Donnál egy másik csoport kun élt, területüket jól jelzik a kőszobrok.

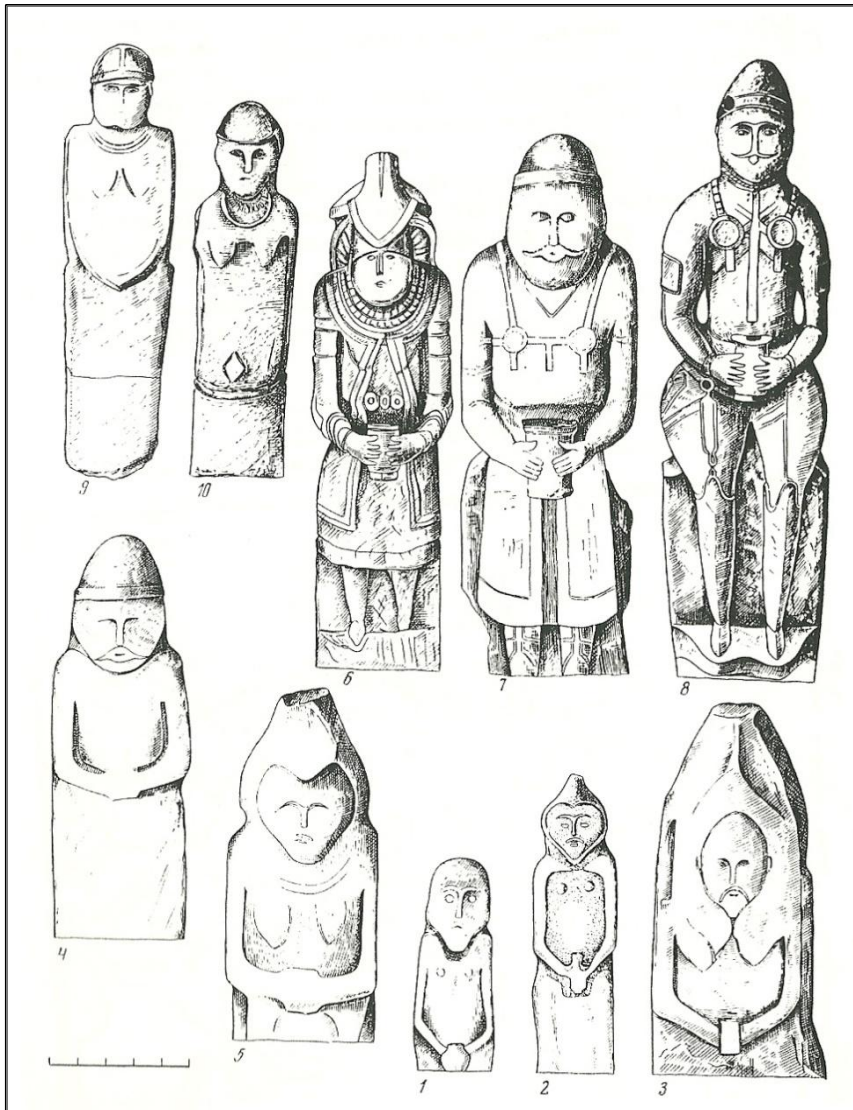
vidéki kunok csoportja.²⁶³ Ez egy minden korábbinál részletesebb történeti földrajzi felosztás, de amint Pálóczi Horváth (1994, 41) felhívja a figyelmet rá, ebben a rendszerben nem szerepelnek sem a legkeletibb uráli, illetve az Uráltól keletre levő csoportok, sem a legnyugatibb dunai kunok, annak ellenére sem, hogy a kunok politikai fennhatósága az Al-Duna vidékéig terjedt már a 11. század végén, a 12. század közepétől pedig már ott is éltek (Pálóczi Horváth 1994, 34, 47). Ennek magyarázata az lehet, hogy az orosz régész a kunokat-kumanokat a polovec-kipcsakokkal ugyan szoros kapcsolatban álló, de másik népcsoportnak tartja (Pletneva 1990, 37–44), a Volgától keletre élő kipcsakokat pedig általában nem érinti műveiben. A kunokról szóló 1990-ben megjelent nagy monográfiájában már tíz központot határoz meg a 12. század első felében, némelyüket összekötve a forrásokban is szereplő nemzetség és törzs neveivel: 1) a Duna menti csoport; 2) a Bug menti csoport; 3) a tengermelléki (lukomori) csoport; 4) a Dnyeper menti csoport (Burcsevics); 5) a Donyec középső folyásától délre élő (Sarukanida) csoport; 6) az előzőtől kissé északabbra, de szintén a Donyec mentén volt egy másik (Otperlujev) törzs; 7) a steppe északi határához közel is van egy csoport (Toksobics); 8) a Don felső folyásától északkeletre levő (Eltukov) törzs;

Ismert, hogy Sarkelban a kunoknak téli szállásuk volt, erre utalnak a 12. századi házak. Sarkel környékén és a Don alsó folyásánál kun temetkezések is voltak. Az évkönyvek két alkalommal említik is ezeket a kunokat; először 1116-ban, mikor a kunok torkokkal és besenyőkkel harcoltak Belaja Vezsánál, legyőzték őket, és a Rusz felé üzték egy részüket (PSRL I, 291), így a doni régió egyedüli urai maradtak, mivel a város rusz lakossága is kénytelen volt elhagyni a Don vidékét 1117-ben. Ekkor, 1117-ben említik másodszer őket (PSRL II, 284). A lakosság által elhagyott Belaja Vezsa, a rusz előretolt helyőrsége a kunok téli szállása lett (Pletneva 1975, 294).

²⁶² A kunok ezen csoportjáról, mivel a rusz fejedelmek nem vezettek erre a vidékre hadjáratot, az óorosz évkönyvek nem beszélnek. Hogy a Kaukázus északi előterében mégis éltek kunok 12–13. századi régészeti leletek is bizonyítják. A grúz források alapján arra következtethetünk, hogy a 11. század végén jelentek meg a térségben. Vlagyimir Monomah donyeci steppére vezetett hadjáratai következtében a Kaukázus előterébe menekülő kunok száma megnövekedett. Egyes elképzelések szerint a délorosz steppéről menekülő Otrók kunjainak nagy része nem tudott Grúziában nomadizálni, mert ott erre nem volt lehetőség, hanem a Kaukázus északi előterében maradtak (Pletneva 1975, 294).

²⁶³ Területük a Don és a Volga folyók közé tehető. A Volga a kun területek legkeletibb határán folyik. A kőszobrok és a fő vándorlási helyszínei e csoportnak a Don medencéjében, a Hopjor (Хопёр) és a Medvedyica (Медведица) mentén találhatók, de volt ilyen a Volga mentén és a Volga bal partján a középső és alsó folyásánál. Összehasonlítva a nyugatabbi területen levő leletanyaggal az itt feltártakat, a kun lakosság száma alacsony volt a 11–12. század folyamán. Fedorov-Davydov szerint mindössze hét 12. századi kunokhoz köthető sírt tártak fel. A következő, a 13. század második fele és 14. század közötti időszakból viszont 121 temetkezés ismert a Volga alsó folyásának vidéken (Fedorov–Davydov 1966, 152).

9) a Don alsó folyása menti csoport; 10) a Kaukázus előterében élő kunok szállásterülete (Pletneva 1990, 69).

Kun kőszobrok a 11–13. századból (Pletneva 1985, 254)²⁶⁴

Pletnevánál is részletesebb területi csoportosítást állított fel Pritsak (1982). Úgy véli, hogy a Pletneva által megállapított 72 és Fedorov-Davydov 87 szállásterületénél jóval több létezett.

²⁶⁴ A képen látható 1–3. szobor a 11. századra, a 4–5. a 11. század végére, a 6–8. a 12. századra, a 9–10. számú a 13. század első évtizedeire datálható. A kép jól érzékelteti az a fejlődési vonalat, amit a kőszobrok művészei bejártak. Az első csoportba tartozó sztélé formájú, maszkszerű arcbrázolások egyszerűek, a második periódusra tehető szobrok részletesek, szépen kidolgozottak, realisztikusak, majd a 13. században ismét leegyszerűsödnek a kőszobrok (Pletneva 1985, 254). A kun kőszobrok jóval részletesebb tipológiáját a férfi és női szobrok viseletének és területi elterjedésük elemzésével I. Fedorov-Davydov 1966, 166–93; vö. Pálóczi Horváth 1994, 76–95.

Pritsak néhol megkísérli a nomádoknál jellemző téli és nyári szállásterületet (veža/вежа) is meghatározni.²⁶⁵ Ő szintén régészeti és írott források figyelembevételével 12 csoportot különböztet meg. 1) volgai csoport; 2) doni csoport; 3) donyeci csoport, akiknek területéről úgy véli, hogy az volt a kunok politikai és vallás központja;²⁶⁶ 4) Dnyeper bal partján levő csoport, itt öt szállásterületet lokalizál;²⁶⁷ 5) Dnyeper mezei csoport; 6) azovi-tengeri csoport; 7) krími csoport; 8) Dnyeper jobb partján, az Ingul, Ingulec és Bazavluk mentén nomadizáló csoport; 9) kijevei-korszunyi csoport, amely a Sztugna és a Rosz közötti területen élt; 10) a bugi csoport; 11) a tengermelléki (lukomori) csoport;²⁶⁸ 12) dunai csoport²⁶⁹ (Pritsak 1982, 342–368). Talán Pritsak részletes rendszerére is néhol érvényes Pálóczi Horváth (1994, 41) óvatos kritikája, amely szerint a Dnyeper bal partja menti síkság, az Azovi-tenger északi partvidéke, valamint a Krím félsziget földrajzilag összefügg, és maguknak a nomádoknak is érdekük volt, hogy az itt áthaladó útvonalak egy nagyobb egység ellenőrzése alatt álljanak,²⁷⁰ vagyis ezen a területen külön-külön „törzsi egyesülések” (ahogy Pletneva a törzsszövetségeket nevezi) létezése vitatható.

²⁶⁵ A Dnyepertől nyugatra két csoportot különít el, az Itoglit, amelynek téli szállása a Bug középső folyásánál, a nyári pedig a folyó alsó folyásánál volt. Az Uruszobák téli szállását a Dnyeper menti rétságba, a nyárit pedig a Szutyen (Molocsnaja) folyóhoz helyezi. A két bal parti csoport közül a Burcsevics téli szállása a Fekete-erdőben (az Orel középső és felső folyásánál), míg az Ulasevicseké a Szamara menti Kék-erdőben (*Голоубого леса*) volt (Pritsak 1966–67, 1615–1623).

²⁶⁶ Épp ezért a rusz fejedelmek két hullámban is több hadjáratot vezettek erre a területre, először a 12. század elején (1109, 1111, 1116), majd a 12. század második felében (1168, 1184, 1185) (Pritsak 1982, 345).

²⁶⁷ Az egyik a Szula–Pszjol vidékén volt, ahova a 11. század végén, 12. század elején vezettek hadjáratokat. A másik a Horol mentén lehetett, ahova 1184-ben volt egy sikeres rusz hadjárat. Ez utóbbtól keletre a Vorszkla és a Merl között egy harmadik is létezett, ezt a novgorod-szeverszkiji fejedelem több alkalommal is támadta. A negyedik az Orel mentén volt, az ötödik pedig a Szamaránál (a forrásokban Sznyeporod), ide Msztyiszlav Izjaszlavics vezetett 1152-ben és 1170-ben hadjáratot (Pritsak 1982, 353–354).

²⁶⁸ A Fekete-tenger partján a Bug és Dnyeper torkolata közti, valamint a Krím félszigettől északra levő vidéket Lukomorinak (*лука моря > Лукоморье*) nevezik az orosz történeti irodalomban (Pritsak 1982, 365).

²⁶⁹ 1106-ban e kun csoport ellen harcolt Pritsak szerint Jany és Ivanko Zaharics, a kazár (PVL 119, 257; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 203; PSRL II, 257). Róluk beszél Freisingi Ottó (MGH SS, XX, 368), közéjük menekülhetett Ivan Rosztyiszlavics Berladnik, és közülük kerülhettek ki támogatói is (PSRL II, 497), és ők segíthették nagyrészt az Aszen-dinasztiát is (Pritsak 1982, 367).

²⁷⁰ Két fontos kereskedelmi út is áthaladt a kunok délorosz steppei a területén: a Kijevből induló és nagyjából a Dnyeper vonalát követő, a Krím félszigetet a Perekopi-szorosnál elérő szoljanyi (Соляной), a másik Kijevből kelet felé egy nagy ívet rajzoló, a Don torkolatvidékén áthaladó és Tmutorokanyba érő zaloznij út (Залозный) (I. Pletneva 1985, 268).

Az alábbi táblázatban a fentebb már ismertetett négy, a témakörrel foglalkozó kutatók csoportjaival kapcsolatos álláspontját foglalom össze. Könnyen észrevehető az átfedések, és az is, hogy a régészeti eredményeknek köszönhetően, amelyekre Pritsak és Pletneva is támaszkodtak, sokkal árnyaltabb képet kapunk. Az átfedések magyarázata nem más, mint az, ami a forrásokból is kirajzolódik, vagyis hogy a nagyállattartáshoz nélkülözhetetlen folyóvizek közelében éltek a különböző kun csoportok (vö. Pálóczi Horváth 1996, 22). Emellett az is meghatározó, hogy az írott források csak olyan csoportokat említenek, amelyek a Russzal kapcsolatba álltak. Ugyanakkor csak Rasovskij láttatja csoportosításával – korának régészeti eredményei és az írott források alapján – az egész kipcakok–kanglik–kunok (polovecek) lakta területet.

Rasovskij	Kudrjašov	Pritsak	Pletneva I. ²⁷¹	Pletneva II.
közép-ázsiai csoport				
Volga–Jajik csoport		volgai csoport		volgai csoport
				szakszini csoport (?)
			kaukázusi csoport	kaukázusi csoport
donyeci és doni csoport	doni kunok	doni csoport	a Don felső folyásától ÉK-re levő Eltukove	a Don alsó folyásánál levő csoport
			a Don alsó folyásánál levő csoport	
	donyeci kunok	donyeci csoport	donyeci csoport (Sarukanidák)	donyeci csoport
donyeci csoport (Otperljuevek)				
Donyec felső folyásánál levő Tokszobicsok				
Dnyeper bal oldali		Dnyeper bal parti csoport	Dnyeper menti csoport (Bucsevic)	dnyeperi csoport
		Dnyeper mezei csoport		
Szutyeny menti (Azovi-tenger melléki) kunok	Azovi-tengeri csoport			
Dnyeper menti kunok	Dnyeper jobb parti csoport			
	kijevi-korszunyi csoport			
		krími csoport		krími csoport
		bugi csoport		bugi csoport
tengermelléki csoport	tengermelléki (lukomori) és dunai kunok	tengermelléki (lukomori) csoport	tengermelléki (lukomori) csoport	lukomori (tengermelléki) csoport
dunai csoport		dunai csoport	dunai csoport	dunai csoport

6. táblázat: A kunok területi elhelyezkedése

²⁷¹ A Pletneva I-ben szereplő csoportok, illetve területeik meghatározása a Vlagyimir Monomah hadjáratai utáni időszakra, azaz a 12. század második feléig érvényes (Pletneva 1990, 68). A Pletneva II. a kun törzsek 12. század második felében és a 13. század elején való elhelyezkedését tükrözi (Pletneva 1990, 149). L. a IV–V. mellékletet.

A kunok és a Rusz a 12. század második felétől a mongol hódításig

Az 1160-as években a megerősödött kunok délorosz steppei történetében új fejezet kezdődött. A változás egyik legfontosabb jellemzője, hogy újból vannak a Rusz ellen vezetett önálló hadjáratok. Ez arra utal, hogy a 11–12. század fordulóján elszenvedett vereségek után a rusz fejedelmek harcaiban való részvételük következtében megerősödtek. Másrészt erre a harmadik időszakra, ami az 1160-as évek és a mongol támadás közé tehető, végbement egy olyan belső fejlődés is, melynek eredményeképpen a 12. század utolsó felében a kunok között a hatalom központosítás jelei mutatkoznak. Ennek előfeltétele volt a viszonylag stabil szövetségi rendszer vagy szövetségi rendszerek kialakulása. Ezek általában olyankor jöttek létre a steppén, mikor veszély fenyegette az adott területen élőket, vagy ha nagyobb hadjáratokat vezettek szomszédaik ellen. A kunok közötti hatalmi koncentrációra való törekvés mellett ennek az időszaknak a jellemzője a Rusz és a kun történelem konvergenciája, amit a két hatalom közötti kapcsolatok sokszínűsége (támadások, szövetségek, békék és házasságok) jellemez (Pletneva 1975, 282).

Az előző korszak eseményei az 1161-ben történelemmel zárultak, amit részben az is indokol, hogy ezen év után a vad kunok csaknem egy évtizedre eltűnnek forrásokból. Ennek magyarázata talán az lehet, hogy az a két fejedelem, akik leggyakrabban fordultak támogatásukért, vagyis Jurij Dolgorukij és Izjaszlav Davidovics meghalt. Jurij Dolgorukij fia és utóda, Andrej Bogoljubszkij a Vlagyimiri Fejedelemség élén mint nagyfejedelem (1157–1175) apjától több szempontból is eltérő politikát folytatott. Így például annak ellenére, hogy maga is anyai ágon kun volt (Aepa unokája), hadjáratot vezetett a kunok ellen az 1160. vagy 1162. év folyamán. A hadjárat meglehetősen költséges lehetett, mivel az északkeleti Rusz fejedelmeit vezette mélyen a steppére a Donhoz (Golden 1979/1980, 304; PSRL IX, 222). Kijevben pedig Rosztyiszlav Msztyiszlavics ült (1159–1161, 1161–1167), aki 1162-ben fiának, Ruriknak a steppéről kért feleséget. A nem vad kunok közé tartozó Beluk (*Белук*) lánya lett a későbbi kijevi nagyfejedelem első felesége (PSRL II, 221–222).²⁷² Pletneva (1990, 152) szerint Rurik fia, Rosztyiszlav torcseszki fejedelem (1195–1205), majd kijevi nagyfejedelem (1204–1205) annak ellenére, hogy kitűnő hadvezér volt, és lelkesen vezette több alkalommal is a feketesüvegeseket a lukomori és dunai kunok ellen (1190, 1192, 1193), soha nem támadott a Dnyeper jobb partján élő kunok ellen. Az orosz régész nő azonban nem köti össze Beglukot vagy Begljukot (*Беглюк*) – ez az alak olvasható 1167. év alatt (PSRL II,

²⁷² Ennek a kun vezérnek a neve többször fordul elő kisebb eltérésekkel: Beluk~Begljuk~Biljuk.

532) – a Burcsevics törzssel, noha utalnak erre adatok. 1184-ben a forrásokban egy Izaj (*Билюковича Изаѣ*) nevű kunról olvashatunk, aki a rusz fejedelmek fogságába került. Ő talán Beluk fia volt. Ugyancsak Izaj neve olvasható egy 1193-as békekötésnél testvérének, Oszolukénak nevével együtt, itt mint Burcsevics (*Бурчевича по Ёсолоука и по Изаѣ*) szerepelnek (PSRL II, 675). Ezen adatok alapján vontak le Pritsak (1967–68, 1619–1621) azt a következtetést, hogy Begljuk vagy Begluk a Burcsevics törzs vezetője volt, róluk pedig mind ő, mind Pletneva (1990, 151) a források alapján egyértelműen azt állapították meg, hogy a Dnyeper bal partján éltek. Tehát Rosztyiszlav Rurikovics anyai rokonai nem a jobb parton éltek. Így valójában nem is a Dnyepertől nyugatra, hanem a folyótól keletre élő kunok ellen nem vezetett hadat.

Néhány évvel később a kunok egy nem meghatározható csoportja az Olgovicsok egymás közti harcaiba avatkozik be. A harcok során Oleg Szvjatoszlavics novgorod-szeverszkiji fejedelem 1166-ban lekasabolta egy Bonjak nevű vezér kunjait (PSRL II, 527; Berežkov 1963, 158). Az Olgovicsok belharca lehet részben a magyarázata azon ritka támadások egyikének is, amire ugyancsak 1166-ban került sor, bár az évkönyv a 6675. (1167) év alatt számol be az esetről. Ekkor a kunok az egyik legfontosabb kereskedelmi utat, a szoljanyit fenyegethették, ami a lukomori kunok területét is érintette. Erre utal a forrás is, amely szerint a kijevi nagyfejedelem, Rosztyiszlav a Bizánci Birodalomból érkező kereskedők védelmére a Dnyeper menti zúgókhöz küldött csapatokat (PSRL II, 526). A kunok ritkán támadták meg a területeiken áthaladó utakat. A Kijev és a Krím kikötővárosait összekötő szoljanyi és zalozniji utak mellett volt még egy nagyon fontos kereskedelmi út, ami a kunok steppei területeit érintette. Ez pedig a Közép-Ázsiából indult, és a Kaszpi-tenger északi partvidéke érintésével Szudakon keresztül Bizáncba vezetett (Martin 2007², 72). Nincs forrásos adat, amely szerint az ott zajló kereskedelmet akadályozták volna. Az előbb említett mellett még egy esetről van tudomásunk, de mivel feltehetően megadóztatták a kereskedőket, ezért a békés kereskedelemben voltak érdekeltek. A kunok ebben az évben egyébként is nagyon aktívak voltak, az évkönyv a Bonjakkal való összecsapás után meséli el, hogy kunok fogták el és mérszárolták le Svarnt és druzsináját (katonai kíséretét) Perejaszlavl alatt (PSRL II, 527). A kunok portyái tovább folytatódhattak, ez lehet a magyarázata annak, hogy 1167-ben két Olgovics fejedelem, Oleg Szvjatoszlavics és Jaroszlav Vszevolodovics hadat vezetett a nomádok ellen. Oleg Kozin szállása ellen támadt, az ő feleségét, gyermekeit, aranyát és ezüstjét vette el (*вежѣ Козины и жену и дѣти и злато и сребро*), míg Jaroszlav Vszevolodovics a korábban említett Begljuk szállását (*Беглюковы вежѣ*) fosztotta ki (PSRL

II, 532; Berežkov 1963, 178). Ez azonban nem jelentette azt, hogy a két kun vezér elveszítette volna hatalmát. Begljuk fiáról később is van tudomásunk (PSRL II, 675), Kozin pedig azonos lehet Kozla Szotanoviccsal, aki 1180-ban esett el Koncsak testvérével és másokkal együtt (PSRL II, 623). Noha a forrásban nincs konkrét adat a kunok támadásainak irányára, abból, hogy az Olgovicsok feltűnően sokszor csaptak össze velük, arra következtethetünk, hogy leginkább a területükön, tehát a csernyigovi részeken portyáztak, kivéve azt, mikor a kereskedelmi utat veszélyeztették. A Dnyeper kijevi (rusz) oldalán csaknem egy évtizedig szüneteltek a kunok támadásai, legalábbis a forrásokban nem említenek ilyeneket, ezzel szemben a bal parton, vagyis a perejaszlavli és csernyigovi részeken megszorodtak, és az 1180-as években elérték tetőpontjukat.

1167 elején meghal Rosztyiszlav Msztyiszlavics a kijevi nagyfejedelem. A kijevi trónt kitűnő hadvezéri képességekkel rendelkező unokaöccse, Msztyiszlav Izjaszlavics (1167–1169) szerezte meg. Az Ipatyjev-évkönyv szerint 1170-ben (valójában 1168-ban – Berežkov 1963, 180)²⁷³ a kijevi nagyfejedelem beszédet intéz fejedelmi rokonaihoz, és egy nagy kunellenes hadjáratra buzdítja őket a kereskedelmi utak védelmében (PSRL II, 538).²⁷⁴ Ez egyértelműen arra utal, hogy a kunok portyái már komoly gondokat okoztak. A nagyfejedelem célja nemcsak a kereskedelmi utak védelme volt, hanem keresztény foglyok kiszabadítása is. Népszerűtlensége ellenére fejedelmek válaszoltak a hívására (Dimnik 2006, 108), és nagy sereget gyűjtöttek össze, a forrás 14 fejedelem hadairól és másokról tesz említést. 1168. március 2-án, szombaton indultak Kijevből, és március 31-én, húsvét napján már haza is tértek (PSRL II, 540; Berežkov 1963, 180). Az évkönyv nem számol be arról, milyen útvonalon haladt a sereg, de mivel leginkább a bal parti fejedelmek voltak érintettek a hadjáratban, arra következtethetünk, hogy a Szulán kelhettek át a steppére. A hadjárat tizedik napján, azaz március 11-én elértek egy Ugla (ma Orel, Орель) és Sznoporod (ma Szamara, Самара) között levő szállásterületet, ahonnan a kun harcosok – értesülve a rusz sereg érkezéséről – elmenekültek, hátrahagyva feleségeiket, gyerekeiket és javaikat. Ezeket a rusz fejedelmek Jaroszlav Vszevolodovics fejedelem csapatainak őrizetében hagyták, és tovább vonultak a Fekete-erdőhöz (*в Черного лѣса*), itt az összecsapás során a kunok egy része kitört

²⁷³ A moszkvai szvod 1168-ra (PSRL XV, 75–78), a Novgorodi első évkönyv pedig 1167-re teszi a hadjáratot (NPL 32–33).

²⁷⁴ „а оуже оу на^е и Гречьскіи путь изъѡтимають и Солоньи и Залозньи” (PSRL II, 538).

a szorításból, és a Voszkol folyóhoz futott (PSRL II, 538–540).²⁷⁵ A Fekete-erdő, ahol a kunok vereséget szenvedtek, egyes feltételezések szerint az Orel középső és felső folyásának vidékén lehetett, ahol a nem-vad kun Burcsevicsek menedéke volt (Pritsak 1966–67, 1620–1623). Más vélemény szerint az Oszkol említése segít a Fekete-erdő meghatározásában, vagyis az Oszkol torkolatánál, a Donyec jobb partján levő erdőségről van szó, ami azonban már egy másik kun, a „doni” csoport területe volt (Pletneva 1990, 154). Lényegében mindkét vélemény szerint nagyjából ugyanarra a vidékre tehető a Fekete-erdő. Ez volt az első igazi nagy rusz hadjárat a kunok ellen, mióta Msztyiszlav Izjaszlavics nagyapja, Msztyiszlav Vlagyimirovics „a Don, a Volga és a Jajik mögé űzte a kunokat” (PSRL II, 303; PSRL XXV, 31). A Dnyeper menti kunok ezek után önállóan többé nem vezettek hadjáratot a Rusz ellen, de részt vettek más kun csoportok vezette portyákban, mint ahogy a rusz fejedelmek egymás közti harcaiban is (Pletneva 1990, 155).

A kijevi nagyfejedelmet nem erősítette meg trónján ez a sikeres hadjárat, rokonai megbuktatták (Dimnik 2006, 108), pedig Msztyiszlav vezetésével hosszú idő után ekkor fogtak össze sikeresen a kunok ellen. 1169-ben Andrej Bogoljubszkij fia, Msztyiszlav elfoglalta Kijevet, és nagybátyját (Jurij Dolgorukij fiát, Aepa unokáját), Gleb Jurevicset (1169–1171) állította az élére.

A források szerint – a Lavrentyjev-évkönyvben a 6677. (1169–1170) év, míg az Ipatyjev-évkönyvben a 6680. (1172–1173) év alatt olvasható – alighogy új nagyfejedelem került Kijev élére, máris megjelentek a kunok: „Gleb Jurevics az első nyáron, ahogy elfoglalta apja és nagyapja nagyfejedelmi trónját (*cmoл*) Kijevben, polovecek sokasága jött két csoportban. Az egyik Perejaszlavl felé ment, és megállt Peszocsennél, a többiek a Dnyeper másik oldalán Kijev felé, és megálltak Korszunynál, és mindketten üzenet küldtek Glebhez: »Isten és Andrej fejedelem atyád és nagyapád helyére ültetett Kijevbe, és mi rendet szeretnénk teremteni magunk között, ünnepélyesen megesküszünk, te is nekünk, és így nem kell félnünk tőletek és nektek sem tőlünk«” (PSRL I, 357–358; PSRL II, 555; Berežkov 1963, 68, 182). Tehát a Dnyeper mindkét oldalán egy-egy csoport kun jelent meg, hogy „békét” kössön az új kijevi nagyfejedellel. Gleb, miután druzsinájával tanácskozott, úgy döntött, hogy előbb a Dnyeper bal partján levő Perejaszlavlba megy, mert annak fejedelme, a 12 éves fia, Vlagyimir még nem tudott tárgyalni. Tehát az évkönyv szerint Gleb a perejaszlavli

²⁷⁵ A hadjáratról beszámol 1167. év alatt a Novgorodi első évkönyv is röviden: „Ugyanazon a télen Msztyiszlav a polovecek ellen ment, és legyőzte őket, és olyan sok zsákmányt hozott a Ruszföldre, amennyit még nem számláltak” (NPL 33, 222; Berežkov 1963, 245).

kunokhoz ment tanácskozni (*иде Глѣбъ къ Переяславъскымъ Половцемъ на снемь*), és a többieknek, a rusz kunoknak (*къ другимъ Половцемъ к Руськимъ*) üzenetet küldött: „várjatok engem itt, elmegyek Perejaszlavlba, amint békét kötöttem azokkal a polovecekkel, jövök és veletek is békét kötök” (PSRL II, 555; vö. PSRL I, 358). Azonban mialatt Gleb a perejaszlavlai kunokkal egyezkedett, addig a jobb parton a Kijev felé közeledő kunok – akik most már a korszunyi jelzőt viselik (*Кърьсуньские Половцы*) – a Roszhoz vonultak, és portyázni kezdtek. Gleb testvérét, Mihalkót küldte ellenük száz perejaszlavlival és 1500 berendivel. A berendik kikémlelték a kunok útját, így Mihalkó serege előbb egy 300 fős előhaddal csapott össze, akik talán a törzs felderítői lehetettek, majd egy olyan csapat kunnal, akik a foglyokat kísérték, végül pedig a 7000 fős (köztük talán gyerekek és asszonyok) kun sereget győzte le, de vezetőjük elmenekült (PSRL II, 557; Radz. 310–313). Egyik forrásból sem tudjuk meg, ki vezette azokat a perejaszlavlai kunokat, akikkel Gleb megegyezett, viszont a korszunyi kunok vezetőjének neve, Togli (*Тогли*) szerepel a Lavrentyjev- és az Ipatyjev-évkönyvben is (PSRL I, 361; PSRL II, 559; Radz. 313). A Togli különböző változataival a későbbiekben még találkozunk, így 1184-ben Tovlija (*Товлыѣ*) (PSRL II, 632), illetve Toglija (*Толгыѣ*) (PSRL I, 396), 1190-ben Itogli (*Итоглы*) és Itogdi (*Итогды*) (PSRL II, 668; 672), majd 1193-ban, Itogli (*Итоглы*) (PSRL II, 675) alakban. Pritsak (1967, 1617) úgy véli, hogy ez valójában egy törzsnév (**it-ogli* ’kutyakölyök’),²⁷⁶ amelynek a forrásokban szereplő eltérő alakjai talán a kunok által beszélt nyelv különböző nyelvjárásainak lehetnek a nyomai. Véleményem szerint azonban akár a nem kortárs másolók, szerkesztők hibái is lehetnek.

Ugyanakkor Glebnek kun támogatói is voltak. Míg 1170 februárjában a Perejaszlavlban levő fiát látogatta meg, Msztyiszlav Izjaszlavics ismét megszerezte Kijevet. Glebet a Msztyiszlavval szembeni harcok során a vad kunok Koncsak nemzetsége (*Половци дичии Концакъ с родомъ своимъ*)²⁷⁷ és a berendik Baszti nemzetsége (*Берендичи Бастѣва чадъ*) támogatta (PSRL II, 548; Berežkov 1963, 182). A vad kunok 1161 után most jelennek meg ismét a forrásokban, Koncsak, akit pedig még sok alkalommal fogok említeni, ezen események során tűnik fel először.

²⁷⁶ L. az arab forrásokban is szereplő اوغلي [’wǧlī], amit ’ت’اوغلي [’t’wǧlī], azaz *It-ogli*-nak ’kutyakölyök’ javítanak. A nemzetség totemjére utalhat, és az It-oba nemzetség vezetőjére vonatkozhat (Golden 1995–97, 113.)

²⁷⁷ A forrásban szereplő orosz *pod* szónak van ’nemzetség, nem’, de ’férfiági rokonság’ jelentése is (Ágoston 2004, 137).

1170–1171 telén, mikor Gleb már nagyon beteg volt (1171. január 20-án meg is halt), újabb kun támadás érte a Kijevi Fejedelemséget, a nomádok falvakat pusztítottak, embereket és állatokat hurcoltak el. A beteg fejedelem a testvéreit, Vszevolodot valamint a korábban már említett Mihalkót küldte ellenük, akik a berendikkel és a torkokkal a Bugig üzték a kunokat (PSRL I, 362–363; PSRL II, 562; PSRL XXV, 82; PSRL VII, 87; Radz. 315; Berežkov 1963, 76–77).²⁷⁸ Pritsak (1967, 1616) ezt a kunok elleni utóbbi hadjáratot összemossa azzal, amit Gleb uralkodásának első évében vezetett Mihalkó az Itogli vezette lukomori kunok ellen, tehát az 1169-es és az 1170–1171 telén zajló hadjáratot egynek tekinti. Úgy vélem azonban, bár valóban zavarosak az 1169. és 1170. év eseményeinek leírásai a különböző évkönyvekben, mégis két külön hadjáratról van szó. Ezt bizonyítja az, hogy az egyik hadjárat a források szerint Gleb uralkodásának „első nyarán”, míg a második azon a télen volt, mikor Gleb megbetegedett (*Глѣбу князю Къієвьскому в то время болну сущю*) (PSRL I, 363; PSRL XXV, 82; PSRL VII, 87), valamint az, hogy a kunok elleni első, nyári hadjáratnak csak Mihalkó volt a vezetője, míg a másodikban már Vszevolod is jelen volt.

Gleb halála (1171. január) után alig hat hónappal a kunok ismét a Rosz folyó vidékén portyáztak (PSRL II, 568).²⁷⁹ A forrás alapján ugyanekkor az Olgovicsok területét is támadás érte, mert Igor Szvjatoszlavics²⁸⁰ (az Igor-ének hőse) Szent Péter napján – ami valójában Szent Péter és Pál napja (június 29.) lehet – hadba indult ellenük. Miután átkelt a Vorszklán, arról értesítették, hogy Kobjak és Koncsak Perejaszlavl körül portyáznak, így ismét átkelt a folyón Ltavánál, és a nomádok ellen vonult. A kunok Perejaszlavlot nem foglalták el, de Szerebjanovo (Срібне, Csernyigovi terület, Ukrajna) és Barucsza (Баришівка, Kijevi terület) környékét kifosztották. Az összecsapás során, amely Illés próféta napján (július 20.) volt, Igor druzsinája sokakat megölt a támadók közül, másokat pedig fogságba ejtett (PSRL II, 568–569; Berežkov 1963, 189). A hadjárat érdekességei közül az egyik az, hogy ez az első alkalom, amikor Koncsak és donyeci kunjai önálló hadjáratot vezettek a Rusz ellen. Ennek érdekében Koncsak szövetségre lépett a lukomori kunok vezetőjével, Kobjakkal (Pletneva

²⁷⁸ Az, hogy a Bugig üzték a kunokat, csak a két későbbi forrásban, az 1479-es moszkvai szvodban és a 16. századi Voszkreszenszki évkönyvben olvasható (PSRL XXV, 82; PSRL VII, 87).

²⁷⁹ Az Ipatyjev-évkönyvben a 6682. (1174) év alatt található a történet, azonban Berežkov felhívja figyelmet arra, hogy ezen év alatt több év eseményei olvashatók, a kunok támadása pedig 1171-re tehető (Berežkov 1963, 188–189).

²⁸⁰ Igor Szvjatoszlavics annak a Szvjatoszlav Olgovicsnak volt a fia, aki 1107-ben az egyik Aepa lányát vette feleségül. Igor anyja azonban nem ő, hanem Szvjatoszlav Olgovics második felesége volt, akit 1136-ban vett el Novgorodban (NPL 24).

1990, 157). A második figyelemre méltó momentum, hogy az Igor-ének két hőse, Igor Szvjatoszlavics és Koncsak ekkor csaptak össze először. További érdekességekre Dimnik hívja fel a figyelmet. Az évkönyvben olvasható két kun hadjáratra vonatkozó információk két szerzőre utalnak: az első rövid bejegyzés kijevi forrásra, míg a hosszabb, a novgorod-szeverszkiji fejedelem, Igor sikeres hadjáratát ecsetelő a fejedelemhez tartozó szerzőre mehet vissza. Ugyanakkor szokatlan, hogy a kunok nem igyekeztek békét kötni az új kijevi nagyfejedelemmel, Roman Rosztyiszlaviccsal (1171–1173, 1174–1176), helyette inkább a Dnyeper mindkét oldalán portyáztak (Dimnik 2003, 124). Úgy vélem, ennek az is lehet a magyarázata, hogy két külön kun támadás volt. Az egyik a Kijevi Fejedelemség határvidékét, a Rosz folyó környékét érintette, amiről nincs további információnk. A másik pedig a Dnyepertől keletre levő, Perejaszlavl közeli területeket sújtotta, és a forrás alapján a lukomori kunok vezetője, Kobjak, valamint a donyeci kunok élén álló Koncsak közösen vezetett seregei támadtak.

A Kunföld Koncsak idejében

Mivel a következő néhány év meghatározó kun vezetője Koncsak²⁸¹ lesz, előbb röviden összefoglalom, mit is lehet a forrásokból tudni róla. Korábban, a kunok délorosz steppei történetének első korszakát bemutatva már szó esett nagyapjáról, Sarukanról, majd apjáról, Otkról is, aki egy rövid ideig beköltözött a Grúz Királyságba, de később, talán valamikor az 1120-as évek végén, testvére, Szircsan hívására visszatért a Donyec jobb oldali mellékfolyóinál levő szállásterületére. A forrásokból nem tudni sem azt, hogy mikor született Koncsak, sem azt, hogy mikor halt meg. Mivel először 1170-ben jelent meg, és már a következő alkalommal, alig egy évvel később, olyan vezetőként szerepel, mint aki egy másik nagyobb kun csoporttal lépett szövetségre, arra következtethetünk, hogy ekkoriban meglelt férfi volt. Tehát valamikor az 1140-es években született. Utoljára 1203-ban említik a források (NPL 45). A családjával kapcsolatosan, mint korábban említettem (l. a 177. l.-et), a forrásokból egy lánytestvéréről Guaranduhtról (IV. Dávid grúz uralkodó második felesége), és egy Eltut nevű testvéréről tudunk, aki 1181-ben a rusz fejedelmekkel folytatott harcokban elesett, ugyanakkor, mikor Koncsak két fia (Totur és Bjakob) is fogságba került (PSRL II, 623). A források említést tesznek Koncsak lányáról, akit Igor Szvjatoszlavics tizenéves fia

²⁸¹ Nevének etimológiája 'harisnya, gatyá (nadrág)'. L. Grønbech 1942, 151. Baskakov (1984, 68) szerint 'páncél lábszárvédő'.

vett feleségül, valamint egy másik fiát is név szerint ismerjük, Jurij Koncsakovicsot, aki a mongolokkal való harcok során esett el 1223-ban (PSRL II, 740; NPL 62), valamint egy lányunokáját, Jurij Koncsakovics lányát, aki 1205-ben II. Jaroszlav Vszevolodovicsnak lett a felesége (PSRL I 426; Berežkov 1963, 88).²⁸²

Koncsak első megjelenésekor azt is megtudjuk, hogy a vad kunok közé tartozik (PSRL II, 548), később nem beszélnek erről a források. Azonban az Olgovicsok és a vad kunok közötti korábbi szövetségek is azt támogatják, hogy leginkább ezzel a csoporttal tartották a kapcsolatot az említett rusz fejedelmek. Koncsak a 12. század utolsó évtizedeinek és a 13. század első éveinek hasonló jelentőségű kun vezetője, mint a 11–12. század fordulóján Bonjak. Az évkönyvekben olvasható jelzői is Bonjakéihoz hasonlítanak: „átkozott, istentelen és gyalázatos” (*ожаньнъи и безбожнъи и треклатъи Кончакъ*) (PSRL II, 634). Az *Ének Igor hadáról* névtelen költője „pogány rabnak” (*Кончака, поганого кощя*) nevezi.²⁸³ Ugyanakkor elismerő vélemény is olvasható Koncsakról az egyik évkönyvben, mikor annak szerkesztője Otrók visszaköltözéséről számol be, és megemlíti fiát, Koncsakot is, aki úgy kel át a Szulán, hogy egy üstöt visz a vállán (PSRL II, 716).²⁸⁴ Pletneva (1990, 168) szerint ezek olyan dicsérő szavak, amelyek hősré utalnak.

A források alapján arra következtethetünk, hogy az 1170-es évek elejére nemcsak saját nemzetségén vagy törzsén belül rendelkezett megfelelő hatalommal, de már olyan tekintélye volt, hogy más, nagy múltú kun csoport vezetője, Kobjak is szívesen lép vele szövetségre. Van olyan nézet, amely szerint Koncsak felemelkedése tulajdonképpen egy korábban nem létező, nagyhatalmú szövetség steppei felemelkedésére mutat, és ehhez a doni-donyeci szövetséghez hasonló nem létezett a kunok területén (Pletneva 1990, 157). Az kétségtelen, hogy a korszak egyik legsikeresebb kun vezére lehetett annak ellenére is, hogy néha vereséget szenvedett a Rusz fejedelmeitől. Mindez részben elődeinek, részben pedig saját magának köszönhető, ugyanis mindannyian sikeresen törzsük előnyeire tudták fordítani a Rusz belharcait. Vagyis abban az időszakban, mikor a lukomori kunok szinte állandó célpontjai

²⁸² Erre a házasságra később még visszatérek.

²⁸³ „Lőj csak, uram, Koncsakba, ebbe a pogány rabba” (*Ének Igor... 32*). „Стрѣляй, господине, Кончака, поганого кощя” (*Slovo o...*). Azonban a *кощей* más jelentésben is ismert, és itt talán inkább a ’zsugori/fősvény vénember’ értelemben olvasható. A halhatatlan Koscsaj (*’Кощей бессмертный*) az orosz népköltészetben ’sovány gonosz vénember, akinek kincsei vannak, és aki ismeri a hosszú élet titkát’ (Baskakov 1976, 228–229).

²⁸⁴ A gazdag kun sírok jellegzetes tárgya a fémbogrács vagy üst (Pálóczi Horváth 1994, 62). Az üst, amit a vállán visz Koncsak, talán arra utal, hogy el tudja látni népét a Szulán átlépve és portyákat vezetve a rusz fejedelemségek ellen (Pletneva 1990, 130).

voltak a rusz seregek támadásainak, a doni-donyeci kunok részt vettek a rusz fejedelmek egymás közti harcaiban, területüket viszont nem érte támadás. Így a portyákból gazdagodó és a békében növekedő Koncsak vezette csoport gazdasági és katonai szempontból egyaránt megerősödve jelent meg a forrásokban.

Mások szerint azonban a Koncsak vezette vad kun csoportosuláshoz hasonlóan erős szövetség volt a lukomori Kobjak vezette is (Golden 1979–1980, 309). Ennek az elméletnek lehet a magyarázata a nomádok között jól ismert kétszárnyú politikai rendszer, ahogy Pritsak (1982, 368–369) feltételezi, ugyanis a források is arra utalnak, hogy a Kobjak vezette nem-vad kunok méltó szövetségesei voltak Koncsak nomádjainak. Talán Koncsaknál korábbi halála miatt nem említik olyan gyakran nevét a források, mint szövetségését, de hogy fontos volt az általa vezetett csoportosulás, azt kettőjük szövetsége is igazolja, valamint az, hogy később, 1203-ban Koncsak és Kobjak fia, Danyiil együtt támogatták a Kijevet elfoglaló Rurik Rosztyiszlavicsot (NPL 45, 240).²⁸⁵ Még később, 1223-ban a „polovecek közül a legnagyobb” (PSRL II, 740), azaz Jurij Koncsakoviccsal együtt esett el Danyiil Kobjakovics (NPL 62). Vagyis a mongolok ellen vezetett harc három kun vezére közül az egyik Koncsak, a másik Kobjak fia volt, a harmadik pedig a forrásokban a 13. század elején megjelenő Kotjan (Kötöny).²⁸⁶ Később a két csoportosulás közül mégiscsak a Koncsaké lehetett sikeresebb, ezzel vívhatta ki magának Jurij Koncsakovics az említett címet.²⁸⁷

Visszatérve a kunokra, a források 1176 májusában a Rosz folyó menti városok (berendi települések és Rasztovec) elleni támadásaikról számolnak be. A kijevi nagyfejedelem, Roman Rosztyiszlavics rokonait küldte a kunok ellen, azonban az egymással vitatkozó fejedelmek vereséget szenvedtek (PSRL II, 603; Berežkov 1963, 194). A vereség utáni számonkérés elmaradása miatt – Roman nem akarta megbüntetni testvérét – Kijevet az Olgovics-ági Szvjatoszlav Vszevolodovics szerezte meg Illés próféta napján (július 20-án). A Rosztyiszlavicsok azonban sereget gyűjtöttek, ezért Szvjatoszlav a kunokhoz fordult, de nem várta meg érkezésüket, hanem elmenekült Csernyigovba, így mikor azok megérkeztek, és

²⁸⁵ Kijev 1203-as elfoglalása során azonban nem feltétlen a két kun vezér szövetségéről van szó. Nem lehet kizárni annak lehetőségét sem, hogy Danyiil Kobjakovics Rurik, míg Koncsak az Olgovicsok hívására vett részt a harcokban.

²⁸⁶ Továbbiakban a magyar használatban elterjedt Kötöny alakot fogom használni.

²⁸⁷ A kun vezérek közötti rangsor az 1220-as években a következőképpen rekonstruálható: az első helyen Jurij Koncsakovics és Danyiil Kobjakovics, haláluk után Basztij áll, a második vagy harmadik helyen Kotjan, a negyedik helyen pedig az esztergomi érsek kezéből a kereszténységet felvevő Borc állt (Polgár 1999, 100). 1223 és 1241 közötti kun vezérek közötti hierarchiára l. Kovács 2005a, 259.

értesültek arról, hogy szövetségesük elmenekült, Torcseszki ellen fordultak, ahonnan sok foglyot hurcoltak el. Az évkönyv szerzője szerint a kunok beavatkozása miatt mondtak le a Rosztyiszlavicsok Kijevről, tudniillik meg akarták óvni Kijevet a pusztítástól (PSRL II, 603–605). Így végül az Olgovicsok a kunoknak köszönhetően szerezték meg Kijevet.

Legközelebb 1179 augusztusában olvashatunk a Koncsak vezette kunok támadásáról (PSRL II, 612–613). A kunokra használt, már jól ismert negatív jelzők egész sora olvasható a Perejaszlavl ellen támadó Koncsak és kunjai neve előtt: „istentelen Izmaelita”, „átkozott Agarénus”, „becstelen”, „pokolfajzat”, „sátáni természetű”. Az éppen aratás idején támadó Koncsak és kunjai nagy zsákmányhoz jutottak. Eközben a kijevi nagyfejedelem, Szvjatoszlav Vszevolodovics (1176–1180, 1181–1194), akit a Rosztyiszlavicsok is elkísértek, Trepoljénál (Трипілля, Kijevi terület, 40 km-re délre Kijevtől) várták a nomádokat, hogy békét kössenek. Mikor a fejedelmek hírére vették a kunok portyájának, a Dnyeper bal oldali mellékfolyójához, a Szulához vonultak, és ott várták a Perejaszlavl környékéről a steppére visszatérő kunokat. Koncsak azonban irányt változtatott, és máshol tért haza serege a zsákmánnyal (PSRL II, 613). A történet érdekessége, hogy 1176, azaz Szvjatoszlav trónra kerülése után most először támadtak kunok rusz terület ellen. Ez arra utal, hogy vagy 1176-ban kötöttek egy három évre szóló békét, vagy évente megújították azt, és éppen egy ilyen megújítás miatt vonultak a fejedelmek Trepolhoz. A kunok azonban nem jelentek meg a békét kötni, hanem támadtak. Ez is Koncsak hatalmának és erejének növekedésére utal.

Az Olgovicsok közül 1180-ban meghalt a novgorod-szeverszkiji fejedelem, Oleg Szvjatoszlavics, helyét a korábban Putyivlt birtokló testvére, Igor vette át (Dimnik 2003, 141). Ugyanebben az évben kiújult a fejedelmek közötti harc, és a kijevi nagyfejedelem Szvjatoszlav fia, Gleb egy harc során fogságba esett. Szvjatoszlav úgy gondolta, hogy a Rosztyiszlavicsok is érintettek ebben, ezért ellenük fordult. A harcokban Rurik Rosztyiszlavics szerezte meg Kijevet. Szvjatoszlav, aki Csernyigovba vonult vissza, 1181 elejére összehívta testvéreit és a kunokat, hogy fiát, Glebet szabadítsák ki (Dimnik 2003, 144–147). A kunok el is kísérték a fejedelmet, noha nem volt jellemző, hogy ennyire északra vezetnek portyát. Ekkor ugyanis Szvjatoszlav serege a Tverca (Тверца, a Volga bal oldali mellékfolyója) torkolatához vonult, majd felégette a Volga-vidéket, később azonban a szuzdaliaktól vereséget szenvedett (PSRL II, 618–620; NPL 36; Berežkov 1963, 200).²⁸⁸ Szvjatoszlav és Igor további hadjárataiban is részt vettek a kunok, így Druck (Друцк, Vicebszki vagy Vityebszki terület, Fehéroroszország) megszerzésében is támogatták (PSRL

²⁸⁸ A kunok részvételéről csak az Ipatyjev-évkönyv tudósít (PSRL II, 618–620)

II, 620). Innen délre, Kijev ellen fordult Szvjatoszlav serege. Időközben Igor is elindult a maga kunjaival, akik élén Koncsak és Kobjak állt. Rurik Visgorodnál várta ellenfeleit, majd Belgorodhoz üzte őket (PSRL II, 620–621). Ennek ellenére Szvjatoszlav megszerezte Kijevet. A kunok ekkor azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy hadd kíséresse el őket Igor Dolobszkhoz.²⁸⁹ Mikor Rurik megtudta, hogy Igor és a kunok a Dnyeper bal partján vannak, sereget küldött ellenük, ami nagy győzelmet aratott a Csertorie (Черторые) nevű kis folyónál. Koncsak és Igor ugyan el tudott menekülni Csernyigovba, de sok kun – köztük Kozla Szotanovics, Eltut (Koncsak testvére) – elesett vagy fogságba került, mint Koncsak két fia (PSRL II, 621–623). Különös, hogy a steppei szállásterületükre hazatérő kunok azt kérik, hogy Igor kísérje el őket. Talán ekkor egyeztek meg Koncsak és Igor gyermekeik későbbi házasságáról, és ez is a kettejük közötti jó kapcsolat egyik bizonyítéka lehet (Dimnik 2003, 150), amint az is, hogy a forrás szerint a vesztes csata helyszínéről együtt menekültek csónakon Rurik emberei elől Csernyigovba.

1183-ban a Volga vidékén említenek kunokat a források. Ebben az évben Vszevolod Jurevics, a vlagyimir–szuzdali nagyfejedelem (1176–1212) a volgai bolgárok ellen vonult hadba: „Éppen a bolgárok Nagy Városát²⁹⁰ akarta megtámadni, mikor hadának őrei egy sereget vettek észre a mezőn, és azt gondolták, hogy bolgár csapat. És öt harcos érkezett ebből a csapatból, és leborulván Vszevolod fejedelem előtt, a következő szavakat intézték hozzá: »Fejedelem, Emjak polovecei hódolnak előtted, jöttünk egy bolgár fejedelemmel, hogy harcoljunk a bolgárok ellen.«” Vszevolod miután megtanácskozta testvéreivel és a druzsinájával az ügyet, szövetségre lépett a kunokkal és a Nagy Város felé indultak (PSRL I, 389; Radz. 338).²⁹¹ A forrás alapján a volgai bolgárokkal szomszédos kunok ajánlhatták fel segítségüket a Vszevolod Jurevicsnak, mivel talán hozzájuk fordult az előzőtt bolgár fejedelem.²⁹²

²⁸⁹ Dolobszk, vagyis Dolobszk-tó vagy Dulebi-tó Kijevvel átellenben a Dnyeper bal partján.

²⁹⁰ A volgai bolgárok birodalmának központja. A forrásban olvasható Velikij gorod (Великий город) Biljarszk (Биляр, tat. Билер, Tatar Köztársaság, Oroszország) azonosítására és korabeli jelentőségére l. Zimonyi 2005a, 359–366.

²⁹¹ Az Ipatyjev-évkönyv 1182., míg a Lavrentyjev-évkönyv 1184. év alatt számol be a hadjáratról (PSRL I, 389; PSRL II, 625; Berežkov 1963, 82).

²⁹² A részlet kapcsán felmerül a kérdés, hogy Emjak (Ємак) neve összeköthető-e a kimek törzsszövetség Īmāk nevű törzsével (Golden 1995–97, 121). Az arab írással lejegyzett népvét lehet *imek*-ként is olvasni, és ezt az alakot összefüggésbe lehet hozni a *kimek*-kel, de a *yimek* is levezethető belőle. Ugyanakkor másolói torzításként egy *y.mek* formát is lehet rekonstruálni. Jelenleg azonban a két népnév, azaz a *kimek* és *yemek* turkológiai szempontból külön kezelendő, és nyelvtörténeti összekapcsolásuk nem szolgáltathat alapot történeti

Alig három évvel Igor és Koncsak közös megmenekülése után, 1184. február 23-án az „istentelen izmaelita” kunok az „átkozott” Koncsakkal és Gleb Tirpijeviccsel Rusz föld ellen támadtak, és Dmitrovig²⁹³ portyáztak. Szvjatoszlav a nászát, Romant küldte ellenük (PSRL II, 628; Berežkov 1963, 201). A csernyigovi Jaroszlav azt tanácsolta, hogy ne üldözzék a kunokat, hanem nyáron vezessenek ellenük hadjáratot. A fejedelmek hazaindultak, hogy megtanácskozzák a javaslatot, végül Szvjatoszlav a fiait és Igort mégis a kunok üldözésére küldte, míg Rurik a perejaszlavli Vlagyimir Glebovics (1169–1187) vezetésével küldött sereget (PSRL II, 628). Igor és Vlagyimir azonban összevitkozottak, ezért Vlagyimir az Olgovicsok területét pusztította, míg Igor végül mégis összecsapott a kunokkal a Hirijánál, a Vorszkla egyik mellékfolyójánál (PSRL II, 629). Tehát annak ellenére, hogy Koncsak és kunjai Igor területeit nem bántották ekkor – talán a korábbi baráti viszony miatt –, Igor korábbi szövetségese ellen fordult, és területén pusztított.

Ugyanazon a nyáron, tehát 1184-ben a kijevi nagyfejedelem belekezdett abba a hadjáratba, amit Csernyigovban székelő testvére, Jaroszlav javasolt.²⁹⁴ Számos fejedelem indult a hadba hívó szóra, de nem volt köztük sem Igor, sem a hadjárat ötletgazdája (PSRL II, 630–631). Feltehetően nem akarták az előző évi támadás miatt védelem nélkül hagyni területeiket, ezért azt kérték a kijevi fejedelemtől, hogy Perejaszlavl felé vonuljon seregével, és ők majd a Szulánál csatlakoznak. Ez talán ugyanaz az útvonal lett volna, amit Igor a Koncsak elleni hirijai hadjáratokor követett. Tehát Igor azt szerette volna elérni, hogy Koncsak szállásterületét is érintse a hadjárat. Szvjatoszlav azonban visszautasította Igor kérését, mert sem az ő, sem pedig Ruriknak a Dnyeper nyugati partján levő területeit nem azok a kunok fenyegették, akiktől Igor tartott. A sereg ekkor a Dnyeper menti kunok ellen akart vonulni, mivel azok okozták Kijevnek és Perejaszlavlnak a legfőbb gondot (Pletneva

következtetések levonására (Göckenjan–Zimonyi 2001, 106). Mások úgy vélik, hogy mikor al-Kásgarí a 11. században megírta művét, már feltehetően nem létezett kimek törzsszövetség, ezért a török szerzőnél ugyan *Yimäk/Yämäk* alak olvasható, de a kimekek egy korábban is létező törzseként kell értelmezni (Senga 1996, 52). Talán ezt bizonyítja az is, hogy al-Kásgarí szerint a Jemek a kipcsakok egy törzse, amely az Irtis folyó vidékén lakik (Dankoff–Kelly 1982–1984, I. 82, 83, 85, 260; II. 161). A vezér neve tehát nyelvészeti és történeti szempontból összeköthető ugyan a törzsével, de kevés a valószínűsége, hogy a Volgától messze keletre élő Jemek törzs tagjai lettek voltak a rusz fejedelem szövetségesei.

²⁹³ Nem lokalizálható pontosan, de talán a csernyigovi és perejaszlavli határon volt (Dimnik 2003, 156).

²⁹⁴ Szvjatoszlavnak, mint kijevi nagyfejedelemnek egyik legfontosabb feladata a Rusz védelme volt a kunok támadásaival szemben (Dimnik 2006, 115).

1975, 283; Pletneva 1990, 157). Ugyanakkor Igor birtokait nem azok a kunok zaklatták, akik a hadjárat célpontjai voltak.²⁹⁵

A kijevi fejedelem, Szvjatoszlav a Dnyeper nyugati partján vezette seregét, majd az Inzsir²⁹⁶ gázlónál átkeltek a másik partra. Mivel a támadás nyáron történt, a kunok nem voltak a szállásukhoz kötve, és valószínűleg kitértek a rusz sereg elől. Erre utalhat legalább is, hogy a Dnyeperen való átkelés után „öt napig keresték őket” (PSRL II, 631).²⁹⁷ A kunok a források alapján nem mérték fel jól a rusz sereg létszámát, és úgy döntöttek, hogy megtámadják azt, azonban 1184. július 30-án vereséget szenvedtek.²⁹⁸ A kellőképpen nem előkészített csata kezdeményezője Kobjak Karlievics volt, aki mellett két fia, Izaj Biljukobics (*Изаї Билюкович*), Tovlij (*Товлий*) a fiával és testvérével, Bokmissal (*Бокмиш*), Oszoluk (*Осолук*), Barak (*Барак*), Tarh (*Тарх*), Danyil (*Данил*), Szdvak Kulobics (*Съдвак Кулобич*), Korjaz Kalotanovics (*Коряз Калотанович*) és Tarszuk (*Тарсоук*) fogságba estek, emellett sokakat megöltek (PSRL II, 632). A foglyok egy részét később kiváltották, és vannak köztük olyanok, akik nevével később is találkozunk, mint Oszoluk és Izaj. Azt sem lehet kizárni, hogy a két

²⁹⁵ A Dnyepertől keletre, valamint a Fekete-tengertől északra élő nomádok Perejaszlavlot és a Kijevhez tartozó Rosz vidékét támadták. Míg a Donyec vidéki csoportok az Olgovicsok területeit támadták (Pletneva 1990, 146; Dimnik 2006, 115).

²⁹⁶ A gázló lokalizálása vitatott. Rybakov szerint a Vorszklá torkolata közelében van (Rybakov 1971, 207), mások a Szula vagy az Orel torkolatához teszik (l. Dimnik 2003, 160).

²⁹⁷ A Lavrentyjev-évkönyvben az Ugonon (Orelen) való átkelés után keresték őket (PSRL I, 395).

²⁹⁸ A Lavrentyjev-évkönyv szerkesztője színesebben írja le az eseményeket, és azt a perejaszlavli Vlagyimirt teszi meg a csata hőségé, aki előző évben a kunok helyett a novgorod-szeverszkiji városokat pusztította: „Volodimer Glebovics, Jurij unokája az elővéddel haladt elől. A perejaszlavliakkal és a berendikkel együtt mintegy 2100-an voltak. Amint a polovecek megtudták, hogy a ruszok ellenük támadnak, jókedvűen és bízva erejükben így szóltak: »Nézzétek, Isten a Rusz fejedelmeket és haderejüket kezünkre adta.« És így siettek az ütközetbe, nem tudván azt, ami mondva vagyon: Isten segedelmével szemben a bátorság vagy szándék nem számít. Így Volodimer ellen vonultak, üvöltve, mint a mérszárláskor. Volodimer szintén ellenük támadt és Isten és szeplőtelen Anya segítségével velük volt. Ő erre így szólt: »Vidékeimet a polovecek feldúlták, engedj engem atyám az elővéd élén előremasírozni.« A Rusz többi fejedelme ugyanis nem érkezett meg Volodimerhez a kijelölt időben. Amint a polovecek Volodimer seregének rettenthetetlen rohamát látták, megfutottak, Isten és szent Istenanya haragjától üzve. A mieink üldözőbe vették őket, és szétverték őket. 7 ezer embert ejtettek foglyul, köztük 417 (γ̄ . и . з̄1) polovec fejedelmet. Fogságba vetették Kobjakot, Oszolukot, Barakot, Targot, Danyiilt, Baskortot, Tarszukot, Izát, Gleb Tirpejicset, Eksznat, Alakot és Tolgit, a Davidovicsok sógorát fiával, Tetit fiával együtt, Kobjak apósát, Turundajt” (PSRL I, 395–396). Annak ellenére, hogy az u utáni diakritikus jel miatt az γ̄ biztos, hogy 400 jelentésű, nyilván elírás, és csak 17 kun vezérről, előkelőről lehet szó, amint a továbbiakban annyit is sorol fel ez a forrás, míg a fenti, Ipatyjev-évkönyvben csak 14 kun vezér szerepel.

Kobjakovics egyike a korábban említett Danyiil volt. A Rusz legnagyobb ellenfelének tekintett Kobjakot azonban Kijevben kivégezték, amint az Igor-ének tudósít róla: „A pogány Kobjakot a tenger-öbölből, vasas, nagy polovec hadak közül viharként kiszakítá: s lerogyott Kobjak Kiev városában, Szvjatoszláv nagy termében.” (*Igor-ének... 23*).²⁹⁹

A források alapján ezt a hadjáratot tekintették a kortársak a rusz–kun hadakozások legsikeresebbjének, nemcsak a kunok feletti győzelem miatt, de azért is, mert hosszú idő után először sikerült 1184 nyarán a délorosz fejedelmeket egy hadjáratra egyesíteni. Az efelett érzett büszkeség olvasható az Igor-ének szerzőjének szavaiból is: „Szvjatoszlav, kievi nagy fejedelem, félelmetes, mint a fergeteg: leverte az ellent hatalmas hadával; kemény dömöcki kardjával; pusztítva a vad polovec földre tört, végigtiport dombokon, árkokon, felkavart folyókat s tavakat, kiszárított patakokat s mocsarakat. [...] Akkor a németek és velencések, akkor a görögök és morvák dalolják Szvjatoszlav dicsőségét” (*Igor-ének... 23; Slovo o...*).

Mint fentebb említettem, Igor, a novogorod-szeverszkiji fejedelem nem akarta területét védelem nélkül hagyni, és részben emiatt nem vett részt a kijevi nagyfejedelem és 11 másik fejedelem vezette hadjáratban. Az Olgovicsoknak a Szejm felső folyásánál levő területei különösképpen ki voltak téve a kunok támadásainak, emiatt a fejedelmek gyakran vezethettek kisebb hadjáratokat a közeli nomádok ellen, amelyekről nem feltétlen számolnak be a források. Ilyen lehetett például az az 1171-es támadás, amelynek visszaverésére a Szejm vidékére vonult Igor (PSRL II, 568), és 1184-ben is egy ilyen kisebb hadjáratra indult családjának tagjaival a kunok ellen. Feltehetően arra számított, hogy a kunok a Szvjatoszlav vezette rusz sereggel vannak elfoglalva, ezért szállásaik védelem nélkül maradtak. Azonban a Hirijától délre levő Merla folyónál meglepetésére egy 400 fős kun sereggel találta szembe magát, amit Obovli Kosztukovics (*Обовлы Костукович*) vezetett, aki Igorhoz hasonlóan Rurik és Szvjatoszlav hadjáratát akarta kihasználni, csak épp a Rusz területére indult portyázni. Igor e hadjáratának nem a zsákmány vagy a hadifoglyok szerzése – ha volt ilyen egyáltalán – a jelentősége, hanem az, hogy megakadályozta a védelem nélkül maradt Rusz területek elleni támadást, ráadásul mentséggel szolgálhatott neki arra is, hogy miért nem vonult a nagy sereggel (PSRL II, 633). Nagy valószínűséggel ugyanazon a Közép-orosz-hátság nyugati végén áthaladó délkeleti útvonalon vonult hadba a Donyectól nyugatra folyó Merlához, amit a kijevi nagyfejedelemnek is ajánlott. Ezzel is bizonyíthatta, hogy hadba

²⁹⁹ „А поганаго Кобяка изъ луку моря, отъ желѣзныхъ великихъ плѣковъ половецкихъ, яко вихрь, выторже. И падеся Кобякъ въ градѣ Киевѣ, въ гридниѣ Святъславли.” (*Slovo o...*) Kevésbé költői fordításban: „És a pogány Kobjakot kiűzte a tenger öble mellől, viharként csavarta ki a vaserejű nagy polovec csapatok közül, és Szvjatoszlav fejét vétette neki Kijev városában, testőrei nagytermében” (Ford. Erdődi 1956, 36).

vonult volna Szvjatoszlav kérésének megfelelően, ha az elfogadja az ajánlatát (Dimnik 2003, 162).

A 6692. (1184) év leírása Koncsak Rusz elleni hadjáratával kezdődik (PSRL II, 634). A hadjárat valójában 1185-re datálható (Berežkov 1963, 202), ekkor az „átkozott, istentelen és istenverte Koncsak sok poloveccel” vonult a Rusz ellen. Talán szövetségesének, Kobjajnak halálát (Pletneva 1990, 159) vagy Igor előző évi hadjáratát kívánta megbosszulni. A történet érdekessége, hogy Koncsak seregében volt egy böszörmény (*бесоурмен*), aki értett egyfajta görögtűz (*живѣимъ ѡгньмъ*) készítéséhez. Mikor serege átkelt a Horolon és megérkezett a Szulához,³⁰⁰ követeket küldött a csernyigovi fejedelemhez, Jaroszlavhoz békét ajánlva. A fejedelem Olsztin Olekszics (*Ѡльстин Ѡлеꙗч*) nevű emberét küldte tárgyalni annak ellenére, hogy testvére, a kijevi Szvjatoszlav figyelmeztette, ne bízson Koncsakban (PSRL II, 635). Koncsak szándéka nem egyértelmű, lehet, hogy a békeajánlat csupán csel volt, amivel a támadási szándékáról akarta elterelni a figyelmet (Pletneva 1990, 159), de az is lehet, hogy az amúgy sem harcias csernyigovi fejedelem semlegességét kívánta így biztosítani, eltávolítva Szvjatoszlavtól és Igortól (Dimnik 2003, 162). Időközben Szvjatoszlav Vszevolodovics és Rurik Rosztyiszlavics a kunoktól érkező kereskedőktől megtudták, hogy az ellenségük a Horolnál van, gyorsan sereget gyűjtöttek, és váratlanul átkeltek a Horolon, majd legyőzték Koncsak kunjait, akik közül számos foglyot ejtettek, Koncsak maga azonban megmenekült. Ezt annak köszönhette, hogy az ő sátrait, amik egy kisebb mélyedésben voltak, a kunok táborára támadó rusz előhadak nem vették észre (PSRL II, 636; Berežkov 1963, 202). A Koncsak elleni csatában a rusz fejedelmek mellett a feketesüvegesek is részt vettek, erre utal Kuntugdi (*Кунѣтоугды*)³⁰¹ jelenléte. Az ő embereit küldték a fejedelmek Koncsak üldözésére, azonban időközben a Horolon a jég elolvadt, és nem lehetett rajta átkelni. A győztes csata március volt 1-jén (*мѣца марта въ аѣднѣ*) volt (PSRL II, 636).

Alig egy hónappal Koncsak Horolnál elszenvedett veresége után Szvjatoszlav fejedelem egy Roman Nezdilovics nevű emberét berendikkel küldte a steppére, „a pogány polovecekre”. A rusz sereg több szállást is megtámadott, és sok zsákmányt szerzett április 21-én (PSRL II, 637). Ez a támadás a nomádok által gyakran alkalmazott taktikát követte, azaz

³⁰⁰ A Szulánál, a folyó jobb partján épült ki a Ruszt védő rendszer egyik szakasza. Az itt húzódó sáncrendszer mellett a kunokkal szembeni védekezést szolgálta Romen, Koszmatyin, Luben, Lukoml, Gorosin, Rimov és Zselni (Dimnik 2003, 162). L. még 192. l.j.-et.

³⁰¹ Talán ez ugyanaz a feketesüvegese Kuntuvdej (*Кунѣтоугды*), aki később a lukomori kunokhoz menekül, és velük szövetségre lép (PSRL II, 674). L. még a 144. o.

kis létszámú csapat váratlanul rajtaüt az ellenségen, majd a szerzett zsákmánnyal visszavonul. Mindez arra utal, hogy a rusz fejedelmek kedvelték az ilyen jellegű portyákat, és a kunokhoz hasonlóan maguk vagy embereik is gyakran vezettek ilyeneket. Viszont más is állhatott a Roman Nezdilovics vezette támadás mögött. A Horol melletti győzelem ellenére a rusz fejedelmek számára nyilvánvaló volt, hogy az nem okozott komoly kárt Koncsaknak. Felismerték, ha Koncsak donyeci-doni kunjainak támadásait akarják megszüntetni, akkor olyan hadjáratokat kell vezetni a kunok ellen, mint amilyenekre Vlagyimir Monomah idejében, a 12. század elején is sor került előbb a lukomori, majd pedig a „doni” kunok ellen, vagyis a Koncsak vezette csoport gazdasági bázisát jelentő szállásterületek elleni csapások lehetnek célravezetőek. Mivel a lukomori kunokkal szemben a rusz fejedelmek már sikert értek el, legyőzték őket, és vezetőjüket, Kobjakot kivégezték, most a másik nagy törzsszövetség (?) ellen készülődhetnek. Így nagy a valószínűsége annak, hogy Roman Nezdilovics egy felderítő hadjáratot vezetett.³⁰² Ez után döntöttek úgy, hogy Koncsak kunjai ellen alaposan fel kell készülni. Erre utalhat az Igor-ének szerzője is, mikor Szvjatoszlav Vszevolodovicssal azt mondatja: „Akkor a nagy Szvjatoszláv arany szót mondott, könnyekkel kevert szót, és mondá: »Ó, én fiacskáim, Igor és Vszevolod! Korán kezdtétek a polovec földet szablyákkal szabdalni s enmagatoknak dicsőséget szerezni«” (*Igor-ének... 28*).³⁰³

A Kajala menti csata

A kunokkal kapcsolatos következő esemény a krónikákban Igor, novgorod-szeverszkiji fejedelem nevezetes hadjárata a steppére, ami a rusz fejedelmek csúfos vereségével ért véget. A sikertelen hadjáratról szól a Lavrentyjev- és Ipatyjev-évkönyvek mellett a már korábban is említett Ének Igor hadáról (*Слово о полку Игореве*) című eposz.³⁰⁴ Az Igor-ének jelentősége,

³⁰² A Roman vezette hadjárat után a krónikás még azt is megemlíti, hogy a kijevi nagyfejedelem, Szvjatoszlav a doni (donyeci?) kunok ellen akart hadjáratot szervezni (PSRL II, 645).

³⁰³ „Тогда великий Святъславъ изрони злато слово, слезами смѣшено, и рече: «О, моя сыновчя, Игорю и Всеволоде! Рано еста начала Половецкую землю мечи цвѣлити, а себѣ славы искати. Нѣ нечестно одолѣсте, нечестно бо кровь поганую пролиясте. Ваю храбрая сердца въ жестоцемъ харалузѣ скована, а въ буети закалена.» (*Слово о...*)

³⁰⁴ Az Igor-ének csak egy 16. századi (?) kéziratból ismeretes, ami 1812-ben elégett. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy vannak, akik vitatják a hitelességét, és úgy gondolják, a 18. században keletkezett. A vita ugyan még nem zárult le, de a kutatók többsége elfogadja a forrás 12. századi eredetét, vagyis hogy 1185 és 1187 között íródott valamikor. 1187 mellett szól, hogy a szerzője tud arról, hogy Igor fia, Vlagyimir, feleségével, Koncsak lányával visszatér a Ruszba, valamint a perejaszlavli fejedelmet, Vlagyimir Glebovicsot is élőként említi, ő pedig más

hogy segít az események egymásutánosságának megállapításában, a terület topográfiájában, valamint Igor és a kunok összecsapásának rekonstruálásban is. A kutatók többsége az Igor-ének alapján igyekszik rekonstruálni a rusz sereg steppére vezető útját is, annak ellenére, hogy a csata helyszíne mind a mai napig vitatott. A legtöbben a Donyec felső folyásánál a folyó bal partjának vidékére helyezik a csatákat (Dimnik 2003, 164–165), de van olyan hipotézis, amely szerint a Dnyeper mellékfolyójának, a Szamarának felső folyásánál zajlott a csata (Rybakov 1971, 233–248).

A hadjáratral kapcsolatos legjobb forrás az Ipatyjev-évkönyv (Rybakov 1971, 170–201), amely szemtanúk beszámolóján alapszik. A forrásban olvasható események leírása nem egyetlen krónikához, hanem három különböző szerkesztőhöz (Igor, a kijevi Szvjatoszlav és perejaszlavli Vlagyimir Glebovics köréhez tartozó) köthető. Ezzel szemben a Lavrentyjev-évkönyv egy kéz munkája, rövid, lakonikus, nem látja, láttatja pontosan a helyzetet és emellett erőteljesen Igor-ellenes (Dimnik 2003, 165).

Az Ipatyjev-évkönyv szerint április 23-án, kedden (*мѣца априла въ кѣрѣ*) indult el Igor Novgorod-Szeverszkijből (PSRL II, 637; Berežkov 1963, 202). A hadjáratban részt vett testvére, Vszevolod Trubeckból, unokaöccse Szvjatoszlav Olgovics Rilszkból, fia, Vlagyimir Putyivlból, a csernyigovi Jaroszlav a korábban említett követét, Olsztint³⁰⁵ küldte a csernyigovi kovuikkal.³⁰⁶ A rusz seregek a Donyechez vonultak, ahol május elsején koraeste egy napfogyatkozásnak voltak szemtanúi. Igor és serege „látá a napot, mely mint hold vala

források szerint 1187-ben meghalt. Az Igor-ének didaktikus céllal íródott, a rusz fejedelmeket igyekszik rávenni arra, hogy hagyjanak fel az egymás közti civakodással, különben nem tudnak ellenállni a pogány kunok támadásainak. Szerzője nem krónikás, és nem is tartja feladatának az események aprólékos és pontos egymásutánosságának visszaadását, de az évkönyvekkel összevetve mégis támpontokat nyújt több szempontból is. L. Ferincz I.: A Kijevi Rusz irodalma. http://hu.wikisource.org/wiki/A_Kijevi_Rusz_irodalma#cite_ref-80 2012-04-07 22⁵⁸. Az események rekonstruálásánál az évkönyvekre támaszkodom, de néha az Igor-ének jól sikerült magyar fordításából idézek a forrás lírai szépsége miatt. Az Igor-ének könyvtárnyi irodalma közül csak néhány: Lihačev 1978; Rybakov 1971; további hasznos irodalmat l. <http://tochka.gerodot.ru/slovo/> 2012-04-09 9²⁵.

³⁰⁵ A hadjárat előtt a csernyigovi fejedelem Olsztint ismét elküldte a kunokhoz tárgyalni. Ennek több oka is lehet: 1) Koncsak figyelmét kívánták elterelni a hadjáratról (Pletneva 1990, 160); 2) a kunokkal szemben az amúgy sem háborús álláspontot képviselő Jaroszlav valóban ismét ki akart maradni a hadjáratból, de nem sikerült megegyezni a nomádokkal, ezért alighogy visszaért Olsztin a steppéről, a kovuik élére állította, és elküldte Igor seregébe (Dimnik 2003, 167; PSRL II, 636, 638).

³⁰⁶ A kovui a délorosz steppén élő olyan nép lehetett, mint a torkok vagy berendik. Míg a torkok és berendik inkább a kijevi fejedelem szolgálatában álltak, a Dnyepertől keletre élő kovuik az Olgovicsokat támogatták.

előtte” (PSRL II, 638; *Igor-ének...* 92).³⁰⁷ A bojárjai és druzsinája ugyan figyelmeztették, hogy ez baljós előjel, de Igor nem törődött vele, hanem átkelt a Donyecen.

Mi lehetett a hadjárat célja? Olvasható olyan álláspont is a szakirodalomban, amely szerint nem is Igor, hanem a csernyigovi fejedelem célja volt az „ismeretlen föld”, Tmutorokany kunoktól való visszaszerzése. Ezeknek a terveknek azonban Igor vetett véget, mikor felelőtlenül, megfelelő előkészületek nélkül sietette a Koncsak téli szállása elleni hadjáratot (Pletneva 1990, 161). A források alapján számomra nem tűnik eléggé megalapozottnak, hogy Tmutorokanyt és a Krím félszigetet akarták visszaszerezni, annak ellenére sem, hogy a Lavrentyjev-évkönyv szerint e fejedelmek azzal dicsekedtek, hogy olyan mélyre hatolnak a kunok lukomori területére, ahova még őseik sem jutottak el (*уде^р по ну^х и луку мора гдѣ же не ходили ни дѣди наши*) (PSRL I, 397). Pletneva hipotézisének több tényező is ellentmond. Egyrészt maga a csernyigovi fejedelem részt sem vett a hadjáratban, csak egy nomádokból álló kisebb sereget küldött egy bojárja vezetésével. Másrészt pedig az sem teljesen egyértelmű, hogy ha a valamikori Tmutorokanyi Fejedelemség visszaszerzése volt a céljuk, miért Koncsak téli szállása ellen akart Igor vonulni – ahogy Pletneva véli –, hiszen április végén már több mint valószínű, hogy a kunok elindultak nyájaikkal a nyári szállásaik felé. Természetesen tavasz-nyár idején sem voltak teljesen elhagyatottak a törzsek vezetőinek a szállásai, helyben maradtak azok a nomádok, akik állatállományukat elveszítették, azok, akik földműveléssel foglalkoztak, valamint a foglyul ejtett szolgák és kézművesek is.³⁰⁸ Koncsak téli szállásának kifosztása inkább presztízsveszteséggel járt volna, de hatalmának gazdasági hátterét egy támadás nem rengette volna meg. Végül pedig a valamikori Tmutorokanyi Fejedelemség nem is Koncsak donyeci területével esik egybe. Igor célja inkább a Szejm vidékének legtöbbet ártó kunok szállásterülete elleni csapás lehetett, azaz amennyire lehetséges, észrevétlenül behatolni a steppére, minél több szállást kifosztani, esetleg kisebb csatározásokat folytatni a kunokkal, majd zsákmánnyal megrakodva hazatérni. Erre minden esélye meg is volt. Az ilyen jellegű hadjáratok gyakoriak voltak. Az, hogy ez a

³⁰⁷ A dátum nem szerepel az Ipatyjev-évkönyvben, a Lavrentyjev- és a Novgorodi első évkönyvben viszont igen; NPL 37; Berežkov 1963, 82, 203, 246). A napfogyatkozásról az Igor-ének több alkalommal is említést tesz: „Akkor Igor felnézett a fényes napra, s látá, hogy egész seregét setétség borítja [...] Akkor Igor herceg arany kengyelbe hágva, a síkmezőnek nekivága. A nap setétséggel állta el útját [...] De íme, Igor fejedelem, kihunyt a nap fénye” (*Igor-ének...* 6, 10, 33; *Slovo o...*).

³⁰⁸ A 13. században a ferencrendi utazó, Plano Carpini is megerősíti ezt: „A tatároknál ugyanis az a szokás uralkodik, hogy a vezérek és magasrangúak szállását nem bontják le, hanem odarendelnek néhány asszonyt, akik azt eligazgatják; a juttatások egy részét nekik adják, amint uruk is egykor odaadta volt.” (Györffy 1986, 166)

hadjárat legendássá vált a történetírásban, nem annyira a jelentőségével magyarázható, hanem sokkal inkább az Igor-ének hazafias lelkületű költőjének köszönhető.

A hadjárat egyik csatáját, a Szjuurlij (*Сюурлий*)³⁰⁹ folyó mellett az évkönyvek alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk: mikor a fejedelmek egyesült serege elérte az Oszkolt, egy csapat kun észrevette őket, így azok lovasokat küldtek, hogy értesítsék a többieket. A steppére korábban kiküldött rusz felderítők egyik feladata az volt, hogy fogjanak „nyelvet”, aminek eleget is tettek. Mikor Igor odaért a Szalnyicához, a felderítői értesítették, hogy a kunok már tudnak a seregről, ezért azt javasolták, hogy vagy támadják meg azt a kun szállást, amelyikről információik vannak, mielőtt erősítést kapnak, vagy vonuljanak vissza. A fejedelmek azonban nem akartak visszavonulni. Egész éjszakai lovaglás után péntek hajnalban megpillantották a Szjuurlijnál a kunokat. Május 10-én „Pénteki nap, pirkadatkor porba tiporták a pogány polovec hadakat” (*Igor-ének...* 13). Tehát az első összecsapásból a rusz fejedelmek kerültek ki győztesen, a menekülő kunokat beérték, és elvették sátraikat (l. a Radziwill-évkönyv illusztrációit).

Pletneva ebben az összecsapásban a kunok cselét látja, azaz úgy véli, gyakorlatilag egy kiüresített szállást hagytak a rusz seregnek, és annak harcosai ezért nem tudtak például állatokat zsákmányolni (Pletneva 1990, 163). Mikor a kunokat üldöző rusz harcosok is visszatértek a zsákmánnyal, és késő este újból együtt volt a sereg, már látták, hogy a kunok rendezik soraikat, és erősítést is kaptak. Igor javasolta, hogy az éjszaka leple alatt vonuljanak vissza, azonban Szvjatoszlav a kunok üldözésében elfáradt lovakra hivatkozva tiltakozott. Végül Igor beleegyezett, hogy ott helyben éjszakázzanak. Másnap reggelre azonban a kunok körülvették táborukat (PSRL II, 640–641).³¹⁰

³⁰⁹ A folyó azonosítása vitatott. Van, aki szerint az Igor-énekben említett Kajala megfelelője, vagyis a Kajala költői elnevezése a valós Szjuurlijnak. Ahogy a népköltészetben a Duna a szláv folyók szimbóluma, úgy a Kajala általában utal a kun folyókra. L. Ostin 2003, 405–415. Mások szerint a Szjuurlij az Olhovatka (Ольховатка), a Kajala a Rosszos (Россошь), a Szalnyica pedig a Fekete-Kalitva (Чёрная Калитва). L. Polivanov 2003, 431–442.

³¹⁰ Az Igor-ének is hasonlóan számol be előbb a sikeres összecsapásról, a zsákmányról, az éjszakai pihenésről, majd a második harc előjeleiről: „Pénteki nap, pirkadatkor porba tiporták a pogány polovec hadakat, és nyilakként szétszóródva a harcmezőn, elrablák a szép polovec hajadonokat, és velük aranyat, hímes szövetet, finom selyembársonyt és drágaköveket. Takarókból, köntösökből és bekecsekből és mindenféle polovec kincsekből hidakat hordtak, hidakat vertek mocsarakon át, lápokon át. Vörös zászló fehér lobogó, vörös matring, ezüst rud jutott a bátor Szvjatoszlavfinak! Szundikál a mezőn Oleg bátor népe, hazulról messzire szállt el! Nem születék az gyalázatra sem sólyomnak, sem kerecsennek, sem tenéked, fekete varjú, pogány polovec! Gzak fut, mint szürke farkas, Koncsak egyengeti útját a nagy Don felé. Másnap kora reggel véres hajnal hirdeti a napot;

Igor üldözi a menekülő kunokat (Radziwill-évkönyv)
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/71/Radziwill_chronicle_463.jpg

Vszevolod harcol (bal oldalon), Igor elfogása (jobb oldalon) (Radziwill-évkönyv)
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/82/Radziwill_chronicle_465.jpg

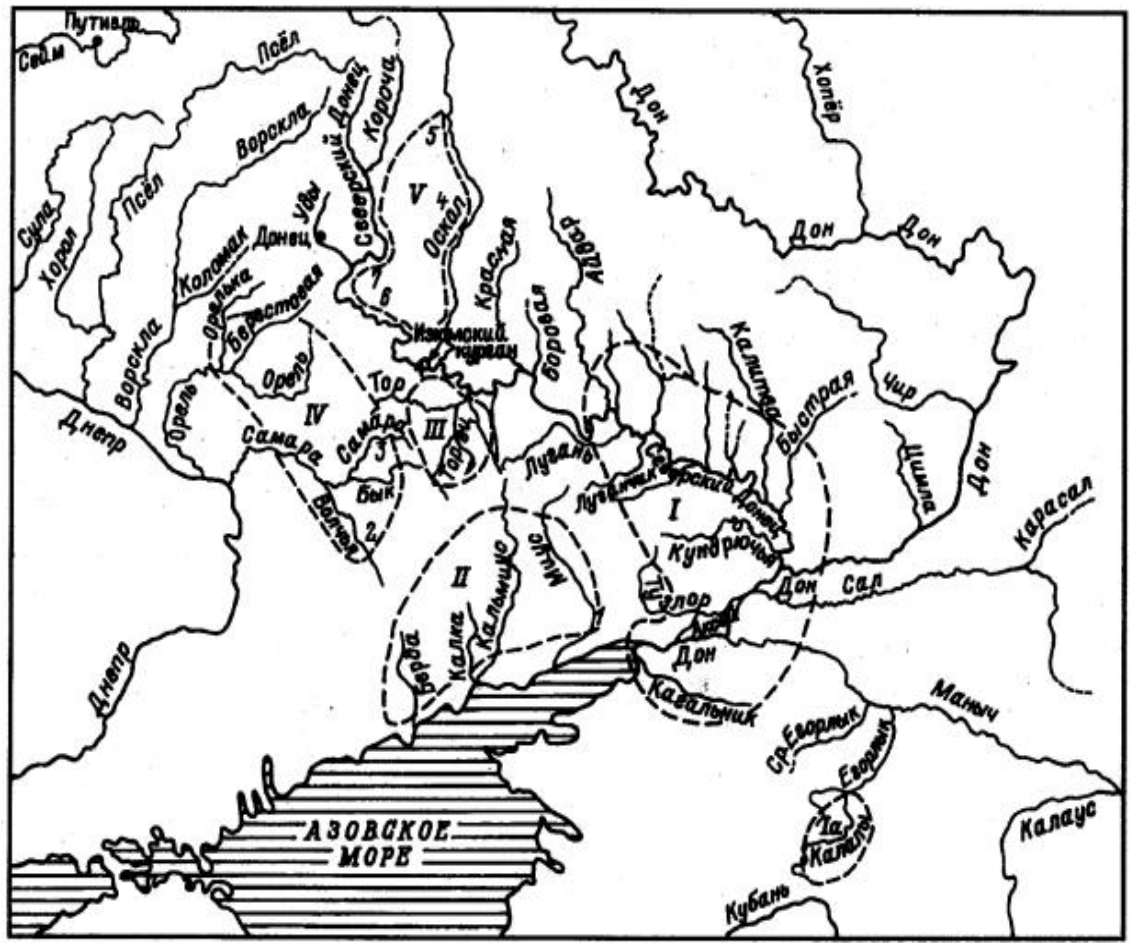
fekete felhők futnak a tenger felől, el akarják fedni a négy napot – kék villámok villognak bennük. Nagy vihar készül! Záporként fog záporozni a nyíl a nagy Don felől! Itt a kopják kettétörnek, itt a szablyák kicsorbulnak a polovec sisakokon a Kajala folyónál, a nagy Don mellett.”(*Igor-ének*... 13–14)

A Lavrentyjev-évkönyv szerint a fejedelmek három napig az elfoglalt szállásterületen mulatoztak, és azzal dicsekedtek, hogy már mélyebbre hatoltak a steppén, mint addig bárki a ruszok közül, és hogy meg sem állnak a tenger partjáig (PSRL I, 397–398).³¹¹ Ellenben az Ipatyjev-évkönyv szerint Igor és a többi fejedelem elérte célját a Szjuurlijnál, és haza akart térni (PSRL II, 639–640). Azonban úgy tűnik, hogy valóban túl mélyen behatoltak a Donyec bal partján levő steppevidékre, a kunok pedig, miután riadóztatták egymást, gyorsan nagy tömegben megjelentek, és szombat reggelre körbevették a rusz tábornokot. Ott volt Koncsak, Koza Burnovics, Tokszobics, Kolobics, Etebics és Terterobics. Koza talán az Igor-énekben említett Gzakkal azonos, a többi név pedig törzsre vagy nemzetségre, illetve azok vezetőire utal. A kunok három napon át nyílzáporral akadályozták meg, hogy a körülzárt rusz sereg vízhez jusson. Végül a tóhoz engedték őket, majd a szomjukat oltó rusz katonákat a vízhez szorították, és legyőzték (a fejedelmek hősiességére l. a fenti illusztrációkat). Vszevolodot Kzics fia, Roman, Szvjatoszlavot a Burcsevicsiek közül Eldecsjuk, Vlagyimirt pedig az Ulasevicsek közül Kopti fogta el. Igor egy Targlovhoz tartozó férfi, név szerint Csilbuk foglya lett, de Koncsak kiváltotta apatársát (*свям*), és talán Vlagyimirt, Igor fiát is, hiszen később kötötték meg a Vlagyimir Igorevics fia és a Koncsak lánya közötti házasságot.³¹² Így ért véget 1185. május 12-én a Kajala³¹³ menti csata (PSRL II, 737–644; Berežkov 1963, 203).

³¹¹ Van, aki szerint Igor hadjárata olyan kun területeket érintett, amit korábban rusz sereg nem támadott, ráadásul olyan irányból, északkeletről, az Oszkoltól közelítették meg a délorosz steppét, ahonnan nem szokták. Ez is lehetőséget adott nekik a meglepetésszerű támadáshoz (l. Pyasyšev véleményét idézi Dimnik 2003, 170).

³¹² A forrás már Igor foglyul ejtésekor úgy utal a fejedelemre mint Koncsak apatársára. Ezért lehetséges, hogy már korábban, talán 1181-ben megegyeztek a házasságról (Dimnik 2003, 173), amire csak az 1185-ös hadjárat után került sor.

³¹³ Korábban is volt már szó arról, hogy az Igor vezette hadjárat során a forrásokban szereplő földrajzi nevek egy részének meghatározása vitatott. Így a Kajala – a név csak az Ipatyjev-évkönyvben és az Igor-énekben olvasható (PSRL II, 643; *Igor-ének...* 14, 18, 20, 26, 39; *Slovo o...*) – azonosításával kapcsolatosan számos elmélet van. A csata helyszínére vonatkozó elképzelések hat csoportra bonthatók: 1) A Kajala a Donyec vagy a Don alsó folyásának vidékén van; 2) az Azovi-tenger északi partján; 3) a Donyec középső folyásának vidékén, az évkönyvekben szereplő Tor (Казённый Торец folyónál); 4) a Dnyeper medencéjében; 5) a Donyec és az Oszkol vidékén; 6.) a Don felső folyásánál. Emellett még létezik a korábban már említett elképzelés is, miszerint a Kajala név szimbolikus vagy metaforikus elnevezés (Бобров, А.Г: Поход Игоря Святославича на половцев 1185. In: *E-SPI*. IV. 160–169; vö. Бобров, А.Г: Каяла (Каялы). In: *E-SPI*. III. 31–36. L. a 139. o. térképét.

A Kajala lokalizálása (E-SPI)

1. A Szambok (ma Самбек) folyó vidéke; 2. A Mokrie Jali (Мокрые Ялы) folyó vidéke; 3. A Gnulusa (Гнилуша) folyó vidéke; 4. A Kazinka (Казинка) folyó vidéke; 5. A Halany (Халань vagy Холка) folyó vidéke; 6. A Malaja Balaklejka (Малая (Крайняя) Балаклейка) folyó vidéke; 7. A Gilinsa (Гнилица) folyó vidéke

Ehhez fogható győzelmet nem arattak a kunok a ruszok felett. Nemcsak az Olgovicsok haderejének jelentős része esett el a harcok során, de fejedelem nélkül maradt Novgorod-Szeverszkij, Trubecs, Rilszk, Putyivl és talán Kurszk is. A szeverszki terület védelme a csernyigovi fejedelemre, Jaroszlavra és testvérére, a kijevi nagyfejedelem Szvjatoszlavra hárult. Azonban Jaroszlav korábban sem jeleskedett a kunok elleni harcban, a kijevi nagyfejedelem pedig nagyobb figyelmet szentelt a Dnyeper menti védelemnek, mint a Szejm vidékének.

A kunok győzelmének következményei

A Lavrentyjev-évkönyv szerint a kunok a csata után kereskedőkkel üzentek Szvjatoszlavnak. Hívták őt és Rurikot, hogy szabadítsák ki honfitársaikat, de ha szeretnék, akkor a kunok mennek a Ruszföldre, és szabadítják ki saját társaikat (PSRL II, 398–399; PSRL XXV, 92). Ez alapján Dimnik (2003, 176) úgy véli, hogy Kobjakról és embereiről van szó, akik az 1184-es hadjárat során kerültek kijevi fogságba, és akiket a kunok üzenete szerint még mindig fogva tartottak. Természetesen a kunok tudatában voltak annak, hogy az Olgovicsok feletti győzelmük nem ártott a kijevi nagyfejedelemnek. Ráadásul Igor hadjárata idején Szvjatoszlav Karacsevből (Карачев, Brjanszki terület, Oroszország) épp egy doni vagy donyeci kunok elleni hadjáratot akart megszervezni (PSRL II, 645). Úgy tűnik, hogy végül azokat a kun csoportokat is meg akarta támadni, akik Igornak és rokonainak okoztak gondot. Karacsevből Kijevbe tartva megállt Novgorod-Szeverszkijben, ahol megtudta, hogy Igor a kunok ellen vonult, majd Csernyigovban értesült a vereségről.

A kunok közben természetesen ki akarták használni a győzelmükből adódó lehetőségeket. Egyrészt, mint már említettem, bizonyos területek védelem nélkül maradtak, másrészt feltehetően számítottak a rusz fejedelmek vereségét követő demoralizáló hatásra és pánikra is. Abban, hogy ki kell használni a lehetőséget, egyetértés volt a kunok között, az azonban, hogy mely területek ellen vonuljanak, már vitát szülhetett. Gzak (Koza) a könnyebb utat választotta, azaz a Szejm menti városok ellen vonult, melynek fejedelmei vereséget szenvedtek, és még a kunok fogságában voltak. Természetesen a bosszú is vezethette, hiszen Igor testvére az az Oleg volt, aki 1167-ben szállását megtámadta, feleségét és gyerekeit fogságba hurcolta (PSRL II, 532). Koncsak ezzel szemben Kijev ellen akart vonulni (*пойдемъ на Киевскоую стороноу гдѣ соуть избита братья нанаша и великыи кнѣзь нашъ Бонакъ*) (PSRL II, 646). Több oka is lehetett annak, hogy Koncsak nem akart a szeverszkiji területek ellen menni. Egyrészt a bosszú Kobjak miatt, akár életben volt, ahogy Dimnik (2003, 176) véli, akár valóban kivégezték, ahogy az Igor-énekben olvasható, Koncsak szövetségese volt, akit Kijevbe hurcoltak. Másrészt az Igorral való barátsága, ehhez járult lánya jegyessége Igor fiával, végül pedig talán csapatai Dolobszknál történő veresége miatt is (testvére ekkor esett el, és fiai is fogságba estek) elégtételt akart venni Rurikon (Dimnik 2003, 177–178). Mivel feltehetően mind Gzak, mind pedig Koncsak ragaszkodott a maga tervéhez, végül két külön hadjáratra indultak. Koncsak azonban maga is rájött, hogy Gzak támogatása nélkül nem elegendő a hadereje a kijevi nagyfejedelem elleni harchoz, ezért végül Gzakhoz hasonlóan ő is a Dnyeper bal oldalán pusztított. Míg Gzak Putyivl ellen ment, aminek külső

részeit felgyújtotta, és a környék településeit felprédálta, addig Koncsak célja Perejaszlavl volt. Mivel nem tudta bevenni Perejaszlavlot – mint ahogy Gzak sem Putyivlt –, a Szula jobb partján levő Rimovot rombolta le. Ez az erősség annak a Dnyeper keleti partján haladó Kijevbe vezető útnak a mentén állt, amelyet kereskedők és nomádok egyaránt használtak (PSRL II, 646–649; Dimnik 2003, 178). Az Ipatyjev-évkönyben olvasható történet érdekessége, hogy a két kun vezető ellentétbe került, és mindketten kiálltak saját támadási terveik mellett. Gzak tehát egyenlő rangú volt Koncsakkal, amit az is bizonyít, hogy saját elképzelésének megfelelően vezet hadjáratot, nem követi Koncsakot. Erőiket megosztva azonban – a nyilvánvaló pusztítások ellenére is – úgy tűnik, nem okozott egyikük támadása sem komoly károkat. Tehát a kunok nem tudták katonailag az Igor és rokonai feletti győzelmet kihasználni. Ennél sokkal lényegesebb, hogy az amúgy jelentős pozíciót betöltő Koncsaknak nem sikerült a győzelmet saját további megerősítésére, azaz hatalma további koncentrációjára fordítania. Pedig lehettek ilyen törekvései, vagy a források tulajdonítanak neki ilyet, erre utalhat ugyanis, hogy az 1185-ös események kapcsán két korábbi jelentős kun vezető neve is felbukkan. Egyikük az Igor-énekben olvasható: „meg akarják bosszulni Sarukánt” (*Igor-ének... 27; Slovo o...*), a másikuk pedig a fent említett Bonjak (PSRL II, 646). Pletneva egyenesen politikai programot lát Koncsak azon szándékában, hogy Kijev ellen akart vonulni, ahol Bonjak vereséget szenvedett. Úgy véli, hogy Koncsak magát szerette volna nemcsak a Sarukan vezette doni, de a Bonjak irányította Dnyeper–Bug vidéki kunok vezetőjének is látni (Pletneva 1990, 167). A két „fejedelem” élt a kunok emlékezetében, és talán ők lehettek Koncsak számára a követendő példaképek. Ha azonban volt Koncsaknak hatalomközpontosító szándéka, nem tudta az 1185-ös győzelem adta előnyöket kihasználni. Feltehetően épp az erős törzsi rendszer akadályozta meg ebben.

Mindeközben Igor fejedelem Koncsak szállásán tartózkodott fogolyként. Fogvatartói kellő őrizettel engedték vadászni, hat embert rendelték szolgálatára, sőt még papot is hívhatott Ruszföldről (PSRL II, 649), miközben arra várt, hogy rokonai kifizessék érte a váltságdíjat. A forrás alapján Igor inkább vendég volt násza szállásán, és a máskor „átkozott, istentelen, istenverte” Koncsak azt is lehetővé tette, hogy a hitét gyakorolja. A források nem beszélnek sem arról, hogy mennyi ideig volt fogságban, sem arról, hogy mennyi váltságdíjat követeltek érte a kunok. Tatiščev (2005, II. 414) szerint Igor azért volt hosszú ideig fogságban, mert emberei nem tudták összegyűjteni a fejedelem kiváltásához szükséges 2000 grivna

váltságdíjat.³¹⁴ Végül nem is volt szükség a váltságdíjra, ugyanis Igor érdekes körülmények között megszökött. Egy Lavor (Lavr) nevű polovec születésű férfi (*моужь родомъ Половчинъ именемъ Лаворъ*) felajánlotta neki, hogy segít megszökni, a fejedelem azonban kezdetben visszautasította az ajánlatot. Mikor Koncsak visszatért a perejaszlavli hadjáratból, jóakarói ismét arra figyelmeztették Igor, hogy a kunok meg akarják ölni a fogoly fejedelmeket. Így végül Igor beleegyezett a menekülésbe, és mikor egy alkalommal őrei a kumisztól lerészegedtek (*напилиса бахоуть коумыза*), lovását elküldte Lavrhoz, hogy a Tor³¹⁵ másik partján egy lóval várjon rá. Miután átúszott a Tor folyón, Lavr³¹⁶ kíséretében megmenekült (PSRL II, 651). Noha szinte azonnal észrevették szökését, és üldözték is, sikerült elmenekülnie (PSRL I, 399–400). A szökés körülményei miatt felmerül a gyanú, hogy Igor menekülésének története – amit bibliai párhuzamba burkolva épp csak megemlíti a Lavrentyjev-évkönyv – valójában a fejedelem és Koncsak közötti béke része volt. Koncsaknak tulajdonképpen az volt a célja, hogy Igor és családját szövetségesének tudja, ezért váltotta ki a fejedelmet az őt elfogó Csilibukától, és ezért biztosított neki a Tor menti szállásán viszonylag szabad életmódot. Erre utal Igor üldözése során a Gzak és Koncsak közötti párbeszéd, maga a jelenet az Igor-énekben költői túlzás és pusztán jelképes (Творогов, О.В.: Побег Игоря Святославича из плена. In: *E-SPI*. IV. 120–121). Végül 1187-ben Igor fia, Vlagyimir is visszatért a feleségével, Koncsak lányával a Rusz földre (PSRL II, 659).

Az évkönyvek alapján Igor és Koncsak többé nem vezettek egymás területei ellen hadjáratot, annak ellenére sem, hogy Koncsak 1187-ben harcolt Ruszföldön, 1191/2-ben pedig Igor vonult a kunok ellen. Koncsak 1187 nyarán a Rosz vidékére, vagyis a Dnyepertől nyugatra támadt, és az évkönyv rögtön ezután említést tesz arról is, hogy a csernyigovi volosztyban szintén kunok portyáztak (PSRL II, 653). Koncsak tehát nem adta fel Kijev-

³¹⁴ A déli fejedelemségekben a 11–13. században használt öntött ezüst pénzegység 160 g súlyú volt (Ágoston 2004, 209, 214).

³¹⁵ A Tor a Donyec nyugati mellékfolyója (та Казенний Торець).

³¹⁶ Az Igor-énekben Ovlur a neve. Az Igor üldöző Koncsak és Gzak Igor fogságban maradt fiáról egyezkednek: „Így beszél Gzak Koncsakhoz: »Ha a sólyom fészkére száll – a sólyomfit lenyilazzuk aranyozott nyílveszőkkel.« Így beszél Koncsak Gzakhoz: »Ha a sólyom fészkére száll, a sólyomfit behálózzuk szép kicsi lány szépségével.« És mondá Gzak Koncsaknak: »Ha őt behálózzuk szép kicsi lány szépségével, nem lesz nekünk kicsi sólymunk, sem szép kicsi lányunk és a madarak megtépásznak minket a polovec pusztán.«” (*Igor-ének...* 45–46; *Slovo o...*). Tatišcev (2005, II. 415) talán népi hagyományra vagy mára elveszett forrásokra támaszkodva beszámol arról, hogy Igor az őt támogató Lavrot gazdagon megjutalmazta, megkeresztelte és Raguil lányát adta feleségül hozzá.

ellenes terveit a Gzak (Kozá) ellenállásán megbukott nagy hadjárat után sem, kisebb portyákkal zaklatta a Kijevi Fejedelemséget. Gzak célja eközben továbbra is a csernyigovi terület, a Szejm vidéke lehetett.

Ugyanabban az 1187. évben korábban, április elején Szvjatoszlav és Rurik Kijevből, valamint Vlagyimir Perejaszlavlából a Dnyeper egyik gázlójánál, a Tatinyecnél portyázó kunok ellen vonultak,³¹⁷ de a feketesüvegesek figyelmeztették a kunokat a fejedelmek vezette sereg érkezésére, így a kunok átkeltek a Dnyeper keleti partjára. A fejedelmek pedig nem üldözték őket, mert a tavaszi áradások miatt hirtelen megduzzadt folyón nem tudtak átkelni (PSRL II, 652–653), de döntöttek egy kunok elleni téli hadjáratról. Télen pedig a kijevi nagyfejedelem Szvjatoszlavot nemcsak Rurik kísérte el ekkor, hanem testvére, a csernyigovi Jaroszlav is. Sznyeporodnál (Szamara) elfogtak egy kun őrszemet, aki megmutatta nekik a kunok szállását és nyárait a Kék-erdőben (*Голоубого лѣса*). A fejedelmek azonban összevitakoztak, és úgy tértek vissza, hogy a kunokkal nem is harcoltak (PSRL II, 653–654). A forrásban az események kapcsán Sznyeporod említése alapján a Kék-erdő a Szamara (a Dnyeper bal oldali mellékfolyója) középső folyásának vidékére lokalizálható (Kudrjašov 1948, 100–102). Ez a terület pedig a nem-vad kun Ulasevicseké volt (Pritsak 1966–67, 1623). Ezen adatok alapján arra következtethetünk, hogy az 1180-as években a kijevi részeket a nem-vad kunok is zaklatták támadásaikkal.

Kunok a 12. század utolsó évtizedében

Míg 1187-ben több kun támadásról is tudósítanak az évkönyvek, a következő évben nem tesznek említés ilyenről. 1187 kunokkal kapcsolatos eseménye Igor fiának, Vlagyimirnak a hazatérése volt feleségével, Koncsak lányával (PSRL II, 659). Igor Vlagyimirovics ekkor 18 éves volt, de feleségéről nem tudni sem azt, hány éves volt, sem a nevét. Ha Dimniknek (2003, 173) igaza van, és a házasságot 1181-ben már eldöntötte Igor és Koncsak, akkor nyilván 1181 előtt született. Tatiščev (2005, II. 423) szerint Vlagyimir Igorevics feleségével, Szvobodával és kisfiával tért vissza, de azt nem tudni, honnan származnak információi.

Ugyanazon a télen a két kijevi nagyfejedelem Szvjatoszlav és Rurik Roman Nezdilovics vezetésével feketesüvegese sereget küldtek a kunok Dnyeper menti szállásai ellen. A hadjárat sikeres volt, mert a kunok a Dunánál voltak, így védelem nélkül maradt

³¹⁷ A kijevi nagyfejedelem Szvjatoszlav és Rurik 1181-ben megegyeztek, hogy társuralkodók lesznek, Szvjatoszlav felel Kijevért, Rurik pedig Kijev környékéért. Így ez a kun támadás tulajdonképpen Rurik területeit érintette (Dimnik 2003, 187; Dimnik 2006, 114).

szállásaikat könnyen kifoszthatták (PSRL II, 659). Ez is egy olyan villámhadjárat lehetett, mint amit 1185 tavaszán vezetett ugyancsak Roman Nezdilovics a berendikkel a kunok ellen (PSRL II, 637). A Dunánál levő kunok pedig a bizánci források alapján az Aszenidák mellett harcoltak.

A 12. század végére stabilizálódott a helyzet a steppén, de egy kissé átalakult a század közepén rögzített állapothoz képest. Pletneva (1990, 149) a század végére és a 13. század elejére 36 „egyesülés” (объединение) helyét határozza meg: 1. a szakszini kunoknál hármat; 2. a volgaiaknál négyet; 4. a Kaukázus északi előterében ötöt, illetve Tmutorokany közelében még egyet; 5. az Alsó-Don vidékén négyet; 6. a donyeci kunoknál ötöt; 7. a Dnyeper mindkét partján kettőt-kettőt; 8. a tengerparti (lukomori) kunoknál hármat; 9. a Krím félszigeten kettőt; 10. az Al-Duna–Bug vidékén ötöt (l. az V. mellékletet). Az előző évtizedben rendkívül aktív donyeci kunok abbahagyták a Rusz elleni támadásokat (Pletneva 1990, 167).

1190 nyarán Szvjatoszlav és Rurik békét kötöttek a kunokkal, az azonban a forrásokból nem derül ki, hogy melyik csoportjukkal. Olyan biztonságban érezték a béke után magukat, hogy egészen a steppe határáig mentek vadászni a Teszmen torkolatához (ma Тясмин, a Dnyeper jobboldali mellékfolyója, ami a Szula és a Pszjol közötti szakaszon torkollik a Dnyeperbe) (PSRL II, 668; Berežkov 1963, 206). A békés időszak azonban nem tartott sokáig. Ugyanazon az őszön Rurik egyik feketesüveges emberét, Kuntuvdejt, aki Torcseszkért felelt, hamis vádak következtében Szvjatoszlav bebörtönözte. Mikor kiszabadult, Togli³¹⁸ kunjaihoz menekült, akik támogatásával még azon a télen olyan Rosz menti településeket támadtak, így Csjurnaevet, amiket Kuntuvdej feketesüveges rosszakarói ellenőriztek. Rurik a fiát, Rosztyiszlavot³¹⁹ küldte Torcseszkbe, mire a kunok visszavonultak, de továbbra is portyáztak a Rosz vidékén (PSRL II, 668–669). Ezért a rusz seregek a feketesüvegesekkel Protokolcsihoz, majd a Dnyeper kanyarulatához vonultak, ahol számos nyáj és sátor volt (PSRL II, 671).³²⁰ A kunok mikor megtudták, hogy nyájaik, feleségeik és gyerekeik fogságába estek, üldözőbe vették a rusz sereget, és harmadik nap utolérték az Ivla

³¹⁸ Kobjak halála után Togli lett a lukomori kunok vezetője (Pletneva 1990, 131).

³¹⁹ Rosztyiszlav édesanyja kun volt, Begluk lánya, akit 1163-ban vett feleségül Rurik. Pritsak úgy véli, hogy Begluk a nem-vad kun csoportosuláshoz tartozott, akárcsak az Itogli törzs (Pritsak 1966–1967, 1617–1619). Talán azért küldte Rurik Rosztyiszlavicsot a helyszínre, mert úgy gondolta, hogy fia könnyebben megérti és gyorsabban tudja kezelni a helyzetet.

³²⁰ Ez összhangban van az 1103. év alatti támadáskor leírtakkal, amikor a krónikás szerint a rusz seregek „a zúgók alá érkeztek, és Protokolcsinál és a Hortyica szigeténél megálltak” (PSRL II, 253). Protokolcsi a Dnyeper jobb partján, a Hortyica-gázló alatt volt (Kudrjašov 1948, 131).

folyónál (Ingulec). Az évkönyv szerint három kun fejedelem (*три князя Колдечи Кобань Оуроусовича оба и Бѣзьбарсь Акочаевичь*), Koldecsi Koban, Uruszovicsa oba³²¹ és Begbarsz Akocsevics, negyedikként pedig Jaropolk Tomzakovics vettek részt a harcban mások mellett. A kunok végül vereséget szenvedtek, sokan közülük elestek a harc során, hatszázan pedig fogságba estek, így Koban is, de őt Rosztyiszlav kegyelméből szabadon engedték (PSRL II, 672). A kunok ugyanazon a télen Itogdi (*Итогды*) és Akus (*Акоуш*) vezetésével újból megjelentek, „nyelvet” fogtak, akitől megtudták, hogy Szvjatoszlav hol tartózkodik. Odasiettek, de addigra a nagyfejedelem eltávozott. A kunoknak egy másik Rosz menti erődhöz, Tovarovhoz érve nemcsak Gleb Szvjatoszlaviccsal, a kijevi nagyfejedelem fiával kellett megküzdeniük, de a természet erői is ellenük fordultak. A folyó jege ugyanis megroppant alattuk, ezért sokan a folyóba vesztek vagy elfogták őket (PSRL II, 673).

1192-ben a két kijevi nagyfejedelem, Szvjatoszlav és Rurik erőiket összegyűjtve egész nyáron Kanyevben tartózkodtak a „pogányok” támadásai miatt. Végül Rurik télen követeket küldött a kunoknál tartózkodó Kuntuvdejhez, aki nagy kun kísérettel meg is jelent, és békét kötött a rusz fejedelmekkel (PSRL II, 674).

Miközben a kijevi részeket uraló duumvirátus (Szvjatoszlav és Rurik) a feketesüveges Kuntuvdej támogató kunokkal voltak elfoglalva, az Olgovicsok is kunok elleni hadjáratra szánták el magukat. Hat-hét évvel a Koncsaktól és Gzaktól elszenvedett veresége után, 1191/2-ben (6699. évben) Igor testvéreivel két hadjáratot is vezet a kunok ellen. Az első sikeres volt, számos barmot és lovat szereztek, majd hazatértek (PSRL II, 673). Ennek a kisebb – talán a steppe és a kunok területe közti határvidékre vezetett – portyának sikerén felbuzdulva döntöttek a másodikról, ami több szempontból is különbözött az elsőtől. Nyilván mindkettőnek a célja a portya volt. Csakhogy míg az elsőben a forrás szerint Igor és testvérei vettek részt, a második hadjáratban résztvevő fejedelmek listája igen tekintélyes. Igor és testvérét, Vszevolodot³²² mások mellett elkísérte a kijevi nagyfejedelem három fia is. Nem tudni, hogy az első hadjárat milyen területet érintett, de nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy nem távolodtak el túlzottan a fejedelemségeiktől. Ezt az is támogathatja, hogy még egy hadjáratra vállalkoztak ugyanabban az évben a fejedelmek. A második során a rusz sereg

³²¹ Ez az egyik olyan forráshely, ahol az *oba-opa* (оба) ’nagycsalád, nemzetség, törzs’ jelentésű szó (Golden 1995–97, 108) önállóan, és nem mint egy névnek a része olvasható (PSRL II, 671), de a szövegkörnyezet alapján úgy fordítható, hogy az Uruszovics nemzetség feje.

³²² Az 1185-ös hadjárat után ekkor jelenik meg először a forrásokban, tehát valamikor ő is kiszabadult a kunok fogságából.

mélyen behatolt a steppére, ugyanis a forrás szerint egészen az Oszkolhoz vonult. Ilyen keletre csak 1185-ben vezettek hadat az Olgovicsek. Noha a források nem említik, nagy a valószínűsége, hogy Gzak (Koza) szállása ellen vonultak, hiszen az két alkalommal is (1185-ben és talán 1187-ben) a Szejm vidékén portyázott. Ugyanakkor nem kizárt, hogy a bosszú is vezette a szeverszkiji fejedelmeket, amit az is bizonyít, hogy ismét az Oszkolhoz mentek, akárcsak 1185-ben. Az őrszemeik azonban értesítették a kunokat, akik szállásaikat kiürítve továbbköltöztek, majd gyorsan sereget gyűjtöttek. Igor tanult a Kajala menti kudarcból, felmérte, hogy a kunok számbeli fölényben vannak, ezért a rusz sereg az éjszaka leple alatt visszavonult (PSRL II, 673).

Az évkönyv 1193. év eseményeit ismét kunokkal kezdi a krónikás, aki szerint Szvjatoszlav üzenetet küldött Ruriknak, aki a lukomori kunokat megbékítette, „hadd küldjünk az összes polovechez, a két Burcsevicshez (*по Бурчевича*)»; és Rurik a lukomori polovecekért küldött, Akusért és Itogliért (*Итогли*), míg Szvjatoszlav a Burcsevicséért, Oszolukért és Izajért” (PSRL II, 675). Szvjatoszlav és Rurik azon az ősszel Kanyevban voltak. Rurik fiát, Rosztyiszlavot küldték Kanyev alá, hogy ott várja a lukomori kunok vezetőit, Itoglit és Akust. A Burcsevicsék a Dnyeper másik partján érkeztek meg Kanyevhez, de nem keltek át, hanem üzentek a két fejedelemnek, hogy ők menjenek a folyó bal partjára (PSRL II, 675). A történet szerint a hetvenes éveiben járó Szvjatoszlav békét szeretett volna az „összes” kunnal. Az „összes” félrevezető, hiszen mint a fentebb idézett forrás is tanúsítja, a lukomori kunok mellett – akik Kuntuvdejnt támogatták, és akikkel Rurik már a nyár folyamán tárgyalhatott –, Szvjatoszlav azt kérte, hogy a Burcsevicséket is vonják be a tárgyalásokba. Ez utóbbiak vezetőit, Oszolukot és Izajt név szerint meg is nevezte. Feltehetően az általuk vezetett kunok okozhattak komolyabb gondot a kijevi nagyfejedelemnek. Ezt bizonyíthatja, hogy Oszoluk 1184-ben, a rusz fejedelmek sikeres hadjáratakor fogságba esett az Erelnél. Tehát azok, akikkel a fejedelmek tárgyalni kívántak, az ún. „nem-vad kunok” négy csoportja (Burcsevics, Ulasevics, Itogli és Uruszoba) közül is csak kettőt képviseltek, a két előkelőbbet, a Dnyeper bal partján élő Burcsevicséket és a jobb parton élő Itoglikat (Pritsak 1966–1967, 1623). Koncsak vad kunjaival való béke például fel sem merült.

A békekötési kísérlet végül eredmény nélkül zárult. Mint említettem, Oszoluk és Izaj nem akartak átkelni a Dnyeperen, hanem a fejedelmeket hívták. Szvjatoszlav Rurik sürgetése ellenére szintén nem volt hajlandó átkelni a Dnyeperen, azt mondván, sem nagyatyáik, sem atyáik nem mentek a steppére békéért. A Burcsevicsék, mivel a feketesüvegeseiktől szerzett zsákmányt nem akarták visszaszolgáltatni, tartottak attól, ha átkelnek, akkor megtámadják őket (PSRL II, 676). Dimnik (2003, 203) feltételezi, hogy nem is akartak békét, és

rosszhiszeműségük bizonyítékának tekinti, hogy nem voltak hajlandók elengedni a náluk levő feketesüvegeseket. Talán csak azért jelentek meg, hogy csapdába csalják a fejedelmeket, akik azonban ezt elkerülték, mert nem keltek át a Dnyeperen. Tehát érthető, hogy Szvjatoszlav a Burcsevicssekkel nem kötött békét, az azonban nem, hogy miért nem egyezett meg Itoglival és Akussal. Szvjatoszlav ugyanis kijelentette, az ellenség felével nem tud békét kötni (*не можно с половиною ихъ миритисѧ*) (PSRL II, 676). Hacsak nem úgy gondolta, hogy a lukomori kunok már megkapták a maguk ajándékait, mikor Rurik békét kötött velük, és minek fizetnének még egyszer nekik, ráadásul a Dnyeper keleti partján élő csoport továbbra sem hajlott a békére (Dimnik 2003, 203). A sikertelen tárgyalások után Rurik rá akarta venni Szvjatoszlavot egy kunok (talán Burcsevicssek) elleni hadjáratra, de az idős fejedelem egyéb kötelességeire hivatkozva nem kívánt ilyenben részt venni (PSRL II, 676). A kunok azonban 1193 telén ismét a Rosz vidékén portyáztak, ezért egy feketesüvegес küldöttség érkezett a Csernobil környékén vadászó Rurik fiához, Rosztyiszlavhoz, hogy vezesse őket a kunok ellen. A zsákmány és dicsőség reményében beleegyezett, hogy apja – aki épp a litvánok ellen készült – tudta nélkül megy a kunok ellen. Előbb az Ingulecnél (a forrásokban Ивля) álló kun őrökkel (*сторожа Половѣцкыѧ*) csaptak össze, majd tovább vonultak a Dnyeper menti sátrakhoz és nyájakhoz. A hadjárat sikeres volt, Rosztyiszlav karácsony napján nagy zsákmánnyal tért vissza Torcseszkbe (PSRL II, 676–678).

A feketesüvegесek nem mindig voltak ilyen ellenségesek a kunokkal. Fentebb említettem, hogy egy alkalommal figyelmeztették a kunokat Szvjatoszlav és Rurik ellenük vezetendő hadjáratára. 1192-ben pedig megtagadták a hadjáratba vonulást a „nászaik” ellen (PSRL II, 674). Ennek oka akárcsak korábban, hogy az a kun törzs, amely ellen készültek a ruszok, a feketesüvegесekkel rokoni kapcsolatban állt. A mindkét alkalommal a szövegben szereplő *свам* ’nász’ egyértelműen házassági kapcsolatokra utal a két nép között (Pletneva 1990, 89).

Ebben az évtizedben jelennek meg utoljára a vad kunok is. Szvjatoszlav 1194-es halála után a Monomahovics ágból származó Rurik Rosztyiszlavics maradt az egyedüli kijevi nagyfejedelem. Az évkönyvek ugyan nem tesznek említést a nagyfejedelem halála utáni szokásos békéről, de mivel nincs támadásról hír, feltehetően Rurik kötött ilyen egyezséget. Rurik uralkodásának ebből a szakaszából (1194–1201)³²³ a kunokkal kapcsolatos első

³²³ Rurik Rosztyiszlavics 1214-es haláláig volt novgorodi fejedelem (1170–1171), ovrucsi fejedelem (1173–1194), majd több alkalommal kijevi nagyfejedelem (1173, 1181, 1194–1201, 1203–1204, 1205–1206, 1207–

információnk nem a támadásukról szól. A nagyfejedelem vitába keveredett rokonaival, ezért fegyverkezésbe kezdett. Ekkor a kijevi nagyfejedelemet támogatták a vad kunok (*дикъи Половци*) (PSRL II, 690, 694–700). Ezekben az években Vszevolod Jurevics vlagyimiri nagyfejedelem (1176–1212) úgy döntött, hogy a déli fejedelemségek rovására igyekszik terjeszkedni. Harcaiban őt is támogatták kunok (NPL 42, 43), ugyanakkor ő maga is vezetett ellenük hadjáratot. 1199-ben fiával, Konsztatinnal ment a kunok ellen, akik azonban értesültek az ellenük vonuló seregről és „sátraikkal a tengerhez futottak”, így mikor a nagyfejedelem a Donhoz ért, senkit nem talált, ezért kénytelen volt visszavonulni, és június elején már vissza is ért Vlagyimirba (PSRL I, 414–415). Tatiščev (2005, II. 453) szerint a rjazanyi fejedelem kérésének eleget téve vezetett hadat a kunok ellen. A rjazanyi fejedelem pedig Vszevoloddal együtt pusztította a csernyigovi Jaroszlav területét. A fejedelmek egymás elleni harcában Jaroszlavot kunok is támogatták (Dimnik 2003, 223–224). Talán nem lehet kizárni annak lehetőségét sem, hogy nem a doni – a forrásokban amúgy is gyakran jelöli a Don a Donyecet is –, hanem a donyeci kunok ellen vonul a vlagyimiri nagyfejedelem, mert azok a csernyigovi Jaroszlav megbízásából pusztíthattak rjazanyi területen. Ennek következtében lehet, hogy a rjazanyi fejedelem bosszúból küldte szövetségését, Vszevolod Jurevicset a kunok ellen.

Pletneva (1975, 297; 1990, 168) szerint a 13. század eleje viszonylag békés időszak a Rusz és kunok közös történetében, mert a Rusz fejedelmei nem vezettek hadjáratot a steppére, és a kunok sem támadtak Rusz földre, csak egyes nyugati csoportok vettek részt a rusz testvérharcokban, amelyek színtere ekkor a Halics-Volhíniai Fejedelemség volt. Ezzel szemben rögtön 1200–1201 telén arról olvashatunk a forrásokban, hogy Roman Msztyiszlavics halicsi fejedelem a kunok ellen vonult, és le is győzte őket (PSRL I, 418; Berežkov 1963, 87).³²⁴ Ennek előzménye a kunok támadása volt. Roman fejedelem értesülve a pusztításról, üldözőbe vette a portyázókat, és mivel azok a zsákmánnyal megrakodva nehezen haladtak, a Rosz folyónál utolérte őket. Éjszaka támadta meg táborukat, legyőzte őket, és sok foglyot kiszabadított (Tatiščev 2005, II. 445). Az óorosz évkönyvek alapján egy évvel később, 1202-ben jelenik meg először a magyar történelemből jól ismert Kötöny³²⁵ (*Котань*) neve az óorosz forrásokban. Mivel az események valójában 1205-re tehetőek alább részletezem a történeteket.

1210). Ráadásul 1181 és 1194 között a kijevi nagyfejedelem mellett társuralkodóként láthatjuk, végül élete utolsó éveiben csernyigovi fejedelem (1210–1214) volt.

³²⁴ A halicsi fejedelem támadásáról a bizánci források is tudnak (Nik.Chon. 522–523; Choniatēs 287).

³²⁵ Kötönyre l. Polgár 1999, 91–102.

A következő, 1203. év Kijev elfoglalásának történetével kezdődik. A Lavrentyjev-évkönyv szerint 1203. január 2-án Rurik és az Olgovicsok az „egész Kunföld” (*всєю Половецкою землею*) támogatásával szerezték meg a várost (PSRL I, 418), a Novgorodi első évkönyv szerint „Rurik az Olgovicsokkal és a pogány polovecekkal, Koncsakkal és Danyiil Kobjakoviccsal” január 1-jén szerezték meg a várost (NPL 46).³²⁶ Danyiil, Kobjak fia ekkor jelenik meg név szerint a forrásokban először. Azt azonban nem lehet kizárni, hogy ő is jelen volt abban az Erel melletti csatában, melyben apja, Kobjak két név szerint nem említett fiával együtt fogságba esett (PSRL II, 632). Tehát ő a Dnyeper keleti partján élő vagy lukomori kunokat vitte harcba. A rusz fejedelmek másik kun szövetségese pedig Koncsak volt, az a Koncsak, aki a putyivli fejedelem, Vlagyimir Igorevics apósa volt. Ő a donyeci kunjait vitte harcba. A lukomori kunok talán Rurik szövetségesei lehettek, mivel már korábbi harcai során is támogatták a fejedelmet. Koncsak pedig vejenek hívására érkezhettek.

Miután 1203-ban a halicsi fejedelem, Roman arra kényszerítette Rurikot, hogy szakítsa meg kapcsolatait a kunokkal és az Olgovicsokkal (PSRL I, 419), egy nagy hadjáratot vezettek közösen a kunok ellen. A tél kemény volt, a kunok nélkülöztek, a rusz fejedelmek pedig könnyű győzelmet arattak felettük (PSRL I, 420). Az esemény datálása nem könnyű, mert az 1203. és 1205. év bejegyzései romlottak, de úgy tűnik, hogy ez a támadás 1203–1204 telére datálható (PSRL XXV, 101; Berežkov 1963, 87). Kérdés, hogy a kunok mely csoportja ellen, és miért vezették a hadjáratot a fejedelmek. Tatiščev (2005 ii, 457) szerint egyértelműen a Dnyeper vidéki kunok voltak a rusz fejedelmek célpontjai. Dimnik (2003, 247) szerint a Dnyeper nyugati partján élő kunok ellen vonultak, a hadjárat magyarázata pedig a Monomahovicsok bosszúja a kunokon Kijev kirablása miatt.

Ezek után az évkönyvek leginkább akkor említenek kunokat, mikor azok az egymással hadakozó fejedelmek oldalán részt vesznek a harcokban. Ezekben az egymással és a magyarokkal harcoló rusz fejedelmek számíthattak a kunok támogatására 1205 és 1235 között, ennek következtében szinte állandó szereplői a kunok ezekben az években az óorosz évkönyveknek.³²⁷

³²⁶ „Рюрикъ съ Ольговици и съ погаными Половци, Концякъ и Данила Бяковиць, взяша град Кыевъ на щить въ 1 день генваря,” (NPL 45), az ún. mladšij izvodban (fiatalabb kiadás vagy változat) Koncsak és Danyiil Kobjakovic olvasható (*Кончакъ и Данила Кобяковиць*) (NPL 240). A dátumokra l. Berežkov 1963, 87, 247.

³²⁷ Ezeket a harcokat, mivel érdemi információt nem tartalmaznak a kunokkal kapcsolatban, nem ismertetem részletesen. Kettőt emelek ki csak. Az egyiket azért, mert ennek során jelenik meg először a forrásokban Kötöny, a másodikat pedig azért, mert ekkor portyáznak utoljára a vizsgált időszakban Kijev környékén. Azokra az

A fentebb már említett Kötöny és testvére, Szomogur (*Сомогоуръ*) vezette kunok a Halicsért folytatott harcban a kijevi nagyfejedelem Rurikot támogatták. A forrás szerint a két Szutoevics kun vezér (*два князя Половѣцкаѣ Соутоевича*) ekkor a halicsiakat támogató magyarokkal is harcolt: „mert sok magyar volt náluk. Akkor két polovéc fejedelem Sutoevič Kötöny és Somogur (*Соутоевича Котань и Сомогоуръ*) nekiment a gyalogosoknak, de lovaikat kilőtték alóluk s majd hogy őket is elfogták” (PSRL II, 717–718; Hodinka 1916, 307). A két esemény alapján nem kizárt, hogy korábban 1203–1204 telén Roman éppen Kotjan kunjait támadta, ezért a kun vezér épp az ő birtokát megszerezni akaró Rurik mellett jelenik meg a harcokban (vö. Polgár 1999, 92).³²⁸

A kunok 1235-ben vonultak utoljára Kijev környékére (PSRL II, 772–773; NPL 74, 284), ekkor annak az Izjaszlav Vlagyimirovicsnak a kíséretében jelentek meg, kinek anyjai nagyapja Koncsak volt. A kunok olyannyira sikeresek voltak az összecsapások során, hogy elfogták magát a kijevi nagyfejedelmet is, Vlagyimir Rurikovicsot (1223–1235) feleségével együtt, és váltság ellenében engedték csak szabadon (NPL 74, 284).³²⁹ Mindeközben az önálló kun portyák sem szűntek meg, így 1210-ben a kunok Perejaszlavl ellen vonultak, sok falvat elpusztítottak, majd visszatértek a steppére (PSRL VII, 117). 1215-ben újabb támadás érte Perejaszlavlot, Vlagyimir Vszevolodvics (1213–1215) ellenük vonult, de serege nemcsak vereséget szenvedett, hanem maga a fejedelem is a kunok fogságába esett, akit a kunok a szállásukra hurcoltak (*и ведоша и в вежѣ свои*) (PSRL I, 438).

A kunok délorosz steppei történetének ebben a harmadik korszakában ismét vannak dinasztikus kapcsolatok a rusz fejedelmek és a kunok között. A már említett Vlagyimir Igorevics és Koncsak lánya közötti házasság mellett még kettőt emelnék ki a korszakból. Az egyik Vszevolod Jurevics vlagyimiri nagyfejedelem (1176–1212) fiának, II. Jaroszlav Vszevolodovicsnak³³⁰ (1191–1246) házassága Jurij Koncsakovics lányával 1205-ben (PSRL

eseményekre, amelyek során a magyarokkal is harcoltak a kunok, A kunok és magyarok fejezetben fogok kitérni.

³²⁸ Ekkor, mint a forrás is utal rá, Roman ugyan már nem élt, így özvegye és fiai kértek a magyar királytól támogatást Rurikkal szemben (PSRL II, 717; Hodinka 1916, 304–307).

³²⁹ Az Ipatyjev-évkönyvben 1234., a Novgorodi első évkönyvben 1235. év alatt olvasható események sorrendjére I. Dimnik 1981, 74–76.

³³⁰ Jaroszlav Vszevolodovics a mongol hódítás után jó kapcsolatban állt a mongolokkal, több alkalommal is megjelent az Arany Horda vezetőjének ordujában. A 13. század második felében a mongolokhoz utazó Plano Carpini leírja, hogy Jaroszlavot Ögödej özvegye mérgezte meg 1246-ban (Györffy 1986, 172; vö. Gießauf 1995, 119–120).

I, 426; Berežkov 1963, 88). Sajnos a forrás nem árul el semmit a házasság előzményeiről. Ennek az időszaknak a másik jelentős dinasztikus kapcsolata Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj³³¹ halicsi fejedelem (1215, 1219–1228) házassága a 13. század elejének legkiemelkedőbb kun vezérének, Kötönynek a lányával. Ezzel kapcsolatosan is vannak kérdések, nem tudni például, hogy ez a házasság mikor és milyen körülmények között jött létre. Az bizonyos, hogy valamikor 1223 előtt kerülhetett sor rá. A Novgorodi első évkönyv szerint Kötöny az 1223-as kalkai csata előtt a rusz fejedelmeket a keletről újonnan megjelenő nomád néppel, a mongolokkal szembeni közös fellépésre igyekezett rávenni. Ekkor a forrás Kötönyt már a halicsi fejedelem apósaként, Msztyiszlavot pedig mint Kötöny vejét említi (NPL 62, 265). A kudarccal véget érő kalkai csata után a jó kapcsolat Kötöny és a fejedelem között továbbra is fennmaradt. Feltehetően részben éppen ennek a házasságnak köszönhetően Msztyiszlav hűséges szövetségeshez jutott, ugyanis Kötöny a vejét annak 1228-ban bekövetkezett haláláig különböző harcaiban mindig támogatta (Pletneva 1990, 169; Polgár 1999, 93–94).³³²

A kunok és mongolok

A kunok délorosz steppei uralmának az 1220-as években Kelet-Európában megjelenő mongolok vetettek véget. Legkorábban a Kaukázus északi előterében élő kunok szembesültek az új ellenséggel 1222-ben. A kunoknak ezen csoportja a mongolokkal szemben a szomszédos alánokkal lépett szövetségre. Mivel a mongolok első támadása sikertelen volt, diplomáciai lépésekkel bontották meg a kun–alán szövetséget. A kunokhoz követséget küldtek, amelynek tagjai kifejtették, hogy „Ti és mi egy fajtához tartozunk”, ezzel szemben az alánok sem nem rokonai a kunoknak, sem nem azonos vallásúak a nomád kunokkal. Emellett felajánlották, hogy amennyiben az alánokat magukra hagyják, megajándékozzák őket. A kunok elfogadták az ajánlatot, így a mongolok előbb az alánokat győzték le, majd a gyanútlan kunokat is. A mongolok a Kaukázus előterében televe portyáik során eljutottak a Krím félszigetre is, ahol elfoglalták Szudak városát (Ibn al-Aṭīr X, 416–417; Richards 2008, 222–223; *A tatárjárás...*

³³¹ Msztyiszlav Msztyiszlavics – kinek mellékneve kezdetben szerencsés, sikeres (*удатны*), majd ebből vakmerő (*удалой*) lesz – Halics megszerzése előtt volt tripolszkij (Трипілля, Kijevi terület, Ukrajna) fejedelem (1193–1203), toropeckiji, novgorodi fejedelem (1210–1215, 1216–1218), miután átengedte Halicsot András hercegnek (erről l. még a 262. o.) torcseszki fejedelemként halt meg 1228-ban.

³³² Mivel a magyarok is érintettek Msztyiszlav Msztyiszlavics halicsi politikájában, erről részletesebben írok a Kunok és magyarok c. fejezetben.

58–59).³³³ Majd 1223 tavaszán megjelentek a délorosz steppén is. A velük folytatott harcok során Koncsak fia, Jurij és Danyiil Kobjakovics is elesett, Kotjannak és más fejedelmeknek viszont sikerült megmenekülniük (NPL 62, 265).³³⁴

A kunok az elszenvedett vereség után a rusz fejedelmekhez fordultak segítségért.³³⁵ A Novgorodi első évkönyv szerint Kötöny vejéhez, a halicsi fejedelemhez, Msztyiszlav Msztyiszlavicshoz és a többi fejedelemtől kért segítséget, és ajándékokkal, „lovakkal, tevékkel, bivalyokkal és lányokkal” igyekezett meggyőzni őket, hogy „ma a mi földünket vették el, holnap a tiéteket fogják elvenni”. A halicsi fejedelem, Msztyiszlav Msztyiszlavics végül rávette a fejedelmeket, hogy támogassák a kunokat (NPL 62, 265). Azonban hiába vette fel a kereszténységet Basztij, a kunok nagyfejedeleme (*великий князь*) (PSRL II, 741),³³⁶ hiába vonult a kunokkal együtt 18 rusz fejedelem a csatába (Fennell 1983, 67), az összefogás sikertelennek bizonyult, és 1223. május 31-én a Kalka menti csatában vereséget szenvedett a ruszok és kunok szövetsége (PSRL I, 447; PSRL II, 740–745; NPL 63, 267; Berežkov 1963, 106–107, 317–318).

A rusz fejedelmek seregei áprilisban a Dnyeper jobb partján levő Varég-szigethez (Zarub) vonultak, itt csatlakoztak hozzájuk a kunok is, és ide érkeztek a mongol követek, akik kísérletet tettek arra, hogy a ruszokat a kunoktól eltávolítsák (NPL 62, 265). Miután átkeltek a Dnyeperen, az egyik forrás szerint nyolc- (PSRL II, 743), míg a másik szerint kilencnapnyi (NPL 63, 266) út után érték el a Kalka folyót, amit a Dontól nyugatra az Azovi-tengerbe ömlő

³³³ Az arab forrás szerzője tatároknak (*التتر al-t.t.r*) nevezi a mongolokat és kipcsakoknak (*قفجاق q.fǧāq*) a kunokat.

³³⁴ A forrásrészlet érdekessége, hogy a mongolok (a forrásban tatárok) eredetét, illetve megjelenését ahhoz hasonlóan magyarázza, mint a PVL szerkesztői a kunokét (NPL 61–62, 264–265). A másik figyelemre méltó része a történetnek, hogy a polovec mellett a kunok önnevezését, a kumant (*безбожные сыны Измаиловы Куманы*) és Kumanföldet („és áthaladtak egész Kumanföldön”, „Проидоша... всю страну Куманьску”) is használja a krónikás.

³³⁵ Az 1223-as mongolokkal való harcról három óorosz évkönyvben olvashatunk: a Lavrentyjev-, Ipatyjev- és a Novgorodi első évkönyvben. Természetesen más, későbbi források is beszámolnak a csatáról, de azok az előbb említett három évkönyvre vezethetők vissza. A három évkönyv különböző részletességgel számol be az eseményekről, valójában csak a két utóbbi segít a mongolok 1223-as hadjáratának rekonstruálásában (Fennell 1980, 18–31).

³³⁶ Tatiščev (2005 II, 524) szerint Kötöny az, aki felvette a kereszténysége, így kívánta a rusz fejedelmek bizalmát megnyerni.

Kalmiusszal (Кальмиус) vagy annak mellékfolyójával, a Kalcsikkal (Кальчик) azonosítanak (Pletneva 1975, 299).³³⁷

A vereség oka a rusz fejedelmek egymás közti vitája, ehhez járult a rusz seregben harcoló brodnyikok árulása, valamint Fennell véleménye szerint a mongoloknak ellenállni képtelen kunok megfutamodása (Fennell 1983, 67; NPL 63, 266). Ezt az utóbbi állítást vizsgálom meg az alábbiakban.

A Novgorodi első évkönyv szerint a teljes sereg átkelt a Kalkán (NPL 63, 266), ezzel szemben az Ipatyjev-évkönyv szerint csak a sereg egy része (PSRL II, 743), de mindenképp a Kalka másik partján került sor a csatára. A két forrás alapján arra következtethetünk, hogy a Kalka folyónál a rusz–kun hadat egy jól felkészült mongol sereg várta, amelynek vezetői tudhattak az ellenfelek közötti megosztottságról, és támadásba lendültek. A rusz–kun sereg egyik vezérének tekinthető Msztyiszlav Msztyiszlavics, mivel felismerte, hogy a rusz sereg még nem állt készen a harcra, Jarunt és kunjait küldte előbb a mongolok ellen.³³⁸ Majd a druzsinájához vonult, és megparancsolta, hogy amilyen gyorsan csak lehet, készüljenek a csatára. A csernyigovi és kijevi fejedelmek seregei a Kalka másik partján nem értesültek arról, hogy a csata elkezdődött: „Msztyiszlav és a másik Msztyiszlav a táborhelyen voltak, és nem tudtak erről, [mert] Msztyiszlav kettőjüknek nem szólt irigységből, mert nagy ellentét volt közöttük” (PSRL II, 743).³³⁹

Visszatérve Jarun csapatára, a novgorodi forrás szerint harc nélkül visszamenekültek a rusz csapatok felé, ami pánikot keltett azok soraiban. A visszavonuló kunok által összezavart ruszok nem tudtak hadrendbe állni, és ebben a helyzetben érte őket a mongolok csapása. A halicsi Msztyiszlav serege kezdetben erősen tartotta magát. Erősítést kaptak a csernyigovi Msztyiszlav seregétől, és így a rusz sereg a támadók első hullámát vissza tudta szorítani. A csatát a mongol erősítés döntötte el, amely Msztyiszlav Msztyiszlavics halics-volhíniai és Msztyiszlav Szvjatoszlavics csernyigovi hadait támadta meg. A rusz sereg nem tudott

³³⁷ A folyó meghatározása vitatott, ez az oka annak, hogy a csata pontos helyszínével kapcsolatosan sincs egységes álláspont.

³³⁸ Jarun kunjainak elővéd szerepét a Novgorodi első évkönyv említi, itt azonban nincs kiemelve az, hogy a halics-volhíniai fejedelem küldte őket (NPL 63, 266), az Ipatyjev-évkönyv a rusz Danyiil Romanovicst emeli ki, de ebben a forrásban a Kalkán való átkelés történetének leírása kétszer szerepel, ami arra utal, hogy a szerkesztőnek több helyről származó információja volt, amit nem tudott összeegyeztetni, és nem melleleg elfogult volt Danyiillal, a későbbi halicsi fejedelemmel és királlyal szemben (Fennell 1980, 24–25).

³³⁹ A forrásban említett három Msztyiszlav közül a halics-volhíniai fejedelem, Msztyiszlav Msztyiszlavics volt az, aki nem szólt a másik kettőnek. A másik kettő Msztyiszlav Romanovics kijevi és Msztyiszlav Szvjatoszlavics csernyigovi fejedelem volt (Fennell 1983, 67).

ellenállni a mongol íjászoknak, és megfutamodtak, kivéve a kijevi fejedelmet, Msztyiszlav Romanovicsot és katonáit, akik látva a történeteket, a Kalka mellett egy dombon levő „köves helyre” siettek.³⁴⁰ A kijevi fejedelem itt egy erődített helyet, gorodot hozott létre, amit három napig védett embereivel. Ekkor a brodnyikok rávették a szabad elvonulás ígérétevel, hogy adja meg magát társaival együtt, később azonban átadták őket a mongoloknak, akik a saját előkelőikhez méltó halált szántak nekik, vagyis nem folyhatott vérük: a három rusz fejedelmet (Msztyiszlavot, vejét, Andrejt és a dubrovicki Alekszandrot) deszkák alá helyezték, majd erre ráültek lakomázni (NPL 63, 266; vö. Vernadsky 1951, 238). Tehát a novgorodi forrásból azt tudjuk, hogy Jarun kunjai voltak az elővéd. A kunok forrásban említett visszavonulásának két oka is lehet. Egyik szerint az erős mongol lovasság nyomásának nem tudtak ellenállni, ezért bomlott fel Jarun kunjainak hadrendje, és vonultak vissza. A másik az, hogy a kunok visszavonulása a nomádok színlelt megfutamodásával magyarázható. Tehát nem feltétlen a gyávaságuk a magyarázat, amint a forrás sugallja. Arra azonban nem számítottak, hogy a háttérben levő rusz hadak még mindig nem álltak hadrendbe. Noha a szövetségeseknek több mint 150 év állt rendelkezésükre egymás harcmódorának megismerésére, a hadvezérek egymás közti vitája miatt a rusz seregek nem voltak kellőképpen felkészülve a csatára. Ennek következtében úgy vélem, hogy a már említett rusz fejedelmek közötti megosztottság mellett leginkább a rusz seregek általános felkészületlensége,³⁴¹ a csatában résztvevő kontingensek kuszasága miatt szenvedtek a szövetségesek vereséget.

Még egy szempont figyelemre méltó az események kapcsán: a forrásokból kiolvasható a kunokkal szembeni rosszindulat. Természetesen a megelőző 169 évben a kunok sok gondot okoztak a Rusznak, de jelen esetben nem ők voltak az ellenség. Ezzel szemben feltűnő, hogy a források milyen keveset foglalkoznak a mongolokkal. Nyoma sincs mongolellességnek, az átkozott vagy az istentelen szavak a kunok és brodnyikok jelzője. Ugyan az Ipatyjev- és a novgorodi évkönyvek retorikai bevezetőjükben foglalkoznak az újonnan megjelent néppel, és idézik a Patarai Methodiosznak (valójában Pszeudo-Methodiosz) tulajdonított Kinyilatkoztatást: „Mert Methodiosz így mondta: az idők végén megjelennek azok a népek,

³⁴⁰ Emiatt lokalizálja Kudrjašov a mai Nazarovka településhez közeli Kamennie Mogilihoz (Donyecki terület, Ukrajna) a csatát. L. Kudrjašov 1954, 118–119.

³⁴¹ Az óorosz források alapján a ruszoknak nem voltak információik a mongolok délorosz steppei hadjáratáról, csak Kötönytől értesültek róla. Egyébként a vereség után sem tulajdonítottak a mongoloknak nagyobb jelentőséget. Ahogy a megjelenésükkor megjegyezték, hogy a kunok bűnei miatt jöttek, az 1223-as hadjárat végével kapcsolatosan a krónikás annyit ír: „Visszafordultak a Dnyepertől, és mi nem tudjuk honnan jöttek és hova mentek. Isten tudja, honnan jöttek ellenünk vétkeink miatt” (NPL 63, 268).

akiket Gideon elűdözött, és meghódítják a földet az Eufrátesztől és a Tigristől keletre a Pontuszi tengerig Etiópia kivételével” (NPL 61, 264). Ehhez hasonló frázist már a PVL krónikása is alkalmazott a kunok kapcsán az 1096-os év alatt.³⁴² Jelen esetben azonban sokkal inkább az volt a krónikás célja, hogy a kunok istentelenségét igazolja, semmint a rusz fejedelmeket az új veszélyre figyelmeztesse.

A kunokkal szembeni rosszindulat a hadjárat leírása során több történetben is tetten érhető. A mongolok a kunok és alánok szövetségéhez hasonlóan a rusz–kunt is szerették volna megosztani. Ezért két követtséget is küldtek a ruszokhoz. Az első tagjai az óorosz forrás szerint a következő üzenetet adták át: „Azt hallottuk, hogy ellenünk vonultok a polovecekre hallgatva. Mi azonban nem támadtunk földetekre és falvaitokra, sőt ellenetek sem vonultunk, ellenben szolgálunk és lovászaink, a pogány polovecek ellen jöttünk az Isten megbízásából. Köszetek velünk békét. Amennyiben a polovecek hozzátok menekültek, üzzétek el őket megtartva javaikat magatoknak. Azt hallottuk, hogy sok gonoszságot műveltek veletek, és ez okból harcolunk ellenük” (NPL 62, 265). Mivel a rusz fejedelmek a követeket megölték, újabb küldöttség érkezett, amelynek üzenete a következő: „Hallgattatok a polovecekre és megöltétek a követeinket, és ellenünk vonultok. Csak vonuljatok, de mi nem támadtunk rátok. Isten fog ítélni felettetek” (NPL 62, 265). Azt nem lehet kizárni, hogy a mongolok valóban nem akartak ekkor a Rusz fejedelmeivel harcba bocsátkozni, de a követek szájába adott szavak a Rusz krónikásaira jellemző gondolkodásmódot tükrözik (a Ruszt érő katasztrófák az isteni büntetés jelei; a pogány támadók isten csapásai). A novgorodi forrás még egy érdekes történetet mesél el. Valahol a Dnyeper és a Kalka között Msztyiszlav Msztyiszlavics legyőzött egy kisebb mongol egységet, aminek feltehetően a rusz–kun sereg mozgásának megfigyelése volt a feladata. A mongolok, hogy vezetőjük, Gemjabeg (*Гемябѣгъ*) életét megmentse, a történet szerint egy kurgánban „élve elásták”, de a kunok megtalálták és megölték (NPL 63, 266).³⁴³ A történet lehet, hogy a kunok gonoszságát hivatott igazolni, természetesen emellett lehet valóságmagva is, ismeretes ugyanis, hogy a nomádoknál milyen következménye volt annak, ha az elhunyt ősök sírjait háborgatták.³⁴⁴

³⁴² „Ezek ugyanis a kelet és észak közötti etrivi pusztából jöttek elő, nevezetesen 4 törzsük: a torkmenek, a besenyők, a torkok és a polovecek. Metód tanúsítja, hogy 8 törzsük elmenekült, amikor Gedeon (Gideon) gyilkolta őket” (PVL 98, 236; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 184).

³⁴³ „а прокъ ихъ въбѣже съ воеводою своимъ Гемябѣгомъ въ курганъ Половьчъскый, и ту имъ не бы мочи, и погрѣбоша воеводу своего Гемябега жива въ земли, хотяще животь его ублюсти” (NPL 63, 266).

³⁴⁴ Elég, ha arra gondolunk, hogy a szkíta király mit válaszolt Dareiosznak, mikor az gyávasággal vádolta, mert nem akarta vállalni a szemtől szembe harcot: „ha mindenáron gyorsan akarod eldönteni a dolgot, hát itt vannak

A rendelkezésünkre álló források alapján úgy tűnik, hogy a mongol támadás a Rusz számára viszonylag kis megrázkódtatást okozott, annak ellenére, hogy komoly veszteségek érték. Kijev, Csernyigov, Halics-Volhínia, Szmolenszk, és feltehetően Vlagyimir és Rosztov is részt vett a hadjáratban, de az északi fejedelemségek, így Szuzdál, Novgorod és Pszkov teljesen érintetlen maradt, és még a déli fejedelemségek közötti hatalmi egyensúly sem változott. A Rusz szempontjából ez egy olyan újabb steppei invázió volt, amelynek végeredménye a kunok semlegesítése lett (Fennell 1983, 68).

A kunok számára azonban katasztrofális hatással lehetett a mongolok első európai hadjárata. Egyrészt ők több alkalommal is vereséget szenvedtek a mongoloktól, nemcsak a Kalka mentén, előbb a Kaukázus északi előterében, miután az alán szövetségeseiktől elszakadtak, aztán a Krím félszigeten. Ráadásul a területeiken maradtak, azaz ott teleltek a legyőzöik. A mongolokkal való harcok során még Jurij Koncsakovics, „a kunok között a legnagyobb” is elesett. Ez pedig végét jelentette annak a folyamatnak, ami a 12. század második felében Jurij apjával, Koncsakkal elkezdődött. Azaz a mongol támadások következtében szétzilálódott kun elit nem tudta befejezni a központosított, egy fő vezetése alatt álló hatalom kialakításának folyamatát. Másrészt a támadások és a vereségek következtében a Rusz – a források alapján – többé már nem számolt a kunokkal mint déli és délkeleti határain levő számára veszélyes erővel. Kötöny még részt vett a Nyugati-Rusz hadjárataiban 1225 és 1233 között, előbb vejét Msztyiszlav Msztyiszlavicsot, majd Danyiil Romanovicsot támogatva. Mint fentebb már említettem, 1235-ben az Olgovicsok is kun segítséggel támadtak Kijev ellen. Azonban mire elkezdődik a mongolok nagy nyugati hadjárata 1236-ban, a kunok korábbi hatalmi jelentősége a délorosz steppén már bizonyos mértékben csökkent.

Figyelemre méltó, hogy sem a kunok, sem a Rusz nem voltak tudatában a keletről érkező fenyegetésnek, vagy nem tulajdonítottak neki jelentőséget. Ezt az tanúsítja, hogy a mongolok nagy kelet-európai hadjáratának első évében, 1236 tavaszán még csernyigovi Mihail kérésére Izjaszlav Vlagyimirovics ismét hadba hívja a kunokat Danyiil Romanovics

szkütha őseink sírjai. Rajta, indulj el, keresd meg, és próbáld csak feldúlni őket, majd meglátod harcolunk-e sírjainkért ellenetek vagy sem!” L. Hér. IV. 127. Hasonlóról számol be a mongolok kapcsán Plano Carpini is: „Ezeket a temetőket senki sem meri megközelíteni az ügyeletükre rendelt örökön kívül. Ha valaki odamegy, elfogják, kifosztják, megverik, és jól elbánnak vele. Így mikor mi mit sem tudva beléptünk a Magyarországon meghaltak temetőjének területére, ránk rontottak, és meg akartak nyilazni. De mivel követek voltunk, és nem ismertük az ország szokását, szabadon engedtek” (Györffy 1986, 107).

ellen. A kunok meg is jelentek, de nemcsak elhagyták a csernyigovi fejedelmet, hanem portyázni kezdtek, ami Mihailt arra kényszerítette, hogy hagyja abba a hadjáratot.³⁴⁵

1227-ben meghalt a Mongol Birodalom alapítója Dzsingisz kán – és ugyan már Dzsocsi sem élt, akinek kijelölt részulusza (az Irtistől nyugatra levő steppe, a kunok területe) még nem volt meghódítva –, de az 1229-ben megválasztott fia, Ögödej folytatta apja terjeszkedő politikáját (Vásáry 1986, 50–61). A Lavrentyjev-évkönyv szerint a 6737. (1229) évben: „Ugyanebben az évben a szaksziniek és a polovecek [a Volga – KSz] alsó folyásától a bolgárokhoz futottak a tatárok elől. És a bolgár őrségek futottak a tatároktól megverve annak a folyónak a közelében, melynek neve Jaik [Urál – KSz]” (PSRL I, 453). Az Ögödej beiktatása (1229) utáni Volga vidék elleni támadásról al-Dzsuvajni is beszámol: „A Kipcsak, Szakszin és Bulgar földekre elküldte [Ögödej kán] Köketejt és Szöbütej bahadurt egy hasonló [30 ezer fős] sereggel” (Boyle 1958, 190).³⁴⁶ A források alapján a hadjárat Szakszin városa, a kunok és a volgai bolgárok ellen irányult. Tehát nem érintette az egész dél-orosz steppét, a nyugati, a Dnyeper és Duna közti részekre egyáltalán nem terjedt ki. A mongolok célja talán az lehetett, hogy az érintett terület népeinek hadi potenciálját feltérképezzék, a későbbi, 1236-os nagy nyugati hadjáratuk előtt.³⁴⁷

1235-ben Ögödej nagykán kuriltájt hívott össze, ahol a rokonok és vezérek összegyűltek, és egyhónapnyi mulatozás után hozzáálltak az államügyek elrendezéséhez, melynek során elhatározásra jutottak: „Mivel még egyes országok nem hódoltak be, míg mások fellázadtak, ezen dolgok elintézésére vállalkozva rokonait különböző irányokba küldte ki, míg maga a Kipcsak steppe ellen kívánt vonulni” (Thackston 1999, 324). Végül Ögödejt lebeszélyték arról, hogy személyesen vegyen részt a hadjáratban, de döntöttek arról, hogy Batu, Mönge, Gjúk és más hercegek vezetésével nagy sereget küldenek „a kipcsak, a rusz, bular, magyar, basgurd, ász, Szudak területek meghódítására” (Thackston 1999, 324; vö. Mtt 270§). A Kelet-Európa meghódítására indított mongol hadjárat a volgai bolgárok elleni támadással kezdődött 1236 őszén. A Lavrentyjev-évkönyv szerint: „Ugyanazon (1236) az őszön érkeztek keleti országból a bolgárok földjére az istentelen tatárok, és elfoglalták a dicső bolgár Nagyvárost, és fegyverrel az öregektől a fiatalokig és a legkisebb csecsemőig mindenkit levágtak, és a javak sokaságát elvitték, a városukat pedig felégették, és egész földjüket leigázták”

³⁴⁵ „a polovcik azonban megérkezvén a halicsi földre, nem akarták Dánielt támadni” (PSRL II, 776; Hodinka 1916, 395).

³⁴⁶ Al-Dzsuvajni munkáját felhasználó Rasíd al-Dín szó szerint megismétli a fenti információt (Thackston 1999, 313; Boyle 1971, 33). Zimonyi (1985, 201–202) ezt a leírást az 1223-as eseményekhez kapcsolta.

³⁴⁷ A mongoloknak a Volga vidékére vezetett hadjárataira l. Balogh 2001, 7–19.

(PSRL I, 460). A volgai bolgárok legyőzését követően a Rusz városainak meghódítása az évkönyveknek köszönhetően jól ismert. Azonban a kunok mongolokkal való harcáról nincs sok forrásunk, csak a keleti kútfők, de ezek is éppen csak utalnak arra, hogy a többi kelet-európai néphez hasonlóan ők is küzdöttek a hódítókkal. Rasíd al-Dín számol be arról,³⁴⁸ hogy 1236–1237 telén a Möngke és testvére, Büdzsek vezette balszárny legyőzte a kipcsakok Ölberli (Ülirlik van a forrásban) törzséből származó Bacsman. A „kardtól megmenekülő” Bacsman kunjaihoz³⁴⁹ egyre többen csatlakoztak. Annak ellenére, hogy minden oldalról szorongatták őket, sikeresen csúsztak ki az üldözőik kezéből. Hírük napról napra növekedett, de mivel nem volt állandó szállásuk, a Volga menti erdőkben rejtőzködőknek a mongolok nem tudták elfogni őket. Möngke ezért elrendelte, hogy építsenek 200 hajót és mindegyiken álljon 100 fegyveres mongol. Möngke maga pedig testvérével, Büdzsekkel a folyó két oldalán indult hajtóvadászatra. A Volga egyik erdejében friss trágyát és más sietősen elhagyott nomád táborra utaló nyomokat találtak, valamint egy idős asszonyt is, akitől megtudták, hogy Bacsman átkelt embereivel az egyik szigetre. Mivel nem álltak rendelkezésükre hajók, nem tudtak a Volgán átkelni. Azonban hirtelen erős szél támadt, ami a vizet felkavarva láthatóvá tette a folyó medrét, Möngke pedig parancsot adott a seregének az átkelésre. A szigeten Bacsman embereinek egy részét elpusztították, mások vízbe fűltek, a gyerekeket és nőket fogságba hajtották, majd visszatértek a partra. Magát a vezért élve fogták el ugyan, de később kivégezték a jász társával együtt. Ezután Möngke ott töltötte a nyarat a Volga vidékén (Thackston 1999, 326). Nem teljesen világos, hogyan is „nyílhatott ketté” a Volga, és hogyan is juthattak át a szigetre Bacsman üldözői. Talán a sziget valahol a folyó deltájában volt – ezt igazolhatja a kínai forrás is, amely a Kaszpi-tenger vidékére helyezi a történeteket (Pelliot 1920, 166) –, ahol talán a csapadékban szegény év miatt alacsonyabb volt a vízszint.

Bacsman mellett más kun vezérek és csoportok is minden bizonnyal felvették a harcot a mongolokkal, erre utal legalább is, hogy a perzsa szerző szerint 1238-ban „Siban, Böcsök és Buri a Krím ellen indult, és a kipcsak nép közül Tabkarát meghódították. Berke a kipcsakok ellen ment, és elfogta Ardzsumált, Kuraumaszt, és Kirant a Makruti vezetőit” (Thackston

³⁴⁸ Szinte szó szerint megegyező történet olvasható al-Dzsuvajnínál (Boyle 1958, 553–554), tőle másolhatta Rasíd al-Dín a vonatkozó részeket. A kínai forrásokban, a „kipcsak főnök, Pa-tch'e-man” (Bacsman) 1237-ben a Kaszpi-tenger vidékén kerül a mongolok fogságába (Pelliot 1920, 166).

³⁴⁹ Al-Dzsuvajni fordításában egy csapat kipcsak harcos olvasható (Boyle 1958, 553), míg a Rasíd al-Dínéban egy csapat útonálló (Thackston 1996, 326).

1999, 327; vö. Boyle 1971, 60).³⁵⁰ Van olyan elmélet, amely szerint annak érdekében, hogy véget vessenek a steppéről érkező ellenállásnak, ami megakadályozta volna a mongol uralom kiépítését, az új hódítók a kun vezetőréteg módszeres és tudatos megsemmisítésére törekedtek. Ez a módszer a nomádoknál jól ismert. Letörtek minden ellenállást, így egyes előkelők úgy döntöttek, hogy családjukkal, népükkel együtt a szomszédos uralkodók fennhatóságát elfogadva elköltöznek a steppéről (Pletneva 1990, 179–180).³⁵¹ Sokan menekültek a steppétől távolabbi, rusz fennhatóság alatt álló területekre (Fedorov-Davydov 1966, 228), a korábban említett Kötöny a Magyar Királyságban, megint mások a Balkán-félszigeten kerestek menedéket.

A kunok délorosz steppei hatalmának megszűnése nem jelentette egyúttal a nép eltűnését is. Régészeti és írott források tanúsítják, hogy kunok sokasága maradt helyben, azaz nem költözött el a délorosz steppéről, hanem alkalmazkodott az új rendszerhez. A mongol hódítók hadjárataik során feltehetően nagy tömegben ejtették őket fogságba, ugyanis a keleti piacokat előzönlötték a mongolok hadifogoly rabszolgái, akiknek nagy többsége kun volt. Ugyanakkor számos kun állt a mongolok szolgálatába harcosként akár önszántából, akár – mint az a nomádoknál ismert – mint egy alávetett, meghódított nép tagja, akinek kötelessége részt venni az hódítói, azaz a mongolok harcaiban.³⁵²

Figyelemre méltó, hogy a kunok ezt követően is részt vettek a rusz fejedelmek egymás közötti harcaiban. Így 1245. augusztus 17-én Danyiil Romanovics halics-volhíniai fejedelem (1205–1264), majd halicsi király (1253–1264) kunok segítségével győzte le a magyar sereg által támogatott Rosztyiszlav Mihajlovicsot (PSRL II, 800–805; Hodinka 1916, 418–431).³⁵³

A helyben maradt kunoknak talán a gazdagabb legelőket át kellett engedniük mongol uraiknak, de övék a legnagyobb mongoloknak adózó lakosság a steppén. Jellemző, hogy a

³⁵⁰ A forrásban szereplő مکروتي [mkrwti] olvasata lehet Mekrúti, Mekrúte, Mekúrti, Mekúrte vagy Bekrúti, Bekrúte, Bekúrti, Bekúrte. A törzs vagy a nemzetség a Krím félsziget és az Észak-Kaukázus közötti területre lokalizálható (Golden 1995–97, 116). A **Bekúrte* etimológiája *bekürt* ’заставлять, укрепить, усилить’ (DTS 93). A név – sajnos – más forrásban nem fordul elő.

³⁵¹ Régebb úgy vélték, hogy a katonai és az előkelő réteg pusztulását a kőszobrok eltűnése is igazolja a 13. század második felében. Már nem volt, aki állítsa őket, nem volt, kinek a tiszteletére és emlékére állítani a szentélyeket, és ezért tűntek el (Pletneva 1990, 179–180). A legújabb kutatások szerint nem a mongol hódításvetett véget a kőszobrok állításának, hanem az iszlám elterjedése, tehát a 14. század elejére szűnik meg ez a jellegzetes kun hagyomány. L. Fodor 2009, 49–66.

³⁵² Arra, hogy a meghódított népeknek milyen kötelességei voltak a mongolokkal szemben l. Allsen 1987, 114.

³⁵³ A forrásban 1249 alatt olvasható részletesen a csata leírása, azonban a kutatók jelentős része 1245-re datálja az eseményeket (Font 2005, 246–249).

területen a lingua franca a kipszak török nyelv maradt, amit a 14. századi Codex Cumanicus is igazol. A mameluk kori történetíró, al-Umarí szerint a hódító mongolok (a forrásban tatárok) előbb alávetették a kunokat (kipszakokat), majd házasodni kezdtek velük. Így mindannyian olyanok lettek, mint a kunok, mivel egy faj (جنس ġins) lettek a házasságok révén, és mert arra a földre, vagyis a kunok területére telepedtek (Lech 1968, 141). Tehát a vékony mongol hódító réteg a 13. század végére beolvadt a délorosz steppén élő török nyelvű népcsoportokba.

A kunok és a Balkán-félsziget a 11. század második felétől 1241-ig

Az 1054-55-ben a Volgától nyugatra megjelenő kunok (PVL 70, 208; PSRL I, 162; PSRL II, 151; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 143) kelet-európai térhódítása az írott kútfőknek és régészeti leleteknek köszönhetően nyomon követhető. A délorosz steppe elfoglalása után hamarosan feltűntek a Kárpátok keleti szomszédságában is, de a steppe nyugati végeit jelentő Moldvába és Havasalföldre – ahol a terület korábbi urai, a besenyők és úzok töredékei húzódtak meg – forrásaink tanúsága szerint egy ideig még nem költöztek kun csoportok, bár a 11. század végétől ellenőrzésük alatt tarthatták a területet és az ott élő besenyő, úz néptöredékeket.

A kor egyik legjelentősebb hatalma, a Makedón-dinasztia (867–1056) kihalása után épp egy válságos periódusban levő Bizánci Birodalom is hamarosan szembesült az újonnan megjelent török nyelvű nomád néppel. Ezt a fejezetet, amelyben a Balkán-félsziget és a kunok kapcsolatát vizsgálom az 1070-es évektől a tatárjárásig (1241), két nagy részre bontottam. Az első nagyobb egységben a kunok és a Bizánci Birodalom közötti kapcsolatokat tárgyalom a Komnénosz-dinasztia uralmának (1185) végéig. Előbb azt vizsgálom, hogy a kunok milyen körülmények között jelentek meg a 11. század utolsó harmadában a Balkán-félszigeten, majd az 1080-as években a Bizánci Birodalom ellen vezetett portyáik után az 1091-es hadjáratukat ismertetem. Kitérek arra, hogy 1091 tavaszán kinek a hívására érkezhettek a Bizánci Birodalom egyik legjelentősebb csatájának, a lebunioni ütközetnek a színhelyére, és milyen szerepük volt a birodalom egyik fontos győzelmével véget érő csatában. A kunok számára kudarccal végződő 1094-es hadjáratot követően arra a kérdésre keresek választ, hogy I. Alexiosz Komnénosz (1081–1118) bizánci császár uralkodása alatt harcoltak-e kunok a bizánci hadseregben. A kunok és a Bizánci Birodalom a 12. században című részben előbb arról az 1114-es kun hadjáratról lesz szó, amely az utolsó volt I. Alexiosz Komnénosz uralkodása idején, ezt követően a I. Manuél Komnénosz uralkodása (1143–1180) alatti bizánci–kun kapcsolatok bemutatására térek ki.

A második részben a kunok 1185 és 1241 közötti Balkán-félszigeti jelentőségéről lesz szó. Előbb a bolgárok és vlachok Bizánc-ellenes megmozdulásban, majd a II. Bolgár Cárság konszolidálásában betöltött szerepükre térek rá, végül pedig a Latin Császársággal való

korabeli kapcsolatukat tárgyalom. A kunokkal kapcsolatba kerülő Balkán-félszigeti népcsoportok és hatalmak, így a bolgárok–vlachok, a Bizánci Birodalom, a II. Bolgár Cárság és a Latin Császárság történetét általában csak olyan szinten érintem, amennyire szükséges az események megértéséhez.

A Bizánci Birodalom és a kunok a 11. században

A kunok első megjelenése a Bizánci Birodalomban (1078)

A bizánci Attaleiatész *Historiájából*³⁵⁴ ismert, hogy a birodalom ellen először 1078-ban támadtak, amikor a Bizánc élén álló Niképhorosz Botaneiatész császár (1078–1081) uralkodásának első évében épp egy trónkövetelő, Niképhorosz Basziliakosz elleni harccal volt elfoglalva. A császár hadvezére, Alexiosz Komnénosz – miután későbbi vejének, Anna Komnéné férjének azonos nevű nagypapjával, Niképhorosz Brüenniosz ellencsászárral leszámolt³⁵⁵ –, Niképhorosz Basziliakosz dürrakhioni (ma Durrës, Albánia) vezért is legyőzte az uralkodó megbízásából.³⁵⁶ Ebben az időben, mialatt a Basziliakosz vezette lázadás

³⁵⁴ A kisázsiai Attaleia városában született szerző Konstantinápolyban IV. Rómanosz Diogenész, VII. Mikhaél Dukasz és Niképhorosz Botaneiatész császárok idejében magas rangú hivatalnok volt. Az 1079/1080-ban írt, Niképhorosz Botaneiatésznek ajánlott munkája, az elsősorban saját élményein alapuló *Ἱστορία*, az 1034 és 1079 közötti eseményeket foglalja magában (ByzTurc. I, 427–429; Moravcsik 1988, 93). Ebben a bizánci forrásban jelenik meg először (ByzTurc. II, 167) a kunok neve *Κομάων* (plur. Gen.) alakban (Attaleiates 301). Szerepel az információ Ióannész Szkülitész folytatásában is (Skylitzés Continuatus 741), e mű azonban nem más, mint Attaleiatész munkájának kivonata, illetve parafrázisa (Moravcsik 1988, 95).

³⁵⁵ Niképhorosz Botaneiatésszal csaknem egy időben határozta el a bizánci trón megszerzését a katonai arisztokrácia egyik jeles tagja, Niképhorosz Brüenniosz. Azonban VII. Mikhaél Dukasz lemondása után Botaneiatészt választották császárrá. Az új uralkodó Brüenniosz ellen a fiatal hadvezért, Alexiosz Komnénoszt küldte (Ostrogorsky 2003, 304–305). Ebben a csatában a trónkövetelő Niképhorosz Brüenniosz besenyőket is felsorakoztatott az ekkor még a szkholák megsz domesztikoszának pozícióját betöltő Alexiosz Komnénosz seregével szemben. Ez utóbbi végül legyőzte Brüennioszt, Konstantinápolyba küldte, ahol megvakították (Al. I. v. 2–3, 6. 9; Sewter 1982, 41–42; Reinsch 1996, 36–38).

³⁵⁶ Az illusztris bizánci családból származó Basziliakosz vagy Baszilikész – aki Brüenniosz után Dürrakhion duxa lett – szintén meg akarta szerezni a bizánci trónt (Skoulatos 1980, 35–39). A császár ellene is Alexiosz Komnénoszt küldte. Ebben a csatában aratta harmadik nagy győzelmét Alexiosz, mielőtt császár lett. Katonai sikerekért kapta a *szebasztosz* címet (Al. I. vii. 1–ix. 5, Sewter 1982, 46–54; Reinsch 1996, 42–49). A címre I. Kazhdan: Sebastos. In: *ODB*, 1862–1863.

leverésével voltak elfoglalva Thesszalonikében a bizánci seregek, a parisztrioni³⁵⁷ besenyők kihasználva a birodalomban uralkodó zavaros helyzetet, kun segítséggel Adrianopoliszra (ma Edirne, Törökország) támadtak. Azonban a bizánci sereg hamarosan megjelent, így a besenyő–kun sereg elmenekült (Attaleiates 300–301; Skylitzés Continuatus 741).³⁵⁸

Szkülitész folytatója, Szkülitész Continuatus³⁵⁹ szerint ugyanebben az időben León Diabatenosz,³⁶⁰ Meszembria (Несебър, Bulgária) kormányzója is kereste a kapcsolatot a besenyőkkel és kunokkal, ez azonban nem járt azzal, hogy a kunok – ennek következtében – behatoltak volna a birodalom területére (Skylitzés Continuatus 743; Gyóni 1942, 67). Legalábbis a forrás egyetlen mondatnyi utalásából nem lehet erre következtetni (Skylitzés Continuatus 743).

1078-ban a Niképhorosz Botaneiatész vezette birodalom a korábbi Bolgár Cárság területén egy másik problémával is szembe kellett nézzen. Ebben az évben egy bizonyos paulikánus Lekasz, aki egy besenyő nőt vett feleségül, a Szredetsz (ma Szófia) és Nizosz (ma Niš, Szerbia) városának környékén élőköt a bizánci hatalom elleni lázadásra biztatta. Csatlakozott ehhez a megmozduláshoz a meszembriai Dobromir (Dobroméros) vezette elégedetlenkedők egy csoportja is. Több kutató is úgy véli, hogy ebben a paulikánus és bogumil lázadásban a besenyők mellett a kunok is részt vettek (Vasil’evskij 1908, 43; Jireček 1876, 208–209; Jireček 1977, 243; Obolensky 2004, 189–190). Noha a forrásaink csak a besenyőket említik a történetekkel kapcsolatban, nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy a besenyőkkel együtt szövetséges kunok is harcoltak a bizánciak ellen. Így az sem lehetetlen, hogy az előbb említett León Diabatenosz, aki a Dobromir vezette Bizánc-ellenes megmozdulást leverte, épp a lázadók elleni szövetség érdekében akarta felvenni a kapcsolatot a kunokkal.

³⁵⁷ Az I. Bolgár Cárság megszűnése (1018) lehetővé tette, hogy II. Baszileiosz bizánci császár (976–1025) az Al-Duna vidékét megszervezze és beillesse a birodalomba. Parisztrion vagy Paradunavon thema (*Παριστριων, Παραδουναβον*) külön területi-adminisztratív egységet képezett, amelynek Drisztra (ma Силистра, Bulgária) volt a központja. A thema határai a Balkán-hegység, a Duna a Vidinnel szemben levő szakasztól a torkolatvidékéig és a Fekete-tenger (Märculeț 2005, 124). Parisztrion történetével kapcsolatosan l. még Bănescu 1933; Bănescu 1944; Bănescu 1946.

³⁵⁸ A besenyőkkel együtt harcoló kunok megjelenését Basziliakosz segítségkérésének tulajdonítja Vasil’evskij (1908, 37) és nyomán Rasovskij (1940, 105).

³⁵⁹ Nem Ióannész Szkülitész munkája, hanem annak folytatása, azaz 1057-től 1079-ig terjedő időszakot tárgyaló munka, ami egyébként Mikhaél Attaleiatész munkájának parafrázisa (ByzTurc. I, 340).

³⁶⁰ Az örmény származású León fényes karriert futott be a Bizánci Birodalomban. Már IV. Rómanosz Diogenész idejében fontos szerepet töltött be mint Edessza duxa.

A kunok és a Bizánci Birodalom kapcsolatára a 11–12. század fordulóján a legjobb forrásunk az Alexiasz. Ennek szerzője Anna Komnéné,³⁶¹ aki apja, I. Alexiosz Komnénosz halála után kénytelen volt kolostorba vonulni. Itt írta meg munkáját 1148 körül, amely a bizánci történeti irodalom remekműve. Ebben apja tetteit meséli el, saját bevallása szerint az ókori klasszikus szerzők, elsősorban Thuküdidész stílusában. A kitűnő nevelésben részesült császárlány közvetlenül hozzájuthatott fontos korabeli iratokhoz. Saját élményei, az apja és mások elbeszélései mellett fő forrásai hadi jelentések és parancsok, követek beszámolóí és hivatalos levelek. Azonban Howard-Johnston feltételezi, hogy Anna férje, Niképhorosz Brüenniosz (1062–1137) halála után a férj által összegyűjtött és torzóban maradt munkáját egészítette ki, és egységesítette annak stílusát. Ezt talán az bizonyítja a legjobban, hogy az Alexiasz nagy része hadi eseményekkel foglalkozik, és a munka alapstruktúráját a háborúk leírásai képezik. Anna sokszor meglepően tájékozottnak bizonyul a hadvezéreket és az adott harcban követett stratégiát illetően. Néha olyan hadi mozzanatok szerepelnek nála, amelyek saját tapasztalatot, autopsziát igényelnek. Ismerve azonban Anna érdeklődését, amely elsősorban az irodalom és filozófia felé irányult, valamint a háborúban és csatában való járatlanságát, Howard-Johnston összehasonlította az Alexiaszt és Niképhorosz Brüenniosz (1062–1137) *Ἐπιτομή* c. munkáját – amelyet anyósa, Eirené Dukasz kérésére kezdett el írni –, és úgy gondolja, hogy az Alexiasz fő részét a Brüenniosz által egybegyűjtött és megírt anyag képezi, amit Anna saját élményeivel kiegészített, stílusában egységesített, majd 15 könyvbe összeszerkesztett (Howard-Johnston 1996, 260–302). A korszakkal kapcsolatos egyik legkitűnőbb forrás, a tizenöt könyvből álló munka végső formájában – még ha Howard-Johnstonnak részben igaza is van – mégis csak Anna Komnéné munkájának tekinthető.

³⁶¹ Anna Komnéné (1083–1153) a Bizánci Birodalom hatalmát helyreállító Komnénosz-dinasztia alapítójának, a császár I. Alexiosz Komnénosznak (1081–1118) és feleségének, Eiréné Dukainának nyolc gyermeke közül az elsőszülött volt. Ennek következtében öccse, a későbbi II. Ióannész Komnénosz (1118–1143) 1087-es születéséig, illetve az 1092-es trónörökös jogok ráruházásáig Anna, illetve jegyese volt a bizánci trón várományosa. Ugyanis Annát a Dukasz-családdal kötött egyezmény következtében a korábbi császár, VII. Mikhaél Dukasz (1071–1078) és Alániai Mária fiával, Kónsztantinnal jegyezték el. Kónsztantin korai halála után Anna jegyese, majd férje Niképhorosz Brüenniosz lett, és az édesanyja által is támogatott császárlány az ő számára kívánta megszerezni a bizánci trónt. Apja halála után (1118) több alkalommal is megpróbálta öccsét trónjától megfosztani, majd miután férje nem támogatta egy idő után a testvére elleni összeesküvésben, kolostorba vonult, ahol megírta apja, I. Alexiosz Komnénosz történetét, az Alexiaszt.

A Bizánci Birodalom és a kunok 1083-ban

A I. Bolgár Cárság meghódítása (1018) után a korábban a bolgár területeket érintő támadásokkal a Bizánci Birodalomnak kellett szembenéznie. Ráadásul ezeket a Dunától északra élő nomád portyázókat az új hatalommal ellenséges helyi lakosság is támogatta. Gyakran a birodalom bolgár lakói maguk hívták segítségként a 11. század folyamán az Al-Duna vidékén élő nomádokat.

Miután az 1040-es években a birodalom területére két részben nagyobb tömegben beköltöző besenyők a birodalom integritását fenyegették, az 1060-as években az úzok is megjelentek az Al-Dunánál. Ez utóbbi népcsoport a forrásaink tanúsága szerint nem okozott olyan komoly gondokat a Bizánci Birodalomnak, mint a besenyők. Korábban volt már szó arról, hogy a parisztrioni themában élő besenyők is kértek segítséget a steppe új uraitól, a kunoktól. A szakirodalom szerint a kunok a 11. század folyamán az 1078-as első megjelenésük után még négy alkalommal, 1087-ben, 1089-ben, 1091-ben és 1094-ben jelentek meg a Dunától délre, a birodalom területén. Alábbiakban egy olyan, Bizánci Birodalom elleni kun támadásról beszélek, amely alig ismert a kunkutatásban. A nagy és gyakran olvasott elbeszélő bizánci kútfők ugyanis nem tesznek említést a kunoknak erről a portyájáról. Pedig az 1078-as közös kun–besenyő katonai akció és a szövetséges viszony megromlásával járó 1087-es drisztrai események között egy a bizantinológiában sokat idézett (ByzTurc. I, 551–552), a kunok kutatásával foglalkozók számára viszont kevésbé ismert forrás alapján arra következtethetünk, hogy volt még egy kun támadás. Erre az örmény–bizánci kapcsolatok kutatója, Arutjunova-Fidanjan hívja fel a figyelmet (Arutjunova 1972, 115–119). A forrás egy, a mai Bulgária területén található 11. században alapított kolostornak, a petritzoszinak a tüpikonja. A Plovdivtól mintegy 30–40 kilométerre délkeletre, a Rodope hegységben levő Petritzoszban (Бачково, Bulgária) Gregoriosz Pakurianosz, Nyugat megasz domesztikosza³⁶² grúz kolostort alapított a Szent Szűz tiszteletére. Az 1083 decemberében

³⁶² Gregoriosz Pakurianosz életével kapcsolatosan három forrásunk van, az egyik maga a tüpikon, amelyben apró, elszórt utalások olvashatók a jelentős katonai pályát befutott kaukázusi származású kolostoralapítóról. Emellett még egy bizánci és egy örmény forrásból tudunk meg tényeket Pakurianoszról. Ez utóbbi forrás szerzője, Edesszai Máté mindössze egyetlen alkalommal említi Pakurianoszt. Az örmény Ani városának 1064-es szeldzsuk ostromának leírása során ír a grúz Grigorijról, aki Bakuran fia (Dostourian 1993, 103). Őt Gregoriosz Pakurianossal azonosítják. A másik bizánci forrás Anna Komnéné Alexiasza. Forrásaink ellentmondanak egymásnak Gregoriosz nemzetiségével kapcsolatosan: Edesszai Máté alapján grúz volt. Anna Komnéné szerint „ez az ember, a költő szavaival élve »kicsiny természetben nagy lelket hordozott«, nemes örmény családból származott.” (Al. II. iv. 6; Sewter 1982, 81; Reinsch 1996, 79; a magyar ford. Passuth 2002, 62). Míg a

keletkezett tüpikonban³⁶³ két alkalommal szerepelnek a kunok. Először akkor említi őket a forrásban Pakurianosz, mikor felsorolja azokat az értékes tárgyakat, amelyeket az egyháznak ajándékozott. Ennek kapcsán írja le, hogy sikeresen legyőzte nemcsak a Bizánci Birodalom, de az egész kereszténység ellenségeit, a besenyőket. Majd utal egy olyan támadásra, amelynek a kimenetele nem volt olyan szerencsés, mint a besenyőkkel való összezapásé. Elmondja, hogy az egyháznak adományozott értékes császári ruhákat azután kapta ajándékba a császártól és annak testvérétől, a szebasztokratortól, miután visszatért a kunok fogságából (Arutjunova-Fidanjan 1978, 80; Lemerle 1977, 138; Gautier 1984, 42–43; Jordan 2000, 526). A szebasztokrator cím utal arra, hogy a császár, aki megajándékozta, I. Alexiosz Komnénosz volt, aki a méltóságot testvére, Iszaakiosz számára létesítette (Kazdhan, A.: Sebastokrator. In: *ODB*, 1862). A kunok másik említése meglehetősen homályos: a tüpikonhoz csatolt inventáriumban a kolostorban őrzött khrüszobullonok felsorolásakor két olyan oklevelet említ a forrás, ami témánkhoz kötődik. E két khrüszobullon mentesíti a császári kincstárból kapott pénzekkel való elszámolási kötelezettségei alól Pakurianoszt. A szóban forgó összeget pedig a

tüpikonban Gregoriosz azt állítja magáról, hogy grúz (*Ἰβηρές*) (Arutjunova-Fidanjan 1978, 69; Gautier 1984, 22–23; Jordan 2000, 519). Ennek következtében a szakirodalomban is hol grúzként, hol pedig örményként szerepel. A tüpikon szerint édesapja korán meghalt, így édesanyjuk egyedül nevelte őt, fiútestvérét, Apaszioszt – akit többször is megnevez a tüpikonban – és lánytestvéreit. Gregoriosz maga pedig sok időt töltött utazással Arméniában, Grúziában, Szíriában és a Bizánci Birodalomban. Katonai pályafutása ugyan 1064-ben kezdődött, azonban a tüpikonban felsorolt khrüszobullonok, különböző határozatok, rendelkezések (pittakia) és okmányok alapján a karrierje csak később ível felfelé. Három császár, így VII. Mikhaél Dukasz (1071–1078), III. Niképhorosz Botaneiatész (1078–1081) és I. Alexiosz Komnénosz (1081–1118) alatt töltött be különböző tisztségeket a birodalom keleti és nyugati részén egyaránt. A legmagasabb méltóságot I. Alexiosz Komnénosz alatt érte el. Alexiosz a császári elődje, Niképhorosz Botaneiatész elleni összeesküvés során kérte Pakurianosz segítségét, amiért cserébe azt a pozíciót ajánlotta fel neki, amit ő maga töltött be akkoriban, vagyis a megasz domesztikosz, a hadsereg főparancsnoka címet. Tehát Pakurianosz röviddel I. Alexiosz Komnénosz megkoronázása, azaz 1081. április 4-e után lett Nyugat megasz domesztikosza. E méltóságot 1086-ban bekövetkezett haláláig viselte (Lemerle 1977, 158–175). Ez azt jelentette, hogy a birodalom nyugati területein a császár után ő volt a legnagyobb katonai tisztség viselője.

³⁶³ Az eredetileg három, azaz görög, grúz és örmény nyelven írt tüpikon, szabálykönyv, amelltt hogy részletekbe menően meghatározza a szerzetesek életét – egyebek között például, hogy hány szerzetes élhet a kolostorban, milyen liturgikus és egyéb kötelességeik vannak, hogyan étkezhetnek, milyen személyes tulajdonnal rendelkezhetnek – tartalmazza természetesen a kolostor alapszabályát és pénzügyi adminisztrációját is. És ami szempontunkból érdekes, egy inventárium is szerepel a tüpikon végén, ahol különböző okmányokat sorol fel, amelyeket vagy a konstantinápolyi Szent Bölcsesség (Hagia Szophia) vagy a petritzoszi kolostorban helyezett el. A tüpikon alapján tudni róla, hogy a 11. század utolsó harmadában az egyik leghatalmasabb földbirtok tulajdonosa volt (Bréhier 1970², 153; Bréhier 2010, 149.)

kunoknak fizette ki (Arutjunova-Fidanjan 1978, 119; Lemerle 1977, 155; Gautier 1984, 128–129; Jordan 2000, 556). A görög szöveg ezen része három interpretációt tesz lehetővé: 1) Ahogy a tüpikon legújabb kiadója, Gautier értelmezi: „Két khrüszobullon, ami a mentességemet és szabadságomat nyilvánítja ki a császári pénzekkel való elszámolás alól, amit a kunok közül való visszahívásomkor költöttem.”³⁶⁴ 2) Ahogy Arutjunova-Fidanjan fordítja: „Két khrüszobullon arról, hogy szabadok vagyunk, és nem kell elszámolnunk azzal a kincstári [pénz]összeggel, amit a kunok eltávolítására költöttünk.”³⁶⁵ 3) A harmadik változat az angol fordítóhoz kötődik: „...amit a kunok behívására/összehívására fizettem.”³⁶⁶ Véleményem szerint az első értelmezés mellett szól, hogy korábban Pakurianosz azt állítja, a kunok fogságában volt. Az említett összeget pedig kiváltásakor, azaz a „kunoktól való visszahívásakor”, váltságdíjul kaphatta a kincstártól. Ezt támaszthatja alá a tüpikon első fejezetében olvasható egy másik utalás is, ahol arról számol be, hogy ő, Pakurianosz, valamint rokonai és hű emberei a császár szolgálatában estek a „hitetlenek” fogságába (Arutjunova-Fidanjan 1978, 75; Lemerle 1977, 134; Gautier 1984, 32–33; Jordan 2000, 523). Ez talán összeköthető a kunoknál töltött rabsággal (Arutjunova 1972, 116). Természetesen nem zárható ki teljesen a másik értelmezés sem, mely szerint azzal a pénzzel nem kell elszámolnia, amit azért fizetett ki a kunoknak, hogy a birodalom elkerülje a velük való harcot (Arutjunova 1972, 119; Arutjunova-Fidanjan 1978, 57).³⁶⁷

Arutjunova-Fidanjan kísérletet tett a besenyő és a kun támadás időpontjának meghatározására. A kiindulási pontja az, hogy a tüpikonban I. Alexiosz Komnénosz már mint császár, testvére, Iszaakiosz pedig mint szebasztokratőr szerepel. Ennek következtében a terminus post quem I. Alexiosz Komnénosz császárrá választása (1081. április 4.), a terminus ante quem pedig 1083 decembere, a tüpikon keletkezésének ideje.³⁶⁸ A besenyő támadásra

³⁶⁴ „Deux chrysobulles me déclarant quitte et exempt de reddition de comptes au sujet de l'argent impérial que je dépensai en vue de mon rappel de chez les Comans” (Gautier 1984, 128).

³⁶⁵ „Два хрисобула о том, что мы свободны и неподотчетны [по вопросу] о тех казенных суммах, которые мы израсходовали на удаление команов” (Arutjunova-Fidanjan 1978, 119).

³⁶⁶ „Two chrysobulls maintaining my non-liability and freedom from having to account for the imperial money I paid to summon the Cumans” (Jordan 2000, 556).

³⁶⁷ Ezt az értelmezést elveti Lemerle, amikor a grúz szöveg latin nyelvű fordítását idézi – „de aerario regio quod impendimus in Cumanis educendis” – azzal a megjegyzéssel, hogy hibásnak tűnik, és ellenőrzésre szorul (Lemerle 1977, 173).

³⁶⁸ Arutjunova ebben a cikkében 1084-re datálja a tüpikont (Arutjunova 1972, 116), noha Gregoriosz Pakurianosz az irat végén megjegyzi, hogy a tüpikon a 6592. (1083) év decemberében, a 7. indictióban kelt, és maga, valamint a jeruzsálemi pátriárka, Euthümiosz írták alá (Arutjunova-Fidanjan 1978, 120; Lemerle 1977,

koncentrálva elsősorban, az orosz bizantinológus és armenista szerint a két nomád nép egymástól független támadására 1083 kora ősze és ugyanazon év december 31. között került sor (Arutjunova 1972, 115–119; Arutjunova-Fidanjan 1978, 56). Ezt Anna Komnéné Alexiaszából származó adatokkal támasztja alá. Érvelése szerint Pakurianosz 1081 és 1082 folyamán a normann hadszíntéren harcolt az Alexiasz tanúsága alapján.³⁶⁹ Anna azonban apja 1083-as normannok elleni csatái kapcsán már nem említi Pakurianosz nevét. Arutjunova-Fidanjan úgy gondolja, hogy feltehetően I. Alexiosz Komnénosz a Balkán-félsziget északkeleti részében felmerülő gondok miatt odaküldte a megasz domesztikoszát. A problémák forrását pedig a nomádok támadásaiban látja (Arutjunova 1972, 117).³⁷⁰

Mielőtt elfogadnánk Arutjunova-Fidanjan érvelését, érdemes megvizsgálni, hogy miért nem köthető a megasz domesztikosz fogsága a kunoknak a Bizánci Birodalom elleni első támadásához (1078) vagy az 1091-es leunioni csatához. A fogság előzményeképpen fel kell tételeznünk egy összecsapást, melynek során a megasz domesztikosz a kunok kezébe került. Ez esetben felmerül még, hogy a más forrásokból ismert 1078-as besenyő–kun támadáskor kerülhetett Pakurianosz a kunok közé. Azonban akkor Niképhorosz Botaneiatész (1078–1081) volt a császár, és kevés a valószínűsége, hogy ha ekkor esett fogságba Pakurianosz, I. Alexiosz Komnénosz és testvére, Iszaakiosz ajándékozta volna meg szabadulásakor. Mint említettem, a tüpikon szerint a császártól és annak testvérétől, a

157; Gautier 1984, 130–131; Jordan 2000, 557). Később a tüpikon orosz nyelvű kiadásban már az 1083-as év szerepel (Arutjunova-Fidanjan 1978, 120). A pátriárkával kapcsolatosan megjegyzendő, hogy jelenleg nem tudni, pontosan kicsoda (Jordan 2000, 560).

³⁶⁹ Ha megnézzük Anna Komnéné Alexiaszát, kiderül, hogy a császár gyakran támaszkodott a normannokkal folytatott harcok során a tehetséges hadvezérére. Pakurianosz 1081 és 1082 folyamán a normann hadszíntéren tartózkodott, például a dürrakhioni (ma Durrës, Albánia) csatában 1081. október 18-án a bizánci sereg balszárnyát vezette. Amikor 1082 nyarán maga a császár visszament Konstantinápolyba, a normannokkal való harc vezetése Pakurianoszra maradt, aki még abban az évben visszafoglalta a normannoktól Moglénát.

³⁷⁰ Erre véleménye szerint két közvetett utalás van az Alexiaszban. Az egyik ilyen az V. könyvben olvasható, amelyben Anna leírja, hogy Alexiosz több alkalommal alulmaradt a keltákkal szemben, majd Isten segítségével győzött, de hamarosan arról értesült a császár, hogy újabb ellenség közeledik, akikről Anna úgy véli, a szkíták (besenyők) voltak (Al. V. ii. 5; Ljubarskij 1965, 159; Reinsch 1996, 168; Sewter 1982, 159). Ezt a támadást mások azonban 1086-ra datálják (Ljubarskij 1965, 500; Reinsch 1996, 168). A másik utalás a császár beszéde, amelyet valamikor a normann hadszíntérről való visszatérése (1083. december 1.) után tartott a szinódus előtt a Blakhernai Palotában. Ebben azzal indokolta az egyházi kincsek elvételét, hogy mikor hatalomra került, birodalmát minden oldalról, így a perzsák (azaz szeldzsukok), szkíták (besenyők) támadásai és Lombardiát/Longibardiát is ellenség fenyegette (Al. VI. iii. 3; Ljubarskij 1965, 178; Reinsch 1996, 198–199; Sewter 1982, 185).

szebasztokratortól kapott ekkor pompás öltözeteket. Ez a szebasztokratorí cím pedig csak 1081 áprilisa után létezett. Annak lehetőségét is kizárhatjuk, hogy 1078-tól egészen 1081-ig, I. Alexiosz császárrá koronázásáig fogságban lett volna Pakurianosz, mert Anna Komnéné szerint mikor apja a Niképhorosz Botaneiatész elleni összeesküvést szervezte 1081 tavaszán, Pakurianosz Konstantinápolyban volt (Al. II. iv. 6; Sewter 1982, 81; Reinsch 1996, 79; a magyar ford. Passuth 2002, 62).

A tüpikon a kunok közötti fogság említése előtt Pakurianosznak a besenyők felett aratott fényes győzelméről számol be. Lemerle teszi fel a kérdést, hogy a győzelem olvastán kinek ne az 1091. április 29-i lebunioni csata jutna eszébe, ahol a besenyők a bizánciakkal szövetséges kunoktól vereséget szenvedtek (Lemerle 1977, 172). Ekkor akár az is előfordulhatna, hogy a kunok túszként vitték magukkal a megasz domesztikoszt. Pakurianosz besenyők feletti győzelmének a lebunioni csatával való azonosítását azonban három dolog zárja ki. Először is a tüpikon 1083 decemberében keletkezett. Ettől persze lehetne későbbi betoldás ez a történet a tüpikon 13. századi kéziratában. Másodsor, a tüpikon alapján Pakurianosz a császár nélkül nyerte a csatát, Anna Komnéné szerint azonban apja, Alexiosz jelen volt a lebunioni csatában. Végül a harmadik és legnyomósabb kizáró érv: Anna Komnéné szerint Pakurianosz Béliatobánál a besenyőkkel folytatott harcok során elesett (Al. VI. xiv. 3; Sewter 1982, 212–213; Reinsch 1996, 230–231). Ezt a csatát 1086-ra datálják, tehát Pakurianosz 1091-ben már nem élt. Az előbbiek alapján a kunokkal való sikertelen összecsapás nagy valószínűséggel valóban 1083-ban volt. Azt azonban, hogy a besenyők feletti siker és a kunokkal szembeni kudarc milyen sorrendben történt – annak ellenére, hogy Arutjunova-Fidanjan egymásutániságot vél felfedezni a két esemény kapcsán, azaz úgy gondolja, hogy előbb a besenyők felett aratott győzelmet Pakurianosz, majd pedig azután került sor a kunoktól elszenvedett vereséget követő fogságra – a tüpikon alapján nem lehet egyértelműen megállapítani, mert a forrás ilyen kronológiai összefüggésre nem utal. Így az sem derül ki magából a tüpikonból, hogy ezek a támadások egyazon évben történtek-e, illetve milyen sorrendben harcolt a megasz domesztikosz a besenyőkkel és a kunokkal. Ugyanis Pakurianosz a kolostornak adományozott értékek, jelen esetben a császári ruhák kapcsán pusztán csak azt mondja el, hogy miért is kapta azokat (Arutjunova-Fidanjan 1978, 80; Gautier 1984, 42–43; Jordan 2000, 526; Lemerle 1977, 138). A továbbiakban Arutjunova-Fidanjan amellet érvel, hogy a 1083 ősze és december elseje között a birodalmat egy nagyobb támadás érte (Arutjunova 1972, 119). A támadás megtörténte kétségtelen, de méreteiről semmit nem árul el egyik forrásunk sem. Pusztán arra támaszkodva, hogy a császár abban az időben is megemlíti a besenyők támadását (Al. V. ii. 5, VI. iii. 3.; Sewter 1982, 159;

Reinsch 1996, 168, 198–199), mikor a birodalmat legkomolyabban veszélyeztető normannokkal és szeldzsukokkal szembeni harccal volt elfoglalva, nem elegendő bizonyíték arra, hogy „nem lehetett egyszerű határ menti összecsapás” (Arutjunova 1972, 118).

A kunok portyái a Bizánci Birodalom területén az 1080-as évek végén

Anna Komnéné munkájából, az Alexiaszból ismert, hogy a kunok harmadik, 1087. évi megjelenése a Bizánci Birodalom területén szintén a besenyők hívásának köszönhető.³⁷¹ Ebben az időszakban zajlik a bizánci császár ún. szkíta hadjárata.³⁷² A forrás szerint azonban a drisztrai csata helyszínére későn érkező kunokkal a besenyők nem osztották meg a zsákmányt, minek következtében a kunok fegyvereiket korábbi szövetségeseik ellen fordították, és jelentős vereséget mértek rájuk. A besenyők az Ozolimne tó³⁷³ vidékére menekültek, ahol a kunok egy ideig körbezárva tartották őket, de elfogytak a tartalékaik. Mivel ekkoriban a kunok feltehetően még nem voltak tisztában a birodalom erőviszonyaival, visszavonultak a Dunától északra. Anna Komnéné szerint azonban már akkor „szándékukban állt” visszatérni (Al. VII. v. 1–2; Sewter 1982, 228–229; Reinsch 1996, 247–249).

Hogy a besenyők nem osztották meg a drisztrai csatából származó zsákmányukat a kunokkal 1087 áprilisában, mint a fentiekből is kiderült, nemcsak megrontotta a két nép közti kapcsolatokat, de egyenesen háborús konfliktusokhoz vezetett. A besenyők felismerték a kunok részéről fenyegető veszedelmet, így miután kiszabadultak szorításukból, átkeltek a Balkán-hegység szorosain, majd Goloé és Diampolisz között letáboroztak Markella³⁷⁴ mellett

³⁷¹ Ekkor I. Alexiosz Komnénosz serege szorongatta a Drisztra várában levő besenyőket, kiknek Tatosz nevű vezére a kunokhoz fordult segítségért (Al. VII. iii. 3, és v. 1; Sewter 1982, 222, 228; Reinsch 1996, 240, 247).

³⁷² Ióannész Zonarasz is leírja Alexiosz Komnénosz besenyők elleni háborúját, anélkül azonban, hogy a kunokról említést tenne: „Abban az időben [t.i. Alexios Komnenos uralkodása alatt, a nagy földrengés idején] következett be a besenyők népének megmozdulása is, mely saját lakóhelyéről átvándorolt a római területre s pusztította egész Thrakét és Makedoniát. Ezek ellen hadbavonulva a császár, mivel katonái elbizakodottan viselkedtek, csúfos vereséget szenvedett.” (Zonaras 303–304; magyar fordítása Gyóni 1942, 59.)

³⁷³ A tó (*Οὐζολίμνη*) és az úzok (*Οὐζοί*) nevének kapcsolatára l. ByzTurc. II, 128; vö. Gyóni 1942, 81–84. A Duna és a Fekete-tenger közötti területre, azaz Dobrudzsába lokalizálható vizenyős hely — amelyet többek között a Razelm-tóval, a Ialomita árterével, a Duna deltájával és a Pliszka (Плишка, Bulgária) környéki mocsaras vidékkel is azonosítanak — pontos meghatározása vitatott (Diaconu 1970, 121–129). Van olyan vélemény is, amely szerint a Dnyeper torkolatvidéke (Ljubarskij 1996², 534, 774. l.).

³⁷⁴ Feltehetően a Mocsurica (Мочурица, Bulgária) folyó völgyében a Terzijszki bair (Терзийски бair) és hiszari (Хисар, Dél-Bulgária) dombok között levő erődítmény romjaival azonosítható (ТІВ 6, 348–349).

(Al. VII. vi. 2; Sewter 1982, 228–229; Reinsch 1996, 249), ami a fekete-tenger-parti Burgasztól (ma Byprac, Bulgária) mintegy 50 kilométerre volt délkeletre. Vagyis igyekeztek minél messzebb vonulni a kunoktól, biztonságosabbnak vélt területekre.³⁷⁵ Üldözőik, a kunok már 1089-ben ismét a birodalom területén voltak, és kérték I. Alexiosz Komnénosz bizánci császárt, engedélyezze számukra, hogy a menekülő besenyők után ők is átkeljenek a Balkán-hegység hágóin. Alexiosz azonban már korábban megegyezett a besenyőkkel,³⁷⁶ így miután megajándékozta a kunokat, elküldte őket (Al. VII. vi. 3; Sewter 1982, 230; Reinsch 1996, 249–250).

I. Alexiosz császár tarthatott attól, hogy a kunok a portya, illetve az abból származó zsákmány kedvéért bármikor újra szövetségre léphetnek a besenyőkkel. Ugyanis a kunok megjelenése mind 1078-ban, mind pedig 1087-ben a Bizánci Birodalom területén a besenyők hívásának volt köszönhető. Ezek tehát ekkoriban még nem önálló kun portyák vagy hadjáratok, mint amilyenekre a 12. század folyamán kerül sor. Ennek részben az lehet a magyarázata, hogy a kunok csak a 11. század végén terjesztették ki hatalmukat a mai Románia moldvai és havasalföldi részeire. Ténylegesen csak a 12. század első felében népesítették be a területet (Pálóczi Horváth 1994, 34.).³⁷⁷ Másrészt azért is portyázhattak a kunok kizárólag besenyő szövetségben, mivel a Bizánci Birodalomnak az Al-Duna és a Balkán-hegység közti területét az utóbbiak tartották ellenőrzésük alatt. Ez utóbbit alátámaszthatja az a tény is, hogy a kunok csak a 12. században,³⁷⁸ azaz 1114-ben vezettek először önálló portyázó hadjáratot Bizánci Birodalomba, mikor a besenyők szerepe már jelentéktelennek mondható a Dunától északra levő területen.³⁷⁹ A császár azonban úgy tűnik,

³⁷⁵ Korábban az Al-Duna és a Haimosz (Balkán)-hegység közti részen, azaz Parisztrionban (a Szilisztrától nyugatra kezdődő és a Duna torkolatáig tartó bizánci határtartomány) éltek, majd a kunok elől a Balkán-hegységtől délre vonultak, és a birodalom központi területén, Thrákiában okoztak komoly gondokat 1089 és 1091 között.

³⁷⁶ Anna Komnéné szerint a besenyőket akarta a kunok ellen felhasználni, ha azok ismét megjelennek a Dunától délre levő területeken portyázni (Al. VII. vi. 2; Sewter 1982, 230; Reinsch 1996, 249).

³⁷⁷ A kunok Moldova és Havasalföld területén való megjelenésével kapcsolatos véleményekre l. Knjaz'kij 2003, 89–91.

³⁷⁸ 1094 őszén ugyan már ismét a birodalom területén vannak a kunok, de ekkor sem önálló portyára indultak, hanem egy bizánci trónkövetelőt, a magát IV. Rómanosz Diogenész fiának kiadó Leónt támogatva jelentek meg a Dunától délre (Al. X. ii. 2–iv. 11; Sewter 1982, 296–304; Reinsch 1996, 321–332; Zonaras 305–306).

³⁷⁹ A besenyők a lebunioni csata (1091) után már nem okoztak komoly gondokat Bizáncnak. A birodalom területén maradt besenyőket I. Alexiosz szívesen fogadta seregében. A forrásokból ismert, hogy az életben maradtakat besorozták a császári hadba, és részt vettek a keresztes hadak féken tartásában. 1122-ben valószínűleg az Al-Dunától északra levő, ekkoriban már a kunok fennhatósága alatt álló területről jelentek meg a

1091-ig nem ismerte fel, hogy a Dunától délre újonnan megjelenő nép ugyanúgy, mint a korábban a birodalom területére vonult nomád népek, vagyis az úzok és a besenyők, fizetség fejében bármelyik oldalt hajlandó támogatni. Attól tartva, hogy a kunok és besenyők kiegyeznek, és újra szövetségre lépnek, I. Alexiosz egyik emberét, Szüneszioszt³⁸⁰ a szkítákhoz, azaz a besenyőkhöz küldte békeajánlással (Al. VII. vi. 2; Sewter 1982, 230; Reinsch 1996, 249–250).

Mindezek alapján tehát feltételezhető, hogy a császár elutasításának magyarázata nem más, mint hogy nem kívánt egy ugyan kellemetlen, de katonai szempontból már kiismert ellenfelet egy másik, jóval erősebb, kiszámíthatatlanabb és hadászati szempontból kevésbé ismertre lecserélni (Spinei 1999, 136).³⁸¹ Az is közismert, hogy a Bizánci Birodalom története folyamán a területe védelmét gyakran inkább a diplomácia eszközeivel igyekezett megoldani, és csak a legvégső esetben folyamodott harchoz,³⁸² így maga I. Alexiosz Komnénosz császár is szívesen alkalmazott birodalma számára kevésbé költséges megoldásokat.³⁸³ 1087 táján azonban a besenyőket már több mint negyven éve nem tudták a bizánciak sem diplomácia, sem harc útján megakadályozni portyázásaikban.³⁸⁴ Ennek ellenére talán valóban azért közeledhetett a császár ismét a besenyőkhöz, mert egész egyszerűen a bizánci hadászat és diplomácia számára még ismeretlen volt a kun nép.

besenyők, akik felett II. Ióánnész Komnénosz (1118–1143) a mai Bulgária területén levő Beroénál fényes győzelmet aratott (Birkenmeier 2002, 90).

³⁸⁰ Szünesziosz, a követ a lebunioni csata kapcsán is megjelenik Anna Komnéné munkájában, szerinte az ő ötlete volt a besenyő foglyok lemészárlása (Skoulatos 1980, 285–286, Al. VIII. vi.1; Sewter 1982, 259).

³⁸¹ Mások szerint attól tartott a császár, hogy a kunok, látva Bizánc gazdagságát, ott igyekeznek kárpótolni magukat, és kibékülve a besenyőkkel együtt támadnak ismét (Diaconu 1978, 39).

³⁸² A csaták kerülése a bizánci stratégia fontos része, már a legkorábbi stratégiai munkákban megjelenik, és gyakran ismétlik a későbbiek is (Tobias 1979, 196–197; Kaegi 1983, 3).

³⁸³ I. Alexiosz kis-ázsiai hatalmának megszilárdítása érdekében a szeldzsuk szultánt, Szulejmánt Tzakhasz szmiriai emír ellenében, míg a danismenida törököket Szulejmán ellen igyekezett felhasználni (Birkenmeier 2002, 46).

³⁸⁴ A besenyők és a Bizánci Birodalom 11. századi kapcsolatára l. a mindmáig alapmunkának tekinthető Vasil'evskij 1908; Gyóni 1942; Diaconu 1970. Újabb jó francia nyelvű áttekintését l. Malamut 1995. A besenyők vallásával és történetével kapcsolatos legújabb magyar nyelvű összefoglalás Balogh 2009, 93–108.

A kunok és az 1091-es lebunioni csata

A fentebb ismertetett helyzet két évvel később megváltozott. 1090 és 1091 telén olyan helyzetbe került a II. Baszileiosz 1025-ös halála után egyre hanyatló Bizánci Birodalom,³⁸⁵ amelyben a „barbár” kunok nyújtotta segítség a szárazföldről és a tengerről egyaránt bekerített Konstantinápolyt mentette meg. Az 1091. április 29-i lebunioni csata ténye – amelyben I. Alexiosz Komnénosz a kunok segítségével legyőzte a besenyőket – jól ismert. Mint ahogy maga a csata lefolyása is I. Alexiosz Komnénosz lányának, a már említett Anna Komnénének köszönhetően, aki részletesen leírta az eseményeket az *Alexiaszban*.³⁸⁶ Tulajdonképpen ebből a forrásból az is kiderül, milyen óriási tétje volt a csatának, noha ezt természetesen nem hangsúlyozza a szerző. Ismeretes azonban, hogy az 1081-ben trónkövetelőként a császári hatalmat megszerző I. Alexiosz Komnénosz egy hanyatló időszakban levő birodalom élére került. Uralkodásának első tizenöt évében csaknem folyamatosan hadjáratokat vezetett a birodalom különböző ellenségeivel szemben. Kezdetben alig ért el sikereket a bizánci sereg, amelyet a katonacsászároktól való félelmükben a hivatalnok-arisztokrácia teljesen tönkretett. A bizánci hadsereg állapotával kapcsolatban elég, ha arra utalunk, hogy 1071-ben a manzikerti csatában árulás következtében maga a császár, IV. Rómanosz Diogenész (1068–1071) is a szeldzsukok fogságába esett. Így érthető, hogy császárként I. Alexiosz Komnénosz egyik legfontosabb reformja épp a hadsereghez kötődött. A korábban földművesekből toborzott hadsereg katonáit idegen (varég, rusz, bolgár, abazg, besenyő, török, alán, frank, angol, német) zsoldosokkal helyettesítette (Ostrogorsky 2003,

³⁸⁵ Számos bizantinológus a birodalom hanyatlásának kezdetét vagy legalábbis egy hanyatló fázisának kezdetét II. Baszileiosz halálához köti (Kazsdan–Litavrin 1961, 185–187; Angold 1992, 92–102; Schreiner 2002, 52; Ostrogorsky 2003, 287; Cheynet 2006, 126–131). Ebből épp a Komnénoszok vezették ki ideiglenesen a birodalmat (Kazsdan–Litavrin 1961, 202; Bréhier 1997, 300; Schreiner 2002, 54–61; Ostrogorsky 2003, 315).

³⁸⁶ A lebunioni csata leírása röviden megtalálható Zonarasnál, aki azonban sem a csata helyét nem nevezi meg, sem a kunok csatában való részvételét nem említi. Míg az 1087-es drisztrai vereség okát a császár katonáinak felfuvalkodottságában látja, most azok alázatának következménye a siker: „Azután ismét [a drisztrai vereség után – KSz] kivonult a barbárok ellen, miután a serege magábaszállt és teljesen Isten erejére hagyatkozott, és megütközik az ellenséggel. Azok azonban még a támadást sem várva be fegyvereiket földre vetették s jajgatva könyörögtek irgalmat a rómaiaktól. Ennélfogva a skytha sereg jórésze elpusztult, a többit pedig összefogdosták, megkötözték s foglyulejtőik szolgaként eladták őket. A császár pedig kiválasztván közülük az erőteljesek és derekak tömegét, ezeket asszonyostól és gyermekestől a Moglena-themába telepítette le s egy különleges osztagot létesített belőlük. Ezek örökösödés alapján mindmáig megvannak, melléknévként viselik a hely nevét, ahová letelepítették őket, nevezetesen moglenai besenyőknek hívják őket” (Zonaras 303–304, magyar fordítása Gyóni 1942, 59).

325). I. Alexiosz Komnénosz uralkodása kezdetén híján volt a kellő katonai tapasztalattal és fegyellemmel rendelkező katonáknak.³⁸⁷ Legalábbis lánya és veje, Nikhéporosz Brüenniosz munkái arra utalnak, hogy a császárnak az idegen zsoldosokba vetett bizalma azzal magyarázható, hogy I. Alexiosz korábban kialakult véleménye szerint a bizánci katonák nincsenek birtokában hadi tapasztalatoknak, fegyelmezetlenek és gyávák (Shepard 1996, 102).³⁸⁸ Ez lehet a magyarázata, hogy a császár ragaszkodott az idegen eredetű zsoldosokhoz, a lebonioni csatában pedig kénytelen volt a kunok segítségét kérni.

Noha a bizantinológusok többsége megemlíti I. Alexiosz Komnénosz uralkodása kapcsán a lebonioni eseményeket, néhány kivételtől (Norwich 1997, 27; Ostrogorsky 2003, 318)³⁸⁹ eltekintve nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget a csatában részt vevő kunoknak, olyannyira, hogy a kunok jelenlétéről néha említést sem tesznek, és csak a birodalmi hadsereg besenyők feletti „fényes győzelmét” említik (Stephenson 2004, 103). Pedig nyilvánvaló, hogy valójában a birodalom megmentőinek is tekinthetők a császár serege mellett harcoló kunok. Ekkorra a szeldzsukok ugyanis nemcsak kiszorították a bizánciakat Kis-Ázsiából, de Tzakhasz szmirnai emír szövetsége a besenyőkkel magát a császári fővárost fenyegette.³⁹⁰ 1090/1091 fordulóján Tzakhasz a tenger felől, míg a besenyők a szárazföldön zárták körbe Konstantinápolyt, amely „igen nehéz telet élt át” (Ostrogorsky 2003, 324).³⁹¹ A császár értesülve Tzakhasz és a besenyők szövetségéről, elfoglalta az adott helyzetben a legjobbnak vélt helyet Ainosznál (ma Enez, Törökország), a Marica folyó torkolatánál a déli

³⁸⁷ Nemcsak zsoldosai nagy része volt idegen, de részben hadvezérei is. Ezek felsorolását l. Buckler 1968², 360.

³⁸⁸ I. Alexiosz Komnénosz császár hadseregéről uralkodása kezdetén, ill. az azzal kapcsolatos gondokról l. Birkenmeier 2002, 56. Hozzá kell tenni, hogy a bizánciak számára a háború soha nem volt eszköze az egyéni hírnév és dicsőség növelésének. A csata csak egyik módja volt annak, hogy a birodalom elérje céljait. Sokkal jobban kedvelték a diplomácia eszközeit, csatára csak a legvégső esetben került sor (Price 2005, 43).

³⁸⁹ Egyesek szerint „E harckedvelő nép [kunok] törzsfőinek kezébe tette birodalmának sorsát I. Alexios császár” (Ostrogorsky 2003, 318).

³⁹⁰ A Niképhorosz Botaneiatész udvarában nevelkedett Tzakhasz I. Alexiosz Komnénosz hatalomra kerülésekor tért vissza Kis-Ázsiába. Itt megszerezve Szmírnát és más városokat, hadiflottát építtetett, amely ebben az időben egymás után foglalta el az égei-tengeri szigeteket (Vasil'ev 1925; Vasilief 1928). Nyilvánvaló volt, hogy a térség feletti uralmat akarta megszerezni. A szeldzsukok és a besenyők közti szövetség lényege az volt, hogy a birodalom központjától mindössze 10 stadionnyira levő besenyők a szövetség értelmében a Dardanellák európai partján levő Khersonészoszt (Gelibolu/Gallipoli, Törökország) szerezzék meg. Így akarta megakadályozni Tzakhasz a Konstantinápoly és az Égei-tenger térsége közti kommunikációt (Angold 1992, 110).

³⁹¹ A lakosság nemcsak az ellenség szorítását érezte, hanem a nagyon nehéz téltől is szenvedett. Anna Komnéné szerint azon a télen annyi hó esett, hogy néha az ajtókat nem lehetett kinyitni (Al. VIII. iii. 3; Sewter 1983, 252; Reinsch 1996, 273).

parton, az Égei-tenger egyik öblében levő kikötővárosnál, annak érdekében, hogy megakadályozza a besenyők és Tzakhasz közötti együttműködést, valamint hogy ellenségei mozgását átlássa. Terveit a kunok megjelenése változtatta meg (Angold 1992, 110). Ainoszból a császár hadával együtt Khoirenoi³⁹² mellé vonult, ahol seregét egy mocsár és a folyó által védett területen táboroztatta le, majd visszament Ainosz városába egy könnyűfegyverzetű különítménnyel, hogy a közeledő besenyők támadását visszaverje. Itt értesítették arról, hogy egy hatalmas besenyő sereg közeledik a khoirenoi táborhoz. A császár hajóra szállt, és visszatért Khoirenoiba, ahol meglátván a besenyő sereget, és tudván, hogy saját hada nem tud szembeállni az ellenség sokaságával, nagy tanácstalanságba és félelembe esett (Al. VIII. iii. 4–iv. 1; Sewter 1982, 252–253; Reinsch 1996, 273–274). Mivel Tzakhasz késlekedett – és ez a későbbiekben terve szempontjából végzetes hibának bizonyult – a császár előbb a besenyők ellen fordult. I. Alexiosz Komnénosz először a nagyszámú – családotól együtt vonuló – besenyő sereget látta meg, majd négy nap múlva forrásunk bizonyára túlzó adata szerint mintegy 40 ezer kun harcos tűnt föl (Al VIII. iv. 1; Sewter 1982, 253; Reinsch 1996, 274).

Érdekes kérdés, hogy a kunok kinek a hívására jöttek. Ezzel kapcsolatban három különböző feltevés létezik. Az egyik álláspont szerint a besenyők hívására jelentek meg a Balkán-félszigeten (Györffy 1987², 935). Erre utalhat, hogy a császár és emberei mindvégig bizalmatlanok voltak a kunokkal szemben. Anna folyamatosan hangoztatja, hogy apja attól tartott, hogy a kunok a harcban a besenyők mellé állnak.³⁹³ Ezt az elméletet támogathatná, hogy korábban a kunok mindig a besenyőkkel szövetségben harcoltak a Balkán-félsziget területén. Azonban az Ozolimné tónál és Markellánál történtek inkább arra utalnak, hogy a két nomád nép között megromlott a kapcsolat. Ezt a nézetet erősíti, hogy a kunok végül a bizánciakat támogatták a harcban, és maguk sürgették az összecsapást a habozó császárnál: „Meddig halogatjuk még a csatát? Vedd hát tudomásul, hogy tovább nem várakozunk, hanem napfelkeltekor vagy farkas- vagy bárányhúst eszünk majd” (Al. VIII. v. 1; Sewter 1982, 256; Reinsch 1996, 277).

Elterjedt vélemény, hogy maga I. Alexiosz Komnénosz kérte támogatásukat. Erre azonban nincs semmi adatunk. Azt azonban bizonyíthatja, mennyire rá volt utalva a kunok segítségére a bizánci császár ebben a szorult helyzetben, hogy több jelentős bizantinológus

³⁹² A Marica alsó folyásának jobb partján, nem messze a mai Enezről, pontos fekvése ismeretlen (TIB 6, 230).

³⁹³ A besenyők több alkalommal valóban kísérletet tettek arra, hogy maguk oldalára állítsák a kunokat, miközben a császárral is folytattak tárgyalásokat (Al. VIII. v. 1; Sewter 1982, 256; Reinsch 1996, 277).

(Bréhier 1997, 309; Ostrogorsky 2003, 318; Shepard 1996, 83; Rasovskij 1935, 353; Vasil'ev 1925; Vasilief 1928) is feltételezi, maga I. Alexiosz Komnénosz hívta a kunokat segítségül. Ebben az esetben azonban egyet kell értenünk Angolddal, aki szerint megjelenésüknek semmi köze a bizánci diplomácia „bűvészmutatványához” (Angold 1992, 111). Hogy nem a császár hívására érkeztek a kunok, véleményem szerint egyrészt talán az támasztja alá a legjobban, mikor Anna Komnéné leírja a bizánci uralkodó rémületét a kunok láttán. I. Alexiosz arra gondolt, ha azok a besenyőket támogatják a harcban, akkor a csata számára „teljes pusztulással” ér véget (Al. VIII. iv. 2; Sewter 1982, 253; Reinsch 1996, 274). I. Alexiosz nem bízott a váratlanul és hívatlanul érkezett segítségben. Másrészt az a tény, hogy a császár meghívását a kunok egyik vezére, Maniak (*Μανιαχ*) először visszautasította (Al. VIII. iv. 3; Sewter 1982, 254; Reinsch 1996, 274–275), ugyancsak a császári segítségkérés ellen szól. Lényeges az is, hogy a megegyezés után még napokig halogatta a császár a harcot a besenyőkkel, ugyanis arra várt, hogy megérkezzenek az emberei a helyi lakosságból toborzott seregekkel, és végül csak a kunok sürgetésének engedve döntött a harc megkezdéséről (Al. VIII. v. 1; Sewter 1982, 256; Reinsch 1996, 277). További bizonyíték lehet, hogy hajóhidat építetve saját seregét a folyó másik partjára költöztette, ahol körülárkoltatta a táborát, tartva a „szkíta” és kun seregtől, gyanakodva utóbbiak titkos tervére (Al. VIII. iv. 4; Sewter 1982, 254; Reinsch 1996, 275). Úgy vélem, ezek mind azt igazolják, hogy nem a császár hívására érkeztek a kunok. Természetesen nem lehet teljességgel kizárni a következő lehetőséget sem, vagyis Anna Komnéné azért nem említi, hogy I. Alexiosz hívta be őket, mert így kívánta hangsúlyozni apja diplomáciai ügyességét. A történet szerint a császár, aki felismerte, hogy csekély számú seregével képtelen szembeszállni a besenyőkkel, a váratlanul megjelenő kunokban gyorsan meglátta a lehetőséget a reménytelennek tűnő helyzet megfordítására (Al. VIII. iv. 2; Sewter 1982, 253; Reinsch 1996, 274). I. Alexiosz Komnénosz – mint fentebb említettem – attól tartott, ha a kunok a besenyők mellé állnak egy összecsapásban, az végzetessé válhat a bizánci sereg számára. Ezért úgy döntött, hogy megpróbálja szövetségeseivé tenni a kunokat. Meghívta a kun sereg vezéreit, akik közül kettőt név szerint említ az Alexiasz. Togortak (*Τογορτάκ*) és Maniak el is fogadták a meghívást.³⁹⁴ A császár lakomát rendezett a tiszteletükre, majd szövetségre léptek, miután a kunok megesküdtek, hogy a bizánciakat támogatják, és ezt biztosítva tűszokat adtak a császárnak. I. Alexiosz

³⁹⁴ A két kun vezér jól ismert az óorosz PVL-ből. Maniak Bonjak néven szerepel az óorosz forrásokban, míg Togortak Tugorkan néven. L. 111. lj. (Tugorkan), 124. lj. (Bonjak).

Komnénosz abban állapodott meg a kunokkal, hogy győzelem esetén megtarthatják az összes zsákmányt (Al. VIII. iv. 3; Sewter 1982, 254; Reinsch 1996, 274–275).

Ez a lakomára történő meghívás, akárcsak a csata utáni győzelmi ünnepségen való kun részvétel, jól illusztrálja, hogy a császár mennyire rá volt utalva a kunok támogatására.³⁹⁵ Anna munkájából tudjuk, hogy a császár a csata előtt személyesen csaknem „hízelgett” a kunoknak. Noha a forrásunk nem egyértelmű ezen a téren, de azt sugallja, hogy a császár együtt lakomázott két alkalommal – az egyezség megkötésekor és a győztes csata után – is a kunokkal (Al. VIII. iv. 3 és VIII. vi. 4; Sewter 1982, 264, 260–261; Reinsch 1996, 275, 282; Shepard 1996, 92). Ennek jelentőségét akkor érthetjük meg a legjobban, ha összehasonlítjuk az előbb említetteket Cremonai Liutprand leírásával az Antapodosisból, amely szerint egyik Bizáncba vezető útja alkalmával „a mennyezet magasságában” ülő VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz császárral nem személyesen, hanem a logothetész közvetítésével tudott csak beszélni.³⁹⁶ De eszünkbe juthat Olga, a kijevi fejedelemasszony, akit csak egy desszert elfogyasztására tartott méltónak az említett császár (Obolensky 1999, 234–235; De ceremoniis II. 15. 594–598). A bizánci udvar ceremóniakönyvét összeállító 10. századi uralkodónak egyébként méltó tanítványa volt I. Alexiosz Komnénosz, ugyanis a besenyőkkel szemben épp a Bíborbanszületett „oszd meg és uralkodj” elsődleges tanácsát követve, egy másik nomád népre támaszkodott (Shepard 1996, 83).

Tehát összefoglalva úgy vélem, hogy a kunokat egyik szembenálló fél sem hívta. Kezdetben feltehetően még maguk sem tudták, hogy kit fognak támogatni harc esetén. A csata előtti események segítettek a döntésben, így az, hogy korábban már voltak ellentétek a besenyőkkel, akik talán ekkor sem tettek egyértelmű lépéseket a kunok megnyerésére, végül pedig I. Alexiosz Komnénosz gyors és határozott döntései következtében a bizánci sereget támogatták.

³⁹⁵ Amúgy is jellemző volt, hogy I. Alexiosz Komnénosz diplomáciájában inkább a személyes és közvetlen tárgyalások híve volt, vagyis nem közvetítőkre és palotai ceremóniákra támaszkodott annak felépítésekor (Shepard 1996, 92–96).

³⁹⁶ „Ebben a teremben [a Magnaura Palotában levő triklinosz – KSz] vezettek a császár elé [...] Miután háromszor mélyen meghajolva hódoltam a császárnak, fejemet felemeltem, és ekkor őt, aki korábban mérsékelt magasságban láttam ülni a föld színe felett, most más ruhába öltözve csaknem a mennyezet magasságában ülve pillantottam meg; hogy ez miképp történt, el sem tudtam gondolni, hacsak nem valami olyas gépezet emelhetette meg, mint amilyen a borsajtó fát mozgatta. A császár ekkor személyesen egy szót sem beszélt, mert ha akart volna is, a nagyon nagy távolság miatt ez illendően nem sikerülhetett volna; a *logotheta* útján viszont érdeklődött Berengár élete és egészsége felől.” (Antapodosis VI.5.)

A lebunioni csata

A csata – amelyben a császári hadsereget támogató kunok fényes győzelmet arattak a besenyőkön – a Marica folyó alsó folyásánál levő Lebunion dombnál³⁹⁷ zajlott, a mai Törökország területén levő égei-tenger-parti kikötővárostól, Eneztől, mintegy 12 km-re. A császári sereg és a kunok északnak fordulva csaptak össze a besenyőkkel. Sajnos Anna Komnéné leírásából nem derül ki egyértelműen, hogy a császár általában szabályos jobb- és balszárny,³⁹⁸ valamint derékhad felépítésű hadrendjében hol foglaltak helyet a kunok. Az viszont nyilvánvaló, hogy a két szárnyon a lovasság, míg középen a gyalogság állhatott. A kunok seregéről mindössze annyit tudunk, hogy tőlük jobbra a „félbarbár” Monasztrasz³⁹⁹ állt embereivel, míg bal oldalukon Uzasz,⁴⁰⁰ majd nyugatabbra a Humbertopulosz⁴⁰¹ vezette egység (Al. VIII. v. 1; Sewter 1982, 257; Reinsch 1998, 278). Vagyis I. Alexiosz Komnénosz a leírás alapján igyekezett a legjobb emberei vezette egységekkel határolni a megbízhatatlannak tartott kunokat. A császári és kun erők feltehetően számban felülmúlták a besenyőket.⁴⁰² A császári sereg – soraiban a kunokkal – félkörbe zárta a szekereik

³⁹⁷ A császár először erre a lapályt uraló dombra akarta telepíteni seregét, de az nem volt elég nagy, így a domb aljába ásott árkot, és oda építtetett tábort a harcosai számára (Al. VIII. iv. 5; Sewter 1982, 255; Reinsch 1996, 276).

³⁹⁸ A jobbszárny élén Geórgiosz Palaiologosz, a császár sógora állt (Skoulatos 1980, 99–105). A balszárny vezetője Kónsztantinosz Dalasszenosz a császár rokona és megbízható katonája volt (Skoulatos 1980, 61–62).

³⁹⁹ Monasztrasz, a félbarbár (félig talán kun) az Alexiaszban legtöbbit szereplő és egyik legrátermettebb katonája volt a császárnak. Huszonhárom évig volt I. Alexiosz Komnénosz hű embere. Az Alexiaszban tulajdonképpen nyomon követhető, hogyan lett ebből a nem bizánci származású katonából érdemei következtében néhány ember parancsnokából Pergamon tartomány helytartója (ByzTurc. II, 192; Skoulatos 1980, 213–215).

⁴⁰⁰ Mint a neve is utal rá, feltehetően úz származású volt Alexiosz ezen hadvezére, aki szintén több alkalommal szerepel az Alexiaszban (Gyóni 1942, 66–67; ByzTurc. II, 228).

⁴⁰¹ Humbertopulosz (Humber fia) normann származású kitűnő harcos előbb Niképorosz Botaneiatész, majd I. Alexiosz császár seregében. Még a lebunioni csata évében összeesküvést szőtt a császár ellen, ezért száműzték, I. Alexiosz azonban hamarosan megbocsátott neki, így 1094-ben harcol a kunok ellen (Skoulatos 1980, 68–71).

⁴⁰² Sem a császári hadsereg, sem pedig a besenyők létszámát nem ismerjük. A császár vezette seregben harcoló katonákról számszerűen mindössze annyit közöl Anna Komnéné, hogy I. Alexiosz ötszáz frank harcost hívott Nikomédiából, valamint a csata előtti napon ötezer hegyi harcos érkezett a táborába (Al. VIII. v. 2; Sewter 1982, 256; Reinsch 1996, 277). A besenyők számával kapcsolatosan nem tekinthető számításba vehető adatnak Anna Komnéné azon helye, ahol azt írja, hogy nemcsak a tízezernyi besenyő férfit, de asszonyaikat és gyermekeiket is megsemmisítették (Al. VIII. v. 8; Sewter 1982, 258; Reinsch 1996, 280). Itt pusztán arra utal, hogy a besenyők sokaságát gyilkolták le a bizánciak. A kunokkal esetén Anna Komnéné negyvenezer főről beszél, de ez –

fedezékében harcoló besenyőket, így törve meg azok harcvonalát. A császár hadvezéri képességére utal a csata leírásának két érdekes momentuma. I. Alexiosz a csata hevében észrevette, hogy a besenyők vezéreinek egyike – aki tartva a harc kimenetelétől, igyekezett életét menteni – a kunokhoz közelített. Anna Komnéné szerint abban reménykedhetett, hogy a kunok, „akikkel egy nyelvet beszéltek”, közvetítenek majd az uralkodónak. A császár attól félt, több más besenyő is követi példáját, és meggyőzik a kunokat, hogy álljanak át az ő oldalukra, ezért magához vitette a császári zászlót, és azzal a kunok elé lovagolt, hogy megakadályozza a két nomád nép közötti közeledést. A jó hadvezérre utaló másik mozzanat, hogy a hajnaltól délutánig tartó csata közben figyelt a katonáira, és dél körül elrendelte a helyi lakosságnak, hogy vigyenek ivóvizet a harcosoknak (Al. VIII. v. 8; Sewter 1982, 257–258; Reinsch 1996, 278–279). A besenyők nemcsak vereséget szenvedtek, de a bizánciak a csatát követő éjszaka a besenyő foglyaik, köztük nők és gyermekek tömegeit mészárolták le. Természetesen Anna Komnéné állítása ellenére – aki szerint „csak egy nap és a szkíták nem látták többé a májust” – nem semmisítették meg a besenyőket (Al. VIII. v. 8; Sewter 1982, 258; Reinsch 1996, 280).⁴⁰³

Lényeges a továbbiakban, hogy Anna leírása alapján arra következtethetünk, a csatában részt vevő kunok nem álltak egységes vezetés alatt. Az április 29-i véres csata utáni éjszaka – mikor a bizánciak kíméletlenül lemészárolták besenyő foglyaikat – a kunok egy része attól tartva, hogy szövetségeseik ellenük fordulnak, elmenekült (Al. VIII. vi. 3; Sewter 1982, 260; Reinsch 1996, 281). Egyébként nem volt teljes mértékig ésszerűtlen a kunok félelme, mivel nagyon is lehetséges, hogy a bizánciak tartottak tőlük egyrészt katonai erejük, másrészt pedig a Lebunionnál tanúsított bizonytalan és ingatag magatartásuk miatt, és a csata után valóban ideális volt a helyzet arra, hogy a nemrégiben megjelenő kun veszéllyel gyorsan leszámoljanak (Diaconu 1978, 40).

akárcsak több más számadata is – túlzó. A kunokkal kapcsolatban feltűnően gyakran szerepel a 40 ezres létszám, így a Grúz Királyság területére vonult kunok is 40 ezren voltak, akárcsak Kötöny kunjai. Egyes kutatók ilyen forrásos adatok alapján megpróbálták rekonstruálni a kun törzsek átlagos lélekszámát, ill. az egész kun népcsoportét (Pletneva 1990, 114–115). Azonban a 40 ezer, akárcsak a 20 vagy a 80 ezer fős seregek antik sztereotípiák, amelyeket a középkori szerzők előszeretettel alkalmaztak a barbár seregek leírásakor (Goffart 1980, 231–234).

⁴⁰³ Zonarasz művében szerepel, hogy a mai görög és macedón határvidéken levő Moglénában telepítették le az életben maradt besenyőket (Zonaras 303–304, I. még a 386. l.). Majd később, az első kereszties hadjárat alkalmával a Bizánci Birodalmon átvonuló keresztiesek panaszkodtak I. Alexiosz besenyő harcosaira, akiknek az volt a feladatuk, hogy kövessék a kereszties hadakat, és akadályozzák meg őket a terület fosztogatásában (Hist.Franc. 18–19).

A császár értesülve arról, hogy a kunok egy része elvonult, utánuk küldte egyezségüknek megfelelően a zsákmány rájuk eső részét, azzal a paranccsal, hogy még a Dunától délre ériék utol őket, és adják át nekik a részüket. A kunok egy másik csoportja azonban a császárral maradt, és részt vett a csata utáni győzelmi lakomán. Majd a lakomát követő napon I. Alexiosz Komnénosz megajándékozta és elbocsátotta őket. A forrás alapján a császárral maradt kunok, legkevesebb három nappal később követték a csata után elmenekült társaikat. Ugyanis a besenyők lemészárlását követően a császár hajnalban elhagyta a tábort, és Kala Dendránál értesült arról, hogy a kunok egy része elmenekült. A vele maradt kunok a nap hátralevő részében a győzelmi lakomán vigadtak, majd miután kialudták a „bor hatását”, a következő napon elengedte őket. Mivel attól tartott, hogy a hazafele tartó kunok fosztogatni fognak, ezért túszoikat kért, és melléjük állított egy embert, aki őket a Balkán-hegységig vezette (Al. VIII. vi. 4; Sewter 1982, 260–261; Reinsch 1996, 281–282). A kunok tehát visszatértek a Dunától északra levő területekre, ahonnan még 1091 nyarán a Magyar Királyság területére is betörték (l. a IV. fejezetet).

A kunok jelentősége a besenyők elleni csatában vitathatatlan. Az 1091-es lebunioni csatában játszott szerepüknek köszönhetően „messze a legjelentősebb győzelmét aratta a harcmezőn a bizánci sereg II. Baszileiosz óta” (Norwich 1997, 27). Uspenskij (1900, 8) szerint pedig 1090–1091 telén a Bizánci Birodalom helyzete az utolsó, 1453-as évéhez hasonlítható, amikor Konstantinápolyt teljesen körülzárták a törökök. 1091-ben a birodalmat fenyegető helyzetből a kunoknak köszönhetően győztesen került ki I. Alexiosz Komnénosz. A győzelem hatására a birodalom 1122-ig megszabadult a több mint negyven éve tartó besenyő fenyegetéstől. A lebunioni csata eredményének következtében sikerült tulajdonképpen helyreállítani a besenyők 1036-os támadása után Parisztrion fölött a központi hatalom uralmát (Mădgearu 1999, 51; Stephenson 2004, 103).⁴⁰⁴

⁴⁰⁴ A Duna mint a Bizánci Birodalom északi védelmi vonala több fázisban veszítette el jelentőségét. Mivel a császári hatalom a 11. században már nem tudta megvédeni a parisztrioni lakosságot, azok összefogtak a Dunától északra megjelenő nomádokkal, a besenyőkkel, majd 1094-ben a kunokkal. 1091-ben azonban rövid időre helyreállt a császár fennhatósága a terület felett. A 12. században I. Alexiosz Komnénosz leszármazottai komolyabb figyelmet szenteltek ennek a területnek részben a kunok támadásai, részben pedig a Magyar Királysággal való konfliktusaik miatt. Az al-dunai bizánci védelmi rendszer az Aszenidák felemelkedésével omlott össze végleg (Mădgearu 1999, 41–54).

A kunok 1094-es hadjárata a Bizánci Birodalom területén

A kunok 1094-es birodalom elleni támadását elsősorban Anna Komnéné munkája alapján fogom vizsgálni, ugyanis a bizánci források közül az Alexiasz írja le részletesen a történeteket. Zonarasz gyakorlatilag csak néhány mondatban foglalja össze az eseményeket (Zonaras 305–306), és bár olvasható leírás Mikhael Glükasz (Glykas 621), valamint a 13. század végén alkotó Theodórosz Szkutariótész⁴⁰⁵ kompilációjában is (Frankopan 2005, 147), de részletekre egyikőjük sem tér ki.⁴⁰⁶ A bizánci forrásokon kívül az óorosz őskronika, a PVL az, ami egyetlen mondatban ugyan, de megemlíti, hogy 6603-ban⁴⁰⁷ a kunok Devgeniccsel a görög, azaz bizánci földre vonultak, és a harcok után a császár elfogta Devgenicset, majd megvakíttatta (PVL 95, 233).⁴⁰⁸

Míg a kunoknak a birodalom területére vezetett korábbi (1078., 1087., 1089. és 1091. évi) portyái egy, az 1083-ra datálható kivételével a besenyőkhöz köthetők, 1094-ben ez utóbbi nép már nem játszott szerepet. A 11. században a kunoknak a Bizánci Birodalom elleni támadásai, illetve portyái közül ez az 1094. évi volt a legsúlyosabb. Ebben az évben a kunok támadásának a zsákmányszerzés mellett két oka is lehetett. Egyfelől az Anna Komnéné által ál-Diogenésznek⁴⁰⁹ nevezett trónkövetelő támogatása – ez azonban feltehetően csak ürügy

⁴⁰⁵ A 13. század második felében élő bizánci szerző egyetemes krónikája a világ teremtésétől Konstantinápoly 1261-es visszavételéig rögzíti az eseményeket. A Bizánci Birodalom történetét a Komnénoszok korától kezdi ismertetni. Munkájában kritikátlanul másolja be korábbi szerzők (Malalasz, Kedrenosz, Nikétasz Khoniatész, Akropolitész és mások) műveinek részleteit (ByzTurc. I, 526–528).

⁴⁰⁶ A 12. században élt Ióannész Zonarasz egyházi munkák mellett megírta az *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν* c. 18. könyvből álló világtörténeti kompendiumát, ami a világ teremtésétől I. Alexiosz 1118-as haláláig tartó időszakot öleli fel. A korábbi időszakokra vonatkozóan számos mára elveszett forrást dolgozott be művébe. I. Alexiosz korára vonatkozó részek azonban eredeti munka (ByzTurc. I, 344–348). A szintén a 12. században élt Mikhaél Glükasz rövid világtörténete ugyanazt az időszakot tárgyalja, mint a Zonaraszé, aki mellett Szkülitész, Kedrenosz, Psellosz munkáit is felhasználta (vö. ByzTurc. I, 430).

⁴⁰⁷ A PVL 6603-as éve 1095-nek felel meg. Az 1095-ös évszám esetében azonban az óorosz krónika szerkesztője feltehetően tévedett. Az év eseményeinek datálására l. az 56–58. o.

⁴⁰⁸ Ordericus Vitalis (1075–1145 k.) a nagy egyháztörténeti munkájában ugyancsak említést tesz Diogenész egyik fiáról. A forrás szerint mikor 1106-ban Bohemund újabb támadásra készült a Bizánci Birodalom ellen: „Filium Diogenes augusti aliosque Grecis seu Tracis illustres secum habebat” (Chibnall 2002², 68–70).

⁴⁰⁹ A trónkövetelővel kapcsolatban egyes kutatók szerint számos jel arra utal, hogy valóban IV. Rómanosz Diogenész fia lehetett (Frankopan 2005, 147–166). Anna Komnéné szerint az ál-Diogenész egy kharaxbeli alsóbb társadalmi rétegből származott. Nem lehet pontosan tudni, hogy a trónkövetelő az İzmit melletti kereskedelmi centrumból, Kharaxból (ma Hereke, Törökország) származott, vagy pedig a szó egyszerűen csak

lehetett a kunok számára –, másfelől pedig nem lehet kizárni Vasil'evskij feltételezését sem, aki szerint a kunok bosszújának is tekinthető ez a támadás, mert a bizánciak kevésbé mutatkoztak hálásnak a leunioni csatában nyújtott segítségükért (Vasil'evskij 1908, 111–112).

A támadás datálásával kapcsolatban számos évszám, így 1091, 1092, 1095,⁴¹⁰ 1096, sőt 1114 is felmerült,⁴¹¹ ami azért is érthetetlen, mert Gyóni bebizonyította, hogy Anna Komnéné leírása alapján nagy bizonyossággal lehet arra következtetni,⁴¹² hogy 1094-ben került sor az eseményekre.⁴¹³ Az Alexiaszból ismert, hogy I. Alexiosz császár 1094-ben a rászkai (Ρασηκα) Volkanosz (*Vlkan*) ellen indult, aki rajtaütéseivel zaklatta a határ menti területeket. Hadjáratát azonban félbe kellett szakítania a Niképhorosz Diogenész – IV. Rómanosz Diogenésznek (1068–1071) és második feleségének, Eudokia Makrembolitisszának fia – vezette összeesküvés miatt, akit miután levert, 1094. június 29-én, Péter és Pál apostol napján megvakítottak (Al. IX. ix. 6; Sewter 1982, 289; Reinsch 1996, 314). Majd Neilosz és Blakhernitész eretnekek ügyével foglalkozott (Al. X. i–ii. 1; Sewter 1982, 293–295; Reinsch 1996, 317–319).⁴¹⁴ Ezután következik Anna munkájában a kunok támadásával összefüggő események leírása, amelyek 1094 őszére datálhatók (Gyóni 1952, 497–498).

A kunok által támogatott trónkövetelőt az eseményekről beszámoló legfontosabb forrás, Anna Komnéné munkájában szélhámosnak nevezi, mert azt állította magáról az uzurpátor, hogy ő nem más, mint León, IV. Rómanosz Diogenész császár fia. Ezt Anna kizártnak tartja, mert szerinte León elesett a szeldzsukokkal folytatott Antiokheia (Antakya, Törökország) melletti csatában (1075) (Al. X. ii. 2; Sewter 1982, 296; Reinsch 1996, 320). Meg kell jegyezni, hogy Anna Komnéné Léonnal kapcsolatosan téved, mikor azt állítja, hogy meghalt a harc során. Anna férjének, Niképhorosz Brüenniosznak már említett munkájából ugyanis kiderül, hogy IV. Rómanosz Diogenésznek egy másik, Kónsztantinosz nevű fia esett el az

katonai tábornak jelent (ui. a görög *kharax* jelentése 'paliszád'), ami pedig az ál-Diogenész alacsony származását erősítené (Reinsch 1996, 320, 14. l.).

⁴¹⁰ A felmerült évszámok közül ez azért érdemel figyelmet, mivel a PVL erre az évre (6603) datálja Devgenics támadását és megvakítását. L. fentebb.

⁴¹¹ A különböző hipotézisek felsorolását l. Diaconu 1978, 48–50.

⁴¹² Az eltérő évszámok abból adódhatnak, hogy Anna Komnéné az eseményeket nem minden esetben a valós kronológiai sorrendjükben beszéli el.

⁴¹³ Az 1094-es év ellen érvel újabban Mănucu-Adameşteanu 2001, 109–120.

⁴¹⁴ Neilosz tagadta Mária istenszülő mivoltát, és úgy gondolta, hogy Krisztus csak a feltámadása után lett istenné, míg Blakhernitész feltehetően Szent Simenon, az Új Teológus tanításait vette át, azaz misztikus volt (Angold 2000, 477–478).

említett csatában (Vasil'evskij 1908, 109, 2. lj.; Sewter 1982, 296, 8. lj.; Reinsch 1996, 320, 15–16. lj.).⁴¹⁵ Annál is furcsább Anna tévedése, mivel korábban maga írja, hogy León a szkítákkal, azaz a besenyőkkel folytatott harcok során halálos sebet kapott (Al. VII. iii. 8; Sewter 1982, 224; Reinsch 1996, 243).⁴¹⁶

Anna Komnéné elbeszélése szerint I. Alexiosz Komnénosz császár már korábban a Krím félszigeten levő Kherszón városába száműzte a trónkövetelőt,⁴¹⁷ aki azonban az oda kereskedni járó kunokkal összebarátkozva megszőkött, és jó ideig velük élt. Majd a kunok támogatásával elindult, hogy megszerezze a bizánci trónt (Al. X. ii. 3–4; Sewter 1982, 297; Reinsch 1996, 321).

A császár viszonylag gyorsan értesült arról, hogy a kunok és a trónkövetelő a birodalma ellen vonulnak, és igyekezett megtenni a kellő óvintézkedéseket, vagyis felfegyverezte seregét, és megkezdte a harci előkészületeket. Megerősítette a Balkán-hegység átjáróit, majd miután értesült arról, hogy a kunok elfoglalták Parisztriont,⁴¹⁸ összehívta hadvezéreit és

⁴¹⁵ IV. Rómanosz Diogenésznek (1068–1071) – akit 1071-ben nemcsak megbuktatott a VII. Mikhaél Dukaszt (1071–1077) támogató párt, de meg is vakított – három fia volt: Kónsztantinosz, Niképhorosz és León. Ez utóbbi két fiú „bíborbanszületett” volt, azaz apjuk uralkodásának idején születtek Anna Komnéné szerint (Al. VII. ii. 3). Tehát ha a trónkövetelő valóban az volt, akinek mondta magát, akkor jogszerűnek tűnik a követelése az uzurpátorként hatalomra kerülő I. Alexiosz Komnénossal szemben.

⁴¹⁶ Az a tény, hogy Anna Komnéné „nem tudja” megkülönböztetni egymástól IV. Rómanosz Diogenész fiait, azért is különös, mert ismeretes, hogy a Komnénoszok szoros, rokoni kapcsolatban álltak a Diogenészekkel. A három fivér egyik lánytestvérét a császár öccse, Adrianosz Komnénosz vette feleségül (Hill 1996, 43). Anna maga írja le, hogy Niképhoroszt és Leónt apjuk halála után Alexiosz magához vette (Al. IX. vi. 1; Sewter 1982, 280; Reinsch 1996, 305).

⁴¹⁷ Anna Komnéné szerint apja kezdetben nem törődött a keletről érkező szegényesen öltözött trónkövetelővel, de az úton-útfélen hirdette, hogy ő az egyik fia IV. Rómanosz Diogenész császárnak. És amikor a hír eljutott Theodóra Komnénéhez – Anna Komnéné ebben az esetben is tévedett, mert Theodóra valójában nem León, hanem Kónsztantinosz Diogenész özvegye volt –, az nagyon elszomorodott a hallottak miatt. Az Alexiasz tehát azt sugallja, hogy a császár a nővérenek kérésére száműzte, és záratta be a trónkövetelőt (Al. X. ii. 3; Sewter 1982, 296–297; Reinsch 1996, 321). Egyes kutatók szerint 1092-ben került sor a trónkövetelő száműzetésére (Vasil'evskij 1908, 111; Knjaz'kij 2003, 102–103). Az óorosz források alapján tudjuk, hogy Vlagyimir Monomah kijevi fejedelem egyik lánya León cárevics (*Леонъ царевичъ*) felesége volt. Természetesen kérdéses, hogy az 1094-ben megvakított trónkövetelő és az Ipatyjev-évkönyvben szereplő León egy és ugyanaz a személy-e (Konovalova–Perhavko 2000, 44–45).

⁴¹⁸ A Dunán nagy valószínűséggel Dobrudzsa déli részén, Szilisztra közelében kelhettek át. Erre utalnak a Tzimiszkész (969–976) korában épített Păciuil lui Soare szigetén levő bizánci erődítmény ásatásai (Diaconu 1978, 51–55). Ennek a Păciuil lui Soare–Szilisztra útvonalnak a használatát bizonyíthatja, hogy az utóbbi

rokonait,⁴¹⁹ hogy megtanácskozzák a kunokkal szembeni lépéseket. Ennek kapcsán Anna egy különös történettel igyekszik igazolni apja lépéseit. Azt állítja ugyanis, hogy a tanácskozás során a megjelent rokonok és hadvezérek nem támogatták a császárt abban, hogy a kunok elé kivonuljon. Ezért a döntést I. Alexiosz az Isten ítéletére bízta. Két lepecsételt táblát helyeztek el a Szent Szófia székesegyház oltárára, az egyikén az állt, hogy vonuljon a kunok ellen, és támadja meg őket, a másikon pedig, hogy ne. Majd egész éjszakai virrasztás és éneklés után III. Nikolaosz Grammatikosz pátriárka (1084–1111) az egyiket feltörte, és felolvasta az azon levő szöveget, tudniillik a harc szükségességéről szólót. Ezt a császár Isten hangjaként értelmezte, így folytatta az előkészületeket, és elrendelte a hadsereg összehívását Ankhialosznál (ma Поморие, Bulgária) (Al. X. ii. 5–6; Sewter 1982, 297–298; Reinsch 1996, 322). A sereg összegyűlte után magához hívatta három rokonát: Niképhorosz Melisszénosz cézárt,⁴²⁰ Geórgiosz Palaeologoszt⁴²¹ és Ióannész Taronitészt⁴²², akiket Beroé (ma Стара Загора, Bulgária)⁴²³ és vidéke védelmének megszervezésével bízott meg. Az összegyűlt seregének élére is kinevezte a parancsnokokat. A Balkán-hegység átjáróinak felügyelete és védelme a Diabatenosz (Skoulatos 1980, 74), Geórgiosz Euphorbénosz⁴²⁴ és Kónsztantinosz Humbertopolosz⁴²⁵ irányítása alatt álló seregek feladata volt. Végül a császár maga is az abban a térségben levő Khortareába,⁴²⁶ a Balkán-hegység keleti részén levő hágóhoz ment, és ellenőrizte, hogy a hágók védelméről szóló parancsait végrehajtották-e. Ezután az Ankhialosz

településtől mindössze 7 kilométerre levő Kalipetrovóban 1928-ban talált pénzermékből és ékszerekből álló kincsleletet a kunok 1094-es támadása elől rejthették el (Oberländer-Tárnoveanu 1992, 42–43).

⁴¹⁹ A császár stratégiájának fő jellemzője, hogy hadvezérei – kiknek döntő többsége a rokonai és az idegenek közül került ki – nem cselekedhettek önállóan, azonban I. Alexiosz mindig megtanácskozta velük a teendőket (Buckler 1968², 359). A hadvezéreinek adott kevés hatalom a császár uralkodása elején gyakori összeesküvésekkel magyarázható. Ezt támasztja alá, hogy uralmának végén sokkal nagyobb önállóságot engedélyezett vezéreinek (Price 2005, 91).

⁴²⁰ Eudokia Komnéné férje, Niképhorosz Melisszénosz a cézár címet Thesszaloniké városának vezetésével együtt I. Alexiosz Komnénosz császártól kapta. Niképhorosz több hadjáratban is elkísérte sógorát (Skoulatos 1980, 240–245).

⁴²¹ A császár sógora volt, mivel 1081-ben I. Alexiosz feleségének, Eirené Dukainának testvérét, Annát vette el (Skoulatos 1980, 99–105).

⁴²² I. Alexiosz nővérének, Mária Komnénének és Mikhaél Taronitésznek volt a fia (Skoulatos 1980, 155–156).

⁴²³ Beroének (Стара Загора), a Balkán-hegységtől délre, a Szredna Gora lábainál fekvő városnak fekvése következtében stratégiai jelentősége volt.

⁴²⁴ A császár tapasztalt katonája lehetett, ui. már a besenyők elleni harcokban is részt vett (Skoulatos 1980, 94–95).

⁴²⁵ L. a 401. l.j.-et.

⁴²⁶ A Pravadiból (Провадия) Aidoszba vezető út ezen, a Nadír-Derbend átjárón vezet át. L. még TIB 6, 237.

melletti Szent-tónál (ma Поморийско езеро, Bulgária) táborát vert. Rövid idő múlva itt értesítette a császárt egy Pudilosz⁴²⁷ nevű vlach⁴²⁸ előkelő arról, hogy a kunok átkeltek a Dunán (Al. X. ii. 6; Sewter 1982, 298; Reinsch 1996, 323). Itt – mint többen utaltak erre – Anna önellentmondásba keveredett, ugyanis korábban azt írta, hogy a kunok már elfoglalták Parisztriont (Al. X. ii. 4; Sewter 1982, 297; Reinsch 1996, 322), ehhez azonban át kellett kelniük a Dunán. Egyes kutatók úgy próbálták ezt a problémát megoldani, hogy feltételezték, Pudilosz nem a Dunán való átkelésről számolt be, hanem a Balkán-hegységen és a Tundzsa (Тунджа) felső folyásán való áthaladásukról értesítette a császárt, vagyis már korábban elfoglalták Parisztriont. Ha a Balkán-hegységen keltek át a kunok, akkor érthető, hogy a későbbiekben a császár miért aggódott Adrianopolisz miatt. Ugyanakkor Ljubarskij megjegyzi: Anna Komnéné következő mondatai cáfolják annak lehetőségét, hogy a Balkán-hegységen keltek át a kunok. Az Alexiasz szerint ugyanis miután megérkezik Pudilosz a hírekkel, a császár pedig intézkedett Adrianopolisz védelméről, levélben parancsolta meg Kónsztantinosz Katakálón Euphorbénosznak,⁴²⁹ hogy vegye magához Monasztraszt⁴³⁰ és Mikhaél Anémaszt⁴³¹ azok csapataival, majd amint meghallják, hogy a kunok átkeltek a hágókon, kövessék és vártalanul rajtaütésekkel zaklassák őket. Azt sem lehet azonban kizárni, hogy Anna Komnéné első alkalommal a Dunán átkelő és a parisztrioni részeken portyázó különálló egységekre utal, később pedig arra gondolhatott, hogy Pudilosz a kun főszereget folyón

⁴²⁷ A Kekauménosznál említettek mellett, akik az 1066-os vlach–bolgár–görög lázadás élén álltak, ez az egyik első név szerint ismert vlach előkelő, l. Gyóni 1952, 502–503, 39. lj.

⁴²⁸ Nem lehetetlen, hogy ez a Pudilosz a környéken élő vlachok egyik olyan vezetője volt, aki a bizánci adminisztrációhoz közel állt. A vlachok egy másik része azonban a kunokat támogatta. A vlachok szerepéről 1094-ben l. Gyóni 1952.

⁴²⁹ A császár ezen harcosa, akinek neve az Alexiaszban három formában is (Katakálón Kónsztantinosz, Kónsztantinosz Euphorbénosz és Euphorbénosz Katakálón) megjelenik, jelentős szerepet töltött be a kunokkal folytatott harcokban. Ugyan nem tudta megakadályozni a kunok átkelését a Balkán-hegységen, de később a Goloé környékén fosztogató kunokon rajtaütött, és többeket elfogott közülük. Anna szerint a császár érdemeiért nobilissimus címmel tüntette ki. Később az ő feladata volt, hogy seregével bejusson a kunok által szorongatott Adrianopoliszba, de a kunok váratlanul megtámadták, és csaknem elesett az ekkor folytatott harcokban (Al. X. iii. 5; Sewter 1982, 301; Reinsch 1996, 326–327). Később részt vett a trónkövetelő elfogásában Putzában (Al. X. iv. 5; Sewter 1982, 304; Reinsch 1996, 329). Katakálón további szerepére l. Skoulatos 1980, 62–65.

⁴³⁰ L. a 399. lj.-et

⁴³¹ Az előkelő családból származó Mikhaél Anémasz később, 1094–1102 között valamikor részt vett egyik testvérével és számos más előkelővel együtt egy összeesküvésben, amelynek célja I. Alexiosz meggyilkolása és az ő trónra juttatása volt (Al. XII. v. 5–6; Sewter 1982, 382–383; Reinsch 1996, 415–416; Skoulatos 1980, 200–202).

való átkeléséről értesítette a császárt (Ljubarskij 1965, 555, 950. lj.). Gyóni úgy gondolja, hogy a Katakalon Euphorbénosznak kiadott parancsok korábbiak, ezért nagy valószínűséggel a Balkán-hegységen való átkelésről van szó (Gyóni 1952, 504). Diaconu szerint nem egyszerűen elírás történt, hanem Anna Komnéné arra utalt, hogy előbb a Dunától északra levő Parisztriont foglalták el a kunok, majd utána keltek át a folyón az attól délre levő területek meghódítására (Diaconu 1978, 56). Meg kell azonban jegyezni, hogy nincs konszenzus azon a téren, hogy a Bizánci Birodalom fennhatósága kiterjedt-e az Al-Duna északi partjára, sőt van olyan kutató, aki kifejezetten elutasítja ennek lehetőségét (Makk 2001, 31–40; Mărculeți 2005, 124; Mărculeți).⁴³² A 11. század ezen periódusában pedig végképp kérdéses a Bizánci Birodalom hatalmának kiterjedése a folyótól északra, hiszen a Dunától délre is csak az 1091-es leburnioni csata után kezdtek hozzá a besenyőktől visszaszerzett területek újbóli beillesztéséhez.

A Pudilosztól kapott hír hallatán a császár tanácskozást hívott össze, ahol arról döntött, hogy Kantakuzénosz,⁴³³ Tatikiosz⁴³⁴ és Elkhanész⁴³⁵ néhány „barbár” harcossal vonuljanak az érintett térségben egy Therma⁴³⁶ nevű faluba, és gondoskodjanak annak védelméről (Al. X. ii. 6; Sewter 1982, 298–299; Reinsch 1996, 323). Majd mivel a tanácskozáson jelenlevők úgy gondolták, hogy Ankhialosz biztonságosabb a császár számára, I. Alexiosz Komnénosz ezt a Burgasz-öbölben egy félszigeten fekvő várost választotta hadi bázisként. A város stratégiai szempontból kettős előnnyel rendelkezett: egyrészt bevehetetlen falai voltak, másrészt pedig a Fekete-tenger partján feküdt, ennek következtében mind a fővárossal, mind pedig az Al-Duna vidékével könnyű volt a kapcsolattartás (Stephenson 2004, 104).

⁴³² Mărculeț 2005, 124. Az 1018-ban létrehozott Parisztrion előzményének tekintett és a 971-es bizánci hódítások következtében megalapított Nyugat-Mezopotámia határai sem valószínű, hogy kiterjedtek a Duna bal partjára (Makk 2001, 39).

⁴³³ Magas rangú katona I. Alexiosz Komnénosz seregében, csak az Alexiaszból ismerjük (Skoulatos 1980, 49–50).

⁴³⁴ Tatikiosz szolgálómestere volt, ugyanis apja Anna Komnéné nagyapjának fogságába esett „szaracén” volt (Al. IV. iv. 3; Sewter 1982, 141; Reinsch 1996, 149), de I. Alexiosz seregében magas rangú katonává lett, mivel félelmet nem ismerő harcos volt (Skoulatos 1980, 287–292; Brand: Tatikiosz. In: *ODB*, 2014).

⁴³⁵ Török emír, kinek Annánál szereplő Ἐλχάνος nevében az *ilkhan* török cím ismerhető fel. 1086/1087-ben a császártól vereséget szenvedett, majd megkeresztelkedett (Al. VI. xiii. 4; Sewter 1982, 211; Reinsch 1996, 229), és a császár szolgálatába állt (Skoulatos 1980, 281).

⁴³⁶ Ankhialosztól mintegy 20 km-re északnyugatra levő település, a mai bulgáriai Banevo (Банево, TIB 6, 477–478).

Miután Alexiosz hírére vette, hogy a kunok Adrianopolisz felé vonulnak, magához hívatta a város vezetőit,⁴³⁷ és parancsba adta nekik, hogy erősítsék meg a város védelmét, a kapukat tartsák zárva, és megtiltotta nekik, hogy a kunokkal nyílt harcot vállaljanak, mivel a császár tudatában volt saját serege képességeinek. Ugyanakkor más embereinek parancsba adta, hogy kövessék és váratlan rajtaütésekkel zaklassák a kunokat, ha azok átkeltek a hegyeken (Al. X. ii. 7; Sewter 1982, 299; Reinsch 1996, 323–324).

Figyelemre méltó, hogy a császár stratégiaileg a Balkán-hegység vonalát tekintette a kunok előtt álló egyetlen biztos és védhető akadállyal, meg sem próbálta a birodalmára törő nomádokat a Duna vonalánál megállítani vagy a parisztrioni részeket feltartani. Részben, mert feltételezte, hogy a kunok célja nem a korábbi harcok során elnéptelenedett és mezőgazdaságilag kevésbé fejlett moesia-i részeket, hanem a gazdag thrákiai és makedóniai területeken való portyázás lehetett. A hegyi átjárók megerősítésével ezt szeretne volna megakadályozni (Stephenson 2004, 105). Másrészt alig néhány éve (1091-ben) sikerült csak a birodalom fennhatóságát helyreállítani a területen, így nem rendelkezett a császár megfelelő hadi potenciállal, hogy Parisztrion területén meg tudja állítani a kunokat és a trónkövetelőt.

A császár minden törekvése ellenére a kunok mégis könnyen átkeltek a Balkán-hegységen, mivel a vlachok megmutatták nekik az átjárókat. Így hamarosan már a Kelet-Balkán fontos hágóját délről őrző Goloé⁴³⁸ városánál voltak, és amikor a lakosság értesült a kunok közeledtéről, a helyőrség kapitányát láncra verte, és átadta az örömmel fogadott kunoknak. Goloé példáját más szomszédos városok is követték, és egyre többen ismerték el a trónkövetelő uralmát. A trónkövetelő feltehetően a sikereken felbuzdulva a kunokkal Adrianopolisz helyett Ankhialosz felé vette az irányt.⁴³⁹ A császár számára nyilvánvaló volt azonban, hogy a várost ostrommal nem tudják bevenni a kunok, sőt a terep is rendkívül kedvezőtlen volt a könnyűlovas harcmodorral rendelkező nomádoknak. Ezért seregét zárt csatarendben úgy állította fel a kunokkal szemben, hogy a frank zsoldosokkal megerősített bizánci egységeket hátulról a város, jobbról a tenger, balról pedig egy sziklás, bokros, szőlős rész védte, ugyanakkor megtiltotta katonáinak, hogy bárki is megbontsa a zárt alakzatot. A kunok a bizánciakkal szemben szintén felállították soraikat, de nem támadták meg a császár

⁴³⁷ Ezek Katalakón Tarkhaniotész (Skoulatos 1980, 286–287) és Niképhorosz Brüenniosz voltak. Utóbbi maga is korábban trónkövetelő volt (Al. X. ii. 7).

⁴³⁸ Feltehetően a mai Lozarevóval (Лозарево) azonosítható, Burgasztól mintegy 59 km-re északnyugatra, a legfontosabb hágó, a Riski prohod (Ришки проход, Sidéra) déli bejáratát őrző település (TIB 6, 271).

⁴³⁹ A kunoknak a város környékén zajló portyáiról a 12. századi bizánci forrás, Meletiosz élete is említést tesz (GIBI 92).

seregét, feltehetően azért, mert tisztában voltak azzal, ha nem tudják megbontani az ellenfél sorait, akkor a kedvezőtlen terep számukra hátránnyal jár. Ennek következtében háromnapos patthelyzet után a kunok és a trónkövetelő elvonultak Adrianopolisz felé. A trónkövetelő arra számított ugyanis, hogy a várost védő idősebb Niképhorosz Brüenniosz harc nélkül átadja Adrianopoliszt.⁴⁴⁰ Niképhorosz Brüenniosz azonban megállapította, hogy a trónkövetelő nem IV. Rómanosz Diogenész fia.⁴⁴¹ Így a város ostromzár alá került, a lakosság és a katonaság nélkülözni kezdett, ezért a császárhoz fordultak segítségért, aki sikertelenül próbált egységeket a városba juttatni. Forrásunk, Anna Komnéné munkája szerint közel negyvennyolc nap után Niképhorosz Brüenniosz úgy döntött, hogy vállalja a nyílt összecsapást,⁴⁴² és kivonult a városból. A kemény csata során az egyik bizánci harcosnak, Marianosz Maurokatalakalónnak⁴⁴³ csaknem sikerült megölnie a kunok fővezérét, Togortakot,⁴⁴⁴ akit állítólag csak nyögérei tudtak megmenteni (Al. X. iii. 6; Sewter 1982, 302; Reinsch 1996, 327). Togortak a bizánciak előtt nem volt ismeretlen, 1091-ben ugyanis együtt harcoltak a besenyők ellen a lebunioni csatában.

Időközben a császár a hírek hallatán úgy döntött, hogy elhagyja Ankhialoszt, és Adrianopoliszhoz vonul. Miután csellel sikerült a trónkövetelőt elfogni,⁴⁴⁵ a császár Kis-Nikaiába (ma Hafsa, Törökország)⁴⁴⁶ vonult, ahol hírét vette annak, hogy a fosztogatni

⁴⁴⁰ Azt remélte, hogy Niképhorosz Brüenniosz nemcsak a várost adja át, de pénzzel is támogatja, és ha a stratégiai fontos Adrianopolisz a kezében van, a kun sereg a fővárosig gyakorlatilag megállíthatatlan (Al. X. iii. 3; Sewter 1982, 300; Reinsch 1996, 325–326).

⁴⁴¹ Anna Komnéné szerint a várparancsnok a vár falairól kihajolva a trónkövetelő hangjáról állapította meg, hogy nem az, akinek mondja magát (Al. X. iii. 4; Sewter 1982, 301; Reinsch 1996, 326). Nem lehetetlen, hogy Brüenniosz, aki korábban valóban jó kapcsolatban állt IV. Rómanosz Diogenésszel, saját érdekei miatt nem akart közelebbi találkozót a trónkövetelővel, ugyanis nem sokkal az 1094-es események után lett a császár legidősebb lányának, Annának a férje Brüenniosz hasonló nevű unokája. Nem tudni pontosan mikor, de 1095 és 1097 között kerülhetett sor a házasságra (Skoulatos 1980, 225; Frankopan 2005, 156).

⁴⁴² Az ostromzár mind a negyvennyolc napján voltak kisebb harcok (Al. X. iii. 4; Sewter 1982, 302; Reinsch 1996, 326).

⁴⁴³ Anna Komnéné sógora, ugyanis férjének Niképhorosz Brüenniosznak a lánytestvérét vette feleségül. A trónkövetelő és a kunok elleni harcban tett szert nagy hírnévre (Skoulatos 1980, 186–187).

⁴⁴⁴ L. az 42. xx. lj.

⁴⁴⁵ A császár Alakaszeusz nevű embere a trónkövetelő bizalmába férkőzve a Putza nevű erődbe csalta őt és kun kísérőit, ahol a város lakói a tiszteletükre rendezett lakomán leitatták őket. A kunokat lemészárolták, a trónkövetelőt pedig elfogták, majd később a császár anyjának parancsára megvakították (Al. X. iv. 5; Sewter 1982, 304; Reinsch 1996, 329–330).

⁴⁴⁶ Edirnetől délkeletre mintegy 25 km-re.

szétszéledő kunok egyik vezére, Kitzész 12 ezer emberével Thrákia területét pusztítja.⁴⁴⁷ Itt, Taurokomosz⁴⁴⁸ vidékén került sor a hadjárat legnagyobb csatájára, amelyben a némileg túlzó számadatokat emlegető forrásunk szerint a bizánciak mintegy hétezer kunt öltek meg, és háromezer foglyot ejtettek, a többiek pedig elmenekültek. A császár a szerzett zsákmányt a környéken élők között szétosztotta, majd visszatért Kis-Nikaiába. Ott a kunok vezetői a két vereség után békeajánlással keresték meg. Anna szerint azonban apja, I. Alexiosz Komnénosz átlátott a tervükön – tudniillik, hogy így kívántak időt nyerni –, és míg az uralkodó a kun vezetőket várakoztatta, futárokat küldött a Balkán-hegység hágóit védő egységekhez, hogy akadályozzák meg az azokon való visszavonulásukat. Amikor arról értesült, hogy a kunok ismét Adrianopolisz közelében, Avrilevónál⁴⁴⁹ vannak, összegyűjtötte seregét, és ő is odavonult. A bizánci csapatok nem túl nagy létszámára utalhat az a tény, hogy a császár cselhez folyamodva igyekezett elhíttetni a kunokkal, hogy serege hatalmas. Három nomád származású harcosát⁴⁵⁰ azzal bízta meg, hogy csapataikkal vonuljanak a kunok közelébe, verjenek sátrakat, amelyeknek mindegyike mellé éjszaka gyűjtsanak tizenöt vagy annál is több tüzet (Al. X. iv. 10; Sewter 1982, 306; Reinsch 1996, 331–332). Másnap reggel itt, Adrianopolisztól északnyugatra újabb csatára került sor, amelyben a kunok ismét vereséget szenvedtek a bizánci uralkodó nehézfegyverzetű seregétől. A császár seregének könnyűfegyverzetű csapataival a csatából menekülő kunokat egészen a Szidéra-szorosig⁴⁵¹ követte, többször rajtuk ütött, majd visszatért Goloéba (Al. X. iv. 11; Sewter 1982, 306–307; Reinsch 1996, 332).

I. Alexiosz Komnénosz a kunokkal szemben viselt egyetlen hadjáratában⁴⁵² tanúbizonyságát adta kitűnő stratégiai képességeinek. Tudatában volt, hogy a korábbi bolgár területeken – ahol a birodalommal szemben ellenséges helyi bolgár–vlach lakosság mellett a

⁴⁴⁷ Anna Komnéné amennyire megbízható a személyek leírása tekintetében, olyan megbízhatatlan, ha az összecsapó hadseregek létszámáról van szó. Minden esetben – amúgy a korra jellemzően – túlzóak az ilyen jellegű adatai.

⁴⁴⁸ Adrianopolisztól délkeletre levő hely, pontos helye nem ismert (TIB 6, 472).

⁴⁴⁹ Adrianopolisztól északra, pontosan nem lokalizálható település (TIB 6, 159–160).

⁴⁵⁰ Egyikük Uzasz volt; I. a. 400. l.j.-et. A „szkíta Karatzasz” (*karaca* ’feketés’) szintén úz vagy besenyő származású volt (ByzTurc. II, 153; Skoulatos 1980, 27–28). A harmadik Monasztrasz volt; I. a. 399. l.j.et.

⁴⁵¹ Ez a Balkán-hegység keleti részén levő Csala kavaki-szorossal (Gyóni 1952, 505–512), a mai Riski prohoddal lehet azonos (TIB 6, 441).

⁴⁵² I. Alexiosz Komnénosz uralkodása idején, 1114 novemberében ugyan a kunok még egyszer betörték a birodalomba, de a császár vezette sereg érkezésének hallatán visszavonultak a Dunától északra (Al. XIV. viii. 1, ix. 1; Sewter 1982, 462, 467; Reinsch 1996, 504, 509).

besenyők és a vallásuk miatt üldözött manicheusok (bogumilok) támogatására sem számíthat – nem tud az ellenséggel szemben kellő erőt felvonultatni. Ankhialosznál már a terepviszonyokat kellőképpen kihasználva sikerült a kunokat meghátrálásra kényszeríteni. A továbbiakban Anna Komnéné leírása alapján három nagy csatára került sor. Ezek mindegyikében a kunok vonultak vissza vagy szenvedtek vereséget. Adrianopolisnál a kunok vezetője csaknem maga is elesett, majd Thrákia területén Kitzész⁴⁵³ hadát a domboldalról a bizánci seregben harcoló szeldzsuk íjászokkal csalogatta le a császár sík terepre, ahol a nehézlóvasság a számára kedvezőbb közelharcban győzelmet aratott. Két ilyen jelentős vereség után⁴⁵⁴ a kunok már valóban a visszavonulást fontolgathatták. Erre utal a harmadik, ebben a hadjáratban az utolsó elszenvedett vereségük helyszíne is, ez ugyanis már Adrianopolisztól északnyugatra volt.

A Bizánci Birodalom határpolitikájának szempontjából a kunok 1094-es hadjárata több érdekességgel szolgál: feltűnő a bizánciak kiváló információszerzése, a császár a kunok szinte minden hadmozdulatáról időben értesült. Meglepőnek tűnhet, hogy I. Alexiosz nem is igyekezett megvédeni a parisztrioni területeket, ahol az 1091-es lebungioni csata következtében sikerült helyreállítani a birodalom hatalmát (Stephenson 2004, 105). Bár ez arra is utalhat, hogy a Bizánci Birodalomnak három év alatt még nem sikerült teljes mértékig Parisztriont a birodalomba visszailleszteni. Ahogy Goloé és a szomszédos városok lakosságának átállása a kunok oldalára is azt mutatja, hogy a helyi bolgár lakosság, akárcsak a hegyvidéken élő vlachok továbbra is inkább a birodalom ellenségeit támogatták. Ehhez kapcsolódik végezetül az, hogy a „császár Akhillesz-sarka a Balkán-hegységben élő vlachok hűtlensége volt” (Stephenson 2004, 105). Ezeknek a Balkán-hegységben élő vlachoknak köszönhetően sikerült a kunoknak kijátszani ugyanis a szorosokat őrző bizánciak figyelmét, és tulajdonképpen harc nélkül átkelni a birodalom egyik legfontosabbnak tekintett védővonalán.

A kunok a 11. században hat alkalommal vezettek portyázó hadjáratokat a Bizánci Birodalom területére az írott források alapján. Az első négy megjelenésük az Al-Duna vidékén élő besenyőkhöz köthető, az ötödikkel kapcsolatosan nem állapítható meg pontosan, hogy a besenyőkkel közösen vagy önmagukban támadtak-e a birodalom ellen. A században utolsóként, az 1094-es hadjárat során egy trónkövetelőt támogatva jelentek meg a Dunától délre. Úgy tűnik, hogy egyik alkalommal sem a kunok önálló hadjáratáról van szó. Az 1094-

⁴⁵³ Nem azonosítható kun vezér.

⁴⁵⁴ Még ha nem is fogadjuk el Anna Komnéné számadatait – amely szerint Thrákiában tízezer harcost veszítettek a kunok – jelentős veszteségeik lehetnek a támadóknak, ráadásul a Bizánci Birodalmat jól ismerő vezetőjük, a trónkövetelő sem segítette már őket.

es támadásnak katonai célja az uzurpátor trónra juttatása volt. Természetesen a trónkövetelő ennek következtében a birodalom fővárosát, Konstantinápolyt is meg akarta szerezni (Al. X. iii. 3; Sewter 1982, 300; Reinsch 1996, 325).⁴⁵⁵ Egyes feltételezések szerint a kunok és a trónkövetelő támadása nem pusztán véletlen volt 1094-ben, hanem tulajdonképpen az ugyanabban az évben elbukott Niképhorosz Diogenész vezette összeesküvés egyenes következményének tekinthető (Frankopan 2005, 155).⁴⁵⁶ A trónkövetelőt támogató nomád sereg szempontjából ez a hadjárat is – akárcsak a korábbiak – inkább zsákmányszerző célokat szolgált, nehezen hihető ugyanis, hogy a kunok törzsszövetségük számára akarták a birodalom területét megszerezni.⁴⁵⁷ Ezt két érveléssel lehet alátámasztani. Egyrészt szállásterületük nyugati határa valószínűleg a 11. század utolsó évtizedében még a Dnyesztortól keletre lehetett.⁴⁵⁸ Másrészt a kunok a források alapján egy hatalmas vákuumot kitöltve rendezkedtek be a dél-orosz steppén, és majd csak akkor jelentek meg – ekkor is csak egy részük – szállásterület-, illetve lakhelykeresési szándékkal a kelet-európai államok területén, mikor a mongol hódítás elől menekültek.⁴⁵⁹

Az 1094-es hadjárat során történtek a bizánci sereggel a legkomolyabb összecsapások, és ennek során szenvedhettek el a kunok jelentősebb vereségeket is. A kunokban a vlachok és a bolgárok szövetségét látták a gyűlölt Bizánccal szemben. Úgy vélem, elsősorban is inkább a kunokban, és nem a trónkövetelőben, akit nem ismerhettek. Annak ellenére, hogy egyes kutatók szerint a trónkövetelő jelentősége abban nyilvánult meg, hogy a különböző városok lakóit a kunok mellé állította (Stephenson 2004, 104; Frankopan 2005, 158).⁴⁶⁰ A hadjárat

⁴⁵⁵ Diaconu úgy gondolja, ha a politikai cél az ál-Diogenész trónra juttatása volt, akkor a katonai nem lehetett más, mint a birodalom fővárosának elfoglalása (Diaconu 1978, 51).

⁴⁵⁶ Frankopan véleménye szerint a nagy támogatást élvező Niképhorosz Diogenész vezette összeesküvés kudarcba fulladásáról értesült a száműzetésben levő testvér, aki tisztában volt a birodalom és a császár helyzetével (Frankopan 2005, 155).

⁴⁵⁷ Még a 12. század végén–13. század elején – mikor a kunok jelentős szerepet töltek be a II. Bolgár Cárság létrehozásában és megerősödésében – sem szerepelt stratégiai törekvések között a terület meghódítása. Elsődleges céljuk sokkal inkább a portyázás volt (Vásáry 2004, 269–270).

⁴⁵⁸ Az a tény, hogy a száműzött trónkövetelő a krími Kherszón városában kerül kapcsolatba a kunokkal, és hogy Tugorkan/Togortak volt a kun sereg egyik vezére, arra utal, hogy a Fekete-tengertől északra levő steppéről érkeztek a kunok (Spinei 1985, 74). L. még 87–88. o.

⁴⁵⁹ A kunok közvetlen szomszédai, a rusz fejedelemségeknek területére sem jelentettek mint hódítók veszélyt (Pritsak 1982, 308). Általában a nomád népekre jellemző, hogy a mongol kor előtt kényszerből hagyták el korábbi lakhelyeiket (Golden 1987–1991, 41–81).

⁴⁶⁰ Sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy a térségben élő vlachok a kunokban a Bizánci Birodalom elleni fellépés lehetőségét látták. Ugyanakkor felismerték az életmódbeli hasonlóságokat is (Gyóni 1952, 513). Sőt

nehéz, a kunok számára vereségekkel tele szakasza tulajdonképpen akkor kezdődött, mikor a trónkövetelő biztatására a kunok továbbhaladva déli irányba görögök lakta vidékre értek, ahol a lakosság már nem támogatta őket. Ennek és a császár fegyelmezett seregének köszönhetően a kezdeti sikerek ellenére a kunok vereséget szenvedtek.

Vezérük Togortak, aki a lebunioni csatában még a bizánciak szövetségese volt, az óorosz évkönyvek Tugorkanjaként jól ismert a Kijevi Russzal való kapcsolatairól. Tugorkan feltehetően részben a bizánci kudarc miatt is kárpótolni akarván seregét, 1096 tavaszán megtámadta a Ruszt. Perejaszlavl folyója, a Trubezs mellett azonban a Szvjatopolk Izjaszlavics és a Vlagyimir Monomah vezette seregtől vereséget szenvedett, és ebben a hadjáratban fiával együtt el is esett (PVL 97, 235; l. 88. o.).

Az 1094-es események hasonlóságot mutatnak egy Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem támogatásával az Al-Duna vidékére vezetett hadjáratával, ami 1116 nyarára tesz az Ipatyjev-évkönyv. Az óorosz forrás szerint 1116 nyarán Vlagyimir Monomah veje, „León cárevics” (*Леонъ царевичъ*) hadat vezetett az Al-Duna vidékére, ahol több várost elfoglalt, azonban Dorosztolonban I. Alexiosz Komnénosz két szaracén zsoldosa megölte a cárevicset augusztus 15. napján (PSRL II, 283). A korszak egyes kutatói kételkednek az Ipatyjev-évkönyv ezen információjában, vagyis megkérdőjelezzik ennek a hadjáratnak a hitelességét, részben mert összetéveszthető az 1094. évi kun hadjáratával az azt vezető bizánci trónkövetelő, León miatt,⁴⁶¹ másrészt pedig azért, mert sem Anna Komnéné, sem más bizánci források nem tesznek említést az 1110-es években az Al-Duna térségében bizánci–rusz összecsapásokról (Chalandon 1900, 152, 267–268; Diaconu 1978, 59–61).⁴⁶² Mások azonban nem vonják kétségbe az 1116-os hadjárat megtörténtét, hanem úgy vélik, hogy a 12. században megjelenő újabb Diogenészfi – aki a kijevi uralkodócsalád egy tagját kapta feleségül, valamint támogatást Bizánc-ellenes hadjáratához – arra utal, hogy a korábbi, a PVL-ben az 1095. év alatt szereplő Devgenics mégiscsak IV. Rómanosz Diogenész fia volt, vagy nagyon közeli rokona (Frankopan 2005, 62).

talán ez a hasonlóság hozzájárult ahhoz is, hogy a 12. század folyamán a Balkán-félszigeten megtelepedő kunok nemcsak együtt éltek a vlachokkal, hanem – mint Vásáry István feltételezi – egy részük el is vlahosodott, és a század végén közülük kerülnek ki a II. Bolgár Cárság uralkodói (Vásáry 2005).

⁴⁶¹ Diaconu (1978, 60) szerint az is elgondolkodtató hasonlóság, hogy 1094-ben az ál-Diogenészfit egy Kamüresz nevű török vakította meg (Al. X. iv. 5; Sewter 1982, 304; Reinsch 1996, 329–330). Az Ipatyjev-évkönyvben pedig az áll, hogy 1116-ban két „szaracén” ölte meg León cárevicset (PSRL II, 283).

⁴⁶² Chalandon szerint a történetet a moszkvai cárok hatalmi törekvésének igazolására találták ki (Chalandon 1900, 267–268).

A kun harcosok I. Alexiosz Komnénosz bizánci császár seregében

A térség korabeli történetét kitűnően ismerő Gyóni Mátyás úgy véli az 1942-ben megjelent nagyszerű és mindmáig alapvető megállapításokat tartalmazó tanulmányában, hogy a császári hadseregben I. Alexiosz Komnénosz (1081–1118) idejében nem harcolhattak kunok (Gyóni 1942, 68–69). Bár abban igaza van, hogy az Anna Komnéné munkájában a sazuomata néven szereplő népcsoport nem azonos a kunokkal, úgy tűnik, mégiscsak számolhatunk kunok jelenlétével a birodalom hadseregében.

Gyóni feltevésének alátámasztása során – vagyis hogy I. Alexiosz Komnénosz seregében nem harcolhattak kun segédcsapatok – koncepciójával ellentétes utalásokat vizsgált meg két munkában, Ostrogorsky *A bizánci állam története* c. monográfiájában és Schünemann *Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters* c. tanulmányában. Ostrogorsky, mikor a bizánci seregben szolgáló kunokról ír, két oklevélre és egy másodlagos irodalomra hivatkozik (Ostrogorsky 2003, 325, 358). Ezek közül Gyóni a háborús viszonyok miatt ugyan nem tudott hozzájutni I. Alexiosz Komnénosz 1086. évi aranypecsétetes császári okleveléhez (khrüszobullon),⁴⁶³ de feltételezte, hogy abban nem szerepelnek kunok. Megérzése helyesnek bizonyult, az oklevélben felsorolt különböző népek (ruszok, varégok, kulpingtonok stb.) között ugyanis valóban nincsenek ott a kunok (Lemerle–Guillou–Svoronos 1970, 258). A második forrás, amire Ostrogorsky hivatkozik, szintén egy császári oklevél, amelyben csaknem ugyanazok a népek vannak felsorolva,⁴⁶⁴ mint az 1086-os khrüszobullonban, de ebben sem olvasható a kunok neve (Miklosich–Müller 1890, 47).⁴⁶⁵ Végül az Ostrogorsky által idézett Vasilievnél – mint már Gyóni is megállapította – sem kunok, hanem úzok szerepelnek azon a helyen, ahol felsorolja a bizánci hadseregben szolgáló különböző népcsoportokhoz tartozó katonákat (Vasiliev 1937, 58–59, vö. Gyóni 1942, 68).

Schünemann a fentebb említett tanulmányában két forrásra hivatkozik, mikor arról ír, hogy a keresztéseket bizánci szolgálatban álló bolgárok, kunok, magyarok és besenyők

⁴⁶³ A khrüszobullonban a császár Léon Képhalasznek – mivel hősiiesen harcolt Larisszánál a normannokkal szemben – Mogléna tartományban egy Khosztianè nevű települést adományozott adómentességgel, és azzal a joggal, hogy halála után az utódaira hagyhatja a birtokot (Lemerle–Guillou–Svoronos 1970, 255–259).

⁴⁶⁴ Az oklevélben szereplő felsorolás: bizánciak, ruszok, varégok, kulpingtonok (azonosításuk vitatott), angolok, normannok, németek, bulgárok, szaracénok, alánok, abházok (Miklosich–Müller 1890, 47).

⁴⁶⁵ Az oklevél Khrisztodulosznak adományozza Patmosz szigetét általános adómentességgel, ahol a szerzetes a császár támogatásával kolostort alapított (Miklosich–Müller 1890, 44–48).

zaklatják (Schünemann 1924, 104–105). Egyik forrása a bencés Ekkehard (?1050–1125 u.) *Chronicon universale* c. alkotása, ebben azonban az 1101. év alatt besenyők (*Pincinatos*) támadták meg a keresztéseket, azaz nem szerepelnek a krónikában kunok (MGH SS VI, 220). A másik forrásban, Aacheni Albertnél (Albertus Aquensis)⁴⁶⁶ valóban szerepelnek a kunok (*Comanitae*), mikor a szerző Remete Péter (Pierre l’Ermite) seregének naisszoszbeli (ma Niš, Szerbia) hányattatásairól számol be. A keresztések Péter vezette hada 1096. július 3-án érkezett meg a városba, ahol élelmet kértek. A belgrádi dux, Nikétasz túszoikat kért Pétertől, amíg a helybeliek összegyűjtötték a szükséges élelmet a keresztések számára, akiknek egy része Péterrel tovább is vonult. Azonban egy csoport sváb a kereszties hadból összeveszett a helyi lakossággal, felgyűjtött hét malmot a folyóparton és néhány házat a városon kívül. A panaszok hallatán Nikétasz – a város védelmére összegyűjtött – bolgárokból, kunokból, magyarokból és besenyőkből álló sereget küldött a keresztések után (AA i. 10; Edgington 2007, 20–21; vö. *Írott forr.* 301.).⁴⁶⁷ E történet kapcsán feltehetően igaza van Gyóninak, és itt valóban „nem a császári hadseregben rendszeres szolgálatot teljesítő kún különítményről van szó [...], hanem egy a niš-i strategos, illetőleg a bulgáriai dux szolgálatába szegődött tarkabarka alkalmi zsoldoscsapatról” (Gyóni 1942, 69).

Albert azonban még további három alkalommal említ olyan kunokat, akik a bizánci hadseregben harcoltak. Az egyik ilyen, mikor arról ír, hogy I. Alexiosz Komnénosz 1098 nyarán Kis-Ázsiába, Philomélionba (Akşehir, Törökország) érkezett mintegy negyvenezer

⁴⁶⁶ A szerzőről minden ismeretünk a maga írta forrásból, a *Historia Ierosolimitaniá*ból származik. A prológuából kiderül, hogy a krónikás ugyan vágyakozott a kereszties hadjáratban való részvétel után, mivel azonban meggátolták, úgy döntött, hogy inkább beszámol az ott törtétekről. Az első hat könyvet – amelyek a Jeruzsálemi Királyság megalapításáig terjedő eseményekről tudósítanak – a 12. század elején írta. A vii–xii. könyvekben az 1119-ig terjedő eseményeket írja le. Az a tény, hogy 1128–1130-ban már szerepel az egmonti (Hollandia) kolostor katalógusában, bizonyítja, hogy a század első negyedében már kész volt a krónikája. Az első kereszties hadjárat legrészletesebb korabeli beszámolójának tekinthető alkotás már a saját korában ismert és népszerű volt. Albert maga említi, hogy a Historiáját a hadjáratban részt vevők elbeszélései és jelentései alapján írta (AA i. 1; Edgington 2007, 2–3), és egyes feltételezésekkel ellentétben nem valószínű, hogy bármilyen terjedelmes írott forrásra támaszkodva született volna műve (Edgington 2007, xxviii), amit majd Tyrosi Vilmos is felhasznált (vö. *Írott forr.*, 295).

⁴⁶⁷ „Ad hoc denique ducis imperium Bulgari, **Comanite**, Vngarii plurimi cum Pincenariis, qui conuentione solidorum ad urbis defensionem conuenerant, arcus corneos et osseos arripiunt, loricas induunt; et uexillis hastae innexis...” (Edgington 2007, 20–21; vö. <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/albertaix/croisade1.htm>) „A vezér előbbi parancsára a város védelmére bolgárok, kunok, s zsoldfizetés fejében besenyőkkel együtt nagyszámú magyar érkezett, megragadva csont- és szaruíjjaikat, magukra véve páncéljaikat, és zászlócskákat erősítve lándzsáikra...” (*Írott forr.* Ford. Veszprémy L. 301).

turkopolossal (*Turcopolos*),⁴⁶⁸ besenyővel, kunnal (*Comanitas*), bolgárral, dánnal és gallal a keresztések támogatására (AA iv. 40; Edgington 2007, 310–311).⁴⁶⁹ A császár lánya, Anna Komnéné is említést tesz apja seregének Philomélionba érkezéséről, de nem ír a sereg összetételéről, csak annyit említ, hogy apja „egész seregével” érkezett (Al. XI. vi. 1; Sewter 1982, 348).

A másik alkalommal az 1101-es keresztés hadjárat kapcsán jelennek meg ismét kunok Aacheni Albert művében. Ekkor IX. Vilmos, Aquitánia hercege, valamint a hozzá csatlakozott IV. Welf bajor herceg, Thiemo salzburgi érsek és Ida ausztriai örgrófnő Drinápoly alá érkezett fegyelmetlen serege ellen küldtek a bizánci hatóságok besenyő és kun seregeket. A csatában a besenyők és kunok (*Comanitis*) védték a városba vezető hidat. Végül a két fél kibékült, a besenyőket és kunokat pedig lecsillapították (AA viii. 35; Edgington 2007, 626–627).⁴⁷⁰

Albert végül az 1107–1108-as dürrakhioni események leírása során említ kunokat. 1107 őszén az első keresztés hadjárat győztes hadvezére, Bohemund, Robert Guiscard fia nem a muszlimok, hanem a Bizánci Birodalom ellen vezette seregét, célja Dürrakhion megszerzése volt. Az egyévnnyi ostrom közben – Albert szerint 1108 nyarán – hatalmas seregével Bothiliához (Bitola, Makedónia) érkezett Alexiosz, hogy Dürrakhion védőit támogassa. A bizánci seregben nemcsak a császár zsoldjába szegődött gallok, hanem turkopoloszok, kunok és besenyők is harcoltak,⁴⁷¹ akiknek az volt a feladatuk, hogy Bohemundot és embereit váratlanul támadják meg. Bohemund azonban kémek útján értesült a tervezett támadásról, felkészülve várta a bizánci hadakat, és legyőzte, majd megfutamtotta őket (AA x. 42; Edgington 2007, 756–757). A következő passzusban is megjelennek a kunok. Ekkor Bohemund háromszáz lovas és ötszáz gyalogost küldött a környékre portyázni, mert fogytán volt az élelem és a lovak számára az abrak. A turkopoloszok, kunok és besenyők sokasága

⁴⁶⁸ Vegyes, keresztény–török házasságból származó, a bizánci hadseregben szolgálatot teljesítő katonák, akik – mint maga Albert is említi – görög anyáktól és török apáktól származnak (Edgington 2007, 342–343; vö. Savvides 1993, 122–136.)

⁴⁶⁹ „Turcopolos, Pincenarios, **Comanitas**, Bulgaros, Danaosque arcu doctos et sagitta...” (AA iv. 40; Edgington 2007, 310).

⁴⁷⁰ „Quapropter hinc Pincenariis et ceteris militibus **Comanitis** de regno imperatoris grauter pontem in arcu et sagitta prohibentibus, Christianis uero per pontem transire non minus contententibus [...] Pincenarii et **Comanite** sedati sunt” (AA viii. 35; Edgington 2007, 626).

⁴⁷¹ „sed et Turcopoli, **Comanite**, Pincenarii ad decem milia conglobati” (AA x. 42; Edgington 2007, 756). A hadsereg létszámára utaló adat „decem milia” nyilván túlzó, azonban mindenképp utal arra, hogy nem kis létszámú sereg lehetett.

azonban megtámadta a fosztogatókat, és mintegy háromszázat közülük megöltek, a többi pedig elvitték (AA x. 43; Edgington 2007, 756, 758).⁴⁷²

Más nyugati forrásokban is felbukkannak a kunok. A következő forrás, amiben arról olvashatunk, hogy kunok harcoltak I. Alexiosz Komnénosz seregeiben, már a 11. század utolsó éveiben, Raymond d'Aguilers-nek a *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* című krónikája. A szerző IV. Raymond provence-i örgróf seregének káplánjaként vett részt az első keresztes hadjáratban, így műve a korszak eseményeire vonatkozó egyik legfontosabb forrás. Raymondnál három alkalommal jelennek meg a kunok. Először akkor említi őket, mikor 1097-ben Dürrakhionhoz érkeztek a keresztes hadak. Leírja, hogy bár a császár békéről ír levelében, mindenfelől törökök, kunok, úzok, besenyők és bolgárok lesnek rájuk (RHC III, 236; Peters 1998², 157).⁴⁷³

Legközelebb akkor fordulnak elő Raymondnál kunok, mikor arról számol be, hogy I. Alexiosz Komnénosz császár azért utasítja vissza az örgrófnak azt a kérését, hogy vegyen részt a keresztes hadjáratban, mert a németek, magyarok, kunok és más vad népek pusztítanak országát, ha a zarándokokkal elutazna (RHC III, 238; Peters 1998², 177).⁴⁷⁴ Tehát itt nem mint a bizánci sereg zsoldosai jelennek meg, hanem mint a birodalom támadói.⁴⁷⁵

Harmadik említésük a forrásban azonban egyértelműen arra utal, hogy harcoltak kunok a bizánci seregben. 1098 januárjában–februárjában az Antiokheia alatt nélkülöző keresztes had emberei között elterjedt az a hír, hogy érkezik a császár számos nép harcosaiból álló serege. A hír nem volt igaz, az azonban számunkra lényeges, hogy az álhír szerint ez a had szlávokból, besenyőkből, kunokból és turkopoloszokból állt (RHC III, 246; Peters 1998², 197).⁴⁷⁶

⁴⁷² „Quibus infinita multitudo Turcopolorum, **Comanitarum**, Pincenariorum militum imperatoris in occursum affuit, et, bello grauius commisso, milites Boemundi ad trecentos illic occisi sunt, plures uero abducti sunt” (AA x. 43; Edgington 2007, 756, 758).

⁴⁷³ „Nam ante et retro, dextrorsum et sinistrorsum, Turci et **Comani**, Husi et Tanaces, Pincenati et Bulgari, nobis insidiabantur” (RHC III, 236).

⁴⁷⁴ „se Alemannos et Ungaros, et **Comanos**, aliasque feras gentes” (RHC III, 238).

⁴⁷⁵ Itt azonban a kunok esetében nem tényleges, hanem lehetséges támadásokról lehet szó. Azaz úgy kell érteni, hogy a bizánci sereg számottevő részének határvédelmi feladatai voltak. Ugyanakkor a magyarok részéről kizárt ekkor a támadás lehetősége, és sokkal inkább a keresztesek „elhatározásának változékonysága”, azaz megbízhatatlansága a magyarázata annak, hogy a császár – aki kezdetben maga is hadba kívánt vonulni – végül úgy döntött, hogy nem kíséri el Bohemundot (Kapitánffy 2003, 71–74).

⁴⁷⁶ „...rumor etiam exercitum imperatoris venire nuntiavit, qui de multis gentibus collectus esse nuntiabatur exercitus: uti sunt Sclavi et Pincenati, et **Comani**, et Turcopoli” (RHC III, 246).

Végül az utolsó nyugati forrás – amire hivatkozni szoktak mint olyan műre, amely kunokat említ a bizánci hadseregben I. Alexiosz Komnénosz uralkodása idején – az Aacheni Albert munkáját is felhasználó Tyrosi Vilmos (1130 k.–1186) *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* vagy *Historia Ierosolymitana* c. műve, amelyet mintegy hetven évvel a hadjárat után írt.⁴⁷⁷ A krónika már a maga idejében is népszerű volt, de az eredeti latin nyelvű változatnál – amit Vilmos 1170 és 1184 között írt – az 1223 körül készült ófrancia fordítása még nagyobb sikernek örvendett. A fordító feltehetően a ma ismert latin nyelvű eredetinek egy másolatát használhatta, és némely esetben maga is hozzátett a szöveghez (Edbury–Rowe 1988, 4).⁴⁷⁸ Ilyen az ófrancia nyelvű szövegben a II. könyv 4. caputja, ahol Vilmos arról ír, hogy miután a latin fejedelmek (tulajdonképpen a nyugati kereszténység) konstantinápolyi hatalma megszűnt a 9. század elején, a görögök vették át az uralmat. Ez utóbbiak gyengeségét kihasználva a barbár népek (*barbarae nationes*) rajtaütöttek az ott élőkön. Az eredeti latin szövegben nem szerepelnek kunok (RHC I, 77; vö. Babcock–Krey 1943, 121),⁴⁷⁹ csak a műnek 13. századi ófrancia fordításában, ahol a vlachokkal együtt jelennek meg a bolgárok mellett (Paris 1879, 60).⁴⁸⁰ Kunok vannak még Vilmos eredeti latin műve II. könyvének 21. caputjában is, de ebben az esetben azon népek között sorolja fel őket (*Bulgaros, Commanes et Pincenates*), akik a birodalmat támadásaikkal zaklatják (RHC I, 104–105; vö. Babcock–Krey 1943, 147), vagyis a kunok nem a bizánci seregben harcoló zsoldosként, hanem a birodalom támadóiként tűnnek föl, akárcsak Raymond d’Aguilers-nek a krónikájában, ahol hasonló

⁴⁷⁷ A két szerző művében az 1095 és 1099 közötti időszak narratívája olyan hasonló, hogy hosszú ideig egy közös, mindkettőjük által használt, mára elveszett forrást is feltételeztek (Edgington 2007, xxvi). Vilmos huszonhárom kötetes krónikája – ami az 1986-os kritikai kiadásban közel ezer oldal – az egyik legjelentősebb forrása a latin Kelet történetének 1095 és 1184 között. Az első kereszties hadjárat leírásakor Aacheni Albert, Raymond d’Aguilers, Chartres-i Fulcher, Baldéric bourgueil-i apát és mások munkái, valamint az ismeretlen szerzőjű *Gesta Francorum* voltak a forrásai (Edbury–Rowe 1988, 45–46).

⁴⁷⁸ Ezek a kiegészítések azonban fenntartással kezelendők (Edbury–Rowe 1988, 4).

⁴⁷⁹ „Nam postquam deficientibus apud Constantinopolim Latinis principibus, in eorum potestatem sub primo Nicephoro, peccatis exigentibus, descendit imperium, statim barbarae nationes de Graecorum imbecillitate confisi, in eorum provincias irruentes, pro arbitrio suo regionis coeperunt tractare habitatores. Inter quas Bulgarorum gens inculta, a tractu septentrionali egressa, a Danubio usque ad urbem regiam, et iterum ab eodem flumine ad mare Adriaticum, universas occupaverat regiones” (RHC I, 77; vö. Babcock–Krey 1943, 121).

⁴⁸⁰ „Car puis que li empeur latin faillirent en Costantinoble et li empires vint aus Greus dont fu li premiers empereres Nicefores tantost li Barbarin qui estoient entour eus li Blac li **Coman** cil de Bougrie qui leur sont devers bise seurpristrent ces terres qui estoient merveilles plenteives et delitables si que tout conquistrent des la Dunoe jusque pres de Costantinoble; et de lautre part jusqua la mer Adriane” (Paris 1879, 60).

szövegkörnyezetben szerepelnek.⁴⁸¹ Tehát Tyrosi Vilmos művének mind a latin eredetijében, mind pedig az ófrancia nyelvű fordításában a kunokról csak mint a Bizánci Birodalom támadóiról olvashatunk.

Figyelemre méltó a nyugati és a bizánci források közötti ellentmondás. A bizánci forrásokban nem találtam adatot arra, hogy a 11. század legvégén vagy a 12. század elején kun segédc csapatok harcoltak a császár seregében. Annál több alkalommal jelennek meg a nyugati, az első keresztes hadjáratokkal kapcsolatos kútfőkben, amelyekben leggyakrabban a besenyőkkel, máskor a bolgárokkal együtt a Bizánci Birodalom területén átvonuló és néha fosztogató keresztes hadak ellen harcoló csapatokként szerepelnek. A birodalom területén átvezető és a Szentföld felszabadítására vonuló nyugatiak által használt több különböző útvonal, valamint a keresztesek nagy létszáma arra utal, hogy a nomád megfigyelők sem lehettek kisszámúak. Különösen igaz lehet ez a megállapítás annak tükrében, hogy ezek a különböző népek harcosaiból álló seregek gyakran készen álltak a nagyobb és jobban felfegyverzett nyugati csapatokkal szembeni összecsapásokra is, amint Raymond provence-i örgróf (RHC III, 236; Peters 1998², 157) és Bouillon Gottfried seregével is tették (AA ii. 13; Edgington 2007, 80–81).⁴⁸² Ugyanakkor a császár más területen is alkalmazta ezeket a csapatokat, így a besenyőket I. Alexiosz Komnénosz futáraiként is említik a nyugati a források.

Azonban nemcsak ilyen kontextusban – azaz a keresztesek portyáinak megakadályozóiként – szerepelnek a kunok, hanem két forrás, Albert Aquensis és Raymond d’Aguilers krónikái alapján rész vettek I. Alexiosz Komnénosz kereszteseket támogató

⁴⁸¹ A két nyugati szerző megjegyzései összhangban vannak Anna Komnéné azon soraival, ahol épp a birodalom területén átvonuló keresztesek sokaságáról számol be, akik miatt a császár seregének egy részével „Szerbia és Dalmácia” völgyeit védelmeztette, míg mások az Iszter (Duna) melletti területekre vigyáztak a kunok és dákok (magyarok) támadásaival szemben (Al. XIV. iv. 3; Sewter 1982, 449; Reinsch 1996, 490).

⁴⁸² Kunok ugyan egyik forrásban sem szerepelnek név szerint, de Albert a következőket írja: „Interea a portis urbis uersus Sanctum Argentum infinita manus Turcopolorum et totius generis militum prosiliit in sagittis et uaria armatura ad expugnandum Baldwinum et uniuersium Christiane gentis comitatum” (AA ii. 13; Edgington 2007, 80). Így az is elképzelhető, hogy a „totius generis militum” között kunok is voltak. Különösen így lehet, ha figyelembe vesszük a keresztes hadjáratok egyik legmegbízhatóbb krónikásának tekinthető Chartres-i Fulcher – aki jelen volt a clermont-i zsinaton, majd elutazott keletre is; a három részletben (1101, 1106 és 1124–27-ben) írott *Gesta Francorum Iherusalem Expugnantium* c. művét több későbbi krónikás is felhasználta – egyik megjegyzését: „In ea (= Konstantinápolyba) Graeci, Bulgari, Alani, **Comani**, Pigmatici, Italici, Venetici, Romani, Daci, Angli, Malfetani, Turci etiam et gentiles multi, Judaei quoque et Proselyti, Cretes et Arabes, omniumque nationum gentes conveniunt” (RHC III, 494).

hadjárataiban is Antiokheianál. Acheni Albert Históriaja szerint pedig jelen voltak az 1107–1108-as dürrakhioni csatában is.

Ismeretes, hogy a hadsereg milyen fontos szerepet töltött be I. Alexiosz Komnénosz és általában a Komnénoszok uralkodása idején. A dinasztia alapítója maga is katonai erő segítségével szerezte meg a trónt, és uralkodása alatt mindvégig inkább a serege, mint a polgári lakosság támogatására számíthatott. I. Alexiosz, akárcsak utódai, soha nem támaszkodott egyetlen erőre a hadserege megszervezésekor, a Komnénoszoknak zsoldosaik és saját katonáik mindig egyaránt voltak (Birkenmeier 2002, 139).

Anna Komnéné panegürikoszából kiderül, hogy a birodalmi sereg parancsnokainak jelentős része idegen származású volt, és ez még inkább jellemző a kor bizánci hadseregére. A manzikerti csata (1071) után egyre több idegen zsoldos harcolt a császár seregében. A normannok, a ruszok, a törökök és a különböző kelet-európai nomád népek (besenyők, úzok és kunok) állandó tagjai voltak a császári hadnak (Buckler 1968², 358–361).

A bizánci elbeszélő forrásokban a kunok nevéen kívül egy másik népcsoport szintén ritkán jelenik meg mint amely a Komnénoszok seregének harcost vagy csapatot adott. Anna Komnéné a bolgárokat mindössze egyetlen alkalommal említi mint olyan népet, amely között toboroztak a birodalmi sereg számára (Al. VIII. iii. 4; Reinsch 1996, 273; Sewter 1982; 252), de általában nem szerepel e népnév a Komnénosz-dinasztia (1081–1185) uralkodása alatt zajló hadi események leírásakor. Ugyanakkor az okleveles forrásokban felbukkannak, mint például a korábban említett két khrüszobullonban is. Pedig nyilván – mint a birodalom lakói – a bolgárok közül is számosan harcoltak a császár hadseregében.

A kunok említésének a hiánya a bizánci szerzőknél több tényezővel is magyarázható. Egyrészt mivel a szkíta elnevezés a bizánci irodalomban a Dunától északra élő török nyelvű törzsekre általánosan vonatkozik, a különböző forrásokban egyaránt utalhat besenyőkre vagy kunokra (Birkenmeier 2002, 71). Másrészt pedig ebben az időben, vagyis a 11–12. század fordulóján – ahogy Gyóni is vélte – még nem volt olyan kun különítmény, amely a császári hadseregben rendszeres szolgálatot teljesített. Valószínűleg a nyugati forrásokban említett kunok ad hoc jelleggel, a harcok során szerzett zsákmányért támogatták a bizánciakat, és nem tekinthetők a birodalmi hadsereg állandó tagjainak. Később, a 12. század második felében, I. Manuél Komnénosz korában (1143–1180) már sokkal gyakrabban megjelennek a kunok (ekkor is szkíta néven) a császári seregben harcoló katonaként vagy egységként. Ebben az időben már kunok csoportjait telepítették császári földekre, így a bizánci seregben harcoló

kunok a birodalmi had részeinek tekinthetők, azaz nem alkalmi zsoldosok.⁴⁸³ Természetesen különbséget kell tenni azok között a kunok között, akik I. Manuél Komnénosz seregében a második keresztes hadjárat során III. Konrád német király (1138–1152) katonái ellen Konstantinápolynál és VII. Lajos francia király (1137–1180) kereszteseivel a Balkán-félszigeten harcoltak 1147-ben,⁴⁸⁴ és azok között a segédcsapatok között, akik szükség esetén könnyen elérhetőek voltak a birodalom határain túli területekről. Ez utóbbi csapatok nem voltak költségesek, ugyanis a fizetségük a zsákmány volt. Az a tény, hogy a Nagy Lavra kolostorát védeni kellett pusztításaiktól, a legtökéletesebben mutatja értéküket: költségkímélő csapatok voltak és nagy számban álltak rendelkezésre, de nem mindig tartották tiszteletben a barát és ellenség közötti különbséget.

A kunok és a Bizánci Birodalom a 12. században

A kunok 1114-es támadása

Az 1094. és 1114.⁴⁸⁵ évi támadások közötti két évtizedben a forrásaink nem beszélnek a Bizánci Birodalom elleni újabb kun támadásokról. Ennek magyarázata egyrészt a Balkán-félszigeten, másrészt a 11–12. század fordulóján a rusz fejedelmektől elszenvedett vereségek lehetnek.

A kunok 12. századi al-dunai jelenlétéről számos forrásból értesülünk. A 12. század elején került sor az utolsó olyan kun támadásra, amivel I. Alexiosz Komnénosznak kellett szembenéznie. A császár lánya, Anna Komnéné szerint Alexiosz értesülve a kunok Isztroszon (Dunán)⁴⁸⁶ való átkeléséről a 8. indictio kezdetén, november hónapban elhagyta a Városok Királynőjét (Konstantinápolyt), miután összehívta seregeit. A megújuló kun támadás miatt

⁴⁸³ Azok a csapatok, amelyek rendszeres juttatást kaptak vagy a birodalom területére letelepítették őket, nem tekinthetők zsoldosnak bármelyik népcsoporthoz tartoztak is. Bizánci szempontból azok zsoldosok, akik ha nem kaptak elegendő fizetséget, elhagyták a sereget (Birkenmeier 2002, 162–163).

⁴⁸⁴ Ezeket a kunokat sem a bizánci, hanem a nyugati források nevezik meg. L. alább A kunok és a Bizánci Birodalom I. Manuél Komnénosz uralkodása idején c. részben.

⁴⁸⁵ Diaconu ennek az 1114-es kun hadjáratnak „furcsa tükröződését” látja az óorosz évkönyvekben az 1116. év alatt szereplő Vlagyimir Monomah veje, León cárevics vezette hadjáratban. Egy kissé ellentmondásos ez a megjegyzése, mert a továbbiakban arról ír, hogy milyen közös vonások vannak az 1094. és az 1116. évi hadjáratokban (Diaconu 1978, 59–60).

⁴⁸⁶ Anna Komnéné művében szinonimaként használja a Duna és az Isztrosz neveket anélkül, hogy különbséget tenne a folyó alsó és felső folyása között (Reinsch 1996, 510, 170. lj.).

megerősítette a Philippopoliszban (Пловдив, Bulgária), Petritzosban és a Balkán más részein levő garnizonjait (Al. XIV. viii. 1; Sewter 1982, 462; Reinsch 1996, 504).⁴⁸⁷ Figyelemre méltó, hogy Anna szerint a császár a katonáit a lovaik táplálására és megfelelő gondozására szólította fel.

Maga a császár – mivel a kunok még nem jelentek meg – Philippopoliszban maradt, ahol a paulikánus problémával foglalkozott. Az „eretnekekkel” folytatott viták közben futár értesítette, hogy a kunok átkeltek a Dunán. A császár azonnal a folyóhoz indult katonáival, azonban mikor Bidünéhez, azaz Vidinhez (Видин, Bulgária) érkezett, a kunok – tudomást szerezve a császár közeledtéről – visszavonultak a Duna északi partjára. A bizánci sereg egy része szintén átkelt a folyón, majd három nap és három éjjel üldözte a menekülő kunokat, mikor megtudták, hogy azok a Duna mögötti folyón⁴⁸⁸ tutajokkal átkeltek, visszafordultak a császárhoz. Alexiosz kissé csalódott volt, de végül győzelemként könyvelte el, hogy nevének hallatán a barbárok elmenekültek (Al. XIV. ix. 1; Sewter 1982, 467; Reinsch 1996, 510).

A forrásból kiderül, hogy a kunok a korábban a Bizánci Birodalom ellen használt dobrudzsai átkelők helyett egy jóval nyugatabbra levőt használhattak ekkor,⁴⁸⁹ mivel Vidin környékén jelentek meg a Dunától délre. Ahhoz, hogy Vidinig eljussanak, át kellett kelniük a Román-alföldön, Munténián. Maga a császár is nem a parisztrioni, azaz a dobrudzsai részeket, majd a kelet-bulgáriai városokat, a Balkán-hegység hágóit erősítette meg, mint az 1094-es kun hadjárat alkalmával, hanem a szerbiai branicsevói (Браничево), nisi és a Nyugat-Bulgáriában levő szófiai garnizonjait. A branicsevói egység megerősítése arra utal, hogy még Vidintől nyugatabbra levő területeken is portyáztak a kunok vagy legalábbis számított jelenlétükre a császár.

A kunok serege nem lehetett nagyszámú, mivel gyakorlatilag komolyabb összecsapás nélkül visszavonultak, mikor arról értesültek, hogy a császár megjelent a Dunánál. A katonai események alapján a Duna mentén ekkor már erős bizánci ellenőrzés volt, így a császár időben meg tudta erősíteni Philippopoliszt, és tudott erősítést küldeni a Balkán-félsziget különböző pontjaira.

⁴⁸⁷ Philippopolisz a Marica folyó két partján levő város fontos csomópont (TIB 6, 399–400). Petritzosz (ma Петрич, Bulgária) mintegy 52 km-re délkeletre fekszik Szófiától (TIB 6, 397–398). Továbbá seregeket küldött Triáditzába (Szófia), a niszoszi themába (ma Niš, Szerbia) és Buranitzovába (ma Braničevo, Szerbia).

⁴⁸⁸ Ez vagy a Duna bal oldali mellékfolyójával, a Vidintől mintegy 80 km-re a Dunába torkolló romániai Zsillel (Jiu) (Diaconu 1978, 59; Reinsch 1996, 510, 172. l.) vagy pedig az Olttal azonos (Philippide 1928, 352).

⁴⁸⁹ A román kutatók szerint ez a Dolj megyei Vadu Cumanilor nevű falunál történhetett (Mădgearu 2007, 119).

I. Alexiosz Komnénosz uralkodásának második szakaszában a birodalom visszanyerte korábbi tekintélyét, és újra a térség legfontosabb politikai hatalma lett annak ellenére, hogy a balkáni és a krími bizánci területeket különböző népek támadásai fenyegették. A császár, a gondokat felismerve, igyekezett ezen ellenfeleivel szemben is szövetségeseket szerezni. Ennek érdekében 1104-ben a premisli fejedelem, Volodar Rosztyiszlavics (1092–1124) leányát I. Alexiosz Komnénosz fia, Iszaakiosz vette feleségül (Pašuto 1968, 85).⁴⁹⁰ Ez a Volodar pedig annak a tyerebovli Vaszilkónak volt a testvére, akit azzal gyanúsítanak, hogy ő küldte a kunokat 1091-ben a Magyar Királyság ellen, noha a PVL szerint 1092-ben a lengyelek ellen vonult kunokkal (PVL 91, 229; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 174). A Rosztyiszlavicsok ebben az időben a kunokkal jó kapcsolatban álltak, de a Magyar Királysággal és Kijevvel ellenséges volt a viszonyuk. 1104-ben, tehát ugyanabban az évben, mikor létrejött a bizánci–premisli házasság, a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk lányát a magyar király testvére, Álmos herceg vette feleségül.⁴⁹¹ A két dinasztikus házasság közötti kapcsolat egyértelmű, még akkor is, ha az utóbbinak Könyves Kálmán diplomáciája állt a háttérben (Makk 1998, 181). A kijevi nagyfejedelem a bizánci–premisli házasságra válaszul feltehetően örömmel lépett azzal a magyar királyi udvarral dinasztikus kapcsolatra, amelyik már 1099-ben is támogatta a Rosztyiszlavicsok elleni harcban, hiszen ez a házasság megszilárdította a kijevi nagyfejedelem politikai és katonai helyzetét velük szemben. A bizánci diplomáciai erőfeszítések arra utalnak, hogy a birodalom igyekezett jóban lenni a kunokkal, de Kijevvel ennek következtében ellenséges maradt a viszonya.

A trónkövetelőt támogató kunok sikertelen 1094-es hadjárata után Anna Komnéné szerint apja lépéseket tett arra, hogy a nem nyíltan ellenséges barbárokat ajándékokkal és címekkel megvásárolja (Al. XIV. iv. 4; Sewter 1982, 449; Reinsch 1996, 491). 1114-ig nincs is tudomásunk a Bizánci Birodalom elleni kun támadásról.

Hasonló hiátus tapasztalható majd a 12. század második és harmadik évtizedében. Ugyanis 1114 után legközelebb 1148-ban, öt évvel I. Alexiosz Komnénosz unokájának, Manuél Komnénosznak (1143–1180) a trónra jutása után szólnak bizánci források a kunok betöréséről. A támadások elmaradásának oka feltehetően továbbra is részben a délorosz

⁴⁹⁰ Pašuto szerint a császár Iszaakiosz fiáról és a rusz fejedelem Irina lányáról van szó (Pašuto 1968, 85), noha a forrásban pusztán annyi szerepel „A 6612. (1104) évben július 20. napján vitték Volodar leányát Cárgrádba (Konstantinápolyba), hogy Alexiosz császár fia felesége legyen” (PVL 119, 257; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 202).

⁴⁹¹ „Ugyanabban az évben, augusztus 21-én adták férjhez Predszlavát, Szvjatopolk leányát Magyarországra a királyfihoz” (PVL 119, 257; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 202).

steppei eseményekkel magyarázható. Azaz a kunok a Vlagyimir Monomah vezette rusz fejedelmektől elszenvedett sorozatos vereségek következtében nem tudtak nagy erővel a Bizánci Birodalom ellen hadjáratot vezetni. Részben pedig az, hogy II. Ióannész Komnénosz (1118–1143)⁴⁹² apja politikáját követve a diplomácia eszközeivel igyekezhetett távol tartani a kunokat birodalmától.

1122-ben⁴⁹³ azonban nagy nomád támadás érte a Bizánci Birodalmat. Nikétasz Khoniatész⁴⁹⁴ szerint (Nik.Chon. 13–16; Choniatēs 10–11), akárcsak Ióannész Kinnamosz⁴⁹⁵ alapján a támadók szkíták voltak (Kinnamos 7–8; Rosenblum 1972, 19–20; Brand 1976, 16).⁴⁹⁶ Ugyanakkor Nikétasz Khoniatész szerint a győzelemről még az ő korában is megemlékeznek a „Besenyő ünnepen” (Nik.Chon. 16; Choniatēs 11), ami nyilvánvalóvá teszi, hogy kik is voltak a birodalom ellen vonuló szkíták. Ugyanakkor Khoniatész szír kortársa, Szíriai Mihály⁴⁹⁷ szerint 1433-ban (azaz 1121-ben) a császár a kunokkal harcolt, akik „attól

⁴⁹² Nikétasz Khoniatész szerint Ióannész volt a Komnénosz-dinasztia legnagyobb uralkodója (Nik.Chon. 46–47; Choniatēs 27).

⁴⁹³ A támadás időpontját 1121-re és 1122-re is szokták datálni, mert Nikétasz Khoniatész szerint a császár uralkodásának ötödik évében érte a támadás a birodalmat, ez pedig 1122. augusztus 15. és 1123. augusztus 14. vagy pedig 1121. szeptember 9. és 1122. szeptember 8. közé tehető (Nik.Chon. 13; Choniatēs 373). Az események 1122-re datálásának érveit l. Kurtz 1907, 86. A magyar szakirodalomban meglepően kései, 1124-es évszám is megjelenik (Györffy 1990a, 213).

⁴⁹⁴ A korszak egyik legnagyobb történetírója, Nikétasz Khoniatész (1155 k.–1213 k.) a phrügiai Khonai (Honaz, Törökország) városában született. A gyerekkorában Konstantinápolyba került Nikétasz fényes karriert futott be a bizánci udvarban, előbb császári titkár, majd 1187-ben Philippopolisz kormányzója lett, végül a nagylogothetési címet viselte. Történeti munkája az 1118 és 1206 (Magoulis szerint 1207 ősze, IX) közötti időszakot tárgyalja. A II. Ióannész Komnénosz korára vonatkozó rész megírásakor szóbeli információkra támaszkodott, Manuél Komnénosz uralkodásának idejére írásos tudósításokat is felhasznált. *Historia (Χρονική διηγησις)* című történeti munkája mellett fennmaradtak teológiai, retorikai írásai, beszédei és költeményei (Moravcsik 1988, 257; ByzTurc. I, 444–450).

⁴⁹⁵ Az 1143-ban született Ióannész Kinnamosz (megh. 1203 k.) Manuél Komnénosz titkára volt, ifjúkorában többször elkísérte a császárt hadjárataira. Nikétasz művéhez hasonlóan Kinnamosz *Epitoméja (Έπιτομή)* is 1118-cal kezdődik, de csak az 1176. évig terjed. Mindkét mű szerzőik objektivitásának és műveltségének köszönhetően a korszak legfontosabb történeti forrása (Moravcsik 1988, 194; ByzTurc. I, 324–328).

⁴⁹⁶ Míg ebben az esetben Khoniatész a besenyőkre használja a szkíta elnevezést, később a kunokat nevezi szkítáknak. Őt alkalommal pedig a kunok *expressis verbis Κομάνοι*-ként szerepelnek a szövegben.

⁴⁹⁷ A mai törökországi Malatyában (Melitene) született Szíriai Mihály (megh. 1199) „a jakobiták Nagynak nevezett pátriárkája” a 12. században írt 21 könyvből álló krónikája a szír történeti irodalom értékes alkotása. Műve a világ teremtésével kezdődik, és saját koráig rögzíti az eseményeket. A mű szerkezetileg három oszlopra tagolódik. A középső oszlop a világtörténeti eseményekkel, a külső oszlop egyháztörténettel, a belső pedig

kezdve a görögök ellenőrzése alatt voltak” (Chabot 1905, 206–207). Azonban a jakobiták pátriárkája vagy forrása,⁴⁹⁸ akitől merítette az információit, összekeverte a besenyőket és a kunokat. Ennek ellenére van, aki szerint II. Ióannész Komnénosz a Dunán átkelő kunokat győzte le Beroénál,⁴⁹⁹ mert a dukljai pap krónikájában⁵⁰⁰ a Cumanus melléknévvel illeti Ióannészt (Stephenson 2004, 106).⁵⁰¹

Ha az 1122-ben támadók között voltak is kunok – amit nem lehet kizárni, különösen mert ekkoriban már feltehetően ténylegesen is elkezdtek benépesíteni a Dnyeper és Duna közötti területeket is – a meghatározó etnikai réteg a besenyőké volt. Ezt alátámasztja Nikéasz Khoniatész leírása a „szkiták” taktikájáról. Eszerint összegyűjtötték az összes szekereket, és azokat egy körbe állították, tekintélyes számú csapatokat helyeztek el bennük, és egy paliszádot hoztak létre. Szekereik védelmében pedig úgy tudtak harcolni, mintha azok várfalak lennének (Nik.Chon. 15; Choniatēs 10). Ehhez hasonló leírás olvasható Anna Komnéné Alexiaszában is a besenyők szekértáboráról (Al. VII. iii. 7; Al. VII. vii. 6). A legnyomósabb érv, hogy a győzelem tiszteletére tartott megemlékezést Besenyő ünnepnek nevezték Nikéasz Khoniatész korában (Nik.Chon. 16; Choniatēs 11).

A kunok és a Bizánci Birodalom I. Manuél Komnénosz uralkodása idején

különböző rendkívüli természeti eseményekkel (földrengések, vulkánkitörések, csillagászati jelenségek) foglalkozik. Az egyháztörténeti rész megbízható, azonban a világtörténeti fejezetek, az utolsó három kivételével, gyakran kritikátlan kivonatokat tartalmaznak (Kmoskó 2004, 60–66).

⁴⁹⁸ Szíriai Mihály megnevezi forrását, a jakobita püspököt, Edesszai Baszileioszt (meghalt 1172), kinek Krónikája elveszett (Chabot 1905, 207; vö. Dickens 2008, 222).

⁴⁹⁹ Az ókori Augusta Traiana, a mai dél-bulgáriai Sztara Zagora (Стара Загора), a Szredna Gora keleti részének, a Szarnena Gorának a lábánál (TIB 6, 203–205).

⁵⁰⁰ A déli szlávok történetének fontos forrása – ami *Libellus Gothorum* vagy *Regnum Sclavorum* címen is ismert – szóbeli információkat és írott forrásokat egyaránt felhasználó 12. századi, eredetileg szláv nyelvű kompiláció. Még ugyanannak a századnak az utolsó éveiben újabb fejezetekkel egészítette ki és fordította le latinra egy ismeretlen bárí (Bar, Montenegró) szerzetes, emiatt *Bári nemzedékrend* címen is emlegetik. Ez a kiegészített latin változat két 17. századi munkából ismeretes, amelyek közül az egyik egy olasz nyelvű fordítása a latin nyelvű 47 fejezetnek. Létezik egy rövidebb, mindössze 28 fejezetből álló 1546-os szláv nyelvű szöveg is, a *Hrvatska Kronika*, ami a latin és korábbi szláv változatokra vezethető vissza. Mind a latin, mind a szláv nyelvű szövegváltozat számos vita tárgyát képezte (Stephenson 2010).

⁵⁰¹ A krónika latin nyelvű változatának a horvát fordításában Kalojojan Kuman (*Calo Joannes Cummam*) néven említik, l. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/ljetopis_pop_dukljanina_latinicna_redakcija.htm.

I. Manuél Komnénosz hosszú és forrásokkal jól nyomon követhető uralkodása (1143–1180) alatt akkor került sor a kunok első támadására a Bizánci Birodalom ellen, mikor azt számos egyéb veszély is fenyegette. Manuél alig négy évvel a bizánci trónra kerülése után már a II. keresztes hadjárat (1147–1149) birodalmán átvonuló seregeinek problémájával találta szembe magát. Ezt kihasználva II. Roger (1130–1154) szicíliai uralkodó 1147-ben elfoglalta Korfut, Korinthoszt és Thébait. Kinnamosz szerint 1148 tavaszán a császár épp II. Roger ellen készült és már Philippopoliszba érkezett, mikor arról értesítették, hogy a szkíták (*Σκῦθαι*) átkeltek az Isztroszon (Duna), és a folyó partján elfoglaltak egy fontos várost (*πόλιν λόγου άζίαν*), ami egyes vélemények szerint a szövegben néhány sorral később említett Demnitzikosszal (*Δεμνίτζικος*) lehet azonos.⁵⁰² A császár a hírek hallatán megszakította a II. Roger elleni hadjáratot, a Dunához indult, és elrendelte, hogy hajóhada is Ankhialoszon keresztül a folyóhoz vonuljon. Időközben arról értesült, hogy a kunok a zsákmánnyal visszavonultak a folyótól északra, de még mindig annak közelében tartózkodnak. I. Manuél ugyan megérkezett a Dunához, de a háromevezős görög gályákból álló hajóhada még nem. Ezért a helyben található halászcsonakokból hajóhidat készíttetett, és ötszáz emberével maga is átkelt a kunok után. Előnyomulása során még két hajózható folyón⁵⁰³ kellett átkelnie, ezért visszaküldte katonáit a Dunához, és elrendelte, hogy lovaikkal szállítsanak csónakokat a folyókhoz. Miután sikerült átkelniük, egy hosszú területen haladtak tovább, míg egy Tenu ormon (*τενοῦ ὄρμον*)⁵⁰⁴ nevű hegyhez értek, ami Tauroszküthia⁵⁰⁵ határán áll. Itt azonban csak

⁵⁰² A Kinnamosz által leírt történetben egy révész panasolja el, hogy ha a császár törődött volna a gondjaikkal, Demnitzikoszt nem foglalták volna el a kunok (Kinnamos 93; Rosenblum 1972, 71; Brand 1976, 76–77). Lokalizálása vitatott. Chalandon elfogadja Vasil’evskij véleményét, miszerint a mai romániai Zimniceával azonos (Vasil’evskij 1877, 221; Chalandon 1912, 324). Mások szerint Demnitzikosz Galați várostól mintegy 8 km-re keletre levő Dinogetia lehet (Stephenson 2004, 107).

⁵⁰³ A két folyó közül az egyik az Argeș, ami a mai Olteniánál ömlik a Dunába, a másik pedig a Dîmbovița, ami az Argeș mellékfolyója (Vasil’evskij 1877, 222). A két hajózható folyó más vélemény szerint a Vedeá és mellékfolyója, a Teleorman (Bănescu 1946, 104). További hipotéziseket l. Diaconu 1978, 82–84.

⁵⁰⁴ A szövegnek van olyan olvasata is, amely szerint Orosztenoszhoz (*ὄρος τένοῦ*) érkezett. Ezt pedig a Bukaresttől mintegy 60 km-re délkeletre levő Urzicenivel azonosítják (Vasil’evskij 1877, 222). A lokalizálással kapcsolatos vélemények ütköztetését l. Diaconu 1978, 82–86. A román Teleorman név és a Tenu ormon hasonlósága szembetűnő. Úgy vélik, hogy ezt a földrajzi név török etimológiája, az ’örült, bolond erdő’ (*deli orman*) is alátámasztja (Spinei 1999, 294; Spinei 2003, 263; 2008, 128). Năsturel szerint a kunok azokat a hatalmas erdőket nevezhették így, amelyek a középkorban Havasalföld és Moldva nagy részét fedték (Năsturel 1981, 90).

⁵⁰⁵ Korábbi forrásokban a Ruszt jelöli, de itt akár utalhatna a kunok területére, azaz Cumaniára is (ByzTurc. II, 303), azonban Kinnamosz Tauroszküthiát a Ruszra használja később, mikor arról ír, hogy Tauroszküthiában van

a kunok elhagyott táborhelyét találták meg, ezért a császár a bizánciakkal harcoló „szkítákat”⁵⁰⁶ Giphardosz nevű megbízható emberével elküldte, hogy kövessék a kunok nyomait. Nemsokára utol is érték a vonuló kunokat, de nem bocsátkoztak velük harcba, mivel ez utóbbiak számbeli fölényben voltak, hanem üzentek a császárnak, aki egész seregével indult a harcba. Ezt követően Kinnamosz csataleírása számos epikus elemet tartalmaz, különösen Manuéllal kapcsolatban. A bizánciak győztek, és a csata során fogságba ejtettek mintegy száz foglyot, köztük egy Lazarosz (*Λάζαρος*)⁵⁰⁷ nevű bátorságáról híres kun vezért. A kunok egy része kitűnő lovaiknak és a környező hegyek bokrainak köszönhetően megmenekült. A győztes csatában a „rómaiak” visszaszerezték a kunoktól a zsákmányt, és egy Szotasz⁵⁰⁸ nevű előkelő is megmenekült a kunok fogságából. I. Manuél Komnénosz a csata után visszatért a Dunától délre levő területekre, és folytatta II. Roger elleni hadjáratát (Kinnamos 93–95; Rosenblum 1972, 71–72; Brand 1976, 76–78).

Nikétasz Khoniatész is beszámol a kunok támadásáról, de sokkal rövidebben, tulajdonképpen épp csak megemlíti a Korfu felszabadítására indított manuéli hadjárat kapcsán, hogy a kunok átkeltek a Dunán, és egészen a Balkán-hegységig portyáztak, de az első ellentámadás után elmenekültek (Nik.Chon. 78; Choniatēs 46).

Érdekes kérdés, hogy hova lokalizálható a csata helyszíne. Kinnamosz alapján a Rusz, pontosabban valahová a Halicsi Fejedelemség határánál levő hegy közelébe. Kérdéses azonban, vajon a császár mindössze ötszáz főnyi sereggel ilyen mélyen behatolna-e egy ismeretlen és ellenséges területre. Elgondolkodtató, hogy Nikétasz Khoniatész ugyan említi a kunok hadjáratát, de azt nem, hogy a császár a kunokat üldözően átkelt a Dunán (Ferintz 1981, 53). Ma már ugyan nem kérdőjelezi meg a hadjárat megtörténtét, mint Ferintz, de számos vitatott kérdés van azzal kapcsolatban. Ilyen a Kinnamosznál olvasható helynevek lokalizálásának kérdése. Ezek közül is az egyik legfontosabb Τενούορμον meghatározása, mivel ennek a helynek a közelében történt az összecsapás. Van, aki szerint ez a mai

egy Kiama (Kijev) nevű város (Kinnamos 236; Rosenblum 1972, 153; Brand 1976, 178). Tehát valószínűleg a délorosz területek elnevezése.

⁵⁰⁶ Kinnamosz angol fordítója szerint ezek a szkíták is kunok (Brand 1976, 77), míg bolgár fordítók szerint ezek a császári seregben harcoló besenyők voltak (GIBI VII, 227).

⁵⁰⁷ A román szakirodalom jelentős része ebben a személyben egy kunokkal szövetséges vlach uralkodót lát, mivel úgy vélik, hogy a kunok között ebben az időben még nem lehetnek keresztények (Spinei 2008, 128–129). Azonban a közel száz éve keresztény hatalmak szomszédságában élő kunok között feltehetően már voltak keresztények, már a 11. században említi a PVL keresztény nevű kunokat (vö. Kovács 2009, 233–245).

⁵⁰⁸ Erről a Szotaszról némelyek úgy vélik, hogy azonos Lazarossal, illetve Lazarosz kun neve Szotasz (GIBI VII, 228), mások szerint román volt, akárcsak Lazarosz, és van, aki szerint grúz (Diaconu 1978, 81).

Bodzavásár (ma Buzău, az azonos nevű megyében, Románia), Rîmnicu Sărat (Buzău megye) vagy Urziceni (Ialomița megye) lehet. De lokalizálható a romániai Moldvától északra; a Szeret és a Prut összefolyásához; valahova Havasalföld keleti és Moldva déli határára; Halics déli határára⁵⁰⁹ és Havasalföld dombvidékére is (Diaconu 1978, 82–84). Kinnamosz vonatkozó részei alapján azonban úgy tűnik, hogy a román régésznek, Diaconunak van igaza, aki szerint az összecsapásra a Duna északi partjától nem messze kerülhetett sor. A szövegben említett két hajózható folyó pedig nem lehet sem a Vedea, sem a Teleorman, sem az Argeș, sem a Dîmbovița, sem a Prut, sem a Bîrlad, sem pedig a Szeret (Siret), hanem a Duna alsó szakaszán a folyó két ága vagy csatornája (Diaconu 1978, 85–86).

Mi bizonyítja, hogy a Duna közelében lehetett az összecsapás? Kinnamosz szerint miután a kunok átkeltek a zsákmánnyal a Duna északi partjára, a közelben táboroztak. Az utánuk átkelő császár, mikor a két folyón nem tudott átjutni, elrendelte, hogy katonái a lovaikon szállítsák azokhoz a Dunán való átkeléshez használt csónakokat. Ez is arra utal, hogy nem lehetett messze „a két folyó” a Duna partjától. Mikor megtalálták a kunok által elhagyott táborhelyet, a császár Giphardoszt küldte nyomukba, aki hamarosan utol is érte őket. A császár ugyan valóban csak ötszáz emberrel kelt át a Dunán, de a forrás egyértelműen utal arra, hogy serege többi része a folyó déli partján állomásozott, és mikor Giphardosz a császár után üzent, az az egész seregével indult harcba.

A Kinnamosz által említett két helynév, a Demnitzikosz és a Tenu ormon arra utalnak, hogy Teleorman területe, esetleg Zimnicea közelében csapott össze a bizánci császár a kunokkal. Demnitzikosz azonosítását a mai romániai Zimniceával⁵¹⁰ ki lehet zárni, mert Kinnamosz egyértelműen leírja, hogy a kunok azután rabolják ki, hogy átkelnek a Dunán. Nem lehet a Dobrudzsa északkeleti részén levő Dinogetia sem, mivel azt az 1122-ben történt nomád támadás során elpusztították, és a régészeti kutatások alapján I. Manuél Komnénosz hadjáratának idején is lakatlan volt (Diaconu 1978, 62–71).

Újabban jóval keletebbre lokalizálják a Kinnamosznál leírt eseményeket. A *πόλις λόγος ἀξίαν* ’névéhez méltó város’ valójában Axiopoliszra (ma Cernavoda, Constanța megye, Románia) utal, azaz a város neve helyett annak egy jelzője (antonómázia) olvasható a forrásban.⁵¹¹ Ennek következtében I. Manuél Komnénosz a mai Cernavoda környékén kelhetett át a Dunán. Demnitzikosz pedig egy kisebb erődítmény lehetett Axiopolisz

⁵⁰⁹ Morvacsik szerint is a Tenu ormon „hegy” a Dunától északra, a rusz területekhez közel lehet (ByzTurc. II, 305–306).

⁵¹⁰ Zimnicea környékén mindaddig nem sikerült 12. századi város maradványait feltárni.

⁵¹¹ Eszerint a város nevének etimológiája: ἄξιος ’méltó valamire, értékes’ és πόλις ’város’.

szomszédságában, egyike annak az erődítménysornak, amit ma „Cetatea Pătului” néven ismernek. A két folyó pedig a Duna és a Duna Borcea nevű ága (Năsturel 2004, 521–529). Azonban Axiopolisz területén nem folytak szisztematikus feltárások, így a település kronológiáját és pusztulásának idejét sem lehet megállapítani.

A támadás körülményei arra utalnak, hogy a bizánciak ebben az időben a birodalomnak ezen a határán nem számítottak támadásra. A Duna alsó szakasza gyakorlatilag védtelen volt, I. Manuél is viszonylag későn értesült a kun támadásról, és csak a hírek hallatán rendelte el, hogy a flotta vonuljon a Dunához. Mindebből arra lehet következtetni, hogy ekkoriban nem számoltak a kunokkal mint lehetséges ellenféllel.⁵¹² Van olyan vélemény, amely szerint az Al-Duna vidéke védelmének elhanyagolása, pontosabban a kunoknak a térségben növekvő erejének fel nem ismerése vezetett a folyótól északra a kunok megerősödéséhez, különösen 1159 után. Ekkor a kunok Ivan Rosztyiszlavics Berladnyik, halicsi trónkövetelő szövetségeseiként létrehozták a dunai Kumaniát, ami komoly hatalmi tényező lett a térségben a Bizánci Birodalom, a Magyar Királyság és a Rusz mellett (Mădgearu 2007, 126–127).

A császár a nomádok Dunától északra való visszaszorítása után továbbra sem tett komoly lépéseket a parisztrioni részek megerősítésére. Az I. Manuél uralkodásának kezdetén kibocsátott érmék az utolsó bizánci pénzek az Al-Dunánál, ezek azonban inkább kereskedelemre utalnak. Ezzel szemben a Balkán-félsziget északnyugati részén a pecsétek és érmék száma ebből a korból megnövekedett (Stephenson 2004, 107).

Annak ellenére, hogy egyes kutatók szerint az 1148-as volt I. Manuél Komnénosz uralkodása alatt az egyetlen kun támadás (Stephenson 2004, 106–107), a következő években is háborgatták a kunok a Bizánci Birodalmat, így a magyarokkal való konfliktusok közepette kénytelen volt a császár ezzel a problémával is foglalkozni.⁵¹³ Nikétasz Khoniatész alapján valamikor 1150 és 1155 között a kunok átkeltek a Dunán, és a folyó melletti erődöket pusztították,⁵¹⁴ ezért egy bizonyos Kalamanoszt (*Καλαμάνος*)⁵¹⁵ küldték ellenük, aki azonban

⁵¹² A kincsleletek arra utalnak, hogy ez az 1148-as kun támadás Dobrudzsa északi részeit és attól északabbra levő területeket érintette leginkább. A 12. századból eddig két arany pénzlelet ismert a Dunától északra, az egyik Besszarábia déli részén levő Reniben (Рени, Odesszai terület, Ukrajna), a másik pedig Szuvoréban (Суворове, Odesszai terület, Ukrajna) (Oberländer-Târnoveanu 1992, 41–60).

⁵¹³ A bizánci–magyar háborúk 1149 ősztől 1155 nyaráig tartottak. A harcok első szakasza 1149 és 1151 között zajlott, a második periódus pedig 1153 és 1155 közé datálható (Makk 1989, 49; Makk 1996², 188).

⁵¹⁴ Egyes elképzelések szerint valójában 1154–1155 körülre datálható a kunok támadása (Magoulias 1984, 378). Rasovskij és Zlatarski szerint összeköthető a bizánci–magyar ellenségeskedésekkel, azaz vagy II. Géza (1141–

vereséget szenvedett a kunoktól, és maga is belehalt a harcok során szerzett sebeibe. A kunok pedig a szerzett zsákmánnyal ismét átkeltek a Dunán, és hazaindultak (Nik.Chon. 93–94; Choniatēs 54).

A bizánci szerző a kun támadás említésekor leírja a nomádok fegyverzetét, ami tegezből (*γωρυτός*), ívelt íjából (*καμπύλα τόξα*), nyilakból (*ἄτρακτος*) áll, a csaták során pedig lándzsát (*δόρυ*) is használnak. Ugyanakkor az Ammianus Marcellinusnál szereplő toposzokhoz (Amm.Marc. XXXI. 2. 3, 6–7) hasonlókat is olvashatunk, mikor Nikétasz arról ír, hogy a kunok lovaik vérével táplálkoznak, és a kancáikat lovasaik állatias kívánságainak kielégítésére is használják.⁵¹⁶ Ugyancsak a kun portya leírásakor olvasható egy részlet a kunok Dunán való átkeléséről. A bizánci szerző szerint bőröket töltöttek meg szénával (*κάρφη*), majd összevarrták azokat úgy, hogy víz ne juthasson beléjük. Ezeket a lovaik farkához kötötték, majd maguk is ráültek nyergükkel és harci eszközeikkel együtt, és úgy navigálták a bőrtömlőket, mintha csónakok lettek volna, a lovaik pedig a vitorlák.⁵¹⁷ Így könnyedén átúsztattak az „Isztrosz tengerén”, azaz a Dunán (Nik.Chon. 94; Choniatēs 54–55).⁵¹⁸

A kunok támadására adott – sikertelennek bizonyuló – válaszcsepásként úgy tűnik, hogy a császár nem elégedett meg a Kalamanosz vezette sereg Al-Dunához való küldésével. Egyetlen forrás, ami arra utal, hogy nemcsak az Al-Duna vidékén élő kunokat kívánta megbüntetni a császár, egy a tiszteletére írott 12. századi panegürikosz. A forrás szerzője, Mikhaél rhétor alapján a bizánci sereg egészen az Azovi-tenger partjáig nyomult, feltehetően

1162) megbízásából támadtak, vagy pedig a két hatalom közötti harcot használták ki (Rasovskij 1940, 120; Zlatarski 1972², 395). Spinei feltehetően azért datálja 1150-re, hogy ezt a kun támadást összekapcsolhassa a Mikhaél rhétornál olvasható hadjárattal (Spinei 2008, 129).

⁵¹⁵ Ez a Kalamanosz azonos lehet Borisszal (megh. 1154), Könyves Kálmán magyar király (1095–1116) fiával (Makk 1994, 120–121).

⁵¹⁶ Ez a sötét előítélet a lovas és lova között megfigyelt szoros kapcsolat félreértéséből származik, amit gyakran idéznek a különböző szerzők másodkézből, l. Gießauf 2004.

⁵¹⁷ Míg Akropolitész is a bőrtömlőn való átkelést említi (Akropolitész 1061–1064; Macrides 2007, 199), más jellegű szállítóeszköz, egyfajta „csónak” rajzolódik ki a 12. században a délorosz steppén (Kedar földön) utazó regensburgi Pétakhia rabbinál: „Nincsenek hajóik, de tíz kifeszített lóbőrt varrnak össze, és körben a szélén egy szíjat varrnak rá, majd maguk is a bőrökre ülnek, majd ráhelyezik szekereiket és minden csomagjukat. Majd a bőrök szélén levő szíjakat a lovak farkaihoz kötik, amelyek úsznak, és így kelnek át a vizeken” (Benisch 1856, 3).

⁵¹⁸ A folyón történő átkeléskor a nomád népek által használt különböző eszközökről l. Sinor 1961. A fenti bőrtömlő használatával kapcsolatos széles körben elterjedt toposz árnyalására l. Felföldi 2004.

a kunok után valamikor 1152–1153 körül (Bibikov 2004, 594–595). Az lehetett a feladatuk, hogy meglepetésszerűen üssenek rajta a térségben levő kun szállásterületeken. A forrásrészlet számos problémát vet fel. Többek között nem ismerjük a hadjárat végeredményét, annak ellenére, hogy a bizánciak sikerét sugallja. Ez azonban magyarázható magával a műfajjal. A hadjárat céljáról is eltérő feltételezések vannak. Van, aki szerint egyértelműen a kunok megbüntetése volt a cél (Spinei 2008, 129), mások szerint vagy a kunok vagy pedig Izjaszlav Msztizslavics kijevi nagyfejedelem (1146–1149 és 1151–1154) ellen irányult a hadjárat (Bibikov 2004, 103, 347). A szövegből azt sem lehet egyértelműen eldönteni, hogy ez egy már megtörtént, azaz befejezett vagy pedig csak egy eltervezett katonai akció volt (Bibikov 2004, 103, 347). Van olyan vélemény, amely szerint ez pusztán egy „Konstantinápolyban dédelgetett terv volt” (Kazhdan 1983, 346–347), az orosz származású amerikai bizantinológus azonban fel sem veti, hogy a kunok lettek volna a „célpontjai” a hadjáratnak (Kazhdan 1983, 347).

A kunok újabb támadása a birodalom ellen nem váratott sokáig magára. A hadjárat ideje vitatott. Kinnamosz román fordítói és magyarázói szerint 1156/1157-ben kerülhetett sor rá (FHDR III, 237), mások szerint 1157-ben vagy 1158-ban lehetett (Ferenç 1981, 54), megint mások szerint 1159-ben (Diaconu 1978, 90), 1160-ban (Zlatarski 1972², 395–396) vagy 1161-ben (Chalandon 1912, 474; Rosenblum 1972, 134). A támadás okáról, céljáról semmit nem tudni, mivel Kinnamosz éppen csak megemlíti, hogy a császár már hazatérőben volt 1161 végén a szeldzsukokkal folytatott harcokból, mikor arról értesült, hogy a szkíták (kunok) átkeltek a Dunán. I. Manuél Komnénosz megszakította Bizánc felé vezető útját, és Kalliaszba (Gelibolu, Gallipoli, Törökország) indult, azonban még el sem érte a Dunát, mikor a kunok, értesülve a bizánciak közeledtéről, visszavonultak (Kinnamos 201–202; Rosenblum 1972, 134; Brand 1976, 153). A magyarok nem állhattak a támadás hátterében, mivel ekkoriban béke volt a két hatalom között, ezért a támadók feltehetően valahol az Al-Duna vidékén kelhettek át a folyón, és a Duna, valamint a Balkán-hegység közötti területen portyázhattak, céljuk pedig a gazdag Thrákia elérése volt (Zlatarski 1972², 396). A forrásból nem derül ki a kunok okozta pusztítás mértéke, és nem tudni semmit a portyázó sereg méretéről sem. Feltételezések szerint nem lehetett szó nagy létszámú seregről, mivel elmenekültek, mikor a bizánci sereg érkezteről értesültek (Diaconu 1978, 90).

A Bizánci Birodalmat a források alapján egy évtized alatt három kun támadás is érte. Ezekből az időben egymáshoz közel álló támadásokból arra következtethetünk, hogy a kunok hatalma a Dunától északra levő területeken megerősödött, és már 1159 előtt komoly hatalmi tényezőnek tekinthetők a térségben. Freisingi Ottó a *Gesta Friderici imperatoris* c. művében

Pannonia szomszédainak felsorolásakor írja „Észak és kelet között pedig a bessenyők és a kunok földje, a mely vadakban fölötté bővelkedő, de ekevasat és kapát jórészt nem ismer a síkság.”⁵¹⁹ A harmadik támadás után a kunok az 1180-as évek második feléig nem lépték át a Dunát támadó szándékkal a források tanúsága szerint, ami részben talán I. Manuél Komnénosz diplomáciája sikerének tudható,⁵²⁰ részben pedig annak, hogy a kunok a Ruszban zajló eseményekre figyeltek. Az Al-Duna vidékére köszöntő nyugalmat Thesszaloniki Eusztasziosz úgy jellemezte, hogy ott a szkíta íj nem működik, húrjait nem használják, csak kézben lengetik azokat (Stephenson 2004, 107)

A birodalom és a kunok közötti békés kapcsolatra több közvetett bizonyíték is olvasható a forrásokban. Az egyik ilyen az az ismeretlen szerzőjű krónika, amely egy kölni kolostorban íródott. E kölni királykrónika szerint I. Manuél Komnénosz levélben figyelmeztette Kelet néhány királyát, így Kumaniáét is, hogy I. (Barbarossza) Frigyes német-római császár (1152–1190) az ő területeiket is el akarja foglalni.⁵²¹ Ez a diplomáciai kapcsolat – amit a krónika sugall – arra utal, hogy a bizánci császár a kunokkal való szövetség lehetőségét is mérlegelte egy Frigyes elleni koalícióban.

I. Manuél Komnénosz 1166-ban három sereget küldött a Magyar Királyság ellen, amelyből kettő, és pedig a León Vatatzész, valamint a Ióannész Dukasz vezette Erdély területén pusztított (Makk 1989, 99; vö. Kinnamos 260; Rosenblum 1972, 167–168; Brand 1976, 195–196).⁵²² A Magyar Királyság erdélyi részeire vezető pontos útvonalat nem lehet rekonstruálni a forrásból, de a Fekete-tengertől⁵²³ csak a kunok területén keresztül érhatték el

⁵¹⁹ A magyar fordítás: *Freisingi Ottó*, 107.

„I. 31 [...] inter aquilonem et item orientem Pecinatorum et **Falonum** maximam venationum copiam habente sed vomers ac rastro pene experte campania” (MGH SS XX, 368).

⁵²⁰ A kunokkal való diplomáciai kapcsolatok mellett a térség védelmét biztosítandó I. Manuél Komnénosz négy parisztrioni várost engedett át a birodalmába menekülő rusz fejedelmeknek 1162-ben (PSRL II, 521; vö. Kazhdan–Epstein 1985, 258).

⁵²¹ „Scripsit etiam idem rex Greaciae regibus Turchiae, Babilonae, Persidis et **Comaniae**, nuncios illis, quod Romanus imperator terram suam et illorum occupare intendat, si de mediolano finem faciat” (MGH SS rer. Germ. XVIII, 108; vö. Annales Colonienses Maximi in MGH SS XVII, 774). „A görögök ugyanazon királya levelet írt Turkia, Babilon, Perzsia és Kumania királyainak, hírül adván nekik, hogy a római császár [ti. I. Frigyes] az ő és amazok földjét szándékozik elfoglalni, ha Milánóval végez” (Makk 2000, 122).

⁵²² A bizánci hadjárat oka az volt, hogy a magyarok Dénes ispán vezetésével visszaszerezték 1166 tavaszán Sirmiumot (Makk 1989, 99).

⁵²³ „...Másfelől azonban azt a bizonyos parancsot adta, hogy egy bizonyos Leon, mellékneve Batatzes, nagy sereg élén, mely sok egyéb mellett a vlachok nagy tömegéből állt (ezek úgy mondják Itáliából való hajdani

Erdélyt. Egyes feltételezések szerint az Ojtozi-szoroson (Pasul Oituz, Románia) kelhetett át Vatazész serege Erdély felé (Mădgearu 2007, 130–131).⁵²⁴ A Ióannész Dukasz vezette hadsereg szintén a kunok területén kellett áthaladjon, hogy „valahonnan északról csapjanak rá a tauroskythákkal szomszédos hunokra”⁵²⁵ (Kinnamos 260–261; Rosenblum 1972, 168; Brand 1976, 196; Moravcsik 1988, 239). Tehát ez a hadjárat is közvetve arra utal, hogy a Bizánci Birodalom és a kunok közötti viszony ezidőtájt békés volt.

Kinnamosznál olvasható egy III. István elleni szövetség története. Eszerint Jaroszlav halicsi fejedelem, a kijevi fejedelem, I. Barbarossa Frigyes, II. Jasomirgott Henrik, a szkíták, szerbek és valószínűleg a konyai szultán egyaránt I. Manuél Komnénosz mellé állt a magyar királlyal folytatott harcban (Kinnamos 236–237; Rosenblum 1972, 153–153; Brand 1976, 177–178; Moravcsik 1988, 227). A történet hitelessége számos szempontból megkérdőjelezhető.⁵²⁶ Azonban az előbbieknél úgy vélem, hogy a szkítákkal (azaz a kunokkal) való szövetség lehetősége a korabeli jó kapcsolatokra utalhat.

telepések leszármazottai) az Euxeinosnak nevezett tenger felőli vidékekről törjön be a hunok földjére, ahonnan mióta a világ világ, még soha senki támadást nem intézett ellenük” (Moravcsik 1988, 238–239).

⁵²⁴ Mădgearu összefoglalja az 1166. és az 1167. évi bizánci hadjáratokat. Feltehetően félreértette a forrásokat, és az 1166-os hadjárat három vezére közül kettőt, azaz León Vatazészt és Ióannész Dukaszt az 1167-es Andronikosz Kontosztzefhanosz vezette hadjáratával köt össze (Mădgearu 2007, 130–131). A hadjáratok helyes kronológiájához l. Makk 1989, 99–100; Moravcsik 2003², 82–83.

⁵²⁵ Egy 12. századi névtelen költő is említi Ióannész Dukasz Erdélyt pusztító hadjáratát, illetve a diadal emlékére „paionok földjének közepén” állított feliratát (Moravcsik 1988, 193). A vers alapján Vidinnél kelt át a Dukasz vezette had: „fővezérül téged, a Dukast szemelvén ki / elrendeli, hogy a Dunán átkelven Vidinnél, / onnan a paionok földjére becsapván” (Moravcsik 1988, 193). Ez ellentmondásban van Kinnamosz fentebb idézett állításával. Ez azonban feloldható, ha másolói hibát feltételezünk a versben, és Vidin helyett Vicint (Vicina, Păcuil lui Soare, Románia) olvasunk (Diaconu 1978, 103). Az Osztrov (Ostrov) közeli Păcuil lui Soare mellett felmerült, hogy Vicina a Duna torkolatvidékénél lehetett (Nufăru vagy Isaccea) (Atanasov 2009, 22), mivel a genovaiak, akiknek Vicinában volt a bázisuk, csak Dobrudzsa északi részére kaptak kolonizáláshoz engedélyt Bizánciótól.

⁵²⁶ I. Frigyes szándéka I. Manuélhoz hasonlóan a renovatio Imperii volt, Itália – és I. Manuél magyarországi törekvései – miatt pedig kifejezetten ellenséges volt a két birodalom közötti viszony. Ezért a bizánci császár támogatta ellenkirály, IV. István ellen maga I. Frigyes akart hadjáratot vezetni 1163 tavaszán. 1164-ben cseh katonai segítsége volt III. Istvánnak a bizánciakkal szemben, a harcok bizonyos szakaszában pedig halicsiak is támogatták (Makk 1996, 200–201). III. Istvánnak nem volt felesége a halicsi Jaroszlav Oszmomiszl (1153–1187) lánya. Ez egy kudarcba fulladt házassági terv volt csupán, aminek nincs nyoma sem a magyar, sem az órosz forrásokban (Font 2005, 179), viszont 1166-ban III. István a forrásban említett II. Jasomirgott Henrik osztrák herceg lányát vette el feleségül (Kristó–Makk 1988, 204; vö. Kinnamos 262; Rosenblum 1972, 169; Brand 1976,

Nemcsak ellene, hanem I. Manuél Komnénosz seregében is harcoltak kunok, akárcsak a nagyapjában. A II. kereszties hadjárat hasonló gondokat okozott I. Manuélnak, mint az első a nagyapjának, I. Alexiosz Komnénosznak. Míg korábban a bizánci császár kapcsolata III. Konrád német királlyal (1138–1152) jó volt, „a keresztiesek átvonulása a birodalmon megzavarta a németek és a bizánciak közötti viszonyt” (Ostrogorsky 2001, 332), olyannyira, hogy Konstantinápoly falainál háborús összeütközésre került sor a bizánciak és a németek között. Az összecsapás leírásakor – amelyben a szkíták is részt vettek – egy sajátos taktika rajzolódik ki. A szkíták (besenyők vagy kunok), a perzsák (szeldzsuk törökök) és a római (bizánci) íjászok szokatlan módon a hadrendben hátul álltak, a könnyűlovasság mögött⁵²⁷ (Kinnamos 77; Rosenblum 1972, 61; Brand 1976, 65).

Egy nyugati krónikás konkrétan megnevezi a bizánci seregben harcoló kunokat. Deuil-i Odo – aki elkísérte a francia uralkodót Attaleiáig – a *De Ludovici VII profectioe in Orientem* c. beszámolója szerint a II. kereszties hadjárat során 1147 nyarán és őszén a besenyőkkel együtt a kunok (*Cumani*) igyekeztek megakadályozni a Bizánci Birodalom területén áthaladó VII. Lajos francia király (1137–1180) keresztieseknek portyázását.⁵²⁸

I. Manuél Komnénosz törekvései a Római Birodalom helyreállítására jól ismertek. Ennek egyik állomása volt a sikertelen 1155–1156-os itáliai hadjárat, melynek során Brindisit is megostromolták (1156). A város ellen vonuló sereg normann szövetségeseiből, itáliai zsoldosokból és „bizánci” – főként kun, alán (masszagéta) és grúz – egységekből állt, akik szerződéses megállapodások vagy zsold fejében harcoltak (Haldon 1999, 125). A hadjárat során Kinnamosz leír egy csatát, amelyben az andriai (apuliai város) gróf vereséget szenvedett a bizánciaktól. A forrás szerint a bizánciak csatarendjében a szkíták (kunok) egy része az első sorban harcolt a gyalogos íjászokkal, míg egy másik szkíta csapat és a lovasság egy része Dukasz vezetésével a hátvédet alkotta (Kinnamos 143; Rosenblum 1972, 101; Brand 1976, 112).

A magyarokkal folytatott harcok leírása közepette Kinnamosznál egy történet olvasható egy szkíta (kun, esetleg besenyő) zsoldos egységről, amely a rómaiak (bizánciak) szolgálatába állva kezdetben elégedetlen volt a fizetségével, de végül sikerült megegyezni

197; Moravcsik 1988, 240). Apósa pedig 1167-ben haddal támogatta a bizánciakkal szembeni harcok során (MGH SS IX, 538).

⁵²⁷ A taktika magyarázatát l. Birkenmeier 2002, 110–111.

⁵²⁸ „immensam multitudinem Pincenatorum et **Cumanorum** ad eos debellandos miserunt, qui etiam in desertis Bogariae per insidias de nostris plurimos occiderunt” (MGH SS XXVI, 65; Berry 1948, 52–53).

velük. Azonban a bizánci sereg egyik vezére, Alexiosz Axukhosz⁵²⁹ protosztrator megkereste a szkítákat, és pénzzel rávette őket, hogy színleljenek elvonulást, és éjszaka támadjanak a császár sátrára. Egy gyerek, kihallgatva a beszélgetést értesítette a császár egyik eunuchját, aki figyelmeztette I. Manuélt. A császár nem hitte el az összeesküvést, csak akkor, mikor egy hajnalban a szkíták minden ok nélkül elvonuláshoz készülődtek. A császár hízélgéssel maradásra bírta őket, a felbujtót pedig egy kolostorba számúzta (Kinnamos 268–269; Rosenblum 1972, 201–202; Brand 1976, 201–202).

Kinnamosz a továbbiakban részletesen leírja azt az 1167 nyarán Zimonymál lezajlott csatát, amelyben III. István magyar király serege vereséget szenvedett a bizánci hadaktól. A sereg vezetője, Andronikosz Kontosztephanosz⁵³⁰ a bizánciak között harcoló törökök mellett a kunoknak előhadszerepet szánt,⁵³¹ akik a csata kezdetén nyílzáport zúdítottak a Dénes bácsi ispán vezette magyar hadra (Kinnamos 271–272; Rosenblum 1972, 173–174; Brand 1976, 203–204; Moravcsik 1988, 242–243).⁵³²

A Bizánci Birodalom történetének egyik legnagyobb vesztes csatájában, a müriokhephaloniban (1176 szeptembere) is harcolhattak kunok. Khoniatész szerint a császár nem kevés zsoldost sorozott be a latinok és a Duna menti szkíták közül (*τῶν Παριστρίων Σκυθῶν*) (Nik.Chon. 178; Choniatēs 100). Ezek pedig – ha elfogadjuk a korábban említett

⁵²⁹ Ő volt az 1166-os bizánci hadjárat harmadik hadvezére, az ő seregében vonult Alexiosz (a későbbi III. Béla) a magyarok ellen (Kinnamos 260; Rosenblum 1972, 167–168; Brand 1976, 195; Moravcsik 1988, 238).

⁵³⁰ A 12. század második felének jelentős hadvezére, politikusa és vezető arisztokratája Sztephanosz Kontosztephanosz és Anna Komnéné biborbanszületett hercegnő fia volt. Azaz II. Ióannész Komnénosz és Eirené (Piroska) unokájaként I. Manuél Komnénosz császár unokaöccse (vö. Kinnamos 207; Rosenblum 1972, 173; Brand 1976, 202). I. Manuél alatt a *megas dux* cím viselője, azonban I. Andronikosz Komnénosz (1183–1185) elleni összeesküvés miatt négy fiával és másokkal együtt megvakították (Nik.Chon. 266–267; Choniatēs 148).

⁵³¹ Az 1167. július 8-i – Nikétasz Khoniatész szerint a csata Prokopiosz vértanú napjára esett (Nik.Chon. 153; Choniatēs 87) – csatával záruló bizánci hadjárat tulajdonképpen azokra az 1166-os sikeres magyar katonai akciókra volt válasz, amelyek során visszaszerezték a Szerémséget, majd a horvát-dalmát területek jelentős részét. A hadjárat célja a bizánci hatalom helyreállítása ezeken a részeken (Makk 1989, 100; Makk 1996, 203). A Freisingi Ottó testvére, II. Jasomirgott Henrik osztrák herceg (1156–1177) által támogatott tizenötezer fős magyar sereg nemcsak kunokkal (*Skythas*), hanem konyai szeldzsukokkal (*Perses*), német (*Alemanois*) és itáliai (*Italois*) zsoldosokkal, valamint raszciai szerbekkel (*Serbiois*) megerősített bizánci hadtól szenvedett vereséget (Makk 1989, 100; vö. Kinnamos 271; Rosenblum 1972, 173; Brand 1976, 203).

⁵³² A csata leírása a kunok vagy szkíták említése nélkül olvasható Nikétasz Khoniatésznál is (Nik.Chon. 151–157; Choniatēs 86–89; Moravcsik 1988, 283–291).

zonaraszti helyet – nem lehetnek besenyők, hiszen azok, akik túléltek az 1091-es lebunioni mézszárlást, Moglénában lettek letelepítve.

Nemcsak a bizánciak oldalán harcoltak kunok az 1162 és 1167 közötti bizánci–magyar harcok időszakában. Kinnamosznál olvasható, hogy 1165-ben, miután a magyarok visszahódították Zimonyt a bizánciaktól, I. Manuél a város megszerzésére indult. A város ostroma közepette elterjedt a hír, hogy felmentő sereg érkezik: „egy Basases nevű hun [magyar – KSz] előkelő is, aki a rómaiakhoz csatlakozott, megerősítette, hogy nem messze van a paionok [magyarok – KSz] királya, egyebek mellett skythákból és tauroskythákból álló megszámlálhatatlan hadsereg élén, s azt is mondta, hogy a csehek uralkodója, teljes seregével egyetemben szintén eljött vele”⁵³³ (Kinnamos 242; Rosenblum 1972, 157; Brand 1976, 182; Moravcsik 1988, 230–231).

Nikéταςz Khoniatész feljegyezte I. Manuél császárról, hogy legközelebbi bizalmasai az eunuchjai és kamarásai voltak, de külföldi udvaroncaiban is megbízott, akiket gyakran magas címekkel tüntetett ki (Nik.Chon. 204–205; Choniatēs 116). Közülük is kiemelkedett egy Mikhael Iszakh nevű (Kinnamos 129–130, 297–298; Rosenblum 1972, 92–93, 191–192; Brand 1976, 102, 222), akiről egyesek úgy vélik, hogy szeldzsuk török vagy kun volt (Magdalino 2002², 221; vö. ByzTurc. II, 140). Neve alapján Iszakh (Išāq?) inkább török lehetett, mint kun, de nem lehet kizárni, hogy voltak a császár bizalmasai között kunok.

I. Manuél Komnénosz uralkodása alatt még egy esetben meg kell említeni a kunokat. A bizánci császárnak egyik unokaöccse – aki később I. Andronikosz Komnénosz (1183–1185) néven uralkodott – komoly politikai riválisa volt. Andronikoszt, miután részt vett a császár ellen egy összeesküvésben, bezárták. 1165-ben sikerült megszöknie, és Halicsba menekülnie, ahol a fejedelem szívesen fogadta. A császár abban az időben értesült arról, hogy unokaöccse tízezer szkíta (kun) lovast gyűjtött össze, hogy a birodalom ellen vonuljon, mikor a magyarok is megszegték a korábbi békét (Nik.Chon. 132; Choniatēs 75). Végül nem került sor a kunok által támogatott Andronikosz támadására, mert az unokatestvérek kibékültek (Makk 1989, 97). A bizánci trónkövetelő ekkor több mint bizonyos, hogy a kunok közül toborzott hadat a Bizánci Birodalom elleni támadáshoz.

Kinnamos francia fordítója, akárcsak némely esetben Moravcsik, besenyőként magyarázza több alkalommal is a szkíta elnevezés mögötti népet, de nem indokolják, hogy miért (Rosenblum 1972, 235; Moravcsik 1988, 231, 242). Feltehetően úgy vélték, hogy ebben

⁵³³ Moravcsik szerint nem bizonyult hitelesnek a hír, a forrásban később nincs szó arról, hogy felmentették volna az ostromlott várost (Moravcsik 1988, 231).

az időben még nem harcolhattak kunok a bizánci seregben, ezért olyankor, mikor a bizánciakkal együtt harcoló szkítákról van szó, azt mindig a birodalom területére telepített és pacifikált besenyőként értelmezik, viszont amikor a birodalom ellen támadó szkítákat említene a források, akkor a kunokkal azonosítják azokat. A nyugati források azonban már I. Alexiosz Komnénosz, majd unokája I. Manuél Komnénosz seregében a besenyők mellett kunokat (*Comani, Cuman*) is említene. Ennek következtében úgy vélem, hogy az archaizáló szkíta népnév mögött besenyő és kun harcosok egyaránt lehettek. Némely esetben talán mégis inkább kunok voltak. Mivel erre az időszakra megszűnt a birodalom besenyő problémája, ha szkíta támadás éri a birodalmat, olyankor kunok lehetnek a támadók. Úgy gondolom, hogy mikor a források a bizánci sereget támogató szkítákat említene, akkor is elsősorban nem a birodalomban élő besenyőkre, hanem az ideiglenesen csatlakozó kun zsoldosokra utalnak. Ezt támaszthatja alá, hogy ebben a korszakban, azaz a 12. században a birodalomban élő népek közül toborzott katonai egységek ritkán szerepelnek saját etnikai nevükön.⁵³⁴ Tehát akik a birodalom területén élnek, azokra „bizánciakként” tekintene a görög szerzők, és harcosaik nem zsoldosok. Néha azonban előfordul, hogy megjelennek a különböző népnevek (ibérek, masszagéták, bolgárok, vlachok, szerbek stb.), ilyenkor azonban vazallus vagy szövetséges hatalmak kontingenseiként veszi őket igénybe I. Manuél Komnénosz.⁵³⁵

Az előbbieknél ellentmondani látszik az a vélemény, amely szerint I. Manuél seregének egyik legfőbb jellemzője a pronoia rendszer mellett a nagyszámú idegen katona, akiknek lehetőségük volt megőrizni különálló identitásukat a bizánci társadalomban,⁵³⁶ és I. Alexiosz Komnénosz uralkodása után az egyetlen nem-etnikai egység az ún. makedóniai tagma volt (Magdalino 2002², 231). Azonban ha ilyen szempontból vizsgáljuk meg a korszakra vonatkozó két legfontosabb bizánci forrást, vagyis Kinnamosz és Nikétasz Khoniatész művét, kiderül, hogy alig szerepelnek a fent említett népek tagjai a birodalom hadseregében harcoló állandó egységekként. A bizánci szerzőkkel ellentétben a nyugatiak

⁵³⁴ Így például a bolgárok, alánok (masszagéták), örmények, grúzok (ibérek), akik a birodalom alattvalói közé tartoztak szinte soha nem jelennek meg a bizánci elbeszélő forrásokban, noha nyilvánvaló, hogy harcoltak a bizánci seregben, annak ellenére, hogy 1118 és 1180 között a bizánci sereg tagjait nagyrészt Paphlagoniában, a Maiander folyó mentén, Makedóniában, Thrákiában és Hellászban toborozták (Birkenmeier 2002, 126).

⁵³⁵ I. Manuél Komnénosz hadseregreformjára l. Bréhier 2003, 395–396. Ennek ellenére serege hasonló felépítésű maradt apjához (Birkenmeier 2002, 161–162).

⁵³⁶ Bár fontos kiemelni, hogy az idegen népek között, amelyek ideiglenesen, akár vazallusként, akár szerződés következtében segédsapataként vagy egyetlen hadjáratra elszegődött zsoldos egységként harcoltak a bizánciakkal, jelentős számban voltak olyanok, akik a birodalom területén éltek és a bizánci hadsereg állandó tagjai voltak (Magdalino 2002², 231).

viszont különbséget tesznek a „bizánci”, a besenyő és kun harcosok között. Igaz, legtöbbször csak az utóbbiakat említik vagy emelik ki.

Kunok a Balkán-félszigeten a 12. század végétől 1241-ig

A kunok és a bolgár–vlach felkelés Bizánc ellen

A kunok szerepe a II. Bolgár Cárság létrehozásában, majd hatalmának megszilárdításban a 12. század végén és 13. század elején alapvető fontosságú, olyannyira, hogy míg – ironikus módon – a birodalmat létrehozó két másik nép, a vlach és bolgár szerepe vitatott, addig a kunok jelentőségét senki nem vonta kétségbe. Nemcsak a kezdeti Bizánci Birodalom-ellenes megmozdulásban nyújtott segítség bizonyult jelentősnek, hanem az azt követő bizánci helyreállítási törekvésekkel szembeni is, majd pedig a már jelentős hatalommal rendelkező Kalojan (1197–1207) és II. Aszen Ivan (1218–1241) uralkodása idején adott kun támogatás is.

Ebben a részben előbb a kunok szerepét vizsgálom a Bizánci Birodalom elleni 12. század végi bolgár–vlach lázadásban, majd a II. Bolgár Cárság megszilárdulásában, kitérve a görögökkel (a Bizánci Birodalom és utódállamai), valamint a Latin Császársággal való kapcsolatukra az 1240-es évekig, végül a kunok hadászati eredményességének magyarázatáról is írok. A témában 2005-ben megjelent egy kitűnő monográfia – ami a kunok és mongolok jelentőségét vizsgálja a Balkán-félsziget török hódítás előtti történetében –, Vásáry István *Cumans and Tatars. Oriental Military on the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365* c. munkája, amelyre támaszkodtam a fejezet megírásakor. A II. Bolgár Cárság kialakulásában a bolgárok, vlachok és kunok szerepét tekintve elfogadom álláspontját, azaz hogy az 1185-ben vagy 1186-ban elkezdődött megmozdulásban mindhárom népcsoportnak megvolt a maga jelentősége. A források alapján a bolgárok szállították az ideológiát: a céljuk az 1018-ban megszűnt I. Bolgár Cárság helyreállítása volt. Fontos azonban megjegyezni, hogy a megmozdulásnak nem volt etnikai, még kevésbé nemzeti jellege (Stephenson 2004, 293; Vásáry 2005, 18). A balkáni vlachok adták a kezdeti hajtóerőt, és a továbbiakban is részt vettek – akárcsak a bolgárok – a harcokban. Végül pedig a kunok katonai támogatása nélkül nem lehetett volna sikeres a megmozdulás (Vásáry 2005, 20–21).

I. Andronikosz Komnénosz (1183–1185) és II. Iszaakiosz Angelosz (1185–1195) bizánci császároknak uralkodásuk idején komoly problémákkal kellett szembenézniük (Angold 1992, 263–272). II. Iszaakiosz Angelosznak azonban dinasztikus kapcsolatok kiépítésével a külső veszélyek egy részét sikerült elhárítani. Ugyanakkor részben épp III. Béla

(1172–1196) magyar király Margit (bizánci neve Mária) nevű lányával való házassága vezetett az 1185 végén–1186 elején elkezdődött bolgár–vlach megmozduláshoz. A felkelésről elsőként tudósító Nikétasz Khoniatész szerint két fő oka volt a Péter és Aszen vezette testvérpár megmozdulásának. Az első II. Iszaakiosz Angelosz különadói, amelyeket a magyar király lányával való házassága miatt vetett ki. Ezek az adók Khoniatész szerint Ankhialosz és a Balkán-hegység lakóit különösen érzékenyen érintették (Nik.Chon. 368; Choniatēs 203–204).⁵³⁷ Annak ellenére, hogy a Khoniatész által ismertetett első ok egyoldalú és kissé naiv, tagadhatatlan, hogy hozzájárult az elégedetlenség kirobbanásához (Vásáry 2005, 15). A másik ok pedig az lehetett, hogy a két testvér pronoíára vonatkozó kérését a császár elutasította (Nik.Chon. 369; Choniatēs 204). II. Iszaakiosz Angelosz 1186 tavaszán vonult először a lázadók ellen, akik ekkor még vereséget szenvedtek,⁵³⁸ vezetőik a hegyeken keresztül a Dunához (Isztrosz) menekültek, majd átkeltek a szomszédos kunokhoz (szkíták) (Nik.Chon. 371, 372–373; Choniatēs 205–206).

A kunok megjelenése új szakaszt jelentett a felkelésben. A források egyöntetű állításai alapján támogatásuk nélkül hamar véget ért volna a Bizánci Birodalommal szembeni megmozdulás. Péter⁵³⁹ és Aszen hívására a kunok átkeltek a Dunán, és előzönlötték a balkáni részeket. A kunok és a bolgárok, vlachok közötti jó kapcsolat korábbi időszakokból is adatható. Elég, ha csak a kunok 1094-es Bizánci Birodalom elleni támadása során történetekre utalunk. Felmerül azonban, hogy a lázadást vezető Aszenida testvérek jóval szorosabb kapcsolatban álltak a kunokkal.⁵⁴⁰ A dinasztianak nevet adó testvér, Aszen neve több alkalommal is előfordul az órosz forrásokban a délorosz steppén élő kun vezérek nevéként. Az Aszen *eszen*-ként olvasandó, és a török nyelvekben elterjedt 'egészséges' jelentésű török közszóból származik (Rásonyi 1981, 135; Rásonyi–Baski 2007, 264–265).

⁵³⁷ A házasság miatti súlyos adók kivetését, és az azt követő Aszenidák vezette lázadást megerősíti Geórgiosz Akropolitész is (Akropolitēs 1005–1008; Macrides 2007, 133).

Akropolitész több uralkodó (1217–1282) több uralkodó mellett töltött be jelentős pozíciót, tanított, és követként diplomáciai szolgálatot teljesített. Munkája – a *Χρονική συγγραφή*, ami az 1203 és 1261 közötti időszakot tárgyalja – pontos és megbízható leírása a kor eseményeinek (Macrides 2007, 39–40). Történeti munkája mellett költeményeket, retorikai és teológiai műveket is írt (ByzTurc. I, 266–268).

⁵³⁸ A csata 1186. április 21-én zajlott, mikor a bizánciak előnyösen ki tudtak használni egy részleges napfogyatkozást is (Nik.Chon. 372; Choniatēs 204).

⁵³⁹ Eredetileg Teodor volt a neve, hatalmának legitimálása érdekében vette fel megkoronázásakor az I. Bolgár Cárság uralkodójának, I. Péternek (927–969) a nevét. A nyugati forrásokban Kalopetrusként is szerepel.

⁵⁴⁰ A II. Bolgár Cárság etnikai jellegével és az Aszen-dinasztia eredetével kapcsolatos elméletek összefoglalását I. Wolff 1949, 180–182; Vásáry 2005, 33–41.

Korábban már Zlatarski is felvetette, hogy a két testvért épp a származásuk miatt választották a megmozdulás vezetőinek, számítva a kunok támogatására (Zlatarski 1972², 427). Majd Pritsak ennél is tovább lépve úgy vélte, nemcsak az Aszenidák (1185–1280), hanem az őket követő Terteridák (1280–1323) és Sismanidák (1323–1396) is mind kun származásúak voltak (Pritsak 1982, 373). Egy árnyaltabb, de a Pritsakéhoz hasonló elmélet szerint az Aszenidák kun eredetűek voltak, családjuk a Balkánon elvlachosodott a 12. század folyamán, majd a 13. században elbolgárosodott (Vásáry 2005, 41). Mások szerint óvatosan kezelendő az Aszenidák „tisztá” kun eredete, bár az a tény szintén a kunokkal való kapcsolatot igazolja, hogy Robert de Clari szerint Péter és Aszen harmadik testvére Ioannitza (Kalojan) [helyesen Péter vagy Aszen – Dall’aglio], „aki a császár egyik méntelepére felügyelt” (*Konstantinápoly...* 43; de Clari 51), lovakkal foglalkozott és Észak-Bulgáriában élt (Dall’aglio 2008/2009, 32–33).

Nikétasz Khoniatész szerint Péter egy olyan buzdító beszéddel nyerte meg a kunok (szkíták) támogatását, amelyben könnyű hadjáratot, gazdag zsákmányt ígért, mert a császár vissza fog térni Konstantinápolyba, és csak egy kis létszámú garnizont hagy hátra, amely nem tud majd ellenállni (Grabler 1966, 26–27). A kunok pedig örömmel fogadták az ajánlatot. Khoniatészon kívül nincs más forrásunk arra, hogyan jött létre a lázadók és a kunok közötti szövetség, valamint milyen is lehetett annak jellege. A későbbi események alapján úgy tűnik, a hagyományos szövetség és a zsoldos sereg felbérése között álló, „laza szerződést” kötöttek. A kunok ugyanis bármikor abbahagyhatták a hadjáratot, még akkor is, ha távozásuk kockáztatta annak sikerességét. A bolgárok és vlachok részéről a kunok viszont nem számíthattak támogatásra, ha saját, a Dunától északra levő területükön érték őket támadások (Dall’aglio 2008/2009, 34).

A Bizánci Birodalom-ellenes vlach–bolgár–kun szövetség első fázisában tehát Péter és Aszen a kunok támogatásával tért vissza valamikor még 1186 folyamán. Ennek pontos ideje nem határozható meg. Zlatarski úgy véli – Theodórosz Szkutariotész (FHDR III, 416–417) alapján –, hogy 1186 júniusára vagy júliusára tehető a kunokkal való tárgyalás, vagyis az augusztusi aratás előtti időszakra (Zlatarski 1972², 448–455). Azonban Rasovskij egy kitűnő tanulmányában rámutatott arra, hogy a kunok nem szívesen portyáztak nyáron a Dunától délre levő területeken, mivel ilyenkor a Kárpátok legeltetésre kitűnően alkalmas déli lankáin tartózkodtak (Rasovskij 1939, 203–211). Ezért csak őszre, októberre tehető a kunok Dunán való átkelése (Vásáry 2005, 42).

Khoniatész alapján a császár nem használta ki a nyugalom adta lehetőséget, míg a testvérek a kunoknál voltak, nem erősítette meg a Balkán fontosabb erődjait, hanem

megelégedett a gabonakazlak felégetésével (Nik.Chon. 373; Choniatēs 206). A következő évben,⁵⁴¹ azaz 1186 őszén sem tulajdonított nagyobb fontosságot a császár a lázadóknak, ezért előbb apai nagybátyjára, Ióannész szebasztokratórra, majd sógorára, Ióannész Kantakuzenoszra, utána pedig Alexiosz Branaszra bízta a dolgot (Nik.Chon. 374–376; Choniatēs 206–207), aki tapasztalt volt a balkáni színtéren. Ez utóbbi azonban a császári trónt szerette volna megszerezni, ezért hamarosan II. Iszaakiosznak vele is harcolnia kellett. Branasz seregének egyik szárnyát a szkíta Elpumész (Ἐλπούμης) vezette⁵⁴² (Nik.Chon. 386; Choniatēs 212).

II. Iszaakiosz Angelosz 1187 szeptemberében maga vonul ismét a bolgár–vlach–kun erők ellen. Arról értesítették, hogy az ellenség elhagyta a hegyeket és Agathopolisz⁵⁴³ környékén pusztít (Nik.Chon. 394; Choniatēs 216). A hadjárat leírásának két érdekessége van, egyrészt Khoniatész nyilvánvalóvá teszi, hogy személyesen részt vett a katonai expedícióban. A másik a bolgár–vlach–kun sereg taktikája, amit szemtanúként ír le. Elbeszélése szerint az ellenfél a zsákmányt a sereg egy részével egy rövidebb úton a hegyek felé küldte, míg a többiek a rómaiakkal (bizánciakkal) való összecsapásra vártak. Az őseiktől tanult, hagyományos módon harcolnak: előbb nyílzáporral borítják el az ellenséget, majd lándzsáikkal küzdenek. Egy idő után hátat fordítva az ellenségnek menekülni kezdenek, arra bírva ellenfeleiket, hogy üldözzék őket. Majd megfordulnak, mint a madarak az égen, és ellenfeleikkel szembefordulva még nagyobb bátorsággal harcolnak. Időről időre megismétlik ezt, és mikor felülkerekednek a bizánciakon, akik már elfáradtak, kardjaikkal és ijesztő kiáltásokkal esnek nekik, legyőzve és legyilkolva a bátran harcolókat és a gyávákat egyaránt (Nik.Chon. 397; Choniatēs 218). Ebből a Lardea⁵⁴⁴ közeli csatából a bizánciaknak alig sikerült megmenekülni egy csúfos vereségtől (Nik.Chon. 397; Choniatēs 218), bár Khoniatész egy a Szent Szinódusnak és a pátriárkának írt közleményében győzelemként említi (Grabler 1966, 29–30). A csata után a császár visszatért Adrianopoliszba, de az ellenség tovább zaklatta a vidéket, így a császár kénytelen volt újból Beroéhoz vonulni. Khoniatész szerint rendkívül nehéz volt bármilyen sikert is elérni a barbárokkal szemben, mert azok kicsúsztak a császár kezei közül, nem vállalták a szemtől szembeni harcot. Ez a könnyűlovas harcmodor

⁵⁴¹ A bizánci időszámítás szerint 1186. szeptember 1. és 1187. augusztus 31. közötti időszak.

⁵⁴² A görög alak a jellegzetes kipszak Alpamiš névnek első előfordulása (Vásáry 2005, 43).

⁵⁴³ Kisváros a Fekete-tenger partján, ma Ahtopol (Ахтопол), Burgasztól 56 km-re délkeletre (TIB 6, 168–167).

⁵⁴⁴ Thrákiai település, Diampolisztól északkeletre, pontos helye nem ismert (TIB 6, 333). Mások szerint a kelet-balkáni Terzijszki bair közelében levő mai Lozenec falu (Лозенец, Bulgária) (Aleksandrov–Čolpanov 2007, 126).

jellemző haditaktikája és legfőbb erőssége volt a lovas nomádoknak.⁵⁴⁵ A császár végül úgy döntött, hogy Zagorába megy, elhagyta Philippopoliszt és elérte Triaditzát (Szófia), de a tél közeledte miatt kisebb kísérettel visszatért fővárosába, a seregét ott hagyva telelni (Nik.Chon. 396–398; Choniatēs 218–219). A Dunától délre tartózkodó kunoknak a Dnyeper torkolatánál levő téli szállását ez idő alatt támadta meg a Roman Nezdilovics vezette rusz sereg (PSRL II, 659 – l. 143–144 o.).

1188 tavaszán a császár visszatért seregéhez, és három hónapot töltött a harcokkal, Lobitzost (ma Ловеч, Bulgária) szeretne volna visszafoglalni; mivel nem járt eredménnyel, visszatért a fővárosba. A hadjáratnak voltak sikeres részei is, mivel a császárnak sikerült elfogni Aszen feleségét és fiatalabb testvérét, Ióannészt, akiket túszként vitt magával Konstantinápolyba (Nik.Chon. 399; Choniatēs 219).

A III. kereszties hadjárat idején (1189–1192), mikor I. Barbarossa Frigyes (1152–1190) bulgáriai és bizánci területeken vonult át, mind a bolgár–vlach lázadók, mind pedig a Bizánci Birodalom szeretne volna a császárt támogatóként megnyerni (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 69).⁵⁴⁶ 1189 decemberében Péter (Kalopetrusz) követeket küldött Adrianopoliszba a német császárhoz, és felajánlott neki 40 ezer kun harcost segítségképpen a bizánci császár ellen, ha a város elfoglalása után a görög birodalom koronáját (*coronam imperialem regni Grecie*) megkapja (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 58). Frigyes azonban udvariasan visszautasította azzal, hogy az ő célja Jeruzsálem megszerzése (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 149).⁵⁴⁷

⁵⁴⁵ A könnyűlovas harcmodor leírását – a ruházatuk és felszerelésük mellett – olvashatjuk a már említett Szent Szinódus és a pátriárka számára írt közleményében is. Eszerint a szkíták öltözete szegényes, prémekből készült; nagyon harciasak, zsákmányoló életmódot folytatnak, és semmibe veszik a halált. Harci felszerelésük tegez, amit oldalt ferdén tűznek fel, és hajlított íj. Mikor harcra van lehetőségük, egyszerre lovagolnak, ordítanak és lőnek íjaikkal. Támadóik elől visszavonulva először elfutnak, a menekülés közben is visszafordulnak és lőnek íjaikkal. Ugyanaz a ló táplálja és hordozza őket” (Grabler 1966, 27).

⁵⁴⁶ I. Frigyes és a balkáni népek kapcsolatát a III. kereszties hadjárat során részletesen elemzi Stephenson 2004, 294–300.

⁵⁴⁷ A *Historia Peregrinorum* szerint: „Interea Kalopetrus qui cum Assanio fratre suo dominabatur populis Blacorum, misit legationem Adrianopolim, diadema regni Grecie de manu imperatoris capiti suo rogans imponi et adversus imperatorem Constantinopolitanum promittens se venturum illi in auxilium cum **quadraginta millibus Cumanorum**. Imperator vero illius petitioni amicabile et placens pro tempore dedit responsum, quamvis alia cura et maiori sollicitudine propositum iter proficere moneretur. Amplius namque desiderabat partibus transmarinis succurrere et videre bona Hierusalem quam in Grecia demorando alienum sibi imperium vindicare” (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 149; vö. Ansberttel MGH SS rer. Ger. N.S. V, 58).

A kunok azonban nemcsak a lázadók oldalán, de a bizánciakén is harcoltak. A hadjáratban részt vevő Ansbert *Historia de expeditione Friderici imperatoris* c. műve szerint 1189 őszén a Didümoteikhon⁵⁴⁸ nevű erődített várost a görögök és kunok birtokolták (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 53).⁵⁴⁹ Ugyancsak kunok és vlachok támadták meg az I. Frigyes idősebb fia vezette sereget 1190 februárjában. Ezek a támadók a forrás szerint a konstantinápolyi császár szolgálatában álltak (MGH SS rer. Germ. N.S.V, 63). Némelyek szerint furcsa, sőt szinte kizárt, hogy a bizánci császár seregében kunok harcoltak volna (Spinei 2003, 277). A magam részéről ezt azonban nem tartom szokatlannak több szempontból sem. Egyrészt egyáltalán nem biztos, hogy minden kun és vlach az Aszen és Péter vezette megmozdulást támogatta. Másrészt az, hogy 1189 decemberében a testvérek szövetséget ajánlottak I. Frigyesnek, amit az visszautasított, miért jelentett volna akadályt egy kun és vlach kontingensnek, ami ráadásul a forrás szerint bizánci szolgálatban állt, hogy a keresztések ellen harcoljon 1190 februárjában?

Khoniátész szerint mivel a vlachok a kunokkal (*μετὰ Κομάων*) továbbra is portyáztak, II. Iszaakiosz császár ismét ellenük indult valamikor 1190-ben vagy 1191-ben, azonban két hónap után befejezettnek tekintette a hadjáratot, mert az erődöket elég erősnek találta, és emellett tartott attól, hogy a kunok is megjelennek, mivel ez volt a számukra kedvező időszak a Dunán való átkeléshez. A császár Beroéba vezető útján vereséget szenvedett az ellenségtől (Nik.Chon. 428–430; Choniátēs 236–237). A bolgárok és vlachok elfoglalták Ankhialoszt és Várnát, alávetették Triaditzát (Szófiát), kifosztották Sztumpiont⁵⁵⁰ és Nizoszt (Niš), de később a császárnak sikerült Várnát és Ankhialoszt visszaszerezni (Nik.Chon. 434; Choniátēs 238).

II. Iszaakiosz az őszi napéjegyenlőség idején ismét hadba indulva Philippopolisz felé vonult, hogy megakadályozza a vlach–kun támadásokat (Nik.Chon. 434; Choniátēs 239). A hadjárat datálása vitatott, egyesek szerint 1190-ben, mások szerint 1191-ben vagy 1192-ben történhetett (Vásáry 2005, 46).

Az 1190 és 1195 közötti időszakra nincsenek részletes adatok a lázadókról a forrásokban. Az azonban nyilvánvaló, hogy a megmozdulásukat nem tudták leverni, a lázadók a kunok támogatásával folyamatosan zaklatták a bizánci városokat. Így kihasználva, hogy a

⁵⁴⁸ Ma Didimótiho (Didymóteikho, Görögország) thrákiai város a török határ közelében, az ókori Plotinupolisz (TIB 6, 240–244).

⁵⁴⁹ „Timoticon urbem munitissimam a fortioribus et animosioribus **Cumanis** et Grecis possessam...” (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 53).

⁵⁵⁰ Sztumpion, a Sztruma felső folyásánál, Szófiától délnyugatra fekszik (Brand 1968, 93).

császár el van foglalva unokaöccsének, Kónsztantinosz Angelosznak trónkövetelésével, 1193-ban Philippopolisz, Szardiké és Adrianopolisz ellen vonultak (Nik.Chon. 437; Choniatēs 240). 1194-ben a császár két másik hadvezére, Alexiosz Gidosz és Baszileiosz Vatatzész csapott össze a kunok támogatta bolgár–vlach sereggel, de Arkadiopolisznál vereséget szenvedtek (Nik.Chon. 446; Choniatēs 245). Végül II. Iszaakiosz apósához, III. Béla magyar királyhoz fordult támogatásért, aki megígérte, hogy sereget küld Vidinhez (Nik.Chon. 446; Choniatēs 245). 1195 márciusában II. Iszaakiosz ismét hadba vonult, de a hadjárat során testvére, Alexiosz megvakította, és megfosztotta trónjától (Nik.Chon. 447–452; Choniatēs 245–248).

II. Iszaakiosz trónfosztásával egy időben megváltozott a bolgár–vlach–kun támadások jellege. Míg 1195 előtt céljuk a Balkán-hegységtől délre fekvő és a Fekete-tenger környéki bizánci kézen levő városok fosztogatása volt, 1196 után a bolgár–vlach lázadók már a városok és erődök tartós birtoklásán munkálkodtak (Stephenson 2004, 305), és noha a kunoknak továbbra sem volt területszerzési szándékuk, támogatták őket ezen törekvéseikben.

III. Alexiosz (1195–1203) követséget küldött Péterhez és Aszenhez 1195. április 8. után, a tárgyalás azonban sikertelen volt. Így a lázadók a Sztrümon folyó menti erődöket támadták Szerrai⁵⁵¹ környékén, és elfogták a terület parancsnokát, Alexiosz Aszpietészt is. A császár a vejét, Iszaakiosz szebaszokratórt küldte ellenük egy jelentősebb sereggel, de Iszaakiosz taktikája rossznak bizonyult,⁵⁵² seregét körülvették, sőt a kunok őt magát is elfogták. A kunok Aszen előtt el akarták titkolni foglyukat nagy váltságdíj reményében, de kitudódott a dolog, és kénytelenek voltak a foglyot kiadni Aszennek (Nik.Chon. 465–8; Choniatēs 255–257).

A kunok feltehetően mindvégig jelen voltak a vlach–bolgár sereg támogatóiként a Bizánci Birodalom elleni harcok során, olyankor is, mikor a forrásokban nincsenek egyértelműen megnevezve. Erre utal az előbbi történet is, amiben ha Khoniatész nem írja le, hogy a hadvezért a kunok fogták el, nem derül ki részvételük a csatában (Vásáry 2005, 45).

⁵⁵¹ Szerrai (Sérres) Thesszalonikétól mintegy 80 km-re északkeletre levő város.

⁵⁵² A fiatal Iszaakiosz úgy támadta meg az ellenséget, hogy nem mérte fel annak erőit. Ráadásul a lázadók seregének üldözésében kimerült, szétszórt és fáradt bizánci lovasság alkalmatlannak bizonyult a szembeszállásra. Mindeközben Aszen seregének legjobb egységei lesben állva várakoztak, Iszaakiosz pedig elfeledve ezt a hadicselt, „bakkhusi örülettel” rontott az ellenfélnek, abban a hitben, hogy győzni fog. Majd mikor a lesben állók megtámadták, csapdába esett (Nik.Chon. 467–468; Choniatēs 256–257).

1196-ban Aszent megölte egy „a rokonai” (τῶν οἰκείων) közül (Nik.Chon. 469; Choniatēs 257),⁵⁵³ testvére, Péter pedig 1197-ben vált egy felkelés áldozatává.⁵⁵⁴ Khoniatész szerint testvéréhez hasonlóan őt is egy földije ölte meg (Nik.Chon. 472; Choniatēs 259). A két testvér halálával véget ért a bolgár–vlach megmozdulás első fázisa, de Zlatarski (1972², 97–100) állításával szemben nem igazolható az ún. „kun párt” térvesztése.

A bizánciak hiába reménykedtek a lázadás vezetőinek halálát követő zűrzavarban. A hatalmat ugyanis a legfiatalabb, harmadik, Kalojan⁵⁵⁵ (1197–1207) nevű testvér vette át. Uralkodása a kunok támogatta bolgár–vlach seregek Bizánc-ellenes harcainak egy új szakaszát jelenti. Uralmától kezdve a Bizánci Birodalom már nem tett komoly erőfeszítéseket a Balkán-hegységtől északra levő területek visszaszerzésére, és leginkább a Thrákiát érő bolgár–vlach–kun csapásokat igyekezett visszaszorítani. A bolgárok–vlachok és a kunok közötti kapcsolatokat megújították és megerősítették, sőt Akropolitész egy bizonytalan értelmű passzusa alapján úgy tűnik, hogy a szövetséget dinasztikus házassággal is megerősítették, azaz Kalojan feleségül vett egy kun nőt (Akropolitész 1017–1020; Macrides 2007, 140).⁵⁵⁶ Ugyanezt a történetet ismétli meg egy 14. századi szerző, Ephraim a verses krónikájában (Ephraim 316), de információit Akropolitésztől vette (ByzTurc. I, 256–257). Kalojan feleségéről, Akropolitész és Ephraim művein kívül még egy forrásban, Albericusnál olvasható egy mesészerű történet, amit Albericus egy flamand presbitertől hallott, aki

⁵⁵³ Van, aki szerint a merénylő, Ivanko is kun lehetett (Vásáry 2005, 47; Zlatarski 1972², 101). Egyes feltételezések szerint bizánci biztatásra cselekedett (Stephenson 2004, 305; Vásáry 2005, 47; Dall’aglio 2008/2009, 43).

⁵⁵⁴ Aszen meggyilkolásakor ő lett a Bolgár Cárság uralkodója. Khoniatész itt ellentmondásba keveredik, hiszen korábban arról írt, hogy Pétert koronázták meg (Nik.Chon. 372; Choniatēs 205), most pedig arról, hogy Aszen halála után sikerül megszereznie a hatalmat (Nik.Chon. 472; Choniatēs 258–259). Erre két magyarázat lehet. Az egyik szerint Péter vagy lemondott, vagy kényszerítették a lemondásra. Azaz 1193 körül a két testvér között megromlott a viszony, és Aszen vette át a hatalmat (vö. Každan 1965). A források alapján úgy tűnik, hogy Péter a keleti részekén (talán Preszlav központtal) élt. Így a másik magyarázat szerint ez a hagyományos nomád szárnyrendszer meglétére utal, és Péter volt a balszárny uraként a tényleges uralkodó (Stojanov 2005, 16–17). Ez utóbbi feltevés a források tükrében nem fogadható el (l. Stephenson 2004, 302).

⁵⁵⁵ Akropolitész szerint Kalojan felvette a „Rómaiölő” (Rómaioktonos) nevet, II. Baszileiosz „Bolgárölő” melléknévének mintájára (Akropolitész 1017–1018; Macrides 2007, 140).

⁵⁵⁶ A forrás szerint Szkülióannésznek (’kutya Ioannés’) is nevezett Kalojan a kunokkal rokoni kapcsolatban állt, mikor pedig meghalt, nővérenek fia feleségül vette „szkíta nagynénjét” (Akropolitész 1017–1020; Macrides 2007, 140).

Tárnovóba járt.⁵⁵⁷ A történet szerint Kalojan felesége szerelmes lett a fogoly I. Balduin császárba, és levelet küldött neki, hogy segít kiszabadulni, amennyiben őt is magával viszi Konstantinápolyba, és császárnévá teszi. Mikor Balduin visszautasította az ajánlatát, bepanaszolta Kalojannál, hogy rá akarta őt venni a vele való menekülésre, valamint házasságot és koronát ígért neki. Kalojan hitt neki, és egy éjszaka, mikor ittas volt, megölte Balduint (MGH SS XXIII, 885).

Rövid konszolidációs időszak után Kalojan már hadat is vezetett a kunok támogatásával a Bizánci Birodalom ellen. A kunok és vlachok átkeltek a Dunán, és szokás szerint a gazdag thrákiai városok ellen vonultak. Egyik célpontjuk a Tzurulon melletti Kuperion volt, ahova nagy tömegek érkeztek Szent György napra (ápr. 23).⁵⁵⁸ A reggeli sűrű ködben azonban a barbárok eltévedtek, és a tengerparti Rhaidesztoszhoz (Rodostó, Tekirdağ, Törökország) jutottak, és csak egy kisebb egység ért Kuperionhoz, de nem boldogultak azzal a szekeréből épült fallal, amivel a templomot védték a helyiek és az ünnepségre érkező hívek.⁵⁵⁹ A Kuperionból Tzurulon felé menekülők azonban a kunok fogságába kerültek (Nik.Chon. 499–500; Choniatēs 275). A gazdag zsákmánnyal vonuló kunokat Bizüénél egy bizánci sereg megverte, így a kunok a csata helyszínén hagyták zsákmányukat, foglyaikat, és elmenekültek. A csak a kunoktól szerzett javakkal foglalkozó bizánciak nem vették észre, hogy az ellenség visszatért, és ez alkalommal a kunok győzelmet arattak (Nik.Chon. 501; Choniatēs 275–276).

⁵⁵⁷ A franciaországi Trois-Fontaines cisztercita szerzetese 1241-ig terjedő világkrónikája megírásához az 1230-as évek előtti időszak leírásakor különböző korábbi forrásokra támaszkodott, ritkán bizonyulva kritikus kompilátornak. Albericus maga is sokat utazott, az utazásai során gyűjtött adatokat és auktorkat is feldolgozta, akiknek vonatkozó helyeit hűen másolta be munkájába. Gyakran utal szóbeli információkra is, mikor „mondják” vagy hallottam” kifejezéseket használ.

⁵⁵⁸ Annak ellenére gyűltek össze az ünneplők, hogy a kormányzó – éppen támadástól tartva – megtiltotta a nagy tömegek összegyűlését, mivel feltételezte, hogy a vlach vezetők ismerik az ünnep jelentőségét (Brand 1968, 127).

⁵⁵⁹ Khoniatész megjegyzi, hogy a kunoknak nem szokásuk erődített falvakat és megerősített városokat ostromolni (Nik.Chon. 500; Choniatēs 275). Természetesen az nem igaz, hogy a kunok nem tudtak sikeresen városokat ostromolni, de azért szívesebben fordultak más eszközökhöz, például cselhez. Ez azonban egy zsákmányszerző portya volt, nem voltak felkészülve arra, hogy megostromolják a települést, ahová csak egy kisebb egységük ért el.

Ugyanennek az 1199. évnek⁵⁶⁰ az őszén Khoniatész alapján a kunok egy minden addiginál erősebb támadást intéztek Makedónia ellen, jól erődített városokat támadtak meg, kolostorokat fosztottak ki, és szerzeteseket gyilkoltak meg (Nik.Chon. 508; Choniatēs 280).

A kunok legközelebb 1200 őszi vagy 1201 tavaszára datálható támadások során jelennek meg Khoniatésznál. Ekkor csaknem Konstantinápolyig jutottak, azonban Roman Msztyiszlavics, Halics fejedelme (1199–1205)⁵⁶¹ megtámadta a kun szállásterületeket, és ennek következtében egy időre megszűntek a kun portyázások (Nik.Chon. 522–523; Choniatēs 287; vö. Vásáry 2005, 48–49; Aleksandrov–Čolpanov2007, 144–145). Rasovskij (1939, 211) és Vásáry (2005, 49) szerint a halicsi fejedelem azért arathatott könnyen győzelmet a kun szállásterületeken, mert azok épp a Dunától délre portyáztak.⁵⁶² A halicsi támadás mögött két ok állhat, egyrészt lehet a sikeres bizánci diplomácia eredménye. Ebben az időben ugyanis a halicsi fejedelem szeretne volna helyreállítani a Bizánci Birodalommal való jó kapcsolatokat, és ennek érdekében követeket küldött III. Alexiosz Angelosz császárhoz. A követség épp a bizánci fővárosban volt, mikor a novgorodi metropolita is ott tartózkodott. Másrészt nem lehet kizárni, hogy a rusz egyház főpapja is támogatta a kunok elleni támadást (Brand 1968, 132; Dall’aglio 2008/2009, 45).

A következő évben, 1201-ben Kalojan megszerezte a Balkán-hegységtől északra levő utolsó bizánci erődöket, a két fontos tengerparti várost, Konszantiát és Várnát (Nik.Chon. 532; Choniatēs 292). Ezután a források alapján a II. Bolgár Cárság és a Bizánci Birodalom közötti harcok szüneteltek. Ez részben azzal magyarázható, hogy a kunok nem tudták Kalojant támogatni az őket ért halicsi támadások miatt, így nem vezethetett a bolgár uralkodó komolyabb hadjáratot bizánci területek ellen, másfelől Kalojannak a magyarok támadásával is szembe kellett néznie.⁵⁶³

⁵⁶⁰ A hadjárat időpontja vitatott. Brand (1968, 129–130) 1197-re, Van Dieten és Vásáry 1199-re (Nik.Chon. 508; Vásáry 2005, 48), Magoulas (1984, 280) 1197 és 1199 közé, Dall’aglio (2008/2009, 44) pedig 1198-ra datálja.

⁵⁶¹ Az óorosz forrásokból ismert, hogy Roman Msztyiszlavics, halicsi fejedelem két alkalommal is a kunok ellen vonult. Mindkét hadjárat télen volt (1201/2-ben és 1203/4-ben), és komoly veszteségeket okozott a kunoknak (PSRL I, 418, 420; vö. Hruševskij, III.: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur30101.htm>, 2011-01-09. 12⁰⁵). L. még a 148–149. o.

⁵⁶² Khoniatész ugyanakkor beszámol egy rusz belharcról – a kunok támogatta kijevi és Roman halicsi fejedelem között – is, amit szintén alátámasztanak az óorosz források (Nik.Chon. 523; Choniatēs 287).

⁵⁶³ Egy 1231-es oklevél alapján Kalojan kunjainak magyar területeket érintő támadása miatt Imre király (1196–1204) hadjáratot vezetett a Morava mellett (Kristó 1987², 1265).

Végül 1204-ben a IV. keresztes hadjárat következtében megszűnt a Bizánci Birodalom, területén a Latin Császárság, a Thesszalonikéi Királyság, a Nikaiai Császárság és más kisebb fejedelemségek osztozkodtak.

A kunok, a II. Bolgár Cárság és a Latin Császárság

Az új ellenség, a Latin Császárság megjelenése véget vetett egy időre a görögök és a bolgár–vlach tábor közötti ellenségeskedésnek. Kezdetben Thrákia lakossága fellázadt az I. Balduin (1204–1205) irányította Latin Császárság ellen, és Kalojanhoz fordult, aki sietett támogatni őket (Nik.Chon. 613; Choniatēs 336). Villehardouin szerint – aki maga is részt vett a IV. keresztes hadjáratban, és Konstantinápoly elfoglalásakor is jelen volt – Johannes (Kalojan) Adrianopolisznál megjelenő seregében 14 ezer pogány kun (*Comains, qui n'étaient pas baptisés*) harcolt a vlachok (*Blaques*) és a bolgárok (*Bogres*) mellett (Villehardouin IX. 352; Wailly 1870, 132).

A thrákiai felkelésről értesülő Balduin sereget küldött a fellázadt városok visszaszerzésére, így Bizüé és Tzurulon újból elfogadta a latinok fennhatóságát. Arkadiopoliszt kifosztva találták, és onnan a görög lakosság egy része elmenekült. A végső összecsapásra Adrianopolisznál került sor. A csata előtt egy nappal, 1204. április 13-án Kalojan a kunokat küldte a város körül legelő nyájak és ménesek fosztogatására, hogy eközben figyeljék meg az ellenség terveit és helyzetét. A latinok rögtön fegyvert fogtak, a kunok azonban visszavonulásuk közben nyílzáporral borították el a latin lovagokat, akik „semmit nem tudtak elérni” a gyors és könnyűfegyverzetű kunokkal szemben. 1205. április 14-én Kalojan saját embereivel elrejtőzött, és Kotzasz (Qoĵa) vezetésével egy nagyobb kun egységet küldött a latinok ellen, ami az őket üldöző lovagokat az elrejtőzött csapatok felé vezette. Az üldözésben kimerült latin lovagokat tehát a színlelt menekülés taktikájával a kunok kelepcébe csalták, bekerítették, és a kézitusában sokakat megöltek közülük. A kunok úgy estek nekik, mint „soha véget nem érő fekete felhő”, így sokan elmenekülni sem tudtak. A csata során maga a császár, I. Balduin is a kunok fogságába került, és Târnovóba hurcolták (Nik.Chon. 614–617; Choniatēs 337; vö. Vásáry 2005, 50–51; Aleksandrov–Čolpanov 2007, 147–150; Aleksandrov 2007, 706).⁵⁶⁴ Kalojan úgy „jutalmazta” meg a kunokat, hogy engedélyezte számukra azoknak a városoknak a kifosztását, amelyek a latinoknak adóztak. A

⁵⁶⁴ A csata három nyugati hadvezére közül csak a velencei dózse tudott elmenekülni, a császár fogságba esett, Louis Blois grófja elesett. A további veszteségeket l. Villehardouin LXXXI. 361; Wailly 1870, 135.

kunok mindent kiraboltak, ami útjukba került, a kivételesen szép foglyaikat megkorbácsolták, majd démonaiknak bemutatott áldozatként felakasztották őket (Nik.Chon. 618; Choniatēs 338).

Tehát a Bizánci Birodalom bukása után egy évvel a latinok hatalmas vereséget szenvedtek el Kalojantól és kunjaitól. Khoniatész némi elégtétellel jegyzi meg, hogy Konstantinápoly a 6712. évben a 7. indictio április hónapjának 12. napján (valójában 1204. április 13-án) esett el, és a 8. indictio ugyanannak a hónapjának a 15. napján (valójában 1205. április 14-én)⁵⁶⁵ a Latin Császárság serege a kunoktól vereséget szenvedett (Nik.Chon. 618; Choniatēs 338). Ez a győzelem tette lehetővé a Nikaiai Császárság létrehozását, ami a bizánci örökséget őrizte 1261-ig, Konstantinápoly visszafoglalásáig.⁵⁶⁶

Az adrianopoliszi győzelem után következő hónapokban Kalojan és kunjai végigportyázták Thrákiát, azonban pünkösd után a bolgár uralkodó már nem tudta visszatartani a kunokat, mert nyár volt, és vissza akartak menni saját területeikre legeltetni (Vásáry 2005, 51; Villehardouin LXXXVIII. 389; Wailly 1870, 146).⁵⁶⁷

I. Balduin fogságba kerülése után testvére, Henrik vette át a hatalmat, azonban régensként uralkodott mindaddig, míg be nem igazolódott testvére halála, vagyis 1206. augusztus 20-ig, mikor császárrá kenték fel (Nik.Chon. 642; Choniatēs 352–353).⁵⁶⁸ Henrik, miután értesült a thrákiai városok elvesztéséről, úgy döntött, hogy maga is hadba vonul. 1205 júniusában érkezett Oresztiaszhoz (Adrianopolisz), ahol a bolgár–vlach–kun sereggel többször is összecsapott. Az ott szerzett keserű tapasztalatok után a latin had Didümoteikhon ellen fordult meg, itt azonban egy hatalmas felhőszakadás következtében a medréből kilépő Hebrosz (Marica) elmosta a latin sereg táborát. Ezt isteni jelként értelmezte mindkét sereg, ezért abbahagyták a hadjáratot (Nik.Chon. 622–624; Choniatēs 341–342). Kalojan döntését

⁵⁶⁵ Abban az évben húsvét április 10-re esett, a csata pedig az azt követő csütörtökön volt, azaz 1205. április 14-én (Villehardouin LXXX. 357; Wailly 1870, 134).

⁵⁶⁶ A vereség következtében a latinok hatalma alapjaiban rázkódott meg, és kénytelenek voltak visszavonulni Kis-Ázsiából, amelynek nyugati részein Theodórosz Laszkarisz elkezdte egy új bizánci birodalom megszervezését Nikaia központtal (Ostrogorsky 2003, 372).

⁵⁶⁷ „S amikor elérkezett a pünkösd, az ország már teljesen Johannitzának, Valachia és Bulgária királyának kényére-kedvére volt kiszolgáltatva. Csak a kunokat nem tudta az országában tartani, minthogy azok a meleg miatt nem voltak hajlandók tovább harcolni, és visszatértek hazájukba” (Villehardouin LXXXVIII. 389; Wailly 1870, 146).

⁵⁶⁸ Több forrás is megemlíti Balduin halálát, Khoniatész írja le részletesen (Nik.Chon. 462; Choniatēs, 353), de csak Akropolitésznál olvasható, hogy a latin császár koponyájából díszes ivókupa (κύπελλο) lett (Akropolitész 1014–1016; Macrides 2007, 139–140).

talán az is elősegítette, hogy Villehardouin alapján ekkor már nem voltak a seregében a kunok tömegei (Villehardouin LXXXVIII. 389; Wailly 1870, 146).

Kalojan seregében harcoló kunokat legközelebb 1206 januárjában említ Khoniatész, nagy létszámuk miatt ekkor méhekhez és hangyákhoz hasonlította őket. A kunok egy része Adrianopolisz ostromába kezdett, más részük pedig Ruszionhoz vonult, ahol a latin lovagok már vártak rájuk. A csatában a lovagok csaknem mind elestek.⁵⁶⁹ Ezután a kunok Aprozhoz vonultak, amit egyetlen csapás nélkül elfoglaltak, leromboltak, a lakosság egy részét lemészárolták, a többieket fogolyként elhurcolták (Nik.Chon. 628–629; Choniatēs 344). A továbbiakban Kalojan serege és a kunok szisztematikusan pusztították Thrákia keleti részeit (Vásáry 2005, 52). Egy thrákiai kisváros, Athüras (Büyükkçekmece, a mai Isztambul egyik kerülete) lakói megegyeztek a kunokkal, hogy azok arany fejében megkímélik a városukat, majd megjelentek a latinok is, akiket örömmel engedtek be, mert abban reménykedtek, hogy megvédik őket a kunoktól. A lovagok azonban alighogy besötétedett, elmenekültek a városból, így azok a kunok, akik a városban tartózkodtak, hogy összegyűjtsék a nekik ígért aranyat, beengedték a többieket a városba (Nik.Chon. 629–630; Choniatēs 345–346). Ezt követően Khoniatész és Villehardouin egybehangzó állításai szerint óriási öldöklést végeztek (Nik.Chon. 629; Choniatēs 345; Villehardouin XCVII. 420; Wailly 1870, 159). A hadjárat során mindössze két francia helyőrség által védett város, Bizüé és Szelümbria került el dúlásukat (Villehardouin XCVII. 421; Wailly 1870, 159–160).

Kalojan és kunjai tovább folytatták a pusztítást, minden megszerzett várost leromboltak, így a görögök felismerték, hogy a bolgár cár és serege félelmetesebb ellenségek, mint a latinok. Végül a thrákiai lakosság a latinokhoz fordult támogatásért (Villehardouin XCVIII. 421–422; Wailly 1870, 160–161). Kalojan 1206 februárjában elhatározta, hogy Adrianopoliszt és Didümoteikhont szerzi meg, ezért ismét hadba indult (Aleksandrov–Čolpanov 2007, 152), júniusban táborozott le az utóbbi város mellett, de a latin sereg megjelenése miatt felhagyott az ostrommal (Nik.Chon. 631–633; Choniatēs 346–347; Villehardouin C. 432; Wailly 1870, 164; vö. Vásáry 2005, 52). Ekkor a latin lovagok

⁵⁶⁹ Az 1206. február 1-re datálható csata Villehardouinnál jóval részletesebben olvasható, mint Khoniatésznál. Tendremondei Thierry négy nappal Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe előtt (január 30-án) egy kisebb helyőrséget hagyva Ruszionban (Rousse) százhusz lovagjával hajnalban váratlanul ütött rajta egy fáluban tartózkodó kun csapaton, akik közül sokakat megöltek, majd a 120 lovag negyven lóval vonult vissza Ruszion felé. Azonban azon az éjszakán mintegy hétezer kun és vlach indult támadásra, akik a visszavonuló lovagokkal összecsaptak, így a százhusz lovagból alig husz tudott elmenekülni (Villehardouin XCIV. 405–410; Wailly 1870, 153–156).

Konstantinápolyba vonultak, hogy Henriket megkoronázzák. Kalojan értesülve arról, hogy Adrianopolisz és Didümoteikhon környékét a latinok szolgálatában álló Theodórosz Branasz védi, megostromolta az utóbbi várost, elfoglalta és lerombolta. Henrik azonnal Adrianopolisz támogatására indult, a hadjárat során visszaszerzett néhány várost (Nik.Chon. 645–646; Choniatēs 346–347; Villehardouin CII. 441–445; Wailly 1870, 167–169), és a Kalojan által elhurcolt foglyokat is sikerült kiszabadítania (Villehardouin XIII. 446–449; Wailly 1870, 169–171).

1207 elején újból hadba indult Kalojan „a hozzácsatlakozó kunok roppant nagy seregével”. Még mindig Adrianopoliszt, Thrákia központját szerette volna megszerezni. A seregében harcoló kunok egészen Konstantinápoly falai alá merészkedtek (Villehardouin CVIII. 461; Wailly 1870, 176). Kalojan a nagybőjtben elkezdett ostromot tovább folytatta, és az egész áprilist Adrianopolisznál töltötte. Közel járt a vár bevételehez, mikor „a kunok, akik Johannitza [Kalojan – KSz] parancsára bejárták a környéket és fosztogattak, minden zsákmányukkal visszatértek a Drinápoly alatti táborba. Majd azt mondták Johannitzának, hogy nem maradnak vele, mert vissza akarnak menni országukba. S el is hagyták Johannitzát” (Villehardouin CXIII. 473–474; Wailly 1870, 181). Kalojan a kunok támogatása nélkül kénytelen volt felhagyni az ostrommal.

Még ugyannak az 1207. évnek az őszén Kalojan Thesszaloniké ellen vonult, mellhártyagyulladásban azonban meghalt (Akropolítés 1017–1018; Macrides 2007, 140). Emellett Akropolítész utal egy de Clarinál is olvasható történetre,⁵⁷⁰ tudniillik hogy isteni büntetés következtében halt meg, álmában ugyanis azt látta, hogy oldalát egy férfi átdöfte (Akropolítés 1017–1020; Macrides 2007, 140).⁵⁷¹ A görög forrás egyértelműen a mellhártyagyulladást nevezi meg a halál okának, és idéz ugyan egy, feltehetően a város megmenekülése kapcsán elterjedt legendát – amit ő is és de Clari is hallhatott –, de egyes

⁵⁷⁰ „A városban volt eltemetve Szent Demeter úr teste, aki nem tűrte el, hogy a várost erővel elfoglalják, és ebből a szent testből oly nagy mennyiségű olaj csordult ki, hogy az igazán csoda volt. Az történt tehát, hogy amikor egyik reggel Johannitza a sátrában feküdt, Szent Demeter úr odament, és egy lándzsát döfött a testébe, s így megölte” (*Konstantinápoly...* 73; de Clari 85).

⁵⁷¹ Kalojan halálával kapcsolatosan a 19. századi és 20. századi történészek körében elterjedt egy másik történet is, amely szerint egy Manasztrasz nevű kun ölte meg, és az összeesküvésben a kun felesége is érintett volt (vö. Vásáry 2005, 53; Zlatarski 1972², 260–261). Szent Demeter szerepét Kalojan halálában még két későbbi, 13. század végi–14. század eleji forrás is elbeszéli. Az egyik Kónsztantin Akropolítész, Geórgiosz fia, a másik pedig Ióannész Sztaurakiosz. Ez utóbbinál az olvasható, hogy a fehér lovas szent sebesíti meg a sátrában alvó uralkodót, de az Manasztraszt (*Μαναστρας*), serege vezérét vélte a sátrában látni, és őt vádolta a merénnyel (GIBI X, 131–132).

feltételezésekkel szemben a forrásban semmi nem utal kun gyilkosra. Kalojan halála miatt a kunok által támogatott bolgár–vlach sereg abbahagyta az ostromot.

Kalojan utóda, kiskorú fia helyett – aki Akropolitész és Ephraim szerint a szkítákhoz menekült (Ephraim 316; vö. Aleksandrov–Čolpanov 2007, 154) –, a három fivér egy lánytestvérének a fia, Boril (1207–1218) lett, aki hatalmának legitimálása érdekében nagynénjét, Kalojan kun özvegyét vette feleségül (Akropolitész 1017–1020; Macrides 2007, 140).⁵⁷² Boril seregében is harcoltak kunok, a források említik őket, mikor Henrik Adrianopoliszból Beroéba vonult, és sikerült váratlanul a latin seregen rajtaütnie (Valenciennes 505–507; Wailly 1870, 197–198), vagy mikor 1208 nyarán a bolgár–vlach seregek a kunok támogatásával csaptak össze a Bolgár Cárság területére vonuló Henrik csapataival. A latin lovagok kénytelenek voltak először visszavonulni Philippopolisz irányába, ott ismét csatára került sor, de ekkor Boril serege veszített (Valenciennes 514–521; Wailly 1870, 200–203).⁵⁷³

Alig egy évvel a plovdivi vereség után Boril ellen lázadás tört ki Vidinben. A bolgár uralkodó II. András magyar királytól kért segítséget.⁵⁷⁴ Minderről IV. Béla egy 1250. június 23-án kiadott oklevele tanúskodik: eszerint a Türje nembeli Joachim (*Iwachin*) ispán a szászokkal, vlachokkal, székelyekkel és besenyőkkel indult a bolgár uralkodó segítségére, de seregét az Oboz folyónál (Ogosta, a Duna jobb oldali mellékfolyója Bulgáriában) három kun vezér vezette csapat támadta meg. A csata során két kun vezért megöltek, a harmadikat, egy

⁵⁷² Kevésbé valószínű, hogy a nomádok között élő levirátus megnyilvánulása lenne ez a házasság, ahogy Spinei (2003, 279) véli.

⁵⁷³ Erre a hadjáratra a legjobb forrás Villehardouin folytatója, Henri de Valenciennes műve. Eszerint Boril kezdetben ugyanazt a taktikát alkalmazta, mint Kalojan 1205-ben Adrianopolisznál, vagyis a színlelt megfutamodással akarta csapdába csalni az ellenséget, a lovagok azonban most megtartották pozíciójukat (Valenciennes 506–508; Wailly 1870, 197–198). Miután Philippopoliszhoz vonultak, továbbra is zaklatták őket a vlachok és kunok (*Blaques et Comains*), akik „üvöltöztek és olyan nagy zajt csaptak, hogy úgy tűnt, az egész síkság megremegett” (Valenciennes 518; Wailly 1870, 202). Végül augusztus 1-jén a két sereg összecsapott egy sima, lovassági ütközethez tökéletes terepen, ahol Boril 33 ezer fős bolgár–vlach–kun serege a létszámfölénye ellenére vereséget szenvedett Henriktől (Valenciennes 518, Wailly 1870, 207). Természetesen Valenciennes számai is óvatosan kezelendők, különösen annak tükrében, hogy szerinte a latinok mindössze kétezren voltak. Ezek feltehetően csak a lovagok lehettek, a konstantinápolyi császár seregében harcoló más egységeket nem számítva (Dall’aglio 2008/2009, 52).

⁵⁷⁴ A lázadás kitörésének pontos okát nem ismerjük, de a Fine által felsorolt magyarázatok között szerepel, hogy mivel kunok álltak a megmozdulás élén, lehet, hogy ennek oka az volt, hogy Boril később, 1213-ban Henrikkal kötött szövetség kedvéért elvált kun feleségétől, esetleg az elmenekült II. Iván Aszent támogatták (Fine 1996, 101), ha azonban 1213 előtt volt a felkelés, ez az ok kizárható.

Karas⁵⁷⁵ nevűt a királyhoz küldte az ispán, majd tovább folytatva a sereg az útját, harcok után visszaadták Borilnak Vidin várát (Szentpétery I, 277–281; Jakó 1997, 194).⁵⁷⁶ Az esemény datálása vitatott. Talán 1208-ban történeket mond el az oklevél, de lehet, hogy valamikor 1208 és 1213 között történt a támadás és Vidin visszavétele.⁵⁷⁷ Kik lehettek a kun vezérek? Az oklevélben említett „tres duces de Cumania” nem tartozhattak a Bolgár Cárság területén letelepedett kunok közé. Feltehetően olyan kun zsoldosok voltak, akik a Dunától északra éltek, és a vidini lázadók kérésére támadták Joachim seregét; de nem lehet kizárni azt sem, hogy csak egy portyázó kun egységről volt szó, amely a zsákmány kedvéért jelent meg a Bolgár Cárságban; kevésbé valószínű, hogy a későbbi II. Aszen Iván küldte őket Boril ellen (Vásáry 2005, 60).

Boril hatalmát a belső problémák mellett Aszen Iván és a Nikaiai Császárság erősödése is fenyegette. Mivel ez utóbbi Henriket is aggasztotta, ezért a bolgár és a latin fél egyezsége lépett. Henrik felesége meghalt, így feleségül vette Boril lányát, Boril pedig Henrik unokahúgát; az egyezés tehát kettős házassággal pecsételődött meg. Boril előző, kun felesége valószínűleg a kor szokásainak megfelelően kolostorba vonult (Fine 1996, 101; Vásáry 2005, 62). Bolgár történészek szerint Boril új házassága, de még inkább az, hogy félreállította kun feleségét, nagy elégedetlenséget keltett a kunok között. Nem lehetetlen, hogy

⁵⁷⁵ A forrásban szereplő *Karaz* csak *Karaz* vagy *Karasz* olvasatot tesz lehetővé, így a bolgár kutatók által használt *Karač* nem helyes. A *Karasz* alakot támogatja, hogy a magyarországi Nagyunságban még ma is elterjedt családi név a *Karász(i)* (Vásáry 2005, 59).

⁵⁷⁶ „Itaque Ascenus Burul imperator quondam Bulgarorum auxilium ab inclite memorie patre nostro contra infideles suos Budino quondam ex amicitiae fiducia implorasset, rex ipse comitem Iwachinum, associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis, et Bissenis in subsidium illi transmisit, eum ille ductorem exercitus praeferendo; qui cum super fluvium Obozt [Ogozt – KSz] pervenisset, **tres duces de Cumania** ipsius occurrentes cum eis praelium commiserunt, quorum duobus in illo praelio occisis tertium nomine **Karaz** comes Iwachinus vinctum transmisit ad regem. Perveniens siquidem ad castrum Budin viriliter pugnans exercitum sibi subditum in facto praelii laudabiliter confortando, ita quod duas portas civitatis igni combussisset, tandem post forte praelium ibi commissum, licet equo, cui insedebat, occiso sub eo ipse acceptis laethalibus plagis vix vivus remansit, domino exercitum conservante, tamen quattuor cognatis et aliis militibus suis ibidem per Bulgaros occisis castrum Budin ad manus eidem B.[urul] Asceni cum pleno dominio restituit ante diem” (Szentpétery I, 277–278).

⁵⁷⁷ Az eseményekkel kapcsolatban felmerült, hogy 1207 és 1211 közötti időszakra tehetők, de datálják 1208-ra, 1210-re, 1211-re és 1213-ra is. Vásáry egy korábbi időpont felé hajlik, mert 1213 végén és 1214 elején egy másik esemény történt. Magyar küldöttség érkezett házassági ajánlással Târnovóba, Boril lányát kérték Béla herceg feleségének, és jegyajándékképpen kaphatta meg a Magyar Királyság Branicsevót, nem pedig a vidini felkelésben nyújtott segítségért – véli Vásáry (2005, 60).

Aszen Iván ezért tudott gyakorlatilag komolyabb nehézségek nélkül Boril ellen vonulni (Pavlov 1990, 20; Stojanov 2005, 19).

Boril halála után II. Aszen Iván (1218–1237) vette át a hatalmat, Akropolitész szerint rusz támogatással (Akropolitész 1033–1034; Macrides 2007, 161), egy másik forrás, Ephraim hozzáteszi, hogy a kunok is segítették (Ephraim 324). Elődeihez hasonlóan II. Aszen Iván is támaszkodhatott a kunokra nemcsak a trón megszerzésében, de a továbbiakban is. Így mikor Theodórosz Komnénosz Dukasz thesszalonikéi császár (1224–1230) megszegett egy korábbi szerződést, a bolgár uralkodó haddal vonult ellene. II. Aszen Iván seregében egy kis kun (szkíta) segédcsapat, kevesebb mint ezer fő is részt vett. A Marica partján Klokotnicánál⁵⁷⁸ a bolgár és kun sereg 1230. március 9-én legyőzte a görögöket (Akropolitész 1046–1048; Macrides 2007, 178–179; vö. Aleksandrov–Čolpanov 2007, 156–159). A hadjárat során a bolgárok megszerezték Adrianopoliszt, Didümoteikhont, Pelagóniát, Prilepet és Thesszaliát.⁵⁷⁹

Ebben az időben még mindig nem élhettek nagy tömegben kunok a Balkán-félszigeten, így feltehetően a bolgár uralkodó kun támogatói a Dunától északról jöhettek, amint Niképhorosz Grégorasz⁵⁸⁰ is utal erre, mikor arról ír, hogy Vatzész azért nem szeretne II. Aszen Ivánnal ellenségeskedni, mert az a Dunán túli szkíták (*παριστίοις ὁμοροοῦντα Σκύθαις*) szomszédságában él, és bármikor, ha szeretné, azok hadba indulnak vele (Nik.Greg. 29; Vásáry 2005, 62).

Bár a kunok gyakran részt vettek a Balkán-félszigeti eseményekben, 1237 előtt nincs adat arra, hogy nagy tömegben telepedtek volna meg a Dunától délre levő területeken. Fontos szerepet vállaltak a térség politikai és katonai történetében, de hatalmi központjuk továbbra is a Dunától északra volt. Ez a helyzet az 1236-os év után változott meg, amikor megkezdődött a mongolok nagy nyugati hadjárata. A volgai bolgár területek elfoglalása, a rusz

⁵⁷⁸ Falu Bulgária déli részén, Haszkovótól (Хасково) északnyugatra.

⁵⁷⁹ Vö. Theodórosz Szkutariótésszal, aki szerint a bolgár uralkodó uralva Adrianopoliszt és Didümoteikhont, megszerezte Boleront, Szerrait, Pelagoniát és Prilagoszt, eljutott Nagy Vlachiáig (Thesszalia) és meghódította Albanont is (FHDR III, 438–439).

⁵⁸⁰ A körülbelül 1295 és 1360 között élt görög csillagász, történész, II. Andronikosz Palaiologosz (1282–1328) idejében a khartophülax (patriarchai levéltáros és könyvtáros) címet viselte, de 1328-ban kegyvesztett lett, később az egyházi unióval kapcsolatos vitákban ismét nagy szerepet játszott. Történeti műve, a *Ρωμαϊκή Ιστορία* mellett számos retorikai, filozófiai irata, beszéde, költeménye és levele maradt fent. A történeti munkája az 1204 és 1359 közötti időszakot öleli fel, amelynek első részében egyéb, ismeretlen források mellett Akropolitész és Geórgiosz Pakhümerész munkáira támaszkodik, a második részben saját tapasztalatait írja meg, de levéltári forrásokat is felhasznált, mivel azokhoz khartophülaxként hozzájuthatott (ByzTurc. I, 450–453).

fejedelemségek elleni mongol hadjáratok és a kunokat magukat ért csapások következtében nagy tömegben hagyták el délorosz steppei szállásterületüket, és keltek át a Dunán II. Aszen Iván birodalmába,⁵⁸¹ aki átengedte őket országán déli irányba, így kunok portyáztak Thrákiában egészen Adrianopoliszig és Didümoteikhonig, városokat és azok vidékét fosztogatva (Akropolítés 1061–1064; Macrides 2007, 199; Vásáry 2005, 64).

A kunoknak a II. Bolgár Cárság területére való menekülésére utal egy 15. századi mameluk történetírónak, Ibn Tagrîbirdînek az Egyiptom történetéről szóló munkájában (*Al-nuġûm al-zâhira fî mulûk Mişr wa al-Qâhira* – 'Egyiptom és Kairó királyainak fényes csillaga') olvasható passzus is. Eszerint mikor a tatárok A.H. 639-ben (1241. július 12.–1242. június 30.) úgy döntöttek, hogy a kipcakok földjére mennek, a kipcakok levelet írtak Ansz kánnak (عَنْس خان), Vlachia királyának (ملك اولاق), hogy átkelnek a Szudak tengerén (Fekete-tengeren),⁵⁸² és adjon nekik menedéket a tatárok elől. Az uralkodó elfogadta kérésüket, és engedélyezte letelepedésüket egy völgybe. A.H. 640-ben (1242. július 1.–1243. június 20.) el is utaztak hozzá a kipcakok, azonban az uralkodó megszegve korábbi ígétét, megtámadta őket, néhányukat megölte, másokat pedig fogságba ejtett (Tizengauzen I, 542; vö. Korobeinikov 2008, 388).⁵⁸³ A szövegben szereplő Vlachia (*awalâq*) – Pletneva (1990, 182) állításával szemben (*зосударем Валахским* 'Valakhia fejedelme') – az arab szerzők műveiben általában Bulgáriára vonatkozik (Korobeinikov 2008, 408). Ansz kán nevének két lehetséges magyarázata is van. Az egyik szerint valamelyik Aszenida uralkodót, talán II. Aszen Ivánt jelölte (Korobeinikov 2008, 398; Spinei 2009, 167). A másik, egy kissé erőltetett magyarázat szerint pedig a kipcak török *ânish* 'leszármazott' szónak arab írásos alakja (Korobeinikov 2008, 400–401).

1237-ben II. Aszen Iván szövetségre lépve a Latin Császársággal, hadba indult a Nikaiai Császárság thrákiai központja, Tzurulon ellen. Seregében a latinok mellett kunok is

⁵⁸¹ Akropolítész szerint a tatárok (*Tartaros*) kardjaitól megmenekült szkíták a gyermekeikkel és asszonyaikkal börtömlőkön keltek át az Isztroszon, majd a Haimoszon (Balkán-hegység), és – mivel a bolgárok vonakodtak a kunok több ezres létszáma miatt – Makedónia területét foglalták el. Rövid idő alatt olyan pusztítást végeztek, hogy a terület olyan lett, mint egy „szkíta sivatag” (*Σκυθική ἐρημο*) (Akropolítés 1061–1064; Macrides 2007, 199). Szinte szó szerint ismétli meg Akropolítészt Theodórosz Szkutariótész (FHDR III, 410–411). Később Rogerius is leírja, hogy Kötöny meggyilkolása után a Magyar Királyságot elhagyó kunok szintén Bulgáriába mentek (SRH II, 568; *A tatárjárás...* 127–128).

⁵⁸² A *Surdâq* tengerre a 14. századi al-Dimaskî is utal, amint azt is leírja, hogy „Allah e törzsből [a kipcakból] egyeseket Egyiptomba és Szíriába is eljuttatott” (Kmoskó 2007, 119).

⁵⁸³ A forrás szerint ekkor került fogságba, és adták el katonarabszolgának a 24 éves Bajbarszt, a későbbi mameluk szultánt, aki így került Kairóba (I. Korobeinikov 2008, 387).

voltak. Azonban felesége, kisebbik fia és a tárnovói pátriárka haláláról értesülve, azokat isteni jelnek tekintve, abbahagyta a város ostromát (Akropolitész 1064–1066; Macrides 2007, 200–201; Vásáry 2005, 64).

A 13. század ezen időszakára mind a Nikaiai, mind a Latin Császárság felismerte a kunok katonai jelentőségét. A nyugatiak korábbi „távolságtartása” is eltűnt.⁵⁸⁴ Ennek következtében 1240 májusában a Latin Császárság a kunok támogatásával ostromolta és vette be Tzurulont (Akropolitész 1064–1066; Macrides 2007, 203). Ezek a kunok feltehetően a mongolok elől a Balkán-félszigeten megtelepülők közül kerültek ki. A Latin Császárság és a kunok közötti szövetséget házassággal pecsételték meg. 1241 nyarán három, Konstantinápolyban jelentős tisztséget betöltő francia lovag kötött házasságot három kun hercegnővel. Albericus szerint Narillaut de Toucy, Konstantinápoly helytartója Ionas rex lányát vette feleségül, míg Guillaume, Geoffroi de Meri fia és Baldouin d’Hainault,⁵⁸⁵ II. Balduin császár egy másik előkelő lovagja pedig egy *Saronius* nevű kun fejedelem két lányát vették feleségül (MGH SS XXIII, 950).

A nyugatiak és a Bolgár Cárság mellett természetesen a Nikaiai Császárság is igénybe vette a Balkán-félszigetre menekülők katonai szolgálatait. III. Ióánnész Dukasz Vatazész (1222–1254) egy nagyobb csoport kunt telepített a birodalma különböző határaitra, Thrákiában, Makedóniában és Anatóliában is (Nik.Greg. 36–37; Vásáry 2005, 67).⁵⁸⁶ Ez a döntés szerencsésnek bizonyult a határok védelmének szempontjából, és több más forrás is kiemelte és dicsérte a császár ezen tettét.

⁵⁸⁴ A 12. század végén–13. század elején a bolgár uralkodók több alkalommal is felajánlottak a nyugatiaknak kun segédcapatokat. 1189-ben Péter volt az, aki 40 ezer kun harcos segítségét ígérte I. Barbarossza Frigyesnek (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 149). Majd Kalojan a IV. kereszties hadjárat résztvevőinek: „Johannitza azt az üzenetet küldte a sereg előkelő urának, hogy ha őt királlyá koronázzák, és Valachia uralkodójává teszik, s így birtokait és királyságát tőlük kapja, cserébe segítséget nyújt nekik százezer fegyveres vitézzel ahhoz, hogy elfoglalják Konstantinápolyt. [...] Ezek a kunok voltak Johannitza segítői, s velük minden évben felprédálta a császár földjét egészen Konstantinápolyig, a császárnak pedig nem volt elegendő hatalma, hogy megvédje magát tőlük. Amikor a kereszties had bárói meghallották Johannitza üzenetét, azt mondták, hogy tanácsot tartanak róla. De rosszul határoztak, és azt válaszolták, hogy nem törődnek sem vele, sem az általa felajánlott segítséggel, hanem tudja meg, hogy zaklatni fogják őt, és ártnak neki, ahol csak tudnak. Később ezért drágán megfizettek, mert nagy gyászban és nagy pusztulásban lett részük.” (*Konstantinápoly...* 42–44; de Clari 51–52).

⁵⁸⁵ A 13. századi ferences szerzetes Rubruknál olvasható, hogy Balduin d’Hainault járt a mongoloknál Toucy-i Fülöp követségével (Wyngaert 1929, 201, 168; Györffy 1986, 238, 445.)

⁵⁸⁶ Van, aki szerint ezek a Kötöny meggyilkolás után a Magyar Királyságot elhagyó kunok közül kerülhettek ki (Dall’aglio 2008/2009, 53).

A 14. századi bizánci Ióánnész Kantakuzénosz – aki 1347 és 1354 között bizánci császár is volt, több más jellegű munka mellett egy történeti művet is írt – az 1320 és 1356 közötti eseményeket tárgyaló *Ἱστορία* c. megbízhatónak tekinthető művében említ egy Szützigán (*Συτζίγαν*) nevű kun vezért, aki a bizánci kereszténységet felvéve, Szürgiannész nevet kapta (Fatouros–Krischer 1982, 22). A Szützigán név talán egy *sičgan* ’egér’ jelentésű török alakból magyarázható, viselőjéről pedig Vásáry úgy véli, hogy azonos az Albericusnál szereplő Saroniusszal, akivel kapcsolatosan a krónikás megjegyzi, hogy áruló volt (*Saronius insuper traditor*) (MGH SS XXIII, 950). Vagyis annak ellenére, hogy korábban két lánya francia előkelők felesége lett egy egyezés megpecsételésekor, és a nyugati kereszténység hívei voltak, apjuk később a nikaiai császár szolgálatába állt, és a bizánci kereszténységet vette fel (Vásáry 2005, 68).

A kunok katonai jelentősége a Balkán-félszigeten

A kunok szerepe és jelentősége tehát kétségtelen a 12–13. századi Balkán történetében. Még a korabeli szerzők is tudatában voltak annak, hogy a kunok nélkül másképp alakulhatott volna a térség története (Vásáry 2005, 54). Így például de Clari szerint is tévedés volt visszautasítani Kalojan katonai segítségét (*Konstantinápoly...* 44; de Clari 51–52). Ennél sokkal nyilvánvalóbb a másik közel kortárs, Giovanni Villani (c. 1376–1348) *Firenze története* c. művében a Latin Császársággal kapcsolatos megjegyzése, amely szerint a Latin Császárságot a kunok győzték le, és ők okozták pusztulását (Villani XXVIII).⁵⁸⁷

A kunok 12. század végi és 13. századi balkáni szerepével kapcsolatosan két kérdést vet fel Vásáry. 1) Miért a bolgár–vlach szövetség bérelte fel őket a legtöbbször? 2) Mi volt a sikereik titka? Az Aszenidák származása és kapcsolatai magyarázat az elsőre (Vásáry 2005, 55). A bolgárok és kunok közti szoros kapcsolat egy bolgár apokrif krónika írójának is feltűnt, szerinte ugyanis a bolgárok ősei a kunok voltak.⁵⁸⁸ Emellett azonban fontos, hogy a nyugati lovagok viszonylag hosszú ideig nem tudtak sem taktikájukon, sem kulturális látásmódjukon

⁵⁸⁷ „Ma poco durò nel detto imperio, che u scofinto e morto da’ Cumani” (Villani XXVIII).

⁵⁸⁸ A 15. századi kéziratban fennmaradt, 11–12. századra datált krónika szerint: „третата част от кумани, наречени българи” (SBL 294–299).

úgy módosítani,⁵⁸⁹ hogy felismerjék a kunok hadászati jelentőségét, és alkalmazkodni tudjanak az ellenük való harchoz, vagy alkalmazni tudják azok harci képességeit.

Azt, hogy miként látták a nyugati lovagok a kunokat, jól tükrözik a IV. keresztes hadjáraton személyesen részt vevő két történetíró, de Clari és Villehardouin kunokra vonatkozó információi. Leginkább de Clarinál érzékelhető az a félreértésekkel tele rácsodálkozás, amit a keresztesek érezhettek a számukra felfoghatatlannak tűnő nomád életmód és hadászat láttán: „A kunok országa Valachiával szomszédos terület. Elmondom nektek, hogy milyenek is ezek a kunok.

Vad nép ez, mely se nem szánt, se nem vet, nincs nekik sem kunyhójuk, sem házuk, hanem nemezből készült sátrakban húzzák meg magukat, s tejjel, sajttal és hússal táplálkoznak. Nyáron annyi ott a légy és a szúnyog, hogy nem mernek sátraikból előbújni a tél beállta előtt. Télen azután kijönnek a sátraikból és az országból is, ha éppen portyázni akarnak. Elmondjuk rögtön, hogy ezt hogyan teszik. Mindegyiküknek van tíz vagy tizenkét lova, melyek oly jól vannak idomítva, hogy mindenhová követik gazdáikat, ahová csak vezetni akarják őket, azok pedig föl váltva lovagolnak hol egyikén, hol másikon. Amikor úton vannak, mindegyik ló egy abrakkal teli tarisznyát hord a nyakában, és abból eszik, miközben a gazdáját követi. Sem éjjel, sem nappal nem hagyják abba a lovaglást, ezért aztán olyan gyorsan haladnak, hogy egy éjjel és egy nap megtesznek hat- vagy hét-, sőt nyolcnapos utat is. Mialatt így lovagolnak, soha semmivel nem terhelik meg a lovakat, és semmit nem zsákmányolnak addig, amíg vissza nem fordulnak, hogy hazatérjenek. Akkor azonban rengeteg zsákmányt szereznek, és elvesznek mindent, amihez csak hozzáférnek. Ruházatuk birkabőrrel készül, s íj és nyíl a fegyverük. Nem hisznek másban, csak abban az állatban, amellyel reggel először találkoznak, s egész nap abban hisznek, bármilyen állat legyen is az” (*Konstantinápoly...* 43–44; de Clari 51–52).

Villehardouin, mikor a Latin Császárság ellenségeit említi, gyakran a vlachok és görögök előtt nevezi meg a kunokat (*Conmain, Cumains, Comains, Commain*), annak ellenére, hogy ez utóbbiak nem vezettek önálló hadjáratot ellenük, azonban feltehetően ők

⁵⁸⁹ Természetesen bizánci szerzőktől is olvashatunk toposzokkal tele leírásokat, így Thessaloniki Eustathios egyik II. Iszaakioszhoz írt beszédében: „Ezek repülőemberek, ezért nem lehet elfogni őket. Nincsenek se városaik, se falvaik, ezért követnek el annyi gáztettet. Még a húsevő és a mindenki számára gyűlöletes kányák sem ilyenek; talán csak a keselyűk hasonlíthatók a skytákhhoz, melyeket a jótékony természet lakatlan helyekre száműzött. Az ilyen emberek farkastörvények szerint nevelkedtek: a vakmerő és falánk farkas hamar futásnak ered, ha valaki még félelmetesebbnek tűnik. Éppen ilyen ez a nép is.” (Fjodorov-Davidov 1983, 41; vö. Vasil’evskij 1908, 120; Wolf 1949, 167).

okoztak fejetlenséget és zűrzavart a nyugati lovagok soraiban. Ugyancsak ő tesz említést az 1205-ben az adrianopolisziak segítségére siető Kalojan seregében harcoló 14 ezer „pogány kunról” (*quatorze mille Comains qui n'étaient pas baptisés*) (Villehardouin LXXIX. 352). Villehardouin ugyan, mint később látni fogjuk, felismerte a kunok könnyűlovas haditaktikájának jelentőségét, de a nyugati lovagok többsége számára a színlelt megfutamodás, ami e taktika alapvető jellegzetessége volt, szégyenletes trükknek és gyávaságnak számított. Az is nyugtalanította őket, hogy a kunok nem zárt egységben harcoltak, és nem voltak hajlandók tiszteletben tartani a lovagi etikett előírásait. Nem értették, hogy miért nincsenek olyan egységeik, amelyekkel a nyugaton megszokott módon lehet harcolni, csak csel, les, és gyorsan elillanó csapatok vannak, amelyek elmenekülnek, majd visszatérnek. Az, hogy a latin lovagok nem tudtak alkalmazkodni a kunok taktikájához, drámai következményekkel járt. Az első komolyabb összecsapás 1205-ben Adrianopolisznál katasztrófába torkollott.

Végül Henrik jobb hadvezérnek bizonyult testvérénél. Felismerte, hogy a korábbi stratégia egy gyorsan mozgó ellenféllel szemben hatástalan, ezért egyre jobban a könnyűlovasságra és lovas számszerűsítőkre támaszkodott, és nagyszámú felderítőt küldött ki az ellenség megfigyelésére (Dall'aglio 2008/2009, 50–51).

A keresztesekkel szemben a bolgár–vlach sereg vezetői sikeresen ötvözték a kun könnyűlovasságot a saját hatékony gyalogságukkal, és ennek köszönhetően a kor legmodernebb, olykor megállíthatatlannak tűnő seregét hozták létre. Ez a szövetség nemcsak a bolgár–vlach lázadók, majd a II. Bolgár Cárság számára volt előnyös, de a kunoknak is, egyrészt a sikeres hadjáratok alatt szerzett zsákmány miatt, másrészt bizonyos mértékű befolyást gyakorolhattak a II. Bolgár Cárság politikájára. Azonban figyelemre méltó, hogy a forrásokból kirajzolódó szövetség gyakorlatilag csak katonai jellegű, alig van tudomásunk a kunok és a bolgárok–vlachok között bármilyen más kapcsolatra (Dall'aglio 2008/2009, 29).

A második, a kunok katonai sikerével kapcsolatos kérdésre Rasovskij (1939, 205) szerint a válasz számukban és taktikájukban rejlik. Vásáry (2005, 55; 2004, 268) úgy véli, hogy a második tényező a fontosabb, azaz a kunok haditaktikája. Ezt alátámasztja, hogy abban a korban gyakorlatilag legyőzhetetlennek bizonyult a nomád könnyűlovasság. A kortársaknak is feltűnt a nyugati lovagság és a kunok taktikája közötti különbség, elsősorban az utóbbiak gyorsasága és a könnyűfegyverzete. Geórgiosz Akropolitész – mikor Kalojan és Balduin közötti adrianopoliszi csatát írja le – megjegyzi, hogy az itáliaiak (latinok) szokása hatalmas lovakon, talpig páncélban harcba indulni, ezért nehezen tudnak az ellenség ellen rohamot vezetni, ezzel szemben a szkíták (kunok) sokkal könnyebb fegyverzetűek, és

könnyebben tudnak az ellenség ellen támadni (Akropolítés 1013–1014; Macrides 2007, 139). Akropolítéshez hasonlóan Villehardouin,⁵⁹⁰ de Clari⁵⁹¹ és Khoniatész⁵⁹² is kiemeli, hogy Adrianopolisnál Kalojan könnyűlovas, bőrvéretezű kunokat küldött a Latin Császárság serege ellen. Khoniatész mind a beroéi (1187), mind pedig az adrianopoliszi (1205) csata kapcsán a nomád haditaktika kitűnő leírását adja (Nik.Chon. 397, 615–616; Choniatēs 218, 337). Emellett azonban fontos – a fentebb már említett szempont –, hogy a bolgár–vlach vezetők céljaiknak megfelelően és hatásosan tudták integrálni mind taktikailag, mind stratégiaileg a kunokat. A források alapján a bolgár–vlach–kun egységek szerepe jól meghatározott volt a seregen belül. Ennek és a bolgár uralkodók irányításának köszönhetően a katonai szövetség tökéletes hadi gépezetként működött. A kun csapatok ebben a seregen bolgár felügyelet alatt szabadon mozogtak az ellenséges vonalak mögött, kihasználva minden lehetőséget annak érdekében, hogy áthatolhassanak a bizánciak, később pedig a Latin Császárság gyenge pontjain. Az ellenséges csapatokat folyamatosan zaklatva támadták, majd gyorsan visszavonultak, és a színlelt megfutamodás taktikájával csapdába csalták azokat. Ugyanakkor folyamatosan zsákmányoltak, mindeközben arra gondosan figyelve, hogy a visszavonulási lehetőségük mindig meglegyen.

A kunok fegyverzetével kapcsolatos leírások többsége a bizánci szerzőktől származik. Ezek többnyire helyesek, de nem teljeseek. Néha az ő leírásaikból is kiderül – amit a régészet és a képi ábrázolások is alátámasztanak –, hogy nemcsak íjat és nyilat használtak, hanem szablyát, buzogányt és dárdát is.⁵⁹³ Védőfegyverzetük jellemző alkotórésze, a bőrpáncél mellett megtalálhatók a kitűnő gyűrűspáncélingek (Horváth 2001, 160–164). Ezekhez hozzájuthattak akár zsákmányként is,⁵⁹⁴ de az uralmuk alatt álló Krím félszigeti városokban vagy a vezéri központokban is élhettek fegyverkovácsok és páncélkészítők (Pálóczi Horváth

⁵⁹⁰ „A kunokat küldte ellenük, akik elvágattak a keresztések tábora előtt; a táborban azonnal riadót fújtak, de a mieink teljes összevisszaságban eredtek az ellenség nyomába. Egy jó mérföldön át esztelenül üldözték a kunokat. S amikor vissza akartak térni, azok heves nyílzáppal árasztották el őket, és sok lovukat megsebesítették. [...] Tanácsot tartottak, és megállapították, hogy nagy esztelenséget követtek el, amikor üldözni kezdték ezeket a könnyűfegyverzetű lovasokat ” (Villehardouin LXXX. 355–356; Wailly 1870, 133–134). Ennek ellenére újra és újra beleestek ebbe a hibába (Villehardouin LXXXI. 358; Wailly 1870, 134).

⁵⁹¹ „Ruházatuk birkabőrből készül, s íj és nyíl a fegyverük” (*Konstantinápoly*... 44; de Clari 51).

⁵⁹² „[...] a latinok semmit nem tudtak elérni velük szemben, mert [...] könnyű fegyverzetű férfiak szorongatták őket” (Nik.Chon. 615; Choniatēs, 337).

⁵⁹³ A Bécsi Képes Krónika címdoldalának legelső képén a Nagy Lajos király bal oldalán álló három, vélhetően kun előlelő kezében reflexíjat, nyilat (vagy tollas buzogányt) és szablyát tart.

⁵⁹⁴ „A kunok [...] sok jó lovat meg páncélinget zsákmányoltak” (Villehardouin XCIV. 410; Wailly 1870, 155).

1982, 92–93; Pálóczi Horváth 1994, 144–145). Kitűnő sisakokkal rendelkeztek, némelyek láncszövetből készült arc- és tarkóvédővel voltak ellátva (Horváth 2001, 153–160; Pálóczi Horváth 1969a, 108; Pálóczi Horváth 1994, 107). A sisak, a sodronypáncéling ebben az időben nehézfegyverzetet jelentett, de természetesen nem minden kun harcosnak volt ilyen védőfegyverzete (Pálóczi Horváth 1969, 115–121).

A bolgár–vlach hadjáratokban részt vevő kun seregek létszáma nem ismeretes. Mind a bizánci, mind a nyugati forrásokban ugyan szerepelnek ilyen jellegű adatok, de ezek óvatosan kezelendők. A középkori szerzők hajlamosak voltak ilyen téren a túlzásokra, különösen, ha az ellenség létszámát becsülték meg. Ansbert és a *Historia Peregrinorum* szerint Péter I. Barbarossa Frigyesnek 40 ezer főnyi íjjal és nyilakkal felszerelt kun segítségét ajánlotta fel (MGH SS rer. Germ. N.S. V, 58, 149).⁵⁹⁵ De Clari szerint Kalojan 100 ezres fegyveres támogatást ígért Konstantinápoly elfoglalásához.⁵⁹⁶ Némileg közelebb állhat a valósághoz Villehardouin, mikor arról számol be, hogy Kalojan az adrianopolisziak megsegítésére 1205-ben „mintegy 14 ezer pogány kunt vitt magával” (Villehardouin IX. 352; Wailly 1870, 132;). Ezek – Khoniátész szerint – számban közel annyian voltak, mint a bolgárok és vlachok (Nik.Chon. 613; Choniátēs 336). De még kevesebb kunról tesz említést Villehardouin a rusioni csata (1206. január) leírásakor, ekkor mintegy hétezer kun és vlach a környékbeli görögökkel győzi le a százhusz nyugati lovagot (Villehardouin XCIV. 406–407; Wailly 1870, 153–154; vö. Vásáry 2005, 51–52; Aleksandrov–Čolpanov 2007, 151). 1206 júniusában pedig ugyancsak Villehardouin alapján Henrik császárt, mikor Didümoteikhon segítségére akart indulni, követői arról értesítették, hogy Kalojannak „körülbelül negyvenezer harcosa lehet, a gyalogosokat nem számítva, kiknek számát nem ismerik” (Villehardouin XCIX. 429; Wailly 1870, 163). Némely esetben nem is beszélnek forrásaink a kunok létszámáról, azonban a fenti források alapján biztonsággal állítható, hogy számuk jelentős volt a bolgár–vlach seregekben, és az esetek többségében akkor is jelen lehettek, ha forrásaink nem emelik ki külön őket.

⁵⁹⁵ Ansbertnél a vlachok is szerepelnek a kunok mellett „quadraginta milia Blacorum et Cumanorum tenetium arcus et sagittas” (MGH SS rer. Germ, N.S. V, 58), a *Historia Peregrinorum*ban csak a kunok (MGH SS rer. Germ, N.S. V, 149).

⁵⁹⁶ „...il venroit en leur aiwe pour aidier a prendre Coustantinoble a tout C. M. hommes a armes...” (de Clari 51; vö. *Konstantinápoly*.... 43).

Összegzés

A források alapján a kunok először 1078-ban jelentek meg a Dunától délre. A Bizánci Birodalom területén az 1078 és 1091 közötti időszakban mindegyik megjelenésük valamilyen módon a besenyőkhöz köthető. Tehát a kunok kezdetben a besenyők hívására és támogatására érkeznek a Dunától délre, majd 1087 után már a besenyők ellen hadakoztak, míg 1094-ben egy bizánci trónkövetelőt támogattak. A Bizánci Birodalom hatalmát helyreállító I. Alexiosz Komnénosz kezdetben nem akar együttműködni a kunokkal, de a későbbiek során, így 1091-ben, majd az I. keresztes hadjárat során már igénybe veszi a kunok katonai erejét. Talán részben a Komnénosz-dinasztia alapítójának diplomáciájával magyarázható, hogy 1114 után hosszú ideig nem beszélnek a források a kunok Bizánci Birodalom elleni támadásáról. Azonban I. Alexiosz Komnénosz unokája, I. Manuél (1143–1180) uralkodása idején ezek a támadások a korábbinál intenzívebbé váltak. Ennek magyarázata részben az, hogy véget ért az az időszak, mikor a rusz fejedelmektől elszenvedett vereségek és veszteségek miatt a kunok nem tudtak a Dunától délre hadjáratokat szervezni. Részben pedig az, hogy ekkor már a későbbi Moldva és Havasalföld területére is már nemcsak fennhatóságuk terjedt ki, de be is lakták a területet. Ezt bizonyítja, hogy a 12. század végétől állandó szereplői a Balkán-félszigeti eseményeknek. Ez alatt a több mint száz év (1078–1183) alatt több alkalommal is támadtak a Bizánci Birodalomra, de gyakran a birodalom seregének katonái között is harcoltak kunok.

A 12. század végén a bolgár–vlach önállósodási törekvés során, majd az Aszenida-dinasztia uralma alatt (1187–1280) létfontosságúnak bizonyult a kunok támogatása. A kunok részvétele hozzájárult ahhoz, a bolgár–vlach lakosság elégedetlenségéből komoly katonai kihívás lett a Bizánci Birodalom számára. Taktikájuk felismerésével és hatékony alkalmazásával a bolgár–vlach lázadók, majd a II. Bolgár Cárság uralkodói komoly veszteségeket tudtak okozni előbb a Bizánci Birodalom, majd a Latin Császárság seregeinek. A kunok jelentőségét jelzi, hogy nyaranként, mikor megtagadták a hadakozást, a bolgár uralkodók inkább lemondtak a hadjáratok vezetéséről. Miután 1205-ben a Latin Császárság seregét legyőzték és a császárt magát is elfogták, tulajdonképpen véget ért a latinok terjeszkedési lehetősége a Balkán-félszigeten.

A Latin Császárság csak lassan ismerte fel a kunok jelentőségét, és hosszabb időbe telt a kulturális ellenérzések legyőzése annak érdekében, hogy a kunokkal szövetségre léphessenek. Az 1240-es évek után a jó kapcsolatok megmaradtak, de hamarosan véget ért a Latin Császárság balkáni uralma (Dall'aglio 2008/2009, 53).

Az 1230-as évek második felében a délorosz steppén bekövetkező változások, a mongolok nyugati hadjáratának (1236–1242) következtében menekülő kunok nagy tömegei telepedtek meg Balkán-félszigeten, akiket mind a bolgár hatalom, mind pedig a Bizánci Birodalom utódai igyekeztek szolgálatukba állítani. Később, Kötöny meggyilkolása után a Magyar Királyság területéről is érkeztek kunok. Ezek jelentős része megtelepedett a Bolgár Cárság területén, és vezető rétegük az Aszenidákat követő Terterida- és Sismanida-dinasztiák korában is jelentős szerepet töltött be, majd – a Magyar Királyság területén megtelepedő rokonaikhoz hasonlóan – fokozatosan beolvadtak a szláv nyelvű bolgárokbá.

A kunok és a Magyar Királyság

A középkori magyar krónikák gyakran adnak hírt keletről érkező nomád népek, köztük a kunok támadásairól. A kunokkal a magyarság már a 11. század végén kapcsolatba került, később egy részük a kelet-európai mongol hadjárat kezdete után betelepült a Magyar Királyság területére, majd az évszázadok folyamán beolvadt a magyarságba. Ebben a fejezetben a kunok és a Magyar Királyság kapcsolatát vizsgálom a 11. századtól 1239-ig, mikor is a magyar történetírásban Kötönyként ismert kun vezér népével együtt betelepült IV. Béla magyar király (1235–1270) országába. A három elválasztható kronológiai rétegnek megfelelően három alfejezetben vizsgálom a két hatalom közötti kapcsolatokat. Az elsőben az 1091-es Magyar Királyság elleni kun támadásokról, majd a Könyves Kálmán vezette magyar sereg kunoktól elszenvedett vereségéről (1099) lesz szó. A 12. században a Rusz fejedelmei az egymással folytatott hadakozásaikban egyaránt fordultak a magyar királyokhoz és a kunokhoz segítségért, így ezen harcok során is kapcsolatba került a két vizsgált hatalom. Ennek lehetőségeit veszem számba a második részben. A 13. században már nemcsak közvetett a kapcsolat a kunok és a Magyar Királyság között, azaz nemcsak a rusz belharcokkor találkoztak, hanem a magyar királyok terjeszkedő politikájának következtében elkezdődött a dinasztia által támogatott keresztény térítés a szomszédos pogány kunok között.

A kunok és a Magyar Királyság a 11. században

A magyarországi latin nyelvű forrásokban két olyan népnév, a *Cunus/Cuni* és a *Cumanus/Cumani* szerepel, amit a kunokkal kapcsolnak össze. A vizsgált időszakban szempontunkból a legtöbb adat elsősorban az elbeszélő kútfőkből származik, ezért azokra támaszkodom. A 14. századi krónikakompozíció szövegét őrző Képes Krónikában az 1330-ig tartó események leírása során *Cunus*, *Cuni*, illetve *Kunus*, *Kuni* alak és ezeknek ragozott formái 34 alkalommal olvashatók, míg a kunok önelnevezésének tekinthető *Cumanus*, *Cumani* és ennek különböző alakjai mindössze 18 esetben jelennek meg a krónikában. Györffy György már egy 1948-ban megjelent tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy a *kun* népnév latinosított *Cunus* alakja általában keleti nomádokat jelöl, tehát nem feltétlen vonatkozik minden esetben a kunokra (Györffy 1990a, 210–219). A *Cumani* etnonim használata, ami az óorosz, bizánci és nyugati források alapján a kunok önelnevezésének tekinthető, csak a 13. században jelenik meg a magyarországi írásgyakorlatban, tehát az

elbeszélő források mellett az oklevelekben⁵⁹⁷ is, amikor viszont a *Cuni* alak eltűnik. Így a krónikákban a 13. századtól már nem szerepel a *Cunus/Cuni* alak, helyét a *Cumanus/Cumani* veszi át.⁵⁹⁸ Tehát a krónikáinkban szereplő első *Cuni* adatok nem a kunokra vonatkoznak.

Az első támadás a „pogány kunok” (*pagani Cuni*) részéről 1068-ban érte Salamon magyar király (1063–1074) országát (SRH I, 366–369; KK 102–104. caput). A *Cuni* néven szereplő támadók ekkor azonban besenyők és úzok lehettek (Györffy 1990a, 211–212). Az esemény leírásának érdekessége, hogy míg 11 alkalommal a *Cuni*, illetve ragozott változatai szerepelnek a csata kapcsán, egyetlen alkalommal a *Cumani* alak is megjelenik egy olyan mondatban,⁵⁹⁹ amely csaknem szó szerint megegyezik egy anonymusi szöveghellyel.⁶⁰⁰ Ez a mondat a *Cumani* használata alapján feltehetően későbbi betoldás, bár az nem tisztázott, hogy a krónika egy szerkesztője vette át Anonymustól, vagy pedig fordítva, Anonymus kölcsönzött a krónikából.

A következő alkalommal akkor olvashatunk a *Cunus* népről, mikor a krónika beszámol Salamon, immár exkirály szövetségéről Kutesk vezérrel (*ducem Cunorum*), akinek besenyőivel akarta visszaszerezni trónját 1085-ben. A *Cuni* néven szereplő besenyőknek cserébe felajánlotta Erdélyt (SRH I, 408–404; KK 134–135. caput). Miután azonban vereséget szenvedtek I. (Szent) László (1077–1095) seregétől, Salamon 1087-ben a besenyőkkel együtt

⁵⁹⁷ Az oklevelekben csak a *Cuman* forma olvasható.

⁵⁹⁸ A *Cumanus/Cumani* alak a krónika elején, a magyarok Kárpát-medencei beköltözésének, majd pedig a tatárjárás utáni eseményeknek a leírásakor szerepel. Mindkét rész a 13–14. század során íródott, amikor már a Magyar Királyság területén éltek a kunok, tehát a korabeli krónikások ismerhették a kunok önelnevezését. A 11–12. századi események leírása során a *Cunus/Cuni*-t használják a szerkesztők, és ez alól mindössze két kivétel van. Az egyik ilyen, mikor a megvakított Vazul fiai, Endre és Levente a „kumánokhoz mentek” (SRH I. 336; KK 80. caput). Mivel az 1030-as években még besenyők éltek a lengyelek és a Rusz szomszédságában, nagy valószínűséggel rájuk vonatkozik a *Cumani*. A másik *Cumani* alak pedig egy alább ismertető részben fordul elő.

⁵⁹⁹ „Quos Hungari celerius persequentes acutissimos gladios suos et sitibundo in sanguinibus **Cunorum** inebriaverunt. Capita quippe **Cumanorum** [kiemelések tőlem – KSz] noviter rasa, tanquam cucurbitas ad maturitatem nondum bene perductas, gladiatorum ictibus disciderunt” (SRH I, 368). „A magyarok azonban még gyorsabban üldözték őket, s éles, szomjazó kardjaikat a kunok vérével részegítették. A frissen borotvált kumán fejeket úgy hasogatták le kardsapásaikkal, akár az éretlen tököt” (KK 102. caput).

⁶⁰⁰ „Almus dux et sui milites persequentes Ruthenos et Cumanos usque ad civitatem Kyeu et tona capita Cumanorum Almi ducis milites mactabant tanquam crudas cucurbitas” (SRH I, 44). „Álmos vezér meg a katonái az oroszokat és kunokat egészen Kiev városáig üldözték, és úgy aprították a kunok tar fejét, mint a nyers tököt” (Gest.Hung. 86). Anonymus következetesen *Cumanus/Cuman* alakot használ.

a Bizánci Birodalom területére tört Anna Komnéné Alexiasz c. műve szerint (Al. VII.i.1; Sewter 1982, 217; Reinsch 1996, 234).

Az 1091-es kun támadások a Magyar Királyság területére

1091-ben a Magyar Királyság területe ellen ismét *Cunus* nevű nép támadt (SRH I, 412–414; KK 137–138. caput). Noha Györffy (1990, 212–213) szerint 1948-ban még ezek is besenyők voltak, összevetve Anna Komnéné előbb említett művével, azt mondhatjuk, hogy nagy valószínűséggel a Bizánci Birodalomból⁶⁰¹ visszatérő kunok portyáztak magyar területeken, majd szenvedtek vereséget két alkalommal is I. (Szent) László seregétől a krónika szerint.⁶⁰²

Miért csak ekkor számolhatunk ténylegesen a kunokkal? A korábbi fejezetekben már sokszor idézett Poveszty vremennih let c. óorosz évkönyvből kiderül, hogy az ott következően *polovec* néven szereplő kunok népe először 1054/55-ben jelenik meg a Rusz déli szomszédságában. A további térhódításuk is szépen nyomon követhető az előbb említett forrásban. Így 1071-ben már biztosan átlépték a Dnyepert, és egy bizánci kútfőnek köszönhetően tudunk arról, hogy 1078-ban a Balkán-félszigeten portyáznak a besenyőkkel közösen. 1085-ben tehát már lehettek volna kunok Salamon szövetségesei, de nagyobb a valószínűsége, hogy a mai Moldova vagy Havasalföld területén élő besenyők vagy úzok⁶⁰³ lehetettek Kutesk és emberei. Ugyanis ebben az időben a kunok szállásterületének nyugati határa a régészet tanúsága szerint a Dnyesztortól keletre volt. Nekik nem lett volna értelme felajánlani Erdélyt, annál inkább a kunok nyomását érző besenyő töredékeknek. Az 1085. évi magyarországi vereség után alig két évvel (187-ben) a Bizánci Birodalom ellen támadó

⁶⁰¹ A kunok 1091-es Bizánci Birodalom elleni támadására l. A kunok és az 1091-es leunioni csata c. részt.

⁶⁰² Györffy későbbi munkáiban már maga is a kunokhoz köti az I. (Szent) László korabeli támadásokat Györffy 1977, 560; Györffy 1987², 935.

⁶⁰³ Az úzok előbb a kunok megjelenésének évében (1054/55) szenvedtek vereséget Vszevolod rusz fejedelemtől, majd 1060-ban egy újabb hadjárat előtt „megijedtek és megfutamodtak, és mind a mai napig nem mertek visszajönni, így is haltak meg menekülés közben, az isten haragjától üldözve, ki a fagytól, ki az éhínségtől, ki járványoktól az Isten ítélete által” (PVL 71, 208; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 143). 1064-ben pedig a bizánci források alapján úzok népe (*Ούζων ἔθνος*) jelent meg a Dunánál és kelt át a folyón (Attaleiates 83; FHDR III, 60–61; 70–71). Tehát egy részük a kunok nyomása elől igyekezett a Bizánci Birodalom területére menekülni, azonban a vereségek, az éhség és a járványok elől sokan visszafutottak a Dunától északra levő vidékre. Így annak lehetőségét sem lehet kizárni, hogy mind 1068-ban, mind pedig 1085-ben úzok is voltak a Magyar Királyságot támadó *Cuminak* nevezett nép soraiban (Kossányi 1924, 519–537).

Salamon társai úzok (szauromaták) és besenyők (szkíták) voltak. Tehát az óorosz és bizánci források alapján a Magyar Királyság *Cuni* támadói ekkor sem lehettek kunok.

Az 1091. év nyarán a Magyar Királyságot két kun támadás érte (SRH I, 412–414; KK 137–138. caput).⁶⁰⁴ Ezen támadások közül az első az ország keleti részét, azaz Erdélyt és a Duna–Tisza között érintette. Ennek a támadásnak az okairól négy magyarázat ismeretes: az első szerint a bizánci császár értesülve I. (Szent) László 1091 tavaszán a horvát részeken elért sikereiről, úgy kívánta megakadályozni azt, hogy a magyarok tovább vonuljanak a bizánci érdekeltségbe tartozó dalmáciai részek ellen, hogy a kunokat a magyarok ellen küldte (Doberdói Breit 1929, 12–17; Györffy 1977, 559; Györffy 1987², 935).⁶⁰⁵ A második szerint a magyar területek ellen vonuló kunok a tyerebovli (ma Теребовля, Ternopili terület, Ukrajna) rusz fejedelem, Vaszilko biztatására jelentek meg (Font 2005, 136; Kristó 1986, 68–69; Makk 1993, 115–116; Kapitánffy 1983, 22; Kapitánffy 2003, 67; Spinei 1999, 235; Spinei 2003, 250).⁶⁰⁶ A harmadik elképzelés, hogy a bizánci területen harcoló Togortak és Maniak kunjaitól független, azaz egy másik kun csoport önálló hadjáratáról van szó (Knjaz’kij 2003, 101–102; Makk 1980, 22; Makk 1989, 10). A negyedik szerint a lebungioni csatából hazafelé tartó kunok önálló portyája volt ez a vállalkozás (Pálóczi Horváth 1994, 31; Vasil’evskij 1908, 106).

Az első feltételezés, noha nem zárható ki teljes mértékben, nem valószínű. Az eseményekkel kapcsolatos legfontosabb forrásunk, Anna Komnéné nem tesz arról említést, hogy I. Alexiosz és a kunok között ilyen egyezsége sor került volna. Egyébként Anna Komnéné nem hallgatja el a hasonló jellegű adatokat az apjáról, azaz annak intrikáit is leírja. Például elmeséli, hogy a már említett szmirnai emírrrel, Tzakhasszal 1092-ben veje, Kilidzs Arszlán végzett Alexiosz mesterkedésének köszönhetően (Al. IX.iii.4; Sewter 1982, 274–275; Reinsch 1996, 299–300).⁶⁰⁷

⁶⁰⁴ A magyar szakirodalom két jelentős kutatója szerint a második támadás 1092-re datálható (Györffy 1977, 560; Györffy 1987², 938; Makk 1980, 22; Makk 1992, 23; Makk 1993, 112–113). A kunok második támadásra később visszatértek.

⁶⁰⁵ E nézet további képviselőinek felsorolását l. Makk 1980, 22; Makk 1989, 10.

⁶⁰⁶ A második, több kutató által 1092-re datált kun betörést is tulajdonítják a tyerebovli fejedelem mesterkedésének (Györffy 1987², 938–938). Makk Ferenc pedig a bizánci uralom Észak-Balkánon való helyreállításához köti a kunok második, 1092-re datált támadását (Makk 1992, 23; Makk 1993, 112–113).

⁶⁰⁷ I. Alexiosz elhitette a nikaiai uralkodóval, hogy Tzakhasz a szultanátust kívánja elfoglalni, a Bizánci Birodalom ellen vezetett hadjárat csak álca, így a szultán egy lakoma során megölte apósát (Al. IX, iii. IV; Sewter 1982, 274–275; Reinsch 1996, 299–300).

A második magyarázat a 14. századi krónikakompozícióra támaszkodik, a kútfő szerint ugyanis a kunok feletti győzelem után I. (Szent) László, „a dicső király megtámadta Rusciát, mert a kunok az ő tanácsukra törtek be Hungariába” (SRH I, 414; KK 138. caput). Ehhez szokták kapcsolni a PVL egy adatát, amely szerint a Dnyeszter mellékfolyójánál fekvő Tyerebovl fejedelme, Vaszilko 1092-ben a kunokkal szövetségben a lengyelek ellen vonult (PVL 91, 229; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 174).⁶⁰⁸ Sőt, némiképp túllépve a források szűkszavú közlésein van olyan elképzelés, hogy László király és a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk szövetségre léphettek a kunok ellen (Pašuto 1963, 52; Font 2005, 136). Erre azonban nincs adat. A támadásra visszatérve, a PVL-ben nem arról van szó, hogy Vaszilko Rosztyiszlavics a magyarok ellen vezette a kunokat. Tehát az órosz források nem támasztják alá azt, hogy Vaszilko a magyarokkal akart harcolni.⁶⁰⁹ Azt azonban kétségtelenül bizonyítja, hogy a fejedelem szövetségben állt a nomádokkal. Noha a 14. századi krónikakompozíció az egyetlen forrás, ami megnevezi a kun támadás okát, több kérdés is felmerül ezzel kapcsolatban: 1. A krónikában csak Ruscia áll, biztos, hogy ez Vaszilko Rosztyiszlavics területére vonatkozik? 2. Ha valóban Vaszilko áll a kun támadás mögött, mi lehetett a célja azzal, hogy a nomádokat a Magyar Királyság ellen küldte? Ugyanis egyrészt – I. (Szent) Lászlónak ettől a hadjáratától eltekintve – a Magyar Királyság ebben az időben kifejezetten jó viszonyt ápolt a rusz fejedelmekkel (Font 2005, 133–136; Makk 1993, 116; Pašuto 1968, 52–53). Így I. (Szent) László egyik leányát egyes feltételezések szerint Szvjatoszlav kijevi nagyfejedelem (1073–1076) fiához, Jaroszlavhoz (Györffy 1987², 938), míg mások szerint a később kijevi nagyfejedelemmé lett Szvjatopolk (1093–1115) Jaroszlav nevű fiához adta nőül (Font 2005, 135). Másrészt ebben az időszakban a rusz–lengyel peremvidékeken voltak komoly konfliktusok – a PVL és Matthias Miechovus (CFH II, 1596) szerint is a tyerebovli fejedelem, Vaszilko 1092-ben a lengyelek ellen vonult –, mivel a két terület közti határok körülbelül ebben az időben, azaz a 11–12. század fordulóján rögzülnek (Font 2005, 136). Az előbbieken alapján nagyobb a valószínűsége, hogy I. (Szent) László a rusz fejedelmek egymás közti harcába avatkozott be. Azaz a kijevi–tyerebovli ellentét állhat a háttérben, ahol is I. (Szent) László, akárcsak később I. (Könyves) Kálmán (1095–1116), a kijevi nagyfejedelem

⁶⁰⁸ „В се же лѣто воеваша половцѣ ляхи с Васильемъ Ростиславlichemъ” (PVL 91, 229). Azaz „Ugyanabban az évben haddal vonultak a polovecek a lengyelek ellen Vaszilko Rosztyiszlaviccsal.”

⁶⁰⁹ Sőt, a PVL szerint Vaszilko céljai között inkább a lengyel területek elleni harc és a dunai bolgárok meghódítása szerepelt (PVL 113, 251; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 193).

oldalán avatkozott be a harcba. A ruszok hibáztatása a kun betörés miatt kiváló ürügy lehetett a támadáshoz.⁶¹⁰

A harmadik csoportba tartozó kutatók véleménye szerint egy külön, független hadjáratról van szó, melynek célja vagy Erdély birtokba vétele vagy egész egyszerűen portyázás volt (Knjaz'kij 2003, 101–102; Makk 1980, 22; Makk 1989, 10). Azonban Kutesk besenyőivel ellentétben a kunok nem akarhatták megszerezni Erdélyt,⁶¹¹ ugyanis a 11. század utolsó évtizedében, ha az Erdéllyel szomszédos területekre ki is terjesztették hatalmi szférájukat, még semmiképpen nem élhettek a térségben, vagyis uralmi területük nem esett egybe szállásterületükkel.⁶¹² Ekkoriban még a transznisztriai vidéken, azaz a mai Moldávia keleti határvidékén lehetett az általuk lakott terület legnyugatibb határa.⁶¹³ Természetesen portyákat vezettek nyugatabbra is. Így ha nem is zárható ki teljesen, hogy önálló katonai akció volt, vagyis független a bizánci hadjáratától, hangsúlyozni kell a portya jellegét. Ehhez még hozzátehető, hogy a Rusz önállóságát, amely a legtöbbet szenvedett a kunok támadásaitól, sem fenyegették komolyan a nomádok (Golden 1991, 147; Golden 1991a, 58–101).

A negyedik elmélet szerint a lebungioni csatából hazatérő kunok hadjárata volt. Emellett szól a legtöbb érv. Egyrészt a 14. századi krónikakompozíció leírása szerint „Erdély földjét végigpusztítva átkelt, és Byhorba ment” a kunok serege (SRH I, 412; KK 137. caput). Itt, mint Pauler utal rá, a támadás délről,⁶¹⁴ esetleg délkeletről érhetette Erdélyt, mert ha

⁶¹⁰ Arra, hogy a krónikás némelykor mennyire nincs tisztában az okokkal I. az 1099-es Kálmán vezette hadjáratot.

⁶¹¹ A besenyők és Salamon közötti, I. (Szent) László elleni szövetség értelmében Kutesk besenyő vezér az erdélyi részeket kapta volna meg (SRH I, 408; KK 134. caput). A kunokkal ellentétben ekkor a besenyők már nem tekinthetők a térség meghatározó hatalmának, jó részük már korábban bemenekült a Bizánci Birodalomba az úzok elől. Annak ellenére, hogy a Kárpátokon kívüli részekben ebben az időben még nagy tömegben élhettek besenyők, már érezték az új, egyre jelentősebb hatalomra szert tevő kunok nyomását. Tehát Kutesk valóban szerette volna megszerezni népe számára Erdélyt, akárcsak a 6. században a türkök térhódítása elől menekülő avarok a Kárpát-medencét. Helyzetük azonban nem hasonlítható a kunokéhoz.

⁶¹² Az uralmi és szállásterület elválasztására a Kárpát-medencei magyarság esetében hasonló eredményre jutott Makk 2003, 3–15.

⁶¹³ Erre utalnak a régészeti leletek (Pálóczi Horváth 1994, 34), és az írott források is ezt támasztják alá. Elég, ha csak arra emlékeztetek, hogy az 1091-es és az 1094-es támadásban is résztvevő Togortak szállásterülete valahol a Kijevi Rusz szomszédságában lehetett a délorosz steppén (XX).

⁶¹⁴ Ez az első támadás egyes kutatók szerint az Ojtozi-szoroson át érte a Magyar Királyság területét (Bóna 1988³, 232; Györffy 1987², 936). Az I. (Szent) László és I. Alexiosz pénzeit tartalmazó tordai, magyarfrítai és biharszentandrászi éremleletek jelzik a Kopulcs vezette sereg támadásának irányát (Bóna 1988³, 232). A pénzleletek azonban azt nem igazolják, hogy az Ojtozi-szoroson keltek át. Ugyanis ha a Vöröstoronyi-szoroson,

északról vonulnak a terület ellen, akkor „mintegy átsurrantak volna” Bihar felé (Pauler 1899², 448). A krónika szerint Bihar után Tokajnál átkeltek a Tiszán, azután három részre oszolva portyáztak a Duna–Tisza közén, majd Becsénél úgy döntöttek, hogy hazatérnek. I. László király innen nem messze, a Temesbe folyó Poganis-patak melletti csatában győzte le a Kopolcs vezette kunokat.⁶¹⁵ A forrás alapján a vereség hallatán a kunok bosszút akartak állni, és újabb haddal vonultak a magyar király ellen. De ennek a Dunánál lezajlott csatának is a kunok veresége lett a vége, melynek során vezetőjüket, Ákost maga a király döfte le (SRH I, 412–414; KK 137–138. caput).

A második támadás okaival és időpontjával kapcsolatosan is eltérő vélemények olvashatók a szakirodalomban. Elterjedt vélemény, hogy a második, vagyis az elsőt megbosszulni kívánó kun hadjárat 1092-ben volt (Györffy 1977, 560; Györffy 1987², 938; Makk 1992, 23; Makk 1993, 112–113; Pašuto 1968, 53). Ennek alapja részben a 14. századi krónikakompozíció kun támadások utáni bejegyzése: „Ezután a dicső király megtámadta Rusciát, mert a kunok az ő tanácsukra törtek be Hungariába” (SRH I, 414; KK 138. caput). Ezt összekapcsolják a PVL következő mondatával: „Ugyanabban az évben [1092 – KSz] haddal vonultak a polovecek Vaszilko Rosztyiszlaviccsal a lengyelek ellen” (PVL 91, 229; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 174). A magyarországi forrás alapján azonban nem lehet pontosan datálni a második támadást.⁶¹⁶

Egyes mérvadó kutatók úgy gondolják, hogy ez a második támadás az I. Alexiosz Komnénossal szövetségre lépő kunokhoz köthető (Makk 1993, 112–113). Míg mások ezt az Ákos vezette kun támadást kötik Vaszilko tyerebovli fejedelemhez (Györffy 1987², 938–938). Itt azonban egyet kell értenünk Kapitánffy Istvánnal, aki szerint a Képes Krónika 137. caputja nyilvánvalóan megmagyarázza a támadás okát (Kapitánffy 2003, 67). Vagyis a kunok „esküvel fogadták, hogy a Kopolchon esett sérelmet megbosszulják. Követeket küldtek a királyhoz, és dölyfös, gyalázkodó szavakkal felszólították, hogy bocsássa szabadon a foglyokat; gúnyolták a királyt és kitűzték a napot is, amikor betörnek Hungariába” (SRH I,

az Olt mentén – vagy ahogy Doberdói Breit (1929, 13) véli, a Törcsvári-hágón – keltek át a Déli-Kárpátokon, ugyanúgy útba ejthették az előbb említett településeket.

⁶¹⁵ I. (Szent) László seregével egyes számítások szerint mintegy 735–750 kilométert megtéve tért vissza a horvát részéről az országba (Doberdói Breit 1929, 15–16).

⁶¹⁶ Makk Ferenc azért datálja 1092-re a kunok támadását, mert úgy véli, hogy a kun támadás hátterében álló I. Alexiosz 1091-ben a parisztrioni és a dalmáciai harcok után nem akart harmadik irányba is háborút indítani, így inkább a következő évben „nyitott frontot” a Magyar Királyság ellen (Makk 1992, 23).

414, KK 137. caput). Tehát a második támadásnak az oka a Kopulcs vezette sereg veresége, és célja a bosszúállás volt.

Van olyan a vélemény, amely szerint a Kopulcs vezette nomádok azzal a kun sereggel azonosíthatók, amely április 29-én éjszaka vagy 30-án hajnalban otthagya a lebunioni csata színhelyét; a bosszúhadjáratot vezető Ákos kunjai pedig a birodalmat később elhagyó nomádok, illetve azok egy része lehettek (Vasil'evskij 1908, 106). Ezt erősítheti, hogy ez a második összecsapás egyes feltételezések szerint 1091 augusztusában Orsova környékén történhetett (Pauler 1899², 160). Úgy vélem azonban, hogy az a néhány nap különbség, ami a Bizánci Birodalmat elhagyó két csapat között lehetett, nem elegendő ennek a hipotézisnek az alátámasztására. Sokkal valószínűbb, hogy a két seregrész egymást beérve a Dunától északra, a mai Románia havasalföldi területén maradt a nyár folyamán, és innen indulhatott egy részük a Magyar Királyság területére portyázni, míg más részük az Al-Duna vidékén maradt.⁶¹⁷ Majd ide, valahova az Al-Duna vidékére érkezett meg Kopulcs vereségének és halálának híre, és innen indulhatott 1091 nyarán Ákos serege megbosszulni Kopulcsot és kunjait. Ezt a negyedik hipotézist támogatja az a tény, hogy a 14. századi krónikakompozíció alapján nem sokkal az első után a Dunánál került sor erre a másik csatára. Ilyen rövid idő alatt a délorosz steppéről nem érhetett oda a bosszút állni kívánó második kun sereg. A forrásunk szerint ugyanis a kunok, értesülve a Kopulcs seregével történekről, előbb követeket küldtek a második támadás előtt, és kitűzték a napot, amikor meg fogják támadni az országot. A király eléjük ment, hogy megakadályozza a pusztításukat (SRH I, 414; KK 137. caput). Ez a krónikában levő részlet véleményem szerint szintén azt támasztja alá, hogy a közelben lehettek a kun seregek, és nem a délorosz steppéről üzenték meg érkezésüket. Továbbá a forrás alapján az is valószínűsíthető, hogy maga I. László sem távolodhatott el messze az első összecsapás helyszínétől: „Amikor ezt meghallotta a király, elmosolyodott, és azon a napon, amikor a kunok Hungariára akartak jönni, eléjük vágatott, mert féltette Hungariát a pusztítástól. És egy szombaton kora reggel a Duna mellett megtámadta a kunokat” (SRH I, 414; KK 137. caput). Vagy ha mégsem az Al-Duna vidékéről jöttek a támadók, akkor miért a Duna mellett került sor erre a csatára? Ugyanis ha keletről, azaz szállásterületükről érkezik a kun sereg földrajzi szempontból egyszerűbb lett volna, ha a Kárpátoknak valamelyik keleti,

⁶¹⁷ Knjaz'kij egyik érve amellet, hogy a Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság elleni támadó kunok nem lehetnek azonosak, hogy a Dunától a szerzett bizánci javakkal megrakott kunok nem tehettek meg viszonylag rövid idő alatt akkora távolságot, és nem portyázhatták végig a forrásban említett területet (Knjaz'kij 2003, 102). Azonban nem kellett a Bizáncból szerzett zsákmánnyal együtt vonulnia az egész seregnek. Mint fentebb már említettem, csak a sereg egy része vonulhatott portyázni a Magyar Királyság területére.

esetleg délkeleti átjáróján kelnek át, és valahol Erdély területén, illetve annak keleti szomszédságában a mai Moldova területén kerül sor a csatára. Azonban, mint már volt szó róla, a Duna mellett volt az összecsapás. Pauler véleménye szerint valahol Orsova környékén lehetett ez a második összecsapás (Pauler 1899², 160). Ezt a negyedik elméletet erősíti véleményem szerint, hogy a kunok a források alapján egyazon évben nem vezettek nagyobb hadjáratot két irányba.⁶¹⁸ Vagyis sem az 1091-es, sem az 1094-es, sem az 1114-es vagy az 1148-as Bizánc elleni támadás évében az óorosz források nem említenek a Rusz területek ellen önálló kun támadást. És talán újabb bizonyíték arra, hogy ezek a kunok a Bizánci Birodalmat nemrégiben elhagyó nomádok lehettek, illetve hogy még az Al-Duna környékén tartózkodó kunokkal csapott össze I. (Szent) László, Anna Komnéné azon mondata, hogy 1091 nyarán, mielőtt a császár normann zsoldosait Dalmáciába küldte, értesült arról, hogy a kunok ismét átkeltek a Dunán (Al. VIII. vii. 2; Sewter 1982, 262; Reinsch 1996, 283). Sajnos Anna nem részletezi a kunok újabb invázióját, ugyanis leírása alapján a császár ugyanakkor értesül arról, hogy a dalmáciai Zéta ura, Konsztantin Bodin⁶¹⁹ bizánci területek ellen készül, így I. Alexiosz a két veszély közül a második elhárításáról döntött. Azt azonban megtudjuk ebből a részletből, hogy még az Al-Duna vidékén tartózkodhattak a birodalmat elhagyó nomádok. Tehát a második, a bosszút állni kívánó kun sereg is 1091 nyarán csapott össze I. (Szent) László seregével.

Az előbbieken alapján úgy vélem, hogy mindkét kun támadás 1091 nyarán érte a Magyar Királyságot. Az első katonai akció nagy valószínűséggel a lebunioni csatából haza tartó kunok önálló portyájának tekinthető, míg a második támadás oka a kunok bosszúja volt. Nem látom bizonyítottnak sem a bizánci, sem a rusz „felbujtást” mint a kunok támadásának magyarázatát, hiszen sem I. Alexiosznak, sem a tyerebovli fejedelemben nem volt oka a nomádokat a Magyar Királyság ellen küldeni. Mindezek szerint a két Magyar Királyság elleni támadás a kunok kalandozó hadjáratának tekinthető.

A Bizánci Birodalom területén harcoló kunok vezetői Maniak és Togortak voltak, a magyarországi forrásokban viszont két másik vezér, Kopulcs és Ákos neve szerepel. Ennek oka lehet, hogy sem Anna Komnéné, sem a magyarországi források szerkesztői nem ismerhették a harcokban részt vevő összes kun vezér nevét. Míg Anna Komnéné csak két kunt nevez meg, akik talán a meghatározó személyek lehettek az apjával, a császárral folytatott

⁶¹⁸ Ez a Magyar Királyság elleni támadás nem lehetett kis méretű, ha a kunok három részre oszolva portyáztak az ország területén, és a forrásban említett pusztításuk alapján is a vállalkozás nagyarányúságára lehet következtetni.

⁶¹⁹ Konsztantin Bodinra l. Ćirković, S.: Konstantin Bodin. In: *LexMa*. V, 1380–1381

tárgyalások során – nyilván informátora is csak Maniak és Togortak nevét ismerhette⁶²⁰ –, a magyarországi forrás szerzője azt a két kun vezért emeli ki, akik a magyarokkal harcolva estek el. Tehát nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy Kopulcs és Ákos is részt vett a bizánci hadjáratban, mint ahogy azt sem, hogy Maniak (Bonjak) és Togortak (Tugorkan) is a magyarországban.

A peremisli csata

Míg 1091-ben a magyarok úgy kerültek kapcsolatba a kunokkal, hogy az utóbbiak két alkalommal is megtámadták a Magyar Királyságot, következő alkalommal, 1099-ben a Rusz területén kerül sor magyar és kun összecsapásra. Mind a magyarok, mind pedig a kunok a rusz fejedelmek kérésére vettek részt az eseményekben. A magyar királyi had ekkor elszenvedett vereségét a krónikakompozíció és a PVL egyaránt megörökítette. 1097-ben a rusz fejedelmek a ljubecsi gyűlésen ugyan szabályozták, hogy Bölcs Jaroszlav utódai milyen területeket birtokolhatnak, de a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk saját családjának befolyását akarta növelni, ezért elüldözte a volhíniai Vlagyimir fejedelmét, Dávidot, és helyére egyik fiát ültette. Ezek az események vezettek az 1097. év alatt részletesen leírt testvérharcához, amelyben a magyar király a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk oldalán vett részt, míg a kunok Dávidot támogatták (PVL 109–116, 248–254; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 187–198). Az összecsapás tényét az óorosz krónika röviden abban az 1099-es évben is megemlíti, amikor valójában megtörtént, ekkor azonban csak annyit közöl a forrás, hogy az „ugorokat megverték” (PVL 116, 254; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 198). A PVL-ben tapasztalható kettősség a forrás szerkesztéséből fakad (Font 2005, 143–144).

A magyar királyi sereg részvételét a harcokban a 14. századi krónikakompozíció is megerősíti (SRH 423–426, KK 145). A Kálmán királlyal ellenséges krónikás nem írja le, hogy a magyar uralkodó miért „támadta meg Rusciát”, nem tesz említést a csata helyszínéről sem. Magát a csatát is alig részletezi:

„[...] nagyon sok kun jött Mircoddal a ruténok segítségére. Még éjszaka felkerekedtek, kora reggel rajtaütöttek a király táborán, tönkrevették és kegyetlenül megsemmisítették. Hungaria nemesei pedig közrefogták a királyt, és mindenfelől megvívhatatlan falként álltak a

⁶²⁰ A Iebunioni csatát megelőző bizánci–kun tárgyaláson sem csak ketten, azaz Maniak és Togortak jelentek meg, hanem több vezérről tesz említést a forrás. Anna Komnéné Maniakot például csak azért emeli ki külön a többi vezér közül, mert kezdetben nem akart részt venni a tárgyaláson (Al. VIII. iv. 3; Sewter 1982, 254; Reinsch 1996, 274–275).

király oldalán. A kunok pedig üldözőbe vették Euzem ispánt az Almási nemzetségből, ezt a vitéz és serény férfit, és megölték őt is, meg mindazokat, akik vele voltak. Ugyanígy Cuppan meg Lőrinc püspököket, és sok más vitéz harcost is megöltek nyilaikkal átdöfve. Egy Monoch nevű kun hevesen üldözőbe vette a magyarokat. Máté, a király derék vitéze el akarta őt fogni, és rárohant. De amaz menekülés közben hátrafelé nyilazott, és átlötte Máté lábát; ha sok bajtársa nem fedezte volna egymáshoz illesztett pajzzsal, nem kerülte volna el a halált.

Ekkor Péter fordult Monoch ellen; s bár ő Péterre is rányilazott, nem találta el nyilával, és amíg egy másik nyilat vett elő, Péter átdöfte Monoch oldalát, és fogolyként élve hurcolta a király elé. Iula ispán a lábán sebesült meg, de akkor még megmenekült; Hungariában azonban belehalt ebbe a sebesülésébe.

A király minden embere gyorsan futva érkezett meg Hungariába. A király kincseit pedig, és mindazokat, akik nem tudtak gyorsan elmenekülni, elragadták a kunok. Olyan nagy vereség volt ez, hogy ritkán szenvedtek ekkora vereséget a magyarok. Akik pedig a magyarok közül az erdőkben találtak menedéket, éhségükben a csizmájuk talpát is megsütötték és megették. Mit mondjak még? Akkora volt ott a veszedelem, hogy el sem mondható” (SRH I. 424–426, KK 145. caput).

Tehát a magyarországi krónika nem is említi a csata során a ruszokat, csak a kunokat, akiknek vezérei közül Mircod nem azonosítható,⁶²¹ Monoch talán a bizánci források Maniakjával és a PVL Bonjakjával azonos.⁶²² A magyarországi forrás szerint Monochot, aki „hevesen üldözőbe vette a magyarokat” (*Monoch acriter persequabatur Hungaros*), miután egy magyar átdöfte oldalát, fogolyként élve hurcolták a király elé. További sorsát sajnos nem részletezi a forrás (SRH I, 425, KK 145. caput). Mint alább látni fogjuk – ha valóban azonos Monoch és Bonjak – az óorosz forrás nem erősíti meg, hogy a kun vezér magyar fogságba esett volna. Nincsenek a leírásban hadászati szempontból elemezhető és értékelhető elemek, néhány egyéni harci tett leírásától eltekintve. A forrásrészlet szerkesztőjének nyilvánvalóan pusztán az lehetett a célja, hogy a magyar király vereséget hangsúlyozza: „Olyan nagy vereség volt ez, hogy ritkán szenvedtek ekkora vereséget a magyarok. [...] Akkora volt ott a veszedelem, hogy el sem mondható” (SRH I, 425–426; KK 145. caput).

⁶²¹ Pauler szerint talán egy kun név latinizált változata (SRH I, 424). Font (2005, 145) szerint „vonatkozhatna” akár a kunok segítségét kérő Dávidra is. Ez azonban kevésbé valószínű, a Dávid jól ismert bibliai név a korban, így nehezen értelmezhető, majd írhatta volna rosszul egy középkori krónikás a rusz fejedelem nevét.

⁶²² Az óorosz forrás szerint a magyarokat megverő kunok két vezére Altunopa (*Алтунопа*) és Bonjak (*Боняк*) volt.

Ezzel szemben a PVL az előbbi forrásból hiányzó, az események megismeréséhez, valamint rekonstruálásához szükséges adatok jelentős részét tartalmazza, így tudni, hogy a magyar had a kijevi nagyfejedelem hívására érkezett: „Jaroszlav, Szvjatopolk fia meg is érkezett a magyarokkal, és Koloman király és 2 püspök a Vagr mentén Peremisl környékén táborozott le. Volodar azonban bezárkózott a városba.

Mivel Dávid abban az időben tért vissza Ljachföldről, hitvesét Volodarnál hagyta, maga pedig elment a polovecek földjére. És Bonjak fogadta őt, és innen Dávid visszajött, majd mindketten a magyarok ellen vonultak. Útközben éjszakára letáboroztak. Éjfélkor Bonjak felkelt, eltávolodott a tábortól, farkas módon üvöltöni kezdett. Előbb egy, azután sok farkas üvöltéssel válaszolt vissza. Mikor Bonjak visszatért, azt mondta Davidnak, hogy »holnap legyőzzük a magyarokat«. ⁶²³ Reggel Bonjak harci rendbe állította seregét. Dávidnak 100 harcosa volt, neki meg 300. Ezeket 3 egységre osztotta, és megtámadta a magyarokat. Altunopát előreküldte 50 emberrel, Dávidot pedig a harci zászló alá állította, maga pedig harcosait 2 felé osztotta: 50–50 embert állított mindkét oldalra. A magyarok több sorba rendeződve álltak fel, mivel szám szerint 100 ezren voltak. Altunopa az első sorhoz vágatott, nyílzáporral árasztotta el a magyarokat, majd elszáguldott előlük. Azok meg üldözőbe vették, és vágatás közben Bonjak mellett száguldottak el, aki utánuk vetette magát, hátulról kaszabolva őket. Altunopa ekkor visszafordult, és nem engedte visszafelé a magyarokat, és így tömegével gyilkolva őket, egy csomóba szorították őket össze. Bonjak ekkor háromfelé osztotta seregét, és a csomóba terelt magyarokat úgy verte, mint sólyom a csókákat. És a magyarok megfutamodtak, sokan a Vagrba, mások meg a Szanba fulladtak. A többiek a Szan mentén egymást taposva felmenekültek a hegybe, és 2 napig üldözték és kaszabolták őket. Itt ölték meg a magyarok püspökét, Kupánt, és sok-sok főurukat, hiszen azt beszéltek, hogy 40 ezren estek el közülük” (PVL 115, 253–254; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 196). ⁶²⁴

Összehasonlítva a magyar krónikát és a PVL-t az 1099-es peremisli csata kapcsán, van néhány olyan pontja a leírásoknak, amelyek alátámasztják egymást. Egyértelműen kiderül, hogy mind a két forrás szerint Könyves Kálmán seregét valójában a kunok győzték le és futamították meg, a rusz harcosokat, akik nyilván ott küzdöttek a kunok mellett, alig említik. Ennek magyarozatára kissé később kitérek. További összecengő adat, hogy mindkét forrás a király személyes jelenléte mellett két magyar püspök részvételéről tud, és mindkettő név

⁶²³ A kunok között élő kutya- és farkaskultuszra l. Golden 1991b, 45–55; Golden 1997, 87–97.

⁶²⁴ A fent leírt harcmodorhoz hasonló olvasható al-Maszúdinál a 934-es közös magyar–besenyő hadjárat egyik csataleírásánál (Kmoskó 2000, 184).

szerint megnevezi ezek egyikét, Koppányt (*Cuppan* – SRH I, 425, KK 145. caput; *Купан* – PVL 115, 254; Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953, 196). Tehát ami azonos a forrásokban: 1. a kunok jelentősége; 2. jelen volt a magyar király és két püspök; 3. ez utóbbiak egyike, Koppány a csatában elesett; 4. a magyar had csúfos veresége és menekülése.

A továbbiakban azonban már csak a PVL szolgáltat információkat. Így az óoroszc forrásból tudni, hogy a rusz fejedelmek hatalmi harcában vett részt mind a magyar, mind pedig a kun sereg, valamint a csata helyszíne, Peremisl is ebből ismert. A PVL alapján a kun–rusz had fővezére egyértelműen Bonjak volt. A magyar forrás szerint Mircod volt a Kálmán ellen támadó kun sereg vezetője. Monochról ugyan közvetlenül nem állítja a krónikás, hogy vezér, de talán erre utal, hogy Kálmán elé vezették, miután elfogták. A PVL szerint Bonjak nemcsak a kunokat, de Dávid seregét is irányította a csata során, így ez lehet részben az oka, hogy a kunok szerepe került előtérbe, és a ruszok harci tetteinek említése elsikkadt. Részben pedig a forrásrészlet későbbi átszerkesztésével magyarázható, hogy a ruszok részvételéről nem sokat tudni.⁶²⁵ Kevésbé valószínű Hodinka (1913, 339) azon feltevése, hogy azért nem vettek részt a ruszok a harcokban, mert nem ismerték a kunok haditaktikáját. Hiszen az 1070-es évektől kezdve a kunok rendszeresen részt vettek a rusz fejedelmek egymás ellen vezetett hadjárataiban. A csataleírás kettősségére Hodinka (1913, 339) is utal. Ugyanis míg a harc során történtek leírása a magyarok bekerítéséig katonára utaló szabatosságú, onnantól kezdve azonban, hogy a forrásban ismét olvasható „Bonjak ekkor háromfelé osztotta seregét...” már „ismétlés, zavaros tudósítás”. Hiszen megint bekerítik a magyarokat, akiknek mészárlását korábban röviden és lényegre törően már leírta a forrás („tömegével gyilkolva őket, egy csomóba szorították őket össze”), ekkor mégis újból olvasható, hogy „a csomóba terelt magyarokat úgy verte, mint sólyom a csókákat” (Hodinka 1913, 339).

Az óoroszc forrás a hadakozó erők létszámát is feljegyezte, eszerint Dávidnak 100, Bonjaknak 300 harcosa volt. A velük szemben álló magyaroknak pedig 100 ezres serege volt, és ebből 40 ezren estek el. Mivel a magyar krónika nem említ számadatokat, így a PVL adatai ellenőrizhetetlenek, azonban így is bizton állítható, hogy túlzó a magyarok 100 ezres létszáma, és a 400 főnyi szembenálló erővel kapcsolatos adat is kevésnek tűnik. Az azonban nyilvánvaló a forrásokból, hogy a király vezette had jelentős számú lehetett. Bonjak 300 kun harcosa viszont sokkal realisabb számadat, ha feltételezzük, hogy talán saját nemzetsége harcosaival vonult Dávid támogatására. Különösen, hogy az óoroszc forrásokban még van egy 300 főnyi kun segítségére adat. Ekkor Szvjatoszlav Olgovics támogatására küld kun rokona

⁶²⁵ A magyar forrás pedig a korábban leírtak miatt nem szolgáltat érdemi információt.

(apósa) 300 fős támogatást (PSRL II, 329).⁶²⁶ Ezek az adatok támogatják Allanijazovot abban, hogy a 6–15. századi nomádok taktikai alapegysége a kurdusz vagy kosun (az orosz forrásokban szereplő *kouu*⁶²⁷), azaz egy nemzetség katonai ereje volt. Egy ilyen sereg pedig 300–400 főből állt (Allanijazov 1998², 66). A vlagyimiri fejedelem, Dávid 100 embere megint kérdéseket vett fel, lehetséges, hogy csak a katonai kíséretére (druzsínájára) utal, és valójában többen támogatták a környék lakói közül. Ezt azonban nem lehet eldönteni. A magyar regimenttel kapcsolatos számadatot is annak tükrében érdemes mérlegelni, hogy a 11. század végén a Magyar Királyság hadseregének létszáma 16 ezer és 22 ezer között lehetett, de közelebb állhatott a 16 ezerhez (Borosy 1992, 29).⁶²⁸

A PVL-ben olvasható csataleírás alapján a kunok a klasszikus cselvetés, azaz a színlelt megfutamodás–bekerítés taktikáját alkalmazták, vagyis az Altunopa vezette elővédet üldöző magyarok besétáltak a kelepcébe. A menekülést színlelő Altunopa ugyanis megfordult, de ekkor már Bonjak kunjai hátulról és két oldalról közrefogták a magyarokat. A magyar szakirodalomban elterjedt az az elmélet, amely szerint a magyarok azért szenvedték el ezt a csúfos vereséget, mert a 11. század végére elfelejtették azt a nomád taktikát, amivel 150–200 évvel korábban maguk is sorra aratták katonai sikereiket Európában (Hodinka 1913, 325–346, 524–544; Kristó 1986, 72; Font 2005 146). Font (2005, 228) a későbbi, 13. század folyamán kunok által támogatott rusz seregektől elszenvedett magyar vereségek kapcsán is megismétli ezt a magyarázatot. Véleményem szerint ennek azonban kevés a valószínűsége, részben mert a magyar hadsereg állandó részei a források tanúsága szerint a hasonló harcmodort folytató székelyek és a Magyar Királyság területére betelepülő besenyők.⁶²⁹ Másrészt a 13. század első évtizedeiben olyan gyakoriak a rusz belharcokban résztvevő magyarok és kunok

⁶²⁶ Párhuzamként a 11. század végén a Magyar Királyság egyes vármegyéi is 300–400 fős kontingenst tudtak kiállítani (Borosy 1992, 29).

⁶²⁷ A török eredetű *kouu* szónak számos jelentése van az oroszban 'kozák tábor, nomád szállás, kalyiba, pásztorszállás stb.' A kirg. *koš* 'nemezsátor, jurta', bask. *koš* 'sátor' (Vasmer 1986, 359).

⁶²⁸ Borosy egy másik munkájában úgy véli, hogy az úri magánhadseregekkel sem lehetett több mint 30 ezer fős a korabeli magyar had, és azt is hozzáteszi, ez nem jelenti, hogy ekkora sereget ki is lehetett állítani a korban, l. Borosy 1992, 24.

⁶²⁹ Ugyancsak a 12. századi események leírásakor jelennek meg a forrásban a „hitvány bissenusok és székelyek”, „gaz bissenusok és a hitvány székelyek” mint a magyar hadban harcoló elővédek (SRH I, 436, 456; KK 153. és 165. caput), de ezekből a forrásrészletekből is nyilvánvaló, hogy egy jellegzetes nomád haditaktika leírását olvashatjuk, ami a magyar seregben harcoló besenyőkhöz és székelyekhez köthető. Megjegyzendő, hogy a forrásban említett mindkét, az 1116-os Olsava melletti és az 1146-os Lajta menti csatából a magyar had került ki győztesen.

összecsapásai, hogy nehezen hihető, továbbra sem emlékeznek a magyarok a nomád harcmodorra, és emiatt maradnak évről évre alul a kunok támogatását élvező rusz hadakkal szemben. Sokkal inkább magyarázható azzal a kudarcuk, hogy a magyar seregek, illetve vezetőik figyelmen kívül hagyták a kunok hadi taktikáját a harcokban részt vevő előkelők egyéni dicsőségkeresése miatt, és részben az ebből fakadó engedetlenség lehet a magyarázata a kudarcoknak, részben pedig valóban nehéz felismerni a színlelt megfutamodást, majd felkészülni ennek a jellegzetes nomád taktikának a kivédésére,⁶³⁰ különösen, ha a terep a magyar had számára kevésbé ismert.

A PVL további érdekességekkel szolgál a kunokra vonatkozóan. A forrás orosz kutatói és értelmezői szerint egyértelműen érezni a csata leírásán a szájhagyományt, sőt azt sem tartják kizártnak, hogy a történet forrása egy Altunopát dicsőítő hősi ének lehetett. Tehát ez is ugyanolyan népköltészeti elem a forrásban, akárcsak már két korábban említett történet: 1. Szevenec Bonjakovics be akarta törni a kijevi Arany kaput; 2. Otrók délorosz steppei visszatérését elmesélő történet az énekmondó bárdal és az örömfűvel. Az Altunopával kapcsolatos feltevést az az 1103. év alatt olvasható bejegyzés is megerősíti, amely szerint: „megérkeztek a polovecek, maguk előtt küldték felderítőül Altunopát, aki náluk vitéz hírében állott” (PVL 118, 256; Cross–Sherbowitz–Wetzor 1953, 201). A forrásban olvasható „словяше” a korabeli nyelvben olyan vitézt jelölt, akinek tiszteletére hősi ének született.⁶³¹ Ugyancsak szájhagyományra utal, hogy Bonjak „a csomóba terelt magyarokat úgy verte, mint sólyom a csókákat” (PVL 536). A farkasokkal beszélő Bonjak története pedig akár a kun folklór eleme is lehet, ismerve, hogy más források szerint is élt a kunok között a farkas tisztelete. Azt is meg kell említeni, hogy Bonjak nem feltétlen azért hagyta el táborát, hogy a farkasoktól a másnapi csatával kapcsolatosan biztató előjeleket kapjon, hanem talán a magyar sereg kémlelésére utalhat a forrás (Hodinka 1913, 340).

A kunok és magyarok a 12. században

Az óorosz és a magyar források viszonylag hosszú ideig nem tudósítanak arról, hogy kapcsolat lett volna a kunok és a magyarok között. Legközelebb 1138-ban II. (Vak) Béla

⁶³⁰ A valódi és a megtévesztő futás megkülönböztetésének nehézségére, valamint annak cáfolatára, hogy csak a nomádok alkalmazták a színlelt megfutamodás taktikáját I. B. Szabó 2001, 92–93.

⁶³¹ Az angol fordítás is erre utal „since he was celebrated among them for his courage” (Cross–Sherbowitz–Wetzor 1953, 201).

magyar király (1131–1141) Jaropolk Vlagyimirovics kijevi nagyfejedelem (1132–1139) kérésére küld sereget a Ruszba, mert „Vszevolod Olgovics a poloveceket Prilukhoz⁶³² vezette és bevett más városokat, elfoglalta a Szula folyó vidékét. Jaropolk pedig összefogott testvéreivel, unokaöccseivel, [...] Magyarország királya pedig segítséget küldött. (Jaropolk) sok harcost gyűjtött egybe [...] és Csernyigov alá vonult” (PSRL II, 301; Font 1996, 56–59; Hodinka 1916, 99; Berežkov 1963, 138). Tehát miután az ekkor még csernyigovi fejedelem, Vszevolod Olgovics (1127–1139) a Dnyepertől keletre levő területeken portyázott kun támogatóival, a kijevi nagyfejedelem, Jaropolk II. Bélától, Magyarország királyától kért és kapott segítséget (*и король Оугры посла помощь*) (PSRL II, 301). Harcra ugyan nem került sor, mert a csernyigoviak békekötésre kényszerítették fejedelmüket, Vszevolodot, azonban a segítségkérő követség feltehetően ismertette a nagyfejedelem helyzetét, így a kun portyákról is tudhattak a magyar udvarban.

II. Géza uralkodása (1141–1162) idején a magyar–rusz érintkezés intenzívebbé vált. A kijevi nagyfejedelem, Izjaszlav Msztyiszlavics (1146–1154) sógorától,⁶³³ a magyar királytól hat alkalommal kapott segítséget a gyakran kunok által is támogatott rusz fejedelmekkel folytatott harcai során 1148 és 1152 között (Makk–Kristó 1988, 191). Ezekről a ruszbeli hadjáratokról mindössze egyetlen rövid utalás olvasható a magyar krónikakompozícióban: „Ezután Geysa király... hadat vezetett Rusciába, Lodomerius fejedelem ellen, hogy megbosszulja sógorán, Minosloyon esett sérelmet, aki miatt már korábban is küldött hadsereget, amelyet a ruténok és a kunok megvertek” (SRH I, 460; KK 167. caput). A forrásban két, a rusz területére vezetett hadjáratról van szó: az egyiket személyesen II. Géza vezette, a másik, a korábbi kapcsán a krónikában szereplő *Cunis* ekkor egyértelműen a kunokra vonatkozik az óoroszl források alapján. A krónikában Lodomerius a halicsi fejedelem, Vlagyimirko Volodarevics (1141–1153), Minosloy pedig a már említett Izjaszlav, II. Géza sógora. Ha a hat magyar hadjárat során nem is került sor a források által egyértelműen leírva összecsapásra a kunok és a magyarok között, ez utóbbiak rusz szövetségeseik beszámolóí alapján bizonyára számos információval rendelkeztek a kunokról.

Rögtön az első magyar hadat a kijevi fejedelem Csernyigov alá vezette, amelynek fejedelmei köztudomásúan jó kapcsolatban álltak a kunokkal. Épp ezért az 1148 kora tavaszára tehető hadjárat során hiába vonultak a magyarok és a ruszok Csernyigov alá,

⁶³² Priluk (на Прилуки, Csernyigovi terület, Ukrajna) a Szula folyó (a Dnyeper bal parti mellékfolyója) menti település, a Perejaszlavli Fejedelemséghez tartozott.

⁶³³ II. Géza Izjaszlav Msztyiszlavics lánytestvérét, Eufroszinát 1146-ban vette feleségül (Kristó–Makk 1988, 191).

bevenni nem tudták, az ellenséges fejedelmek, Szvjatoszlav Olgovics, Vlagyimir és Izjaszlav Davidovics pedig bezárkóztak a városba és nem mozdultak, mert kunokra és a rjazanyi fejedelmek segítségére vártak. Később ugyan: „Megjöttek a rjazanyi fejedelmek is és velük a polovecek. És Ljubecsnél⁶³⁴ van egy folyó; megérkezvén úgy vertek táborn, hogy az védte őket. Vasárnap Izjaszlav felsorakoztatta hadait, ellenük ment, és a folyó miatt nem tudott csapatával odamenni, de a lövészek onnét mindkét részről nyilaztak. Azon az éjszakán igen nagy eső esett. Másnap Izjaszlav, látván, hogy a Dnyeperen megmozdult a jég, azt mondta embereinek és a magyaroknak: «Íme, nem tudunk velük sereggel harcolni emiatt a folyó miatt, itt mögöttünk pedig a Dnyeper kezd zajlani. Menjünk a Dnyeperen túlra!»» (PSRL II, 360–363; Font 1995, 88–91; Hodinka 1916, 102–104). Tehát e hadjárat során nem került sor közvetlen összecsapásra a Dnyeper zajlása miatt. A következő 1149-es évben a rusz fejedelmek közötti ellenségeskedés tovább folytatódott. Izjaszlav ekkor Jurij Dolgorukijjal került szembe, aki a nyár folyamán a kunok támogatásával megszerezte Kijevet. Izjaszlav ekkor ismét sógorához fordult (PSRL II, 374–384; Font 1995, 114–115; Hodinka 1916, 106–107). II. Géza előbb azt üzenté, hogy mivel maga a bizánci császárral harcol, nem ér rá, de sereget küld. Majd a második segítségkérés után „karácsony múltával... 10 ezer magyart” küldött Izjaszlavhoz Vlagyimirba, maga pedig Halics ellen vonult. Jurij Dolgorukij a lengyelek és magyarok támogatta Izjaszlavval szemben „összeszedte erejét és elment Kijevből és a vad poloveceket magához hívta segítségül, és elment velük” (PSRL II, 384–386; Font 1995, 116–121; Hodinka 1916, 107–111). A magyar–lengyel közvetítésre Jurij látszólag kibékült Izjaszlavval, így ismét nem került sor harcra a kunok és a magyarok között. Azonban miután magyarok és lengyelek elhagyták a Rusz földet (1150. február 8. előtt) Jurij rokonaival és a kunokkal mégis Izjaszlav ellen vonult (PSRL II, 388–389; Font 1995, 122–127; Hodinka 1916, 112–117).

Annak ellenére, hogy Izjaszlav seregének – amelyben magyarok is jelen voltak – 1151 elején sikerült visszaszerezni Kijevet (PSRL 416–417; Font 1995, 174–177; Hodinka 1916, 146–149) a kijevi nagyfejedelem ismét fiát, Msztyiszlavot küldte a királyhoz Magyarországra: „Téged személyesen nem hívunk, mivel háborúd van a császárral, de küldj segítséget [...] fiammal, Msztyiszlavval. Gjurgyi erős, a Davidovicsok és az Olgovicsok is vele vannak, és még a vad polovecek is, akiket arannyal csábít ide” (PSRL II, 421; Font 1995, 184–185; Hodinka 1916, 152–153). A Msztyiszlavval küldött magyar had azonban nem érkezett meg

⁶³⁴ A mai kisváros Ljubecs (Любеч, Csernyigovi terület, Ukrajna) a valamikori Csernyigovi Fejedelemség területéhez tartozott, a Dnyeper bal partján Csernyigov városától kissé északra.

Izjaszlavhoz, mert 1151 kora nyarán útközben egy éjszakai pihenő alkalmával a lerészegedett magyarok vereséget szenvedtek a halicsi Vlagyimirkótól (PSRL II, 442; Font 1995, 210–213; Hodinka 1916, 164–165; Berežkov 1963, 154–155). Ez lehet az, amire a 14. századi krónikakompozíció utal: „aki miatt már korábban is küldött hadsereget, amelyet a ruténok és a kunok megverték”, annak ellenére, hogy az óorosz forrásban a magyarok vereségekor nem szerepelnek kunok. Két tényező erősítheti mégis az előbbi felvetést: egyrészt a halicsi fejedelem annak a Jurij Dolgorukijnak volt a szövetségese a csetepaték során, akit az óorosz források szerint mindvégig kunok támogattak, így nem lehet kizárni, hogy Vlagyimirko seregében is harcoltak kunok, mikor éjszaka az „ittasan heverő” magyarokon rajtaütött. A másik pedig, hogy a hat hadjáratból ez az egy olyan, ahol a magyarok vereséget szenvedtek. 1152-ben II. Géza utoljára vonul Rusz földre, ez pedig a magyar krónikából idézett részlet első hadjáratával kapcsolható össze: „Ezután Geysa király... hadat vezetett Rusciába, Lodomerius fejedelem ellen, hogy megbosszulja sógorán, Minosloyon esett sérelmet” (SRH I, 460; KK 167. caput), amit az óorosz évkönyv 1152. év alatti bejegyzése is alátámaszt: „...a király Izjaszlavhoz küldött, mondván: Tiszteltetek, apám! Küldtél hozzám a halicsi fejedelemtől való sérelmed miatt. Én itt készülődöm...” (PSRL II, 446; Font 1995, 220–221).

Tehát a 12. században a kunok és a Magyar Királyság között csak közvetett kapcsolat van, azaz mindkét hatalom a rusz fejedelmek egymás közti harcaiban vett részt. A kunokról bizton állíthatjuk, hogy a vizsgált időszakban nem önállóan hadakoztak, hanem mindig ruszbeli csapatok kontingenseiként vettek részt ezekben a harcokban. Ha forrásokkal biztosan adatható katonai akció során nem is harcoltak egymással, a Magyar Királyság nyilván ismerte jelentőségüket.

A kunok és magyarok a 13. században

A kunok és magyarok részvétele a 13. századi Rusz belharcokban tovább folytatódott. A magyarok már nemcsak valamely fejedelem támogatójaként voltak állandó szereplői a ruszbeli harcoknak, de hatalmuk kiterjesztése is a céljuk között szerepelt, azaz Halicsot akarták birtokolni. Emellett a 13. században II. András (1205–1235) expanziós törekvéseinek hatására magyar kezdeményezésre elkezdődött a nyugati kereszténység terjesztése a kunok között. Ennek következtében a 12. századi közvetett és hadi kapcsolatok mellett más jellegűek is megjelentek, Domonkos-rendi szerzetesek a magyar uralkodók támogatásával térítettek a

délorosz steppén élő kunok között. Végül ebben a században telepedett be két alkalommal is egy-egy nagyobb csoport kun a Magyar Királyság területére.

A 13. század legelején a rusz belharcok során jelenik meg az óorosz évkönyvekben a magyar történelemből jól ismert Kötöny (az óorosz forrásokban Kotjan, Котян). 1205 őszén⁶³⁵ a Halicsért folytatott hadakozásokkor Kötöny és testvére, Szomogur a kijevi Rurik Rosztyiszlavicsot és a csernyigovi Olgovicsokat támogatták, míg a magyarok a halics-volhíniai fejedelem, Roman Msztyiszlavics (1199–1205) özvegyét és gyerekeit, Danyiilt és Vaszilkót. Az özvegy kérésére a Halicsban tartózkodó fegyveresek a félszemű Mog nádor (Мокъ) vezetésével visszaverték a kunok támogatta rusz fejedelmek támadását: „Akkor két polovéc fejedelem Sutoevič Kotjan és Somogur nekiment a gyalogosoknak, de lovaikat kilőtték alóluk s majd hogy őket is elfogták” (PSRL II, 717–718; Hodinka 1916, 307). Ez lehetett a később a Magyar Királyságba népével együtt beköltöző Kötöny első találkozása a magyarokkal.

Ugyan a magyarok 1205-ben még megvédték Roman utódainak birtokát, azonban később, talán 1206 elején megegyeztek azzal a Vlgyimir Igoreviccsel, akinek felesége Koncsak lánya volt. Így Koncsak veje lette a halicsi fejedelem (1206–1208, 1210–1211). Az Igorevicsek a fejedelemség megszerzése után egymás ellen fordultak, e harcok során is egyaránt kértek a kunoktól és a magyaroktól támogatást. Legközelebb 1211-ben találkoztak a kunok magyarokkal, ekkor is ellentétes oldalon álltak. Ekkor Zvenyigorod⁶³⁶ urát, Roman Igorevicset támogatták az Izjaszlav Igorevics vezette kunok. Nem meglepő, hogy ő vezette a kunokat rokona segítségére, hiszen édesanyja Koncsak lánya volt. A nomádok előbb legyőzték, majd elüldözték a Zvenyigorodot ostromló magyar sereget (PSRL II, 726; Hodinka 1916, 318–319), később mégis sikerült a magyaroknak megszerezni Peremisl mellett Zvenyigorodot és Halicsot is. Azonban nem Roman fiai kerültek Halics élére, hanem II. András fia, Kálmán (1214–1219; 1219–1221) és lengyel felesége, Salomé.

Időközben Danyiil Romanovics – akit a magyarok előbb segítettek, majd cserbenhagytak – nemcsak nagykorúvá vált, de új támogatót is talált az ekkor novgorodi fejedelem, Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj személyében, kinek lányát feleségül vette, így közösen 1219 nyarán megszerezték Halicsot. Ennek következtében az év őszén II. András és a lengyelek ismét hadba indultak a Rusz földre, hogy Kálmán és Salomé trónját visszaszerezzék.

⁶³⁵ A forrás 6710., azaz 1202. év alatt írja le a történetet, de valószínűleg 1205-re tehető (Font 2005, 189–195).

⁶³⁶ A Dnyepertől nyugatra levő település egy voloszty központja volt, ма Звенигород (Тернополь terület, Ukrajna).

Msztyiszlav a lengyel–magyar sereg győzelmei miatt (ismét megszerezték Halicsot) a kunokhoz ment segítségért: „én majd a polovcokhoz térek, hogy megbosszuljuk a szégyenünket” (PSRL II, 735; Hodinka 1916, 304–341). 1221-ben Msztyiszlav és kunjai előbb („Nagyboldogasszony ünnepének előestéjének korahajnalán” – augusztus 14-én vagy szeptember 7-én) legyőzték a magyar sereget egy nyílt mezei csatában, majd Halics várát is megszerezték, ahol Msztyiszlav a gyermek királyi párt fogságba vetette (PSRL II, 737–738; Hodinka 1916, 342–347; NPL 59, 260–261).⁶³⁷ Végül Msztyiszlav Msztyiszlavics és II. András békét kötöttek, az egyezmény részeként a magyar király legkisebbik fiát, András herceget eljegyezték Msztyiszlav Msztyiszlavics egyik lányával (PSRL II, 748; Hodinka 1916, 350–351; Font 2005, 213–214), aki anyai ágon Kötöny unokája volt.

Az 1223-as Kalka mezei vereség nemcsak a kunok délorosz steppei hatalmát gyengítette, de a velük szövetséges és az ő kérésükre a vesztes csatában résztvevő Msztyiszlav Msztyiszlavics halicsi helyzetét is. Az Ipatyjev-évkönyv 1226. év alatt írja le, hogy az egyik halicsi előkelő azt híresztelte: „jön Mstislav a mezőn s át akar adni benneteket apósának, Kotjannak, hogy ez kiirtson titeket. [...] Mstislav a kétszínű halicsi bojárok tanácsára kisebbik leányát nőül adta András királyfihoz, és odaadta neki Peremyšlt” (PSRL II, 747–748; Hodinka 1916, 348–351).⁶³⁸ András herceg azonban a halicsi magyar párti bojárok biztatására már Halicsot is meg akarta szerezni, ezért apjától, II. Andrástól kért segítséget. Msztyiszlav Msztyiszlavics a magyar–lengyel sereggel szemben a Romanovicsokkal és a kunokkal fogott össze 1227-ben, akikkel ismét legyőzte a magyarokat (PSRL II, 752; Hodinka 1916, 358–359). Ennek ellenére végül lemondott Halicsról, és Torcseszkbe vonult vissza (PSRL II, 750; Hodinka 1916, 356–357).

1228-ban ugyan meghalt Kötöny veje, Msztyiszlav Msztyiszlavics, de a harcok tovább folytatódtak Halicsért András herceg és Danyiil Romanovics között. A harcok során András herceg mellé állt a csernyigovi fejedelem, Mihail Vszevolodovics (1223–1246), ő pedig „nyeregbe szállította Kotjant és a polovcikat.” Azonban Danyiil is szeretne volna maga mellett tudni Msztyiszlav Msztyiszlavics hűséges kun támogatóját, Kötönyt, aki nem mellesleg első feleségének anyai nagyapja volt. Ezért „Pál nevű emberét Kotjanhoz küldötte, mondván: atyám, nyomd el azt a háborút, végy szeretetedbe” (PSRL II, 753; Hodinka 1916, 360–361). Font (2005, 219) szerint nem kizárt, hogy András herceg udvarának volt valamiféle

⁶³⁷ A harcokban résztvevő kunokról csak az Ipatyjev-évkönyv számol be (PSRL II, 737–738).

⁶³⁸ Az Ipatyjev-évkönyv szerint egy évvel korábban Msztyiszlav Msztyiszlavics számíthatott apósa és kunjai támogatására a lengyelekkel szemben (PSRL II, 746).

kapcsolata Kötönnyel. Talán az András herceget támogató bojárok is szerették volna megnyerni a korszak és a térség legjelentősebb kun vezérét, azonban törekvéseik sikertelennek bizonyultak, mert Kötöny a továbbiakban 1234-ig, András herceg haláláig a harcokban Danyiilt támogatta.

Danyiil 1230⁶³⁹ márciusában nemcsak Halicsot szerezte meg, de András herceget is fogságba ejtette. Miután kiszabadult a fogságból, András hazatért, és birtokának visszaszerzésére testvére, Béla herceg ugyanazon év nyarán sereggel indult a Ruszba. Harcosai között jelen voltak „Begovars poloveci”, feltehetően azok a kunok, akik 1227-ben vették fel a kereszténységet Róbert esztergomi érsek kezéből.⁶⁴⁰ Danyiil lengyeleket és Kötöny kunjait vitte harcba. Béla herceg serege már az úton veszteségeket szenvedett a kedvezőtlen időjárás miatt, majd Halics alatt a Kötöny támogatta Danyiil legyőzte őket. Sajnos a forrásból nem derül ki, hogy a szembenálló feleket támogató kunok harcoltak-e egymással (PSRL II, 758–761; Hodinka 1916, 366–371).

A hatalmi harc tovább folytatódott. Így 1233-ban Danyiilt ismét Kötöny kunjai támogatták a magyarokkal szemben, az ő segítségével a volhíniai Peremil (на Перемиль, Volynyi terület, Ukrajna) alatt legyőzte a Türje nembeli Dénes (Дануш) vezette hadat (PSRL II, 770; Hodinka 1916, 388–391). Danyiilé lett egész Halics-Volhínia, Halics városát kivéve, amit András herceg kilenc hétig tartott. András herceg 1234-es halála egy időre véget vetett a magyar hatalmi törekvéseknek. Danyiil pedig Halics birtokában már Kijevet szerette volna megszerezni, 1235-ben került szembe a csernyigovi fejedelemmel, Mihállal, akit Csernyigovban megostromolt (PSRL II, 772). Mihail és rokonai előbb a kunok támogatásával súlyos vereséget mértek Danyiilra Torcseszknál, majd Kijev városát is megszerezték a kunok segítségével (PSRL II, 773–774; Hodinka 1916, 392–393).⁶⁴¹ Danyiil végül korábbi ellenfeléhez, a magyar királyhoz ment segítségért.

II. András uralkodását meghatározta a Halics megszerzésére irányuló törekvése. Ennek érdekében vezetett hadjáratainak száma ezt tökéletesen bizonyítja. Úgy vélem, hogy a fentiekből nyilvánvaló, nem kis részben épp a kunok miatt fulladt kudarcba törekvése. Később épp ezt – mármint hogy a kunok támogatta ellenfeivel nem tudja sikeresen felvenni a harcot – ismerte fel IV. Béla 1245-ben, mikor a magyarok támogatta veje, Rosztyiszlav Mihajlovics vereséget szenvedett Danyiil seregétől, amelyben a kunok is harcoltak. Tehát a

⁶³⁹ A forrásban 1229. év alatt olvashatók az események, valójában 1230-ra datálhatók (Font 2005, 219–220).

⁶⁴⁰ A kunok közötti magyar uralkodói támogatással történő térítésre későbbiekben részletesen kitérek.

⁶⁴¹ L. még 150. o.

magyar uralkodó részben talán az 1245-ös vereség után gondolta át politikáját, és nem lehet kizárni, hogy ezután döntött a kunok egy csoportjának újbóli behívása mellett (Font 2005, 249). Természetesen mindehhez hozzájárult a mongolok visszatérésének híre is.⁶⁴²

A kunok és a keresztény térítés

A hatalmas területen élő kunok történetük folyamán számos alkalommal kapcsolatba kerültek a letelepült szomszédaik vallásával is. Így bizonyára volt mind az iszlámnak,⁶⁴³ mind pedig a kereszténységnek híve közöttük. Ez utóbbit az óorosz évkönyvekben szereplő keresztény nevű kunok is tanúsítják. A kunok azonban a mongol hódításig nem lettek nagy tömegben egyetlen világvallás követői sem. Ennek részben az a magyarázata, hogy a 13. századig a dél-orosz steppei területen élő nomádok között nem térítettek. Ha egy keresztény ország területére telepedtek be a kunok nagyobb tömegben, természetesen az asszimilációs folyamattal együtt a kereszténység is terjedt közöttük, mint a Grúz Királyságban vagy a Bizánci Birodalomban élő kunok között.⁶⁴⁴ Ehhez képest jelentős változás, hogy a

⁶⁴² 1245 tavaszán Péter kijevei metropolita, majd a Batu udvarából visszatérő Danyii vitt IV. Bélának a mongolok újabb hadjáratának tervéről híreket. A magyar uralkodó hadszervezeti reformja egyik része volt a kunok egy csoportjának újbóli behívása 1246 előtt. Erre I. Szűcs 2002, 30–34.

⁶⁴³ A kunok lakta terület mongol hódítás utáni iszlamizációjával DeWeese 1994-ben megjelent kitűnő munkája részletesen foglalkozik. A kunok iszlámra való áttérésére a mongol kor előtt kevés adatunk van, tömeges felvételéről pedig nincsenek információink. Ennek ellenére kétségtelen, hogy nemcsak ismerték Mohamed tanításait, hanem követői is lehettek közöttük szép számmal a Közép-Ázsiában elterjedt iszlám változatának (Pritsak 1982, 370; Györffy 1990b, 269; Golden 1998, 223–226). Az iszlám világgal való kapcsolataikra utal, hogy az óorosz krónikák szerint Koncsaknak az 1185-ös Kijev elleni hadjárata idején volt egy böszörmény embere, aki a tűzhajtásban volt járatos. Rasíd al-Dín szerint a kipcsakok egy Koncsak nevű vezére fiát követségbe küldte a padisahhoz (Thackston 1998, 78). Ezt Györffy (1990, 264, 269) úgy értelmezi, hogy a mongol veszély közeledtével még 1223 előtt utazott a követség Bagdadba, ahol a mongolok elleni szövetségért feltehetően felajánlották, hogy áttérnek az iszlámra. Az iszlám természetesen elsősorban a Közép-Ázsia nyugati részén lakók között terjedt leginkább a 13. század végéig. A törzsszövetség Al-Dunához közeli területen nomadizáló kunjai között ennek a vallásnak nem volt jelentősége, amint erre a 13. századi torinói kódex is utal: „In septentrionali regione in partibus Bulgarie et Cumanie usque ad fines Hungarie et confinis Dacie habitant gentes, qui legem Machometti non susceperunt”, azaz Bulgária és Kumania északi részein a magyarországi határokig és a szomszédos Daciáig olyan népek laknak, akik Mohamed törvényeit nem fogadják el (LIBI IV, 154).

⁶⁴⁴ Erre I. Golden 1984. A Krím félszigeti kunok közötti kereszténységre I. Vásáry 1988. Általában a keleti kereszténység kunok közötti terjedésére pedig I. Kovács 2009.

13. században a Magyar Királyság támogatásával a Domonkos-rend tagjai a kunok délorosz steppei területén végeztek missziós tevékenységet.

A 13. század eleje a nyugati kereszténység középkori történetének egyik legintenzívebb terjeszkedési időszaka. A Magyar Királyság is ezekben az évtizedekben kapcsolódott be – egyrészt politikai érdekei, másrészt pedig a korabeli keresztény térítői eszmék miatt – a pogányság és eretnekség elleni harcba. A kunok támogatására ebben az időszakban nemcsak a magyarokat a Halics megszerzésében akadályozó rusz fejedelmek számítottak, de a 12. század végén létrejött II. Bolgár Cárság is hatáskörébe akarta vonni a szomszédos nomádokat, hiszen lényegében az ő támogatásuknak köszönhetőe létrejöttét. A magyar terület elleni kun támadások mögött nem lehetetlen, hogy néha a bolgár érdekek álltak. Ugyanakkor a kereszténység terjesztése is célja volt magyar uralkodóknak. Ezt bizonyítja egyrészt, hogy ebben az időszakban a magyar uralkodók négy új püspökséget alapítottak, köztük az ún. kunt is.⁶⁴⁵ Szintén ekkor, a 13. század elején került sor, pápai sürgetésre, az első és egyetlen magyar király vezette kereszties hadjáratra. Mind az egyházi, mind a királyi hatalom uralmának és fennhatóságának kiterjesztését remélte az új intézményektől.

Részben tehát a fentiek hatására a nyugati keresztény hatalmak közül a kunokkal közvetlen kapcsolatban levő Magyar Királyság uralkodói a 13. századtól élénk érdeklődést tanúsítottak az ország keleti-délkeleti határaival szomszédos nomádok iránt, akiknek portyái a több mint egy századnyi szünet után újból elkezdődtek. Támadásaik miatt a magyar királyok előbb egy új rendszert vezettek be a határaik védelmére, amely az Ibériai-félszigeten már a 12. században ismert volt, és amely a katonai-határvédelmi és a telepítő feladatokat szerzetes lovagrendekre bízta (Pósán 1996, 23). Magyarországon először a Német Lovagrendet bízták meg a délkeleti határok védelmével, ezért 1211-ben az Erdély délkeleti részén levő Barcaságba telepítették a rend tagjait. A magyar történeti irodalomban elterjedt nézet, hogy a lovagoknak két fő feladata volt a Magyar Királyságban: egyrészt az ország délkeleti határának védelme, másrészt pedig a kunok között a kereszténység terjesztése. Megvizsgálva a rend rövid barcasági tartózkodásával kapcsolatos okleveleket, azokat két jól elhatárolható csoportba lehet sorolni. Egyikbe tartoznak az adományozó oklevelek és azok pápai megerősítései, a másikba pedig a III. Honorius (1216–1227) és IX. Gergely (1227–1241) pápák II. Andráshoz, feleségéhez, Jolánta királynéhoz, a trónörökshöz, a jövendőbeli IV. Bélához, valamint különböző egyházi emberekhez írott levelei, amelyekben az egyházfők

⁶⁴⁵ A fent említett kun mellett a szerémi, a boszniai és a nándorfehérvári egyházmegyét is létrehozták. L. Érszegi 1994.

az elűzött lovagok visszahívását és kárpótlását kérik, vagy annak érdekében való közbenjárásukat. Az első csoportba tartozó oklevelekben egyetlen alkalommal sem esik arról szó, hogy a lovagok a kunok között térítettek. Vagyis az oklevelekben a Német Lovagrend kiűzése utáni időkig nem szerepel, hogy a lovagok a pogány kunok között térítettek volna. A legelső adományozó oklevél (1211) az ország gyarapítását határozza meg, mint a behívás okát, a későbbiek pedig a kunokkal való harcát emelik ki a rendnek. A második csoportba, azaz a lovagrend visszafogadását sürgető oklevelek közé tartozókban is csak az 1231-ben, illetve az ez után írottakban jelenik meg, hogy a lovagok kunokat térítettek. Ekkor valószínűleg a poroszokkal szembeni győzelmeik hatására érveltek a lovagok a pápánál a fegyveres térítés eredményeivel (Pósán 1996, 134). A több oklevélben is hasonlóan leírt esemény azonban úgy tűnik, hogy csak egy kisebb portyázó csoport feletti győzelmet örökített meg. A történet a következőképpen rekonstruálható: a lovagrend a Kárpátokon túl, a kunok területén, feltehetően egy átjáró közelében, várat építtetett, amely mellett a kunok kénytelenek voltak elhaladni, ha az átjáróhoz akartak jutni. Tehát ez a vár a kunok Erdély ellen irányuló portyázásait nehezítette meg. Valószínűleg az Erdélybe igyekvő kunok megtámadták a várat, de mivel vereséget szenvedtek, egy részük megadta magát a lovagoknak, és családjával együtt megkeresztelkedett. A pápa által leírt történet azt sugallja, hogy a kunok maguk kezdeményezték a kereszténység felvételét.⁶⁴⁶ Az oklevelekből sajnos nem derül ki, hogy pontosan mikor, hol és hányan vették fel a kereszténységet a kunok közül. Egyébként az ilyen összecsapások gyakoriak lehettek a lovagok és a kunok között.⁶⁴⁷

Azonban nem elképzelhetetlen, hogy a rend lovagtagjai részt vettek a Kárpát-medencében a kereszténység terjesztésében katonai kíséret formájában. A lovagrend területén élő papság folytathatott missziós tevékenységet a Kárpátokon túl élő kunok között, a lovagok védelme alatt. Valamint az sem lehet kizárni, hogy az 1221-ben Paulus Hungarus vezetésével a Magyar Királyság területén megjelent Domonkos-rendi szerzetesek első kunok közötti térítő útja a lovagok fegyveres védelme alatt zajlott. Ugyanis miután 1225-ben II. András a Német Lovagrend tagjait fegyverrel kiűzte országából, a szomszédos pogányok támadásait békés úton igyekezett megfékezni. A keresztény hit terjesztésében látta azt az erőt, amellyel a nomád kunokat addigi életmódjuk elhagyására, és az új hit elengedhetetlen feltételének számító letelepedésre tudja kényszeríteni. Ennek a feladatnak pedig a pogányság és az

⁶⁴⁶ Lehetséges, hogy az 1223-as Kalka mezei vereség is hatással lehetett a történetekre (Spinei 2008, 418).

⁶⁴⁷ Részletesen I. Kovács 2004.

eretnekség ellen létrehozott koldulórendek (ferencesek, domonkosok) tökéletesen megfeleleltek.

Az 1215-ben alapított Domonkos-rend célja az eretnekség legyőzése és a kereszténység terjesztése volt prédikáció útján. Már alapítója, Domonkos is szeretett volna a kunok között téríteni.⁶⁴⁸ 1221-ben alapították meg a magyarországi provinciát, amelynek élére a bolognai egyetemen ekkoriban jogot tanító Paulus Hungarust nevezték ki. A királyi család támogatásával a Magyarországon megtelepedett Domonkos-rend nemcsak a kunok, de a Balkán-félszigeten élő bogumilok közé is indított missziókat.⁶⁴⁹ A kunok közötti első térítő útjuk, amelyre 1223 vagy 1224 után kerülhetett sor, feltehetően a Német Lovagrend fegyveres védelme alatt történt. Erről a misszióról nem sokat tudunk, csupán annyi feltételezhető, hogy olyan Kárpátokon kívüli, de nagy valószínűséggel Erdélytől nem messze levő területre mehettek, amelyre a Német Lovagrend már kiterjesztette ellenőrzését. A forrásokból mindössze annyi derül ki, hogy a szerzetesek eredmény nélkül tértek haza (Reichert 1896, 306).⁶⁵⁰

⁶⁴⁸ A Domonkos-rend térítésével, illetve a milkói kun püspökség történetével kapcsolatos legújabb összefoglalást l. Spinei 2008, 413–456.

⁶⁴⁹ A rend a királyi támogatás következtében gyorsan fejlődött. Magyarországi történetének 1241–1242-ig tartó szakaszában nemcsak a kunok és a boszniai bogumilok közötti térítői tevékenységük számottevő, de történelmi jelentőségűek a magyar őshaza felkutatását célzó akcióik is. A 13. század harmincas éveiben missziós útjaik során a domonkosok eljutottak a Kaukázus és a Volga felső folyásának vidékére. Az útjaikról készült beszámolóik alapján képet alkothatunk a korabeli kelet-európai térségben élő népekről. L. Göckenjan 1997. A Magna Hungariában élő magyarokat megtaláló Julianus barátnek köszönhető az első mongolokról szóló beszámoló nyugaton. L. Guzman 1996. Epistolájában fennmaradt egy mongol kánnak IV. Bélához írott levele, amelyben felszólítja az uralkodót, hogy a hozzá menekülő kunokat ne tartsa magánál (Györffy 1986, 80). A mongol támadás után a Magyar Királyság területére telepedett kunok között folytatták missziós tevékenységüket. A királyi család kellőképpen értékelte a rend tetteit, 1254-ben a budai rendházban tartották a Domonkos-rend nagy káptalanját, templomukban pedig ekkor kötött házasságot a trónörökös, a jövendőbeli V. István egy kun hercegnővel. A rend azonban kegyvesztett lett, mivel a zárdájukban nevelkedett IV. Béla lányának, Margitnak házassága II. Ottokár cseh királlyal (1253–1278) feltehetően miattuk nem jött létre. Helyükre az országban 1229-ben megjelent ferencendi szerzetesek léptek. L. Fügedi 1981.

⁶⁵⁰ Ferent (1981, 123) a térítés sikertelenségét azzal magyarázza, hogy a domonkosok a kunok által gyűlölt Német Lovagrend kíséretében jelentek meg. Erre vonatkozóan azonban nincs konkrét forrásos adatunk (Makkai 1936, 14). De a térítők mind túléltek az első, sikertelen próbálkozást – legalábbis a domonkos források ennél az útnál nem tesznek említést mártirokról –, ami fegyveres kíséretre utal. Ugyanakkor a második misszióknak vannak áldozatai, akiket név szerint is említenek a források (*Annales*, 647).

A domonkosok azonban másodszor is visszatértek. Ez alkalommal a Dnyeperhez mentek,⁶⁵¹ ugyanis a Domonkos-rendi hagyomány szerint a kunok egyik központja valahol a Dnyeper környékén lehetett.⁶⁵² A szerzeteseknek érdeke, a térítésnek pedig bevett módszere volt, hogy előbb az uralkodó réteg megtérését vagy legalább a térítéshez szükséges jóváhagyást megszerezzék.⁶⁵³

Munkájuk évekig tartott, míg eredményt értek el. A sikerről több forrás is hírt ad. Ezek egyike az 1227. június 31-én kelt pápai oklevél, amelyben IX. Gergely (1227–1241) elismételi a Róbert esztergomi érsektől kapott információkat (Hurmuzaki 1887, I/I. 102, 77. sz.). Az érsek levele nem maradt fenn, de a benne közöltek a pápa leveléből rekonstruálni lehet. Róbert fogadalmához híven éppen a Szentföldre készült, amikor egy *Bortz*⁶⁵⁴ nevű fejedelem (princeps) fia kunokból és domonkosokból álló csoport élén azzal a kéréssel fordult az érsekhez, hogy keresztelje meg őt és kíséretének tizenkét pogány tagját, és majd atyja is átkel kétezer férfival a hegyeken, hogy Róbert kezéből felvegye az új hitet.⁶⁵⁵ Az érsek a

⁶⁵¹ A barátok számos nehézség után eljutottak a kunokhoz, „ahhoz a folyóhoz, amelyet Dnyepernek mondanak” írja az egyik rendi forrás, a 13. századi *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus* (Reichert 1896, 306), ezzel összhangban az *Annales*ban az áll, hogy hosszú veszedelmekkel tele út után megérkeztek Cumaniának abba a részébe, „ahol a Boristhenes folyó van” (*Annales* 647). Ez utóbbi forrás írja le, hogy a szerzetesek sokat szenvedtek éhség, szomjúság és ruhátlanság miatt, kettő közülük, Albert és Domonkos pedig mártírként meghalt.

⁶⁵² A Donyec mente, az Azovi-tenger északi partvidéke és a Dnyeper középső folyásánál fordulnak elő legnagyobb mennyiségben kun szobrok (Pletneva 1974, 9–11).

⁶⁵³ A korábban a fekete magyarok között térítő Querfurti Brúnó is a politikai vezetés hozzájárulása miatt ment kerülő úton 1008-ban a Javdi-Erdim törzs területére, mert valószínűleg ennek vezetője viselte a besenyők között a fő méltóságot. L. Galamb 2001.

⁶⁵⁴ Talán azonosítható azzal a kun vezérrel, Begovarsszal (*Бѣговаръс*), aki az Ipatyjev-évkönyv szerint 1229-ben Béla herceget elkíséri a csúfos kudarccal záródó halicsi hadjáratára, ahol a magyarokkal szembenálló Danyilót Kötöny kunjai támogatták (PSRL II, 761). A kun vezérre l. még Kovács 2005a.

⁶⁵⁵ A pápa levelében levő adatokat megerősíti a *Magnum Cronicon Belgicum*: „Midőn Róbert érsek feltűzve a keresztet már útra készen állott, hozzájött a kun fejedelem fia és azt mondta: Uram, keresztelj meg engem e tizenkét társammal, az én atyám pedig eléd jön majd az erdőkön túlra, erre meg erre a helyre, kétezer férfival, akik mind a te kezedből óhajtnak felvenni a keresztiséget. Ezután elment az érsek az erdőkön túlra ennek atyja elé s itt Isten segítségével tizenötezen keresztelkedtek meg” (magyar fordítása Makkai 1936, 15; vö. még CFH 1937, I. 525). Albericus krónikájában is majdnem szó szerint ugyanez áll az 1227-es év alatt: „Ez [Róbert érsek] midőn keresztel meg engem ezen tizenkettővel s atyám hozzád jön Erdélybe ezen helyre 2000 férfival, akik valamennyien a te kezéd által óhajtnak megkeresztelkedni. Ami megtörténvén elment Erdélybe amaz atya elé Bertalan pécsi

levélben nemcsak a történekről számolt be, hanem a szükséges meghatalmazásokért is folyamodott, hogy teljesítse Bortz kívánságát,⁶⁵⁶ valamint azt kérte a pápától, hogy oldja fel a szentföldi útra tett fogadalma alól, és engedje őt a kunok és a velük szomszédos brodnikok földjére. Az érsek a pápától megkapott szükséges felhatalmazások birtokában elindult a kunokhoz. Róbert mellett jelen volt három püspök, Béla herceg, valamint feltehetően számos pap is elkísérte őket.⁶⁵⁷ A király fiának jelenlétéről egy 1228. március 21-én kelt pápai levélből értesülünk, amelyben IX. Gergely üdvözli Béla herceget abból az alkalomból, hogy belépett az esztergomi érsekkel együtt a kunok földjére (Hurmuzaki 1887, I/1. 108, 83. sz.; Jakó 1997, 168, 149. sz.).⁶⁵⁸ Béla jelenléte a kun vezér áttérésénél arra utal, hogy Bortz nemcsak megtérését, hanem hódolatát is felajánlotta. A trónörökös pedig nem kizárt, hogy a világi hatalom megszervezése érdekében utazott el a püspökökkel a kunok földjére (Makkai 1988³, 306).

A források szerint számos kun keresztelkedett meg ekkor a kun fejedelem családjával, akik egyúttal hűbéri fogadalmat is tettek a magyar királynak. Ezt bizonyítja IX. Gergely 1229-ben kelt levele a kunokhoz, amelyben a pápa arról is tud, hogy II. Andrásnak a kunok szabadságát és védelmét biztosító levelén aranybulla volt (Hurmuzaki 1887, I/1. 112–113, 88. sz.). Az esemény időpontjára vonatkozóan legbiztosabb forrásunk a pápa idézett levele az érsekhez, amely 1227 nyarán azt állítja, hogy nemrég (*nuper*) kapta meg Róbert levelét, és ugyancsak ekkor adja meg a szükséges engedélyeket (Hurmuzaki 1887, I/1. 102, 77. sz.). A 13. század elején írt *Emonis Chronicon* is 1227-re teszi az eseményt, a pápai oklevélben szereplő Bortz nevét *Boricus* alakban hozza, és megemlíti, hogy a negyedik a kun fejedelmek között, akit sok emberével együtt a domonkosok térítették meg, és Róbert érsek maga keresztelt meg Béla herceg jelenlétében (MGH SS, XXIII. 511).⁶⁵⁹ Az egyik Domonkos-rendi

püspökökkel, Vilmos veszprémi és Vilmos erdélyi püspökökkel és itt az Úr kegyelméből 15 000-n felül megkeresztelkedtek” (magyar fordítása Latzkovits 1934, 76; MGH SS, XXIII. 920).

⁶⁵⁶ Bortz ragaszkodása az érsek személyes jelenlétéhez arra utal, hogy a kereszténység felvétele a kun vezér számára nemcsak hitbeli kérdés volt, hanem az érsek által biztosított politikai előnyöket is élvezni kívánta (Makkai 1936, 15).

⁶⁵⁷ Az érsekkel tartó püspökökről l. Koszta 1994.

⁶⁵⁸ Vitatott, hogy átléptek-e a hegyeken a későbbi Moldvai Fejedelemség területére. Egyesek szerint a *Magnum Cronicon Belgicum* világosan leírja, hogy Erdélyben találkoztak (Makkai 1936, 16; Kristó 1984, 1343). A Béla hercegnek írt 1228. március 21-i pápai levél alapján (Hurmuzaki 1887, I/1 108) egyes kutatók szerint az érsek és kísérete átkelt Moldvába (Gyárfás II. 220; Ferentz 1981, 134).

⁶⁵⁹ „Eodem anno [1227] Boricius quartus de maioribus principibus Chunorum, quos Theotonici Walewin vocant, per fratres de ordine Predicatorum ad fi dem Christi conversus est, et baptizatus est cum multis sue gentis

forrás *Burch* vezér és néhány családtagjának megkeresztelését a barátoknak tulajdonítja, és nem tesz említést az érsek szerepéről (Reichert 1896, 306), ami érthető e forrás esetében, amely elsősorban a rend tagjainak készült, és a domonkosok tetteiről kíván beszámolni (Makkai 1936, 17). Ugyanakkor ez az egyik olyan forrás, amely megemlékezik egy *Membrok* nevű fejedelem és ezer családtagjának megtéréséről. *Membrokot* a forrás szerint maga II. András keresztelte meg (Reichert 1896, 306). Egy másik rendi forrás, az *Annales Bortz* és *Membrok* keresztelését úgy foglalja össze: *a kunok két fejedelme keresztény hitre tért* (*Annales*, 647). Ez azonban valószínűleg a *Commentariolum*ból készült (Makkai 1936, 17). Györffy szerint a túlzott térítési eredmények felmutatása miatt a domonkos rendi források két vezért csináltak az apából és fiából. A *Bemborch*, *Bernborch*, *Bibrech*, *Brebroth*, *Bribrech*, *Membrok*⁶⁶⁰ alakok mögött a *Borch* variáns áll, tehát nem két külön személyt jelölnek a nevek (Györffy 1990b, 269). A források számadatokat is említenek a keresztény hitet felvevő kunokkal kapcsolatban.⁶⁶¹ Ezek azonban olyan ellentmondásosak, hogy nem lehet belőlük konkrét következtetést levonni, de feltehetően egy kun vezér és nemzetsége vagy törzse térhetett át a kereszténységre. Az viszont tény, hogy ezeknek az áttéréseknek következményeképpen hozták létre a kun püspökséget, amelynek első püspöke egy

hominibus a domno Roberto Strigonense archiepiscopo, presente Bela iuniori rege Ungarie, filio regis Andree” (MGH XXIII, 511).

⁶⁶⁰ A Domonkos-rendi forrásokban szereplő névalakokra I. Spinei 2008, 425. A *Membrok* nevének előtagja a lehetséges tö. *man* a 13. század elején előfordul a kipszakban ’nagy’ jelentéssel. A csuvasban a *mán* ’nagy, széles, kövér, fő, öreg’ Ha a szó török eredetű vagy korai átvétel egy nem török nyelvből, akkor egy eredeti szókezdő *b*-vel kell számolni. A *b*- nazalizációja az utána következő nazális mássalhangzó hatására ismert jelenség a török nyelvtörténetben. L. Róna-Tas 1992. A régi törökben volt egy *ban* ’tízezer’ jelentésű, kínai eredetű szó (Clauson 1972, 342).

⁶⁶¹ A pápa 1228. március 21-én kelt levelében „a kunok nem kevés sokaságáról írt” (Hurmuzaki 1887, I/1. 107), ugyancsak a megtért kunok sokaságáról tesz említést az *Emonis Chronicon* (MGH SS, XXIII. 511). A *Chronicon Austriacumban* (CFH 1937, I. 505) az Anonymus *Leobensis Chroniconnal* (CFH 1937, I. 269) és a *Chronicon Claustro-neuburgensével* (MGH SS, IX. 626) összhangban tízezer konvertitáról van szó. Mindhárom a *Continuatio Sanctrucensis primát* másolta át szó szerint (MGH SS, IX. 626). A *Magnum Cronicon Belgicum* szerint tizenötezen (CFH 1937, I. 525), az egyik Domonkos-rendi forrás szerint *Burch* és családjának néhány tagja, *Membrok* háznépéből pedig ezren vették fel a kereszténységet (Reichert 1896, 306). Spinei szerint ez utóbbi állhat legközelebb a valósághoz (Spinei 1994, 87). A másik rendi forrás nem említ számot, csak férfiak és nők sokaságáról beszél (*Annales* 647).

Domonkos-rendi szerzetes, *Theodoric* volt,⁶⁶² aki egy pápai levél szerint öt évig a domonkosok magyarországi provinciálisa volt (Hurmuzaki 1887, I/1. 107, 82. sz.; Jakó 1997, 169, 151. sz.).

Az újonnan létrehozott püspökség feladata kettős volt, egyházi szempontból a missziót kellett tovább folytatni, a megtért kunokat az új hit szerint szervezni, politikailag pedig a határokat kellett biztosítani. Mindkét cél rugalmasságot és mobilitást követelt az intézménytől. A püspökség hatáskörét az esztergomi érsek állapította meg második legátusi kinevezésekor az 1231. február 27-i pápai oklevél szerint, amely tudomásul veszi a határokat, de nem nevezi meg azokat (Hurmuzaki 1887, I/1. 113–114; Jakó 1997, 172). Ha létezett is oklevél, mellyel Róbert érsek a kun egyházmegye határait megállapította, nem maradt fent, ennek ellenére kikövetkeztethető a püspökség hatáskörzete: a nyugati határa a Keleti-Kárpátok vonulata lehetett, de nem terjedt ki az Olttól nyugatra, a szörényi bántság területére.⁶⁶³ Kelet felé pedig a kortárs Rogerius a Szeret folyót említi, mint a püspökség határát (SRH II, 564).⁶⁶⁴ Délen a II. Bolgár Cárság, északon pedig az 1233-ban létrehozott orosz püspökség területéig érhetett a kunok püspökének hatásköre (Richard 1977, 25).⁶⁶⁵

A püspökség székhelyének nevére három, a mongol pusztítás utáni oklevélben (1279-es, 1332-es és 1347-es) van adat: *civitas Mylco*, illetve *episcopatus in Milcovia*. Ekkor azonban az egyházmegye *kun* elnevezése tűnt el, és csak az oklevelekben előforduló helymeghatározásból következtethetünk arra, hogy a kettő ugyanaz. A 13. század első felében keletkezett források alapján az új egyházmegye a többi missziós püspökséghez hasonlóan nem a székhelyének, hanem a térítendő népnek a nevét viselte. A püspöki székhely, Milkó lokalizálását nehezíti, hogy a tatárjárás előtti források nem említik sem Milkó városát, sem

⁶⁶² Az 1228. évhez: „Magyarországi Róbert esztergomi érsek új püspököt nevezett ki Kunországban névszerint Theodorikot” (magyar fordítása Latzkovits 1934, 76; vö. még MGH SS, XXIII. 921). Theodorik egyes vélemények szerint magyar származású volt (Richard 1977, 24).

⁶⁶³ Ezt alátámasztja IX. Gergely 1237. május 16-i oklevele, amelyet a szörényi domonkosoknak adott, és amelyben engedélyezi nekik, hogy megáldják az oltárokat, a papi helyeket és temetőket, *mivel nekik nincs püspökük*, aki a feladatot elvégezné (Hurmuzaki 1887, I/1. 153–154).

⁶⁶⁴ Van, aki szerint keleten a püspökség határai egybeestek azzal a területtel, ameddig a kunok nomadizáltak (Richard 1977, 25).

⁶⁶⁵ A Rusz területén is tevékenykedtek Domonkos-rendi szerzetesek, erre utal a lengyel történetíró, Długosz egy megjegyzése, amely szerint 1233-ban a kijevi nagyfejedelem, Vlagyimir Rurikovics kiűldözte Kijevből a Domonkos-rendi szerzeteseket. A pápa támogatta a szerzeteseket és 1232 vagy 1233-ban egyes feltételezések szerint püspököt nevezett ki. L. Fannesberg-Schmidt 2007, 223; Stolarski 2010, 79.

más székhely nevét.⁶⁶⁶ Elfogadható magyarázatok és a későbbi utalások szerint a székhely nem lehetett messze az erdélyi határtól, így a magyar állammal és egyházzal az összeköttetést fenn lehetett tartani (Makkai 1936, 26).

A kun püspökség elsődleges célja a térítés további folytatása volt. A Domonkos-rendi források szerint, bár a megtért kun „fejedelmek” támogatták a szerzeteseket, nem volt könnyű dolguk sem a még pogányokkal, sem az alig megkeresztelkedettekkel.⁶⁶⁷ Ennek ellenére a térítés sikeresen haladt előre, megalakultak a gyülekezetek, és a barátok bátran kimehettek a kunok közé prédikálni, anélkül hogy az életüket veszély fenyegette volna (Reichert 1896, 306–307). A domonkos feljegyzések mindkét fejedelmi hívüket példás kereszténynek mutatják be (Makkai 1936, 38–39).

A források alapján a megtértek vezetőinek ordujai lehettek a hittedjesztés központjai. Szükségük is volt a domonkosoknak a támogatásra, mert a kunok esetében nem egyszerűen térítésről volt szó, hanem életformaváltásról. Vagyis az egyház nemcsak térítő tevékenységet folytatott, hanem jelentős szerepet vállalt a kunok letelepítésében. Mivel úgy vélték, hogy a kereszténység gyakorlását nem lehet a nomád életmóddal összeegyeztetni, a megtérő kunok életformáját is meg akarták változtatni (Makkai 1936, 39).⁶⁶⁸ A térítők tevékenysége egy pápai oklevél szerint nem volt hiábavaló, ugyanis már városokat és templomokat akartak építeni, bár addig még szilárd házaik sem voltak (Hurmuzaki 1887, I/1. 111; Jakó 1997, 168–169).

Az egyház ugyanakkor védelmezni is próbálta a keresztény kunokat az ellenségeiktől. A pápai oklevél tanúsága szerint az első évben három oldalról fenyegette veszély a keresztény Cumaniát: 1. az ikoniumi szultán;⁶⁶⁹ 2. más pogányok, akik a kunok földjével szomszédos

⁶⁶⁶ A püspökség központjának meghatározásával kapcsolatos elméletek összefoglalását l. Kovács 2005b. Újabbban pedig Spinei 2008, 413–456.

⁶⁶⁷ Kezdetben az is megtörténhetett, hogy a nemrégiben áttért kunok közül némelyik bántalmazta a térítőket vagy más szentségtörést követett el. Az ilyen esetekkel kapcsolatban írhatta a pápa a püspöknek, hogy a nemrég megtért kunok közül azokat, akik nem követnek el olyan súlyos vétket, hogy azt a Szentszék elé kellene vinni, ő is feloldozhatja (Hurmuzaki 1887, I/1. 112; Jakó 1997, I. 170).

⁶⁶⁸ Jellemző, hogy milyen nagy fontosságot tulajdonítottak az életmódnak, az a huzavona, ami később IV. (Kun) László és a pápa között folyt a magyarországi kunok letelepítésének tárgyában. L. *Kun László...* 128–139.

⁶⁶⁹ Az ikoniumi (Konya, Törökország) szultán ekkor a rúm szeldzsuk I. Alá al-Dín Kajkubád (1220–1237) volt. Míg egyesek elfogadták, hogy az ikoniumi uralkodó zaklatta a keresztény kunokat (Ferenč 1981, 139), mások szerint a bolgár cár, II. Aszen Iván (1218–1241) volt a támadó (Makkai 1936, 41).

keresztény területeket tartják leigázva;⁶⁷⁰ 3. mások, akiket nem nevez pogányoknak (Hurmuzaki 1887, I/1. 111; Jakó 1997, 168–169).⁶⁷¹

A pápa később is megvédte új híveinek függetlenségét és jogait.⁶⁷² 1229. október 1-jén a kunoknak írt levelében IX. Gergely személyes védelmébe veszi a kunok országát, és szigorúan megtiltja, hogy bárki fennhatósága alá vonja területüket, és rabságba döntse őket azon ok miatt, hogy Krisztushoz tértek (Hurmuzaki 1887, I/1. 112–113; Jakó 1997, I. 171).⁶⁷³

A fiatal egyházmegye azonban nem volt hosszú életű. Az 1236-ban elkezdődött mongol hadjárat előtt a kunok egy része 1239-ben Kötöny vezetésével a Magyar Királyság területére költözött, azzal a feltétellel, hogy elfogadja a magyar uralkodó fennhatóságát, és megkeresztelkedik (SRH II, 553–554; *A tatárjárás...* 112–113). Meg kell jegyezni, nem lehetetlen, hogy Kötöny IV. Bélához történő közeledésében a domonkosok is szerepet játszottak. Erre utal, hogy a magyar király Kötönhöz küldött követségének tagjai között – akik azt a hírt vitték a kun vezérnek, hogy befogadják őt és népét – domonkosok is voltak (SRH II, 554; *A tatárjárás...* 113).

A mongol támadás következtében a misszió is elveszítette területét. A mongol uralom alatt egy időre megszűnt a kunok közötti térítés lehetősége. IV. Béla 1247-ben sikertelen kísérletet tett arra, hogy a johannitákat Kumaniába telepítse, majd 1254-ben arra panaszkodik IV. Incének (1243–1254), hogy a határaitól keletre levő rutén, kun, brodnik és bulgár föld, amelynek nagy része valaha az ő uralma alá tartozott, most a tatárok adófizetője és országának állandó veszélyt jelent (Hurmuzaki 1887, I/1. 249–253; Jakó 1997, 191–192; Hurmuzaki 1887, I/1, 259–262).

⁶⁷⁰ Ezek a még pogány kunok és brodnikok lehettek (Ferenč 1981, 139).

⁶⁷¹ Egyes kutatók szerint ezek a kun püspökség területén élő románok és székelyek voltak (Gyárfás III, 222). Valószínűbb azonban, hogy azoknak van igaza, akik ezekben a nem pogány ellenfelekben látják a bolgárokat, akik egyrészt a magyar királyság terjeszkedését nem nézték jó szemmel, másrészt ekkor a bolgár uralkodó ugyan még nem mondta fel a Szentszékkal kötött egyezségeket, de a Rómával való kapcsolatok elhidegülése már a szakítási szándékot jelezte (Ferenč 1981, 140).

⁶⁷² A megtért kunok szabadságát, vagyonát és személyi mentességét korábban II. András is biztosította aranybullával megerősített oklevélben, amely azonban nem maradt fent, csak a pápa 1229. október 1-ji okleveléből tudunk róla. A királyi oklevelet erősítette meg IX. Gergely apostoli tekintélyével (Jakó 1997, I. 171, 155. sz.).

⁶⁷³ Ebben az esetben a veszély valószínű, hogy a magyar király részéről fenyegette a kunokat (Ferenč 1981, 141). Az oklevél szerint az ellenség örvend a megtérőknek, mert uralkodni tud rajtuk, míg azelőtt az állt, hogy az ellenség meg akarja akadályozni a többi kun megtérését. Ekkor a pápa csak szigorú parancsot ad, de nem hirdet kereszties hadjáratot (Hurmuzaki 1887, I/1. 112–113; Jakó 1997, I. 171).

A kun püspökség fennállásának utolsó éveiben nem kizárt, hogy a ferences rendi szerzetesek is elkezdtek téríteni a kunok között. IX. (Szent) Lajos megbízásából Möngke nagykánhoz (1251–1259) utazó ferences fráter, Rubruk útja során (1252–1255) találkozott egy kunnal, aki azt állította, hogy Magyarországon Assisi Szent Ferenc alapította rend tagjai keresztelték meg.⁶⁷⁴ Természetesen lehetséges, hogy a keresztény kun nem tudott különbséget tenni a két koldulórend között, és összetévesztette a domonkosokat és a ferenceseket. Az viszont tény, hogy a ferencesek a Domonkos-rendi szerzetesek után nem sokkal jelentek meg a Magyar Királyságban, és a mongol hódítás után mind a Magyar Királyság területére telepedett, mind pedig a délorosz steppén maradt kunok között jelentős térítő munkát végeztek.

A kunok püspöksége – annak ellenére, hogy még a 16. században is említik oklevelek – mindössze tizenhárom-tizennégy évig állt fenn, az a kevés keresztény kun, aki túlélte a tatárjárást, beolvadt a görögkeleti többségbe, így a püspökség elveszítette eredeti rendeltetésének értelmét.

Meg kell még említeni a Magyar Királyság utolsó nagy térítési sikerét a kunok között a mongol támadás előtti időszakból. Az 1239-ben a Kötöny vezetésével beköltöző kunokról tudjuk,⁶⁷⁵ hogy IV. Béla magyar királynak felajánlották a katolikus hit (*fide catholica*) felvételét, amennyiben befogadja őket országába. Rogerius Siralmas énekéből ismert, hogy a király nemcsak annak örvendett, hogy a „vele mintegy egyenlő” uralkodó fogadta el népével a fennhatóságát, de az is lelkesítette, hogy sok hívet nyer meg ez által a kereszténységnek. Magának Kötönynek IV. Béla volt a keresztapja, míg másokat, feltehetően elsősorban kun előkelőket, magyar főemberek kereszteltek meg (SRH II, 553, 559, 567; *A tatárjárás...* 112–113, 119, 126).⁶⁷⁶

A magyar misszióktól eltekintve, a kunok a mongol hódítás előtt nem tértek át nagyszámban a kereszténységre. Ennek több oka is volt. Egyrészt a törzsi, törzsszövetségi rendszer a magyarázat, amiben éltek. Az egy fő vezetése alatt álló hatalmi rendszerekben ugyanis a vezető réteg a birodalom központosítása, majd a centralizált birodalom kiépítése után hatalma megtartása érdekében inkább elfogadta valamely monoteisztikus világvallás

⁶⁷⁴ „Egy napon egy kun ember csatlakozott hozzánk, latin szavakkal köszöntve, mondván: »*Salvete domini!*« Elcsodálkozva viszonztam köszönését, és megkérdeztem, ki tanította erre az üdvözletre. Azt mondotta, hogy Magyarországon a mi frátereink keresztelték meg, ők tanították meg rá” (Wyngaert 1929, I. 217; Györffy 1986, 258).

⁶⁷⁵ Kötöny beköltözésére l. Balogh 2001a, illetve ennek cáfolatát l. Horváth 2001, 49.

⁶⁷⁶ A kunok 1239 és 1241 közötti magyar királyságbeli tartózkodására l. Kristó 1987², 1386–1387; Vásáry 1986, 59, 63–69; Pálóczi Horváth 1996, 22–23; Berend 2001, 70–71.

tanítását, ahogy a 7–10. századi kelet-európai steppe és erdős steppe urai, a kazárok, vagy később a 10–13. században nagyhatalmi státusra szert tevő volgai bolgárok is tették. Feltételezhető, hogy a kunok a mongol hódításig éppen a törzsszövetségi rendszerüknek köszönhetően nem lettek nagy tömegben egyetlen nagy világvallás követői sem. Ezek a folyamatok ugyanis általában úgy zajlottak le, hogy előbb az uralkodó és az előkelő réteg vette fel valamely világvallást, és csak azután kezdődött el a köznép közti térítés.⁶⁷⁷ A kunok így csak később, a mongol hódítás után, az Arany Horda idejében az iszlám intenzív kelet-európai terjeszkedésével lettek nagy számban a Mohamed alapította vallás követői, azaz muszlimok. Vagyis abban az időben, mikor a mongol uraik is áttértek az iszlám hit követésére. Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni, hogy a korabeli áttérések motívumai, illetve azok jellege egészen mások voltak, mint napjainkban. Noha nem zárható ki teljességgel az egyéni meggyőződésből fakadó áttérés, sokkal jelentősebbek voltak a politikai, diplomáciai, gazdasági szempontok a vallás területén is, mint az előbb említett egyéni meggyőződés. Másrészt, mint az ujugurok és kazárok esetében kimutatható, mindkét nép vezetői olyan vallást választottak, amely szembenállást, azaz kulturális elkülönülést jelentett valamely szomszédos hatalomtól. Ugyanis ez lehetőséget adott a birodalom identitásának stabilizálásra. Az ujugurok választása azért eshetett a manicheizmusra, mert azt a Tang Kína területén idegennek, sőt bizonyos időszakokban üldözendőnek tekintették (Vásáry 2003², 87). A kazárok pedig mindkét szomszédos hatalom, azaz mind az Abbaszida Kalifátus, mind a Bizánci Birodalomban gyakorolt vallással, vagyis az iszlámmal és a kereszténységgel szemben vették fel a judaizmust. Mint ahogy a későbbiekben a kazár uralkodótól függő volgai bolgár uralkodó választása is a Kazár Kaganátusban az uralkodó elit vallásának oppozíciójaként tért át az iszlámra. Meg kell jegyezni, hogy mindhárom esetben meghatározó volt a kereskedelem szerepe is a vallás megválasztásában. Visszatérve a kunokra, e népcsoportnak csaknem minden szomszédja keresztény volt, ennek következtében a fenti szempontból érthető, hogy miért nem választották nagy számban a kereszténységet. Ugyanakkor az is magyarázat lehet arra, hogy a kereszténység nem terjed túl nagy intenzitással, hogy a kunok legközelebbi szomszédja, a nemrég óta keresztény Kijevi Rusz ebben az időben nem indított missziókat a szomszédos kunok közé. Még maga is a mentalitásváltásnak nevezett korszakban volt, amikor már saját szentekkel rendelkező (Borisz és Gleb, Szent Vlagyimir) egyház a mindennapi élet területén uralkodó szokásrendszereket a keresztény szempontoknak megfelelően igyekszik megszervezni (Font 2005a, 87–97).

⁶⁷⁷ Erre l. Khazanov 1994.

Azonban külső térítésre nem volt módja, mert még a 12. században is élnek a saját területén pogányok. A Bizánci Birodalom, amely évszázadokkal korábban birodalmi pénzekkel támogatta a keresztény missziókat, ebben az időben a megváltozott körülmények miatt már nem tud olyan térítő tevékenységet folytatni.

A Magyar Királyság is csak a 13. században a korra jellemző térhódítás következtében ismerte fel, hogy a kereszténység terjesztésével együtt expanzióra is mód nyílik. A későbbi IV. Béla még herceg korában meglátta a domonkos szerzetesek térítő munkájában a lehetőséget. A Német Lovagrend kiűzésének fő szorgalmazója is ő volt, ugyanis felismerte, hogy a lovagok bizonytalan alattvalók, katonai terjeszkedésük is elsősorban a saját hatalmukat, s nem a királyét növeli. Valamint tudatára ébredt, hogy a lovagok, akik ellenségként kezelték a kunokat, nem segítik azok beillesztését a Magyar Királyság érdekszférájába (Pósán 1996, 42). A trónörökös egyik döntő feladatának a kunok elszakítását tekintette az Aszenidáktól (Makkai 1988³, 306). Ennek fontosságát az bizonyítja leginkább, hogy 1226 és 1235 között egyetlen tisztán erdélyi vonatkozású oklevelet adott ki, az összes többi erdélyi hercegségére utaló írott adat a kunok térítésével van kapcsolatban.⁶⁷⁸

A koldulórendek és a magyar uralkodók, II. András és IV. Béla hamar megértették, hogy a misszió csak ott lehet sikeres, ahol a világi hatalom segíti a térítést, és e támogatás következtében egyházi intézmények hálózata létesül, amelyek segítségével mind a pápa, mind a magyar király új területekre, valamint tized- és adófizetésre kötelezhető alattvalókra tesz szert. Ezért jött létre a kunok püspöksége, amelynek céljai: egyrészt a térítés folytatása és a megtért kunok letelepítése az új hit követésének megfelelően, másrészt pedig az ország határainak nemcsak a biztosítása, hanem a térítés eredményeképpen azoknak tágítása is. A kunok közötti térítés sikerei hatására a magyar király 1233-ban felvette a *rex Cumaniae* címet (Hurmuzaki 1887 I/1. 127).⁶⁷⁹ A Magyar Királyság a Dnyepertől nyugatra élő kunok megkeresztelése után a Dnyeperen túl élő kunok és azok szomszédai közötti missziót is tervbe vette. Így a magyarországi domonkosok 1232 és 1237 közötti négy útja – amelyek célja az őshazában maradt magyarok megkeresése és a római egyház számára való megnyerése volt – tulajdonképpen a kunok közötti térítés folytatását jelentik. Ezeknek a terveknek azonban a mongolok támadása véget vetett. Pontosabban a mongol támadás után a magyar uralkodók

⁶⁷⁸ Erre l. Kristó 2003a, 209–211.

⁶⁷⁹ Az oklevél szerint: *Bela dei gratie primogenitus Regis Hungarie... Bulgarie Comanieque* (Hurmuzaki 1887, I/1. 127). Az oklevél azonban a kétes hitelű szövegek közé tartozik (Jakó 1997, I. 177).

által támogatott térítést a két koldulórend a királyság területére költözött kunok között folytatta.

Összegzés

A kunok alig negyven évvel később, hogy elkezdtek berendezkedni a délorosz steppén, nyugatra-délnyugatra vezetett portyázásaik során elérték a Magyar Királyságot is. Ekkor az ereje teljében levő I. (Szent) László vezette hatalom két alkalommal is visszaverte támadásaikat, amelyek hosszú időre megszűntek. A magyar történeti irodalomban elterjedt, hogy az I. (Szent) Lászlótól elszenvedett vereségek következtében nem volt több támadás a Magyar Királyság ellen. Ez azonban csak részben igaz. Emellett több más szempontot is figyelembe kell venni: 1. Ebben az időben fejeződött be a kunok a hatalmi berendezkedése a délorosz steppén; 2. nem kényszerítette őket senki területeik elhagyására; 3. a Magyar Királyság nem ideális a steppei harcmódorhoz szokott kunoknak; 4. tájékozottak voltak a kunok, és tudatában voltak annak, hogy a Magyar Királyságot ebben az időben nem dúlták beharcok, és a királyi hatalom erős volt; végül 5. a 11–12. század fordulóján Vlagyimir Monomah támadásaival szemben a délorosz steppei szállásaikat kellett védelmezniük.

A 12. században a Magyar Királyság kevés kivételtől eltekintve – ilyenek II. Géza sógora, Izjaszlav támogatására vezetett hadjáratai – a magyarok nem érdeklődtek a keleti területek iránt, mivel sokkal komolyabb feladatok elé állították déli szomszédjával, a Bizánci Birodalommal való problémái. Ennek ellenére van kapcsolat a délorosz steppén élő kunok és a magyarok között olyankor, mikor mindkét hatalom a Rusz fejedelmeinek beharcaiba avatkozott be.

A 13. században, mikor II. András Halicsot igyekezett megszerezni, sokkal intenzívebbé válik a magyarok és a kunok közötti kapcsolat. A magyarok számos alkalommal szenvedtek vereséget a kunok támogatta ellenfeleiktől, így maguk is igyekeztek vagy a nomádok vagy olyan fejedelmek támogatását megnyerni, akiket a kunok segítettek. Egy összecsapást záró béke és egyezség során vette el feleségül András herceg Msztyiszlav Msztyiszlavics halicsi fejedelem lányát, azaz Kötöny unokáját. Végül, 1245-ben IV. Béla lemond apja Halicsra vonatkozó terveiről részben éppen a kunok miatt.

Ugyanakkor ebben a században került sor a Magyar Királyság keleti expanzióját jelző újabb lépésre, amikor is a magyar uralkodók támogatásával elkezdődött a szomszédos „pogány” kunok között a kereszténység terjesztése. Ennek során a kunok lakta területre vezettek a Domonkos-rendi szerzetesek magyar uralkodói támogatással missziókat, és az 1227–1228-as évben megalapították a (milkói) kun püspökséget, amelynek kettős feladata volt: a kereszténység terjesztése, és ezen keresztül a kunoknak a magyar uralkodók hatalma alá való vonása. Ezt jelzi, hogy 1233-ban a magyar uralkodó címei között megjelenik a *rex*

Cumaniae is. Ennek a törekvésnek az 1236-ban kezdődött mongol hadjárat (tatárjárás) vetett véget. Így a magyar király fennhatósága csak az országba betelepült kunokra terjedt ki.

Következtetések

Dolgozatomban a kunok történetét foglaltam össze Kelet-Európában való megjelenésüktől a mongol hódításig. A 11. század második felétől ez a nomád nép meghatározó szerepet töltött be a délorosz steppén és a szomszédos területek életében.

A dolgozat következtetéseit két szempont köré csoportosítottam: egyrészt mit tudhattunk meg a forrásokból magukról a kunokról, másrészt pedig, hogy milyen szerepük volt a Rusz, a Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság történetében. Mivel a vizsgált időszakban a kunoktól nem maradtak fenn belső keletkezésű írott források, ezért külső, azaz a szomszédos népek beszámolóira támaszkodva lehetett rekonstruálni történetüket. Ezek pedig leginkább olyankor tettek említést a kunokról, mikor azok megtámadták országaikat, így főként a hadjárataikon keresztül lehetett történetüket megismerni, melynek következtében első látásra némiképp egyoldalú kép rajzolódik ki róluk.

A Dunától Nyugat-Szibériáig terjedő hatalmas területen három nagy csoport élt, Közép-Ázsia, a Kazak-steppe és az Ural–Volga vidékén a kipcsakok és a kanglik, a Dontól az Al-Dunáig a kunok (polovecek). Tehát egy olyan nomád „konföderációt” feltételezhetünk, amely etnikailag és nyelvileg egyaránt sokszínű volt.

A dolgozat terjedelmi korlátai miatt nem lehetett kitérni a kun–kangli–kipcsak törzsszövetség kazak-steppei történetére, ahogy kimaradt annak vizsgálata is, hogy milyen szerepet töltöttek be a Grúz Királyságban a mongol hódításáig e kaukázusi hatalom történetében. További érdekes kutatási irány katonarabszolgaként a mameluk Egyiptomba kerülő kipcsakok jelentőségének bemutatása.

A dolgozatban vizsgált legnyugatibb, kun tömb önmagában sem alkotott etnikailag homogén egységet, erre utalnak a kunokkal kapcsolatos mongol vagy iráni eredetű nevek.

A kunok társadalma bizonyosan differenciált volt, azonban pontos szerkezete nem ismert. Annak ellenére sem, hogy viszonylag sok társadalmi egység neve szerepel a különböző forrásokban, nem tudni, hogy ezek az elnevezések nemzetséget vagy törzset jelölnek-e. A forrásokban szereplő különféle méltóságnevek (knyáz, rex) sem segítenek, mert azok elsősorban szerzőik társadalmának felépítését tükrözik, noha természetesen utalnak némiképp a cím kun viselőjének vezéri szerepére. Talán a személynévként értelmezhető és *-oba* végződésű nevek (pl. Altunopa, Kitanopa) utalnak nemzetségre, illetve az általuk vezetett nemzetségre, a csak tulajdonnevekben felbukkanó *-kan* pedig esetleg arra, hogy viselőik (Sarukan, Tugorkan) törzsszövetségek élén álltak. Azonban nem

a későbbi, a kunok között a 14. században már biztosan adatolható egyeduralkodó értelemben használták, hiszen politikai szempontból nem léptek túl a törzsi, törzsszövetségi rendszeren.

Nem tudni, hogy a kunoknak hány nemzetségük vagy törzsük volt a mongol hódítás előtt, az óorosz évkönyvek egyrészt nem említenek számokat, csak neveket, amelyekről nem mindig lehet eldönteni, hogy kit vagy mit jelölnek. Másrészt pedig csak azokról a kunokról tudósítanak, akikkel a Rusz fejedelmei hadakoztak. E tekintetben a mongol kori muszlim forrásokban olvasható információk, tehát ibn Khaldún például 11 törzsről (kabíla sg.) ír, al-Dimaskí 16 csoportot (táifa sg.) és „több más altörzset” (afkhád pl.) nevez meg. Noha ezek az adatok látszólag ellentmondásosak, nem zárható ki, hogy adataik eltérő időszakra vonatkoznak.

Több alkalommal szó volt arról, hogy a kunok nem hoztak létre birodalmat. A hatalmi koncentrációhoz a nomádoknál általában belső- és külső katalizátorra egyaránt szükség volt. Belső katalizátor esetén a társadalomban létrejön egy olyan katonai szervezet, amelyre építve egy erős központi mag szervez maga köré birodalmat. Ilyenre azonban nincs adatunk a kunoknál. Külső katalizátorként a szomszédos letelepült nagyhatalomtól származó jövedelmek megszerzése és a politikai struktúrák átvétele szolgál. Ebből a szempontból válik érthetővé, hogy miért nem alakult ki a kunoknál központosított hatalmi rendszer. Ha párhuzamként tekintünk a Belső-Ázsiában létrejött nomád birodalmakra, azok mindegyike a szomszédos Kínával szimbiózisban jött létre. A kunoknál azonban hiányzott ez a külső tényező, mivel a szomszédságukban nem volt olyan hatalom, amely abba az irányba kényszerítette volna őket, hogy birodalommá szerveződjenek. A közvetlenül szomszédos Rusz, amellyel a kunok kapcsolata a legintenzívebb volt, politikai tekintetben rendkívül megosztott, a nomádok szemszögéből bizonyos értelemben saját politikai rendszerükhöz hasonlíthatott. A Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság messze voltak, nem szolgálhattak ilyen téren mintával, és nem gyakorolhattak nyomást rájuk. Csak a 12. században a Kaukázus előterében felemelkedő Grúz Királyság maradt lehetséges mintaadó, és talán nem véletlen, hogy éppen a rövid ideig a kaukázusi ország területén élő és azzal szoros kapcsolatokat fenntartó Otroknak az utódai igyekeztek a hatalmukat központosítani. A feltehetően Otrok fiával, Koncsakkal elkezdődött folyamat azonban a mongolok kelet-európai megjelenésével véget ért. A másik tényező, azaz a közösen vezetett hadjáratok szerepe pedig azért nem jelentős, mert – mint láttuk – a kunok szomszédai maguk teszik lehetővé a zsákmányszerzést, mikor a nomádokat hívják belső ellenfeleikkel szemben.

A kunok és a szomszédos hatalmak közti kapcsolatok elemzésekor fontos hangsúlyozni, hogy a hol ritkább, hol gyakoribb portyázások, hadjáratok ellenére a kunok nem jelentettek területi fenyegetést a szomszédos országokra, amikor mégis, akkor egy másik nomád nép, a mongolok támadása állt a háttérben. Ha a szomszédai erősek voltak, vagy vezetőik (mint a rusz fejedelmek) képesek voltak összefogni, és megszervezni a nomádok elleni hadjáratot, a nomádok általában vereséget szenvedtek.

A kunok nagyszerű harcosok és félelmetes ellenfelek voltak. Harci képességeiket nemcsak jól ismerték a szomszédaik, de igénybe is vették vagy szövetségesként, vagy zsoldosként, esetleg az ún. gulámként, mamelukként (Grúz Királyság, Egyiptom) töltöttek be fontos szerepet.

A letelepült és nomád civilizációk közötti ellenségeskedés háttérében az állt, hogyan tudnak a nomádok hozzájutni a mezőgazdasági és kézműves termékekhez. Ugyan a nomád gazdaság alapvetően önellátó volt, de bizonyos termékeket és élelmiszereket (gabona, luxuscikkek) nem tudott előállítani vagy nem elegendő mennyiségben. Ezekhez más úton igyekezett hozzájutni. A nomádok számára a portya, a kereskedelem és a zsoldos katonáskodás három módját jelenti ugyanakkor: a vágyott és szükséges javak megszerzésének (vö. Golden 1991, 137). Az ehhez vezető stratégia megválasztása nem mindig a nomádokon múltott. Ha biztosított volt a kereskedelem, akkor nem feltétlen volt szükség a portyákra. Emellett pedig mikor a szomszédaik a kunokhoz fordultak támogatásért ellenfeleikkel szemben, maguk tették lehetővé a portyát vagy fizettek zsoldot, ami nagyrészt a zsákmányból való részesedést jelentette.

Ezt igazolhatja az a megfigyelés, hogy a kunok a délorosz steppei berendezkedésük során, vagyis a 11. század legvégén olyan helyeket támadtak a Rusz területén, amelyek kereskedelmi szempontból voltak fontosak, de miután sikerült elérniük, hogy részesedjenek a haszonból valamilyen formában, alig van adat arra, hogy a területükön áthaladó kereskedelmet akadályozták volna. Sőt, arról olvashatunk az óorosz évkönyvekben, hogy a kunoktól érkező kereskedők az áruk mellett információt is szállítottak, például ők értesítették a kijevi nagyfejedelmet, hogy a nomádok a Rusz ellen készülődnek, vagy velük üzentek a kunok. Tulajdonképpen nincs nyoma annak, hogy a kunok területén áthaladó kereskedelem rendszeres vagy komoly törést szenvedett volna. Ez érthető, hiszen a kunoknak is érdekük volt a biztonságos kereskedelem, amiben a besenyőkhöz hasonlóan maguk is részt vehettek. A fekete-tengeri kereskedelemben betöltött szerepüket a 13–14. századi források több alkalommal is hangsúlyozzák.

Tehát ha végigtekintjük a kunoknak a szomszédjaikkal, előbb a Russzal, majd a Balkán-félszigeti hatalmakkal és végül a Magyar Királysággal való kapcsolatát, nyilvánvalóvá válik, hogy azokat nem kizárólag a hadakozás jellemezte.

A Russzal kapcsolatosan nem állja meg a helyét az a 19. századi szakirodalomban, de később is olvasható feltételezés, hogy a kunok támadásai miatt a Rusz nemcsak értékes földművelésre alkalmas területeket veszített el, de a szláv lakosság is kénytelen volt északabbra költözni. Valójában a rusz fejedelmek egymás közti harcai sokkal nagyobb kárt okoztak a lakosságnak, mint a kunok portyázásai. Ezeket pedig sok esetben, így a 12. században rendszeresen maguk a fejedelmek tették lehetővé, mikor rokonaikkal szemben a hatalomért folytatott harcokban a kunokat hívták segítségül. A kunok célja ilyenkor sem a Rusz védelmének aláásása volt egy esetleges későbbi hódítás előzményeként, hanem így lehetőség adódott a portyákra és fosztogatásra. Amikor a Rusz élén olyan fejedelem állt, mint Vlagyimir Monomah, aki korlátozta a belharcokban való beavatkozásukat, valamint hadjáratokat vezetett a steppére, a kunok bizonyultak a gyengébb félnek. Az óoroszló évkönyvekben vannak ilyen példák a rusz–kun kapcsolatok területén. Ha más nézőpontból szemléljük a viszonyukat, akár a kunok is lehettek volna az erős Rusz létrejöttének katalizátorai, ez a lehetőség azonban 1132 után megszűnt. Msztyiszlav Vlagyimirovics 1132-es halála után a rusz fejedelmek egymás közti harcaik miatt szinte állandó jelleggel a kunokra támaszkodtak. Ritka volt az olyan békés, stabil időszak a Ruszban, amikor volt esély arra, hogy közösen a kunok ellen vonuljanak. Ennek kapcsán kell megjegyezni, hogy ebben az időben még a Rusz seregek sem területszerzési szándékkal jelentek meg a steppén, hanem legtöbbször ugyanaz volt a céljuk, mint a nomádoknak: a zsákmányszerzés.

A kunok elleni rendszeres hadjáratok helyett a Rusz nem feltétlen tudatosan, de egy másik módszert választott szomszédjaival szemben, azaz megpróbálta beilleszteni őket a saját rendszerébe szövetségekkel, házasságokkal. Ez utóbbiaknak köszönhetően a 11. század végétől már rokoni szálak is összekötötték a két hatalmat. A kunoknak a rusz fejedelmek mellett a grúz uralkodóházzal, keleten pedig a horezmi sahokkal is voltak dinasztikus kapcsolataik (vö. Golden 1991, 156–157), így nemcsak külső szemlélői, hanem fontos, megkerülhetetlen szereplői is lehettek a térség történetének.

Visszatérve még a Russzal való kapcsolataikra, meg kell említeni, hogy a kunok hatással voltak az orosz folklórra is. Az évkönyvekben nemcsak kun eredetű epikus elemek maradtak fenn (Altunopa hősiessége, Otrók és az ürömfüves történet, Koncsak és az üst vagy az Igor-énekben olvasható számos nomádokhoz köthető elem), de magukban a bilinákban vagy az ukrán népmesékben is ott vannak a kunok nyomai.

Ezzel szemben a kunok Balkán-félszigeti szerepe nem ilyen sokoldalú, ott elsősorban katonai jelentőségüket kell kiemelni. Előbb mint portyázók jelentek meg a Dunától délre, majd az 1091-es lebunioni csatában játszott szerepük miatt tulajdonképpen a Bizánci Birodalom megmentői lettek. A 11. század legvégén már mint a bizánci seregben harcoló zsoldosok jelennek meg a forrásokban. Az 1140-es évektől kezdve, amikor már nagy valószínűséggel berendezkedtek az Al-Dunától északra levő területeken, több támadást is intéztek a Bizánci Birodalom ellen. Majd a 12. század utolsó évtizedeiben lényegében az ő támogatásukkal éledt újjá a Balkán-félszigeten a Bolgár Cárság. Azonban nemcsak a bolgárok, hanem a félszigeten rövid ideig regnáló Latin Császárság, valamint az 1204-ben felbomló Bizánci Birodalom utódállamai is igénybe vették katonai segítségüket.

A Magyar Királysággal a 13. századig kevés kapcsolatuk volt. Az 1091-ben a lebunioni csatából hazatérő kunok két sikertelen támadása után egészen a 13. század elejéig nincs tudomásunk kun támadásról a Magyar Királyság területe ellen. Kunok és magyarok ugyan többször találkozhattak, mivel mindkettő rendszeres résztvevője volt a Ruszban zajló hatalmi harcoknak, ilyenkor azonban szinte kivétel nélkül az ellentétes oldalon álltak. Azonban a két hatalom közötti kapcsolatok egyedülálló eleme, hogy a kunok szomszédai közül csak a Magyar Királyság támogatott olyan térítő missziókat, melynek következtében a kunok területén püspökség jött létre.

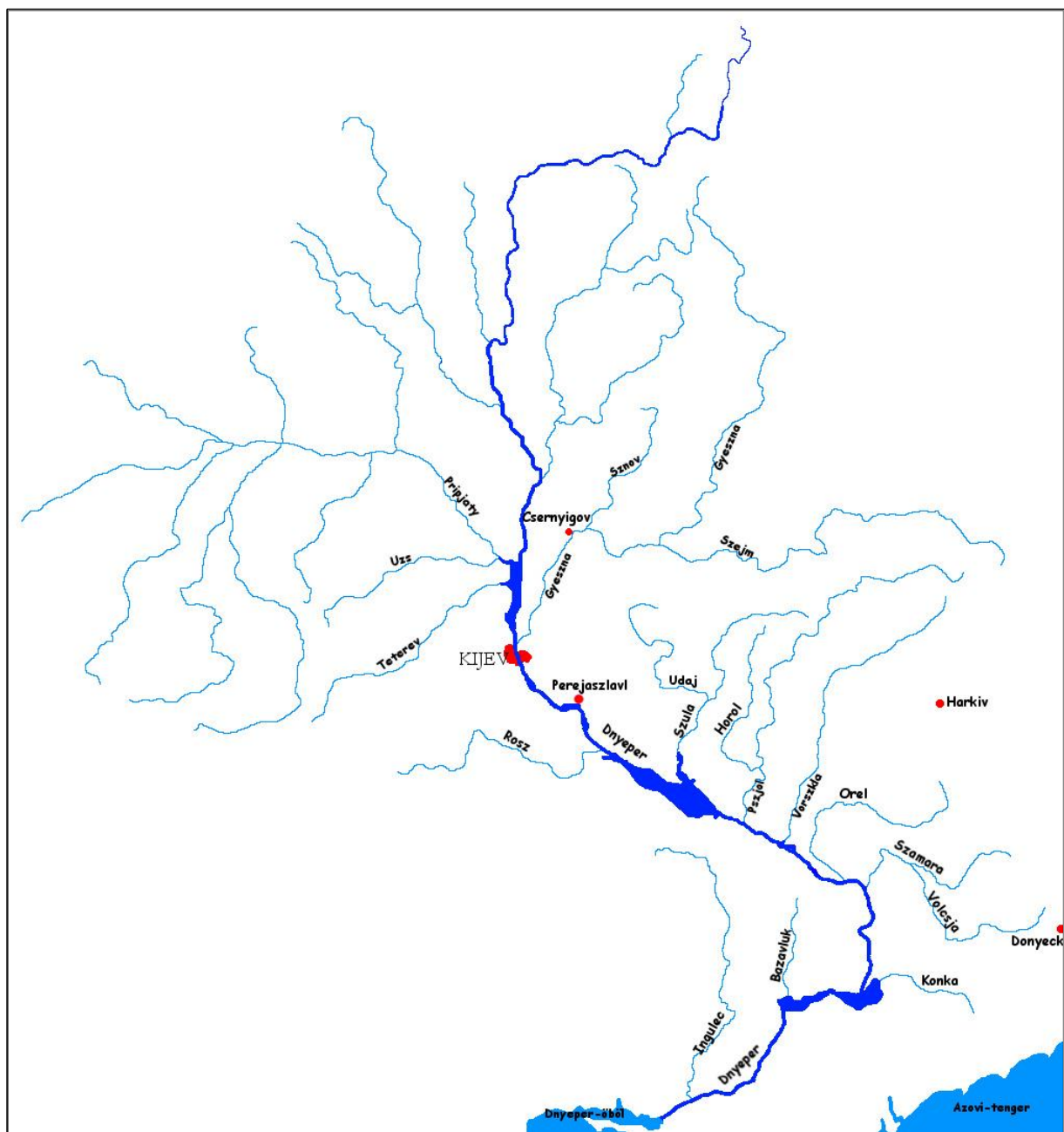
A forrásokból az is kiderült, hogy a kunok nagy hadjáratokat egyszerre csak egy irányba vezettek. Amíg a délorosz steppét uralmuk alá nem hajtották, nem voltak sem portyák, sem hadjáratok nyugati és déli irányba. Miután viszont berendezkedtek, előbb a Bizánci Birodalom, majd a Magyar Királyság területén is megjelentek. Amikor a 12. század elején a Rusz fejedelmei a nagyszerű vezetői képességekkel rendelkező Vlagyimir Monomah irányításával sikeres hadjáratokat indítottak a steppére, a kun hadjáratok minden irányba abbamaradtak. A Rusz fenyegetés megszűnésével azonban kiújultak a Bizánci Birodalom elleni portyák és hadjáratok.

A kunok és a szomszéd hatalmak közötti viszony jellege akkor változott meg, mikor a mongolok nyomásának engedve egyes csoportjaik beköltöztek a Rusz és a Magyar Királyság területére, illetve a Balkán-félszigetre. Nagyobb részük azonban helyben maradva az Arany Horda nomád népességének többségét alkotva asszimilálta a nyugatra költöző mongol vezető réteget.

Mellékletek

1. A Dnyeper és mellékfolyói
2. A Don és Donyec mellékfolyói
3. A Pole poloveckoe a 11–12. században
4. A kun csoportok lokalizálása Vlagyimir Monomah hadjáratai után
5. Kun csoportok a 12. század második felében és a 13. század elején
6. A kijevi nagyfejedelmek
7. A déli rusz fejedelemségek a 12. század végén
8. A Bizánci Birodalom a 11. században

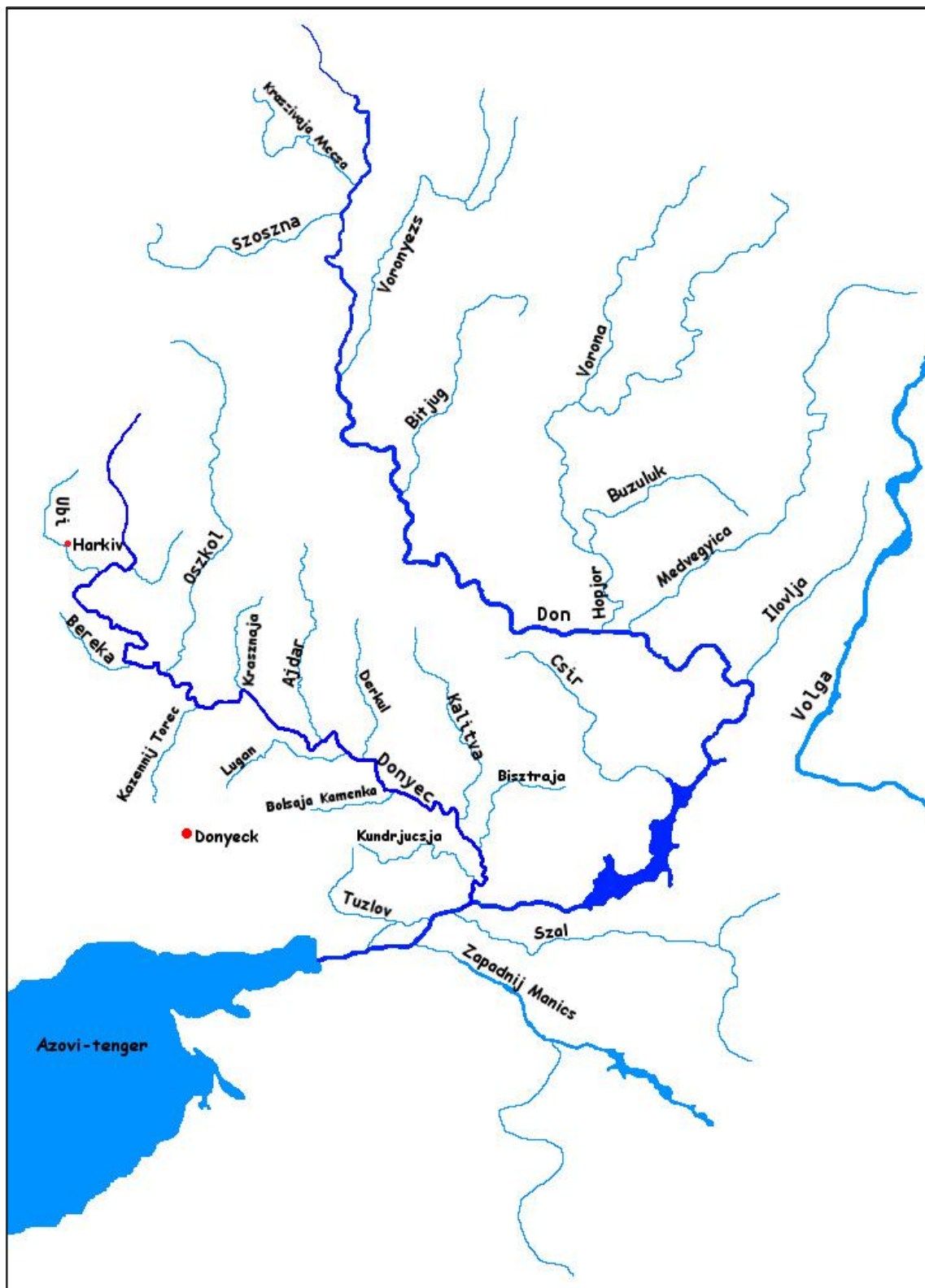
I. melléklet

A Dnyeper és mellékfolyói

(http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Dnepr_basin.png alapján)

II. melléklet

A Don és a Donyec mellékfolyói

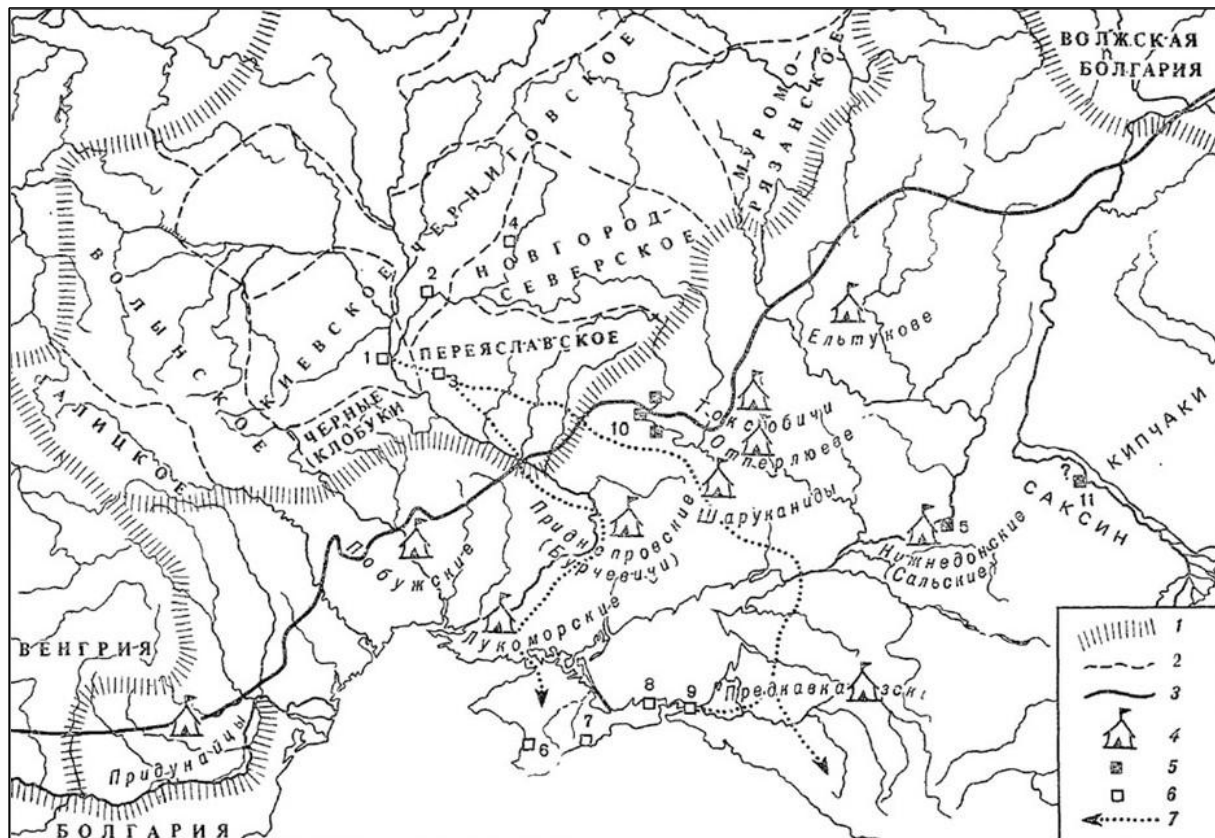
(http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Днепр_basin.png és
http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Don_basin.png alapján)

III. melléklet

A Pole poloveckoe a 11–12. században (Rasovskij 1938)

IV. melléklet

A kun csoportok lokalizálása Vlagyimir Monomah hadjáratai után
(Pletneva 1990, 69)

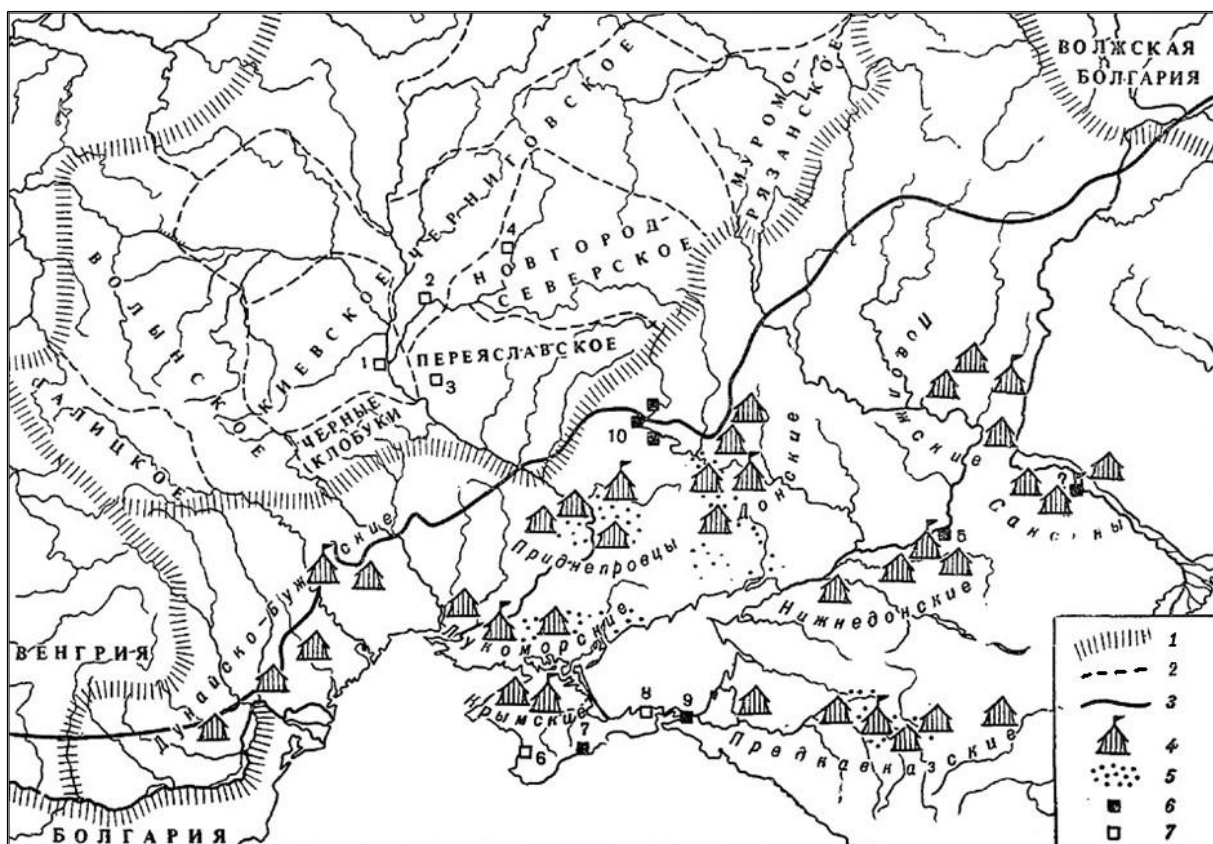
Jelmagyarázat:

1. országhatár
2. a rusz fejedelemségek határai
3. a steppe északi határa
4. nomád szállások
5. nomád városok (Sarukan, Szugrov, Balin)
6. rusz és bizánci városok
7. kereskedelemi utak

A térképen szereplő számok:

1. Kijev
2. Csernyigov
3. Perejaszlavl
4. Novgorod-Szeverszkij
5. Belaja Vezsa
6. Kherszon
7. Szudak
8. Korcsev
9. Tmutorokany

V. melléklet

Kun csoportok a 12. század második felében és a 13. század elején
(Pletneva 1990, 149)

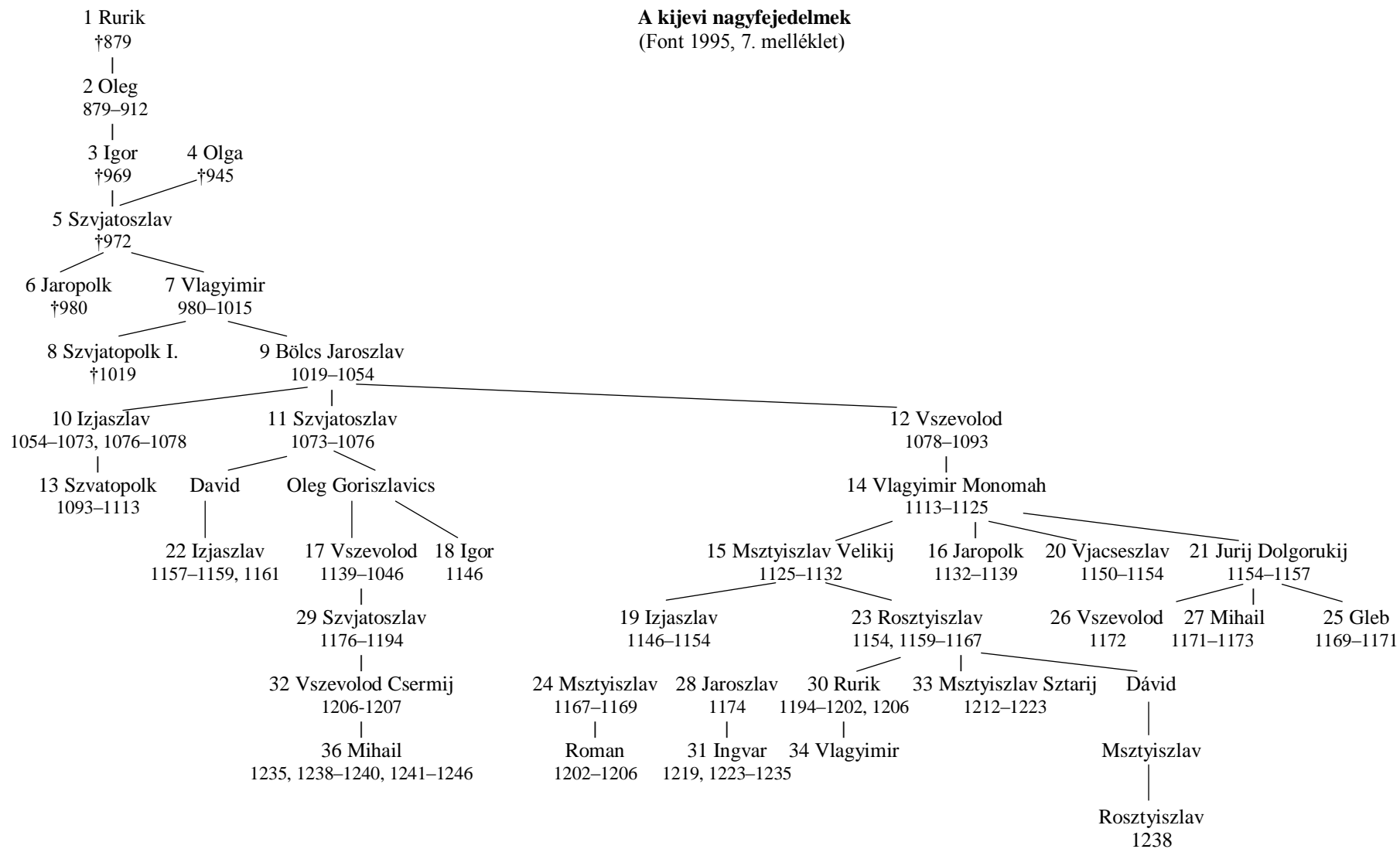
Jelmagyarázat:

1. országhatárok
2. a Rusz fejedelemségek határai
3. a steppe északi határa
4. kun csoportok
5. kőszobrok sűrűsödése
6. kun városok, vezéri szállások
7. rusz városok

A térképen szereplő számok:

1. Kijev
2. Csernyigov
3. Perejaszlavl
4. Novgorod-Szeverszkij
5. Belaja Vezsa
6. Korcsev
7. Tmutorokany
8. a Donyec menti telepek (gorodok)

VI. melléklet
A kijevi nagyfejedelmek
 (Font 1995, 7. melléklet)

VII. melléklet

A déli rusz fejedelemségek a 12. század végén (E-SPI)

Jelmagyarázat:

1. Halicsi	5. Csernyigovi
2. Vlagyimir-Volhíniai	6. Perejaszlavli
3. Turovi	7. Novgorod-Szerverszkiji
4. Kijevi	8. Murom-rjazanyi

VIII. melléklet

A Bizánci Birodalom a 11. században

(Készült Szántó Richárd térképének felhasználásával. In: Szántó Richárd szerk.: *Középkori egyetemes történelem (Térképvázlatok gyűjteménye)*. Szeged–Miskolc, JATEPress, 2007, 177. o.)

Irodalom

- A tatárjárás... – A tatárjárás emlékezete.* Szerk. Katona T., a bev. Györffy Gy. írta.
- Achinžanov 1995 – Ахинжанов, С.М.: *Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.* Изд. исправленное. Алма-Ата: Гылим, 1995.
- Ágoston 2004 – Ágoston M.: *Az orosz történelmi források terminológiája.* Savaria University Press: Szombathely, 2004.
- Aleksandrov 2007 – Александров, Е.: Пълководци на второто Българско Царство. In: *История на Българите: Военна история на българите от древността до наши дни.* Т. 5. Ред. Зафиров, Д.– Александров, Е. София: ИК Труд. 703–710.
- Aleksandrov–Čolpanov 2007 – Александров, Е. – Чолпанов, Б.: Войската и войните на второто Българско Царство (1185–1396). In: *История на Българите: Военна история на българите от древността до наши дни.* Т. 5. Ред. Зафиров, Д.– Александров, Е. София: ИК Труд. 124–186.
- Allanijazov 1998² – Алланиязов Т. К.: *Военное дело кочевников Казахстана.* Изд. второе, исправленное дополненное. Алматы: 21Век.
- Allsen 1987 – Allsen T: *Mongol Imperialism. The policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia and the Islamic Lands 1251–1269.* Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- Angold 1992 – Angold, M.: *The Byzantine Empire 1025–1204. A Political History.* London–New York: Longman.
- Angold 2000 – Angold, M.: *Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Annales – Annalium ordinis Praedicatorum.* Vol. I. V. M. Ferretti iussu editum auctoribus ff. Th. M. Mamachio, F. M. Pollidorio, V. M. Badetto, et H. D. Christianopulo. Romae: Ex Typographia Palladis, 1756.
- Antapodosis – Cremonai Liutprand: Antapodosis. In: P. Classen – Cremonai Liutprand: *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században.* Varia Byzantina – Bizánc Világa IX. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2005.
- Artamonov 1962 – Артамонов, М.И.: *История Хазар.* Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа.

- Arutjunova 1972 – Арутюнова, В.А: К вопросу о взаимоотношениях Византии с печенегами и половцами во время норманской кампании. *Византийский временник* 33 (1972), 115–119.
- Arutjunova-Fidanjan 1978 – Арутюнова–Фиданян, В.А: *Типик Григория Пакуриана*. Текст, введ., пер., и коммент. Ереван: Издательство АН Армянской ССР.
- Atanasov 2009 – Атанасов, Г.: *Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. The Despotic Domain of Dobroudja. About the Political, Clerical, Economical and Cultural History of Dobroudja in the 14th Century*. Велико Търново: Фабер.
- Attaleiates – Michaelis Attliotae: *Historia*. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae Ed. B.G. Niebuhr. Rec. Bekkerus, Immanuel. Bonnae: Impensis ed. Weberi, 1853.
- Az orosz irodalom kistükre... – Az orosz irodalom kistükre. Pariontól Ragyiscsevig, XI–XVIII. sz.* Vál., a bev., az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta Iglói E. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1981.
- ÁÚO – Wenzel Gusztáv (1812–1891): *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus – Árpád-kori új okmánytár* [Elektronikus dokumentum] Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 2003.
- B. Szabó 2001 – B. Szabó János: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. *Hadtörténelmi Közlemények* 114 (2001/1), 75–98.
- Babcock–Krey 1943 – *A History of Deeds Done beyond the Sea*. By William Archbishop of Tyre. Vol. I. Translated and Annotated by Babcock, E. A.–Krey, A.C. New York: Morningside Heights–Columbia University Press.
- Balogh 2001 – Balogh L.: A mongol támadások a Volga-vidéki népek ellen. In: *Tanulmányok a középkorról*. A II. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai. Szerk.: Weisz B. – Balogh L. – Szarka J. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 7–19.
- Balogh 2001a – Balogh L.: Mikor költözött Kötöny kun fejedelem Magyarországra? *AH* 113 (2001), 53–61.
- Balogh 2009 – Balogh L.: A besenyők hitvilága és a világvallások. In: *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Szerk. Balogh L.–Kovács Sz. MÖK 25. Budapest: Balassi Kiadó, 93–108.
- Balogh–Keller 2004 – *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. III. Szegedi Steppetörténelmi Konferencia Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk.: Balogh L.–Keller L. Magyar Őstörténelmi Könyvtár 21. Budapest: Balassi Kiadó.

- Bănescu 1933 – Bănescu, N.: La question du Paristrion ou Conclusion d'un long débat. *Byzantion* 8 (1933), 277–308.
- Bănescu 1944 – Bănescu, N.: Le thème de Paristrion-Paradounavon (Paradounavis). Les origines. Le nom. *Bulletin de la Section Historique* 25/2 București, 139–151.
- Bănescu 1946 – Bănescu, N.: *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*. București: Cartea Românească.
- Barthold 2003 – Barthold, W.: Gardīzī, Abū Saʿid (11th Century) Persian Historian. In: *Encyclopaedic Historiography of the Muslim World*. Vol. I. Ed. by Singh, N.K. – Samiuddin, A. Delhi: Global Vision Publishing House, 275.
- Bartol'd 1897 – Бартольд, В.: *Отчет о поездке в Среднюю Азию с научною целью. 1893–1894 гг.* Санкт-Петербург.
- Bartol'd 2002² – Бартольд, В.В: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. In: Бартольд, В.В: *Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов*. Москва: „Восточная литература” РАН, 1938/2002, ² 18–192.
- Bartol'd 2002² – Бартольд, В.В.: Новый труд о половцах. In: Бартольд, В.В: *Работы по истории и филологии тюркских и монгольских и народов*. Москва: „Восточная литература” РАН, 1938/2002. ² 392–408.
- Baskakov 1960 – Баскаков, Н.А.: *Тюркские языки*. Москва: Издательство Восточной Литературы. 1960
- Baskakov 1969² – Баскаков, Н.А.: *Введение в изучение тюркских языков*. Москва: Высшая школа. 1969².
- Baskakov 1976 – Баскаков, Н.А.: Тюркизмы – социальная терминология в «Слове о полку Игореве». In: *Turcologica. К 70-летию акад. А.Н. Кононова*. Ред. С.Г. Кляшторный–Ю.А. Петросян–Э.Р. Тенишев. Ленинград: Наука, 225–234.
- Baskakov 1984 – Баскаков, Н.А.: Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях. In: *Тюркская ономастика*. Ред. Кайдаров, А.Т.–Баскаков. Н.А.– Джанузаков, Т.Д.– Суперанская, А.Б. Алма-Ата: Наука, 48–76.
- Bedrossian 1875–1879 – *New Dictionary Armenian–English*. By. Rev. Bedrossian M. Venice: S. Lazarus Armenian Academy.

- Belenickij 1963 – Беленицкий, А.М.: Краткий очерк жизни и трудов Бируни. In: *Абу-р-Райхан Мухаммед ибн Ахмед ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия)*. Перевод А.М. Беленицкого. Статьи и примечания А.М. Беленицкого и Г.Г. Леммлейна. Москва: Издательство Академии Наук СССР.
- Benisch 1856 – *The travels of rabbi Petachia of Ratisbon*. Ed. and trans. by Benisch, A. London: Trubner, 1856.
- Berend 2001– Berend N.: *At the Gate of Christendom, Jews, Muslims and 'Pagans' in medieval Hungary c.1000–c.1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berežkov 1963 – Бережков, Н.Г.: *Хронология русского летописания*. Москва, Издательство Академии Наук СССР.
- Berta 1996 – Berta Á.: A kunok eredete. A magyarországi kunok történelme. In: *Adatok Kiskunhalas történetéhez*. Szerk.: Szakál A. Kiskunhalas: Kiskunhalas Önkormányzat, 11–19.
- Berta 2004 – Berta Á.: *Szavaimat jól halljátok. A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged: Jate Press.
- Berta–Róna-Tas 2011 – Berta Á. – Róna-Tas A.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. With the assistance of L. Károly. I–II. *Turcologica* 84. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Berry 1948 – *De profectioe Ludovici VII in Orientem*. Trans. by Berry, V.G. New York: W.W. Norton and Co., 1948, 52–53
- Bibikov 2004 – Бибииков, М. В.: *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*. Москва: Языки Славянской Культуры.
- Birkenmeier 2002 – Birkenmeier, J.: *The Development of the Komnenian Army: 1081–1180*. Leiden–Boston–Cologne: Brill.
- Bóna 1988³ – Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. I. köt. Szerk. Makkai L.–Mócsy A. Budapest: Akadémiai Kiadó, 107–234.
- Borosy 1992 – Borosy A.: Hadsereglétszámok a X–XIV. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 105 (1992/4), 3–32.
- Boyle 1958 – *The History of the World-Conqueror by ʿAla-ad-Din ʿAta-Malik Juvaini*. Trans. from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. Boyle, Vol. I. Cambridge: Harvard University Press.

- Boyle 1971 – *The Successors of Genghis Khan*. Trans. by J.A. Boyle. New-York–London: Columbia University Press.
- Brand 1968 – Brand, C.M.: *Byzantium confronts the West*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brand 1976 – *Deeds of John and Manuel Comnenus* by John Kinnamos. Transl. by Charles W. Brand. New York: Columbia University Press.
- Bréhier 1970 – Bréhier, L.: *Le monde byzantin: La civilisation byzantine*. Paris: Éditions Albin Michel.
- Bréhier 1997 – Bréhier, L.: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*. Varia Byzantina–Bizánc Világa I. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- Bréhier 2003 – Bréhier, L.: *A bizánci birodalom intézményei*. Varia Byzantina–Bizánc Világa VII. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- Bréhier 2010 – Bréhier, L.: *A bizánci civilizáció*. Varia Byzantina–Bizánc Világa XIV. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- Bretschneider 1888 – Bretschneider, E.: *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments Towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century*. Vol. II. London: Trübner & Co., Ludgate Hill.
- Bretschneider 1910² – Bretschneider, E.: *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments Towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century*. Vol. I. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. L^{td}.
- Bubenok 1997 – Бубенок, О.Б.: *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI–начало XIII вв.)*. Киев: Логос.
- Buckler 1968² – Buckler, G.: *Anna Comnena. A Study*. Oxford.
- ByzTurc. – Moravcsik Gy: *Byzantinoturcica I–II. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*. Zweite durchgearbeitete Auflage. Berlin, 1958.
- CC – *Codex Cumanicus*. Ed. by G. Kuun with the Prolegomena to the Codex Cumanicus by L. Ligeti, Budapest: MTA, 1981.
- CFH – *Catalogus fontium historiae Hungariae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCXI I–IV*. Ed. A. F. Gombos. Budapest: Szent István Akadémia, 1937–1943.

- Chabot 1898 – Chabot, J.-B.: Notice sur une mappemonde syrienne du XIIIe siècle, notes complémentaires publiées d'après les observations de MM. R. Gottheil et C.-A. Nallino. *Bulletin de géographie historique et descriptive*. 31–43.
- Chabot 1905 – *Chronique de Michel le Syrien patriarche jacobite d'Antioche (1166–1199)*. Éditée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot. Tome 3. Paris: Ernest Leroux.
- Chalandon 1900 – Chalandon, F.: *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081–1118)*. Mémoires et documents publiés la Société de l'École des chartres 4. Paris: A. Picard et fils.
- Chalandon 1912 – Chalandon, F.: *Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I Comnène (1143–1180)*. I–II. New York: Burt Franklin.
- Cheyne 2006 – Cheynet, Jean-Claude: *Le Monde Byzantin: L'Empire byzantin 641–1204*. T. 2. Paris: Presses Universitaires de France.
- Chibnall 2002² – Chibnall M.: *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*. Vol. 6, Books 11–13. Ed. and trans by. M. Chibnall, Oxford: Oxford University Press.
- Choniates – *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*. Trans. by H.J. Magoulias. Detroit: Wayne State University Press, 1984.
- Ciocîltan 1992 – Ciocîltan, V.-I.: Componenta românească a țaratului Asăneștilor în oglinda izvoarelor orientale. *Revista istorică* 3 (1992) 11–12, 1107–1122.
- Clauson 1972 – Clauson, G.: *An Etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Cross–Sherbowitz-Wetzor 1953 – *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*. Trans. and ed. by S.H. Cross – O.P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge.
- Суб 2011² – Суб, С.В.: *Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет»*. Издание второе, исправленное. Санкт-Петербург: ДБ.
- Czeglédy 1949 – Czeglédy K.: A kunok eredetéről. *MNy* 45 (1949) 43–50.
- Czeglédy 1972 – Czeglédy K.: Gardīzī „török” fejezetének magyarázatához (Álmos nevének származtatásaihoz). *MNy* 68 (1972) 138–145.
- DAI – *A birodalom kormányzásáról*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest: Közoktatásügyi Kiadó. 1950.
- Dall'aglio 2008/2009 – Dall'aglio, F.: The Military Alliance between the Cumans and Bulgaria from the establishment of the Second Bulgarian Kingdom to the Mongol Invasion. *AEMAE* 16 (2008/2009) 29–54.

- Dankoff–Kelly 1982–85 – Dankoff, R. – Kelly, J.: *Mahmūd al-Kāšgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Turk)*. Vol. I–III. Duxbury: Harvard University.
- Daszkiewicz–Tryjarski 1982 – Daszkiewicz, J.R.– Tryjarski, E.: *Kamennye baby Pričernomorskich stepej: kollekcija iz Askanii-Nova = Baby kamienne stepów Nadczarnomorskich: kolekcja z Askanii Nowej*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk.
- De ceremoniis – Constantine Porphyrogenitus: *De cerimoniis aulae byzantinae*. I–II. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 16–17. Ed. Reiske, J. Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1829–1830.
- de Clari – Robert de Clari: *Li estoires de chiaus qui conquisent Constantinoble de Robert de Clari en Aminois, chevalier*. Paul-Édouard-Didier Riant. [Paris]: k.n. [1868].
- De Groot 2006 – De Groot, J.J.M.: *Hunok és kínaiak. A hunok története a Kr. sz. előtti évszázadokban – kínai források alapján*. Respenna: Budapest.
- DeWeese 1994 – DeWeese, D.: *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, University Park.
- Diaconu 1970 – Diaconu P.: *Les Petchénègues au Bas-Danube*. Bucarest: Académie de la République Socialiste Roumanie.
- Diaconu 1978 – Diaconu, P.: *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe–XIIIe siècles*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Dickens 2008 – Dickens, M.: *Turkāyē: Turkic Peoples in Syriac Literature Prior to the Seljuks*. Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy Faculty of Asian and Middle Eastern Studies University of Cambridge. (MS)
- Dimnik 1981 – Dimnik, M.: *Mikhail, prince of Chernigov and grand prince of Kiev 1224–1246*. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.
- Dimnik 1994 – Dimnik, M.: *The Dynasty of Chernigov 1054–1146*. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.
- Dimnik 2003 – Dimnik, M.: *The Dynasty of Chernigov 1146–1246*. Cambridge: Cambridge: Cambridge University Press.
- Dimnik 2006 – Dimnik, M.: The Rus' principalities (1125–1246). In: *The Cambridge History of Russia. Vol. I. From Early Rus' to 1689*. Ed. by Perrie, M. Cambridge: Cambridge University Press, 98–126.

- Doberdói Breit 1929 – Doberdói Breit J.: A hódító hadjáratok és a keleti háborúk időszaka (1077–1235-ig). In: *A magyar nemzet hadtörténelme*. IV. rész. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Dobrodomov 1978 – Добродомов, И. Г.: О половецких этнонимах в древнерусской литературе. In: *Тюркологический сборник*. 1975. Москва 1978, 102–129.
- Dodd–Schaefer 2002 – Dodd, W.W. –Schaefer, B.E.: An Introduction to astronomical Events Recorded in the Russian Chronicles. *The Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* 9/6 (697) (2002) 236–249.
- Doerfer TMEN – Doerfer, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*. 1–4. Wiesbaden: Franz Steiner, 1963–1975.
- D’Ohsson 1834 – D’Ohsson C.: *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-khan jusqu’a Timour bey ou Tamerlan*. Tom. I. Amsterdam: Frederik Muller.
- Dostourian 1993 – *Armenia and the Crusades. Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa*. Trans. from the original Armenian with a Commentary and Introduction by A. E. Dostourian. Foreword by K. H. Maksoudian. Lanham – New York – London: University Press of America.
- Drimba 2000 – Drimba, V.: *Codex Comanicus*. Édition diplomatique avec fac-similés, Bucarest, Editura Enciclopedică.
- DTS – *Древнетюркский словарь*. Ред. Наделяев, В.М.–Насилов, Д.М.–Тенишев, Э.Р.–Щербак, А.М. Ленинград: Наука. 1969.
- Dulaurier 1858 – *Chronique de Matthieu d’Édesse (962–1136) avec la continuation de Grégoire le prêtre jusqu’en 1162*. D’après trois manuscrits de la Bibliothèque impériale de Paris. Trad. en Français et accompagnés de notes historiques et géographiques collection destinée à servir de complément aux Chroniqueurs byzantins et slaves par M. E. Dulaurier. [Paris: E. Thorin, 1858].
- Eberhard 1947 – Eberhard, W.: Sinologische Bemerkungen über den Stamm der Kay. *Monumenta Serica* 12 (1947) 204–223.
- Е-SPI – *Энциклопедия "Слова о полку Игореве"*. В 5 томах. Отв. ред. О. В. Творогов; Ред. кол.: Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев, С. А. Семячко. СПб.: Дмитрий Буланин, Рос. Акад. наук; Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом), 1995.
- Edbury–Rowe 1988 – Edbury, W. P.–Rowe, J.G.: *William of Tyre. Historian of the Latin East*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Edgington 2007 – Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*. Ed. and trans. by S.B. Edgington. Oxford: Clarendon Press.
- EI – *Encyclopaedia of Islam CD-ROM Edition v. 1.0*. 1999 Koninklijke Brill NV, Leiden.
- Elter 1985 – Elter I.: Magyarország Idrīsī földrajzi művében (1154). *AH* 82 (1985) 53–62.
- Enz.d.Isl. – *Enzyklopädie des Islam: geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker*. II. Hrsg. Von Houtsma, M.Th. Leiden–Leipzig: Brill, 1927.
- Ephraim – *Ephraemii Monachi imperatorum et patriarcharum recensio* interprete A. Maio. Corpus scriptorum historiae Byzantinae 42. Bonnae: Impensis ed. Weberi, 1840.
- Erdődi 1956 – Ének Igor hadjáratáról. Igorról, Szvjatoszlav fiáról, Oleg unokájáról. Ford. Erdődi J. In: *Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához*. I. köt. Szerk. Kitusin, A.N. irányításával Hegedüs V.–Honfi J.–Popovits Gy. Budapest: Tankönyvkiadó, 33–41.
- Érszegi 1994 – Érszegi G.: Magyarországi források két évszázad pápai oklevéladásához. In: *Magyar egyháztörténeti évkönyv*. I. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Alapítvány, 47–57.
- Fatouros–Krischer 1982 – Johannes Kantakuzenos: *Geschichte*. I. Übersetzt und erläutert von G. Fatouros und T. Krischer. Bibliothek der Griechischen Literatur 17. Anton Hiersemann: Stuttgart.
- Fedorov-Davydov 1966 – Федоров-Давыдов Г.А.: *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. Москва: Наука.
- Fedorov–Fedorov 1978 – Федоров, Я.А.–Федоров, Г.С.: *Ранние тюрки на Северном Кавказе*. Москва: Издательство Московского Университета.
- Fehértói 2004 – Fehértói K.: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Felföldi 2004 – Felföldi Sz.: A nomád hadviselés egyik jellegzetes problémája: a folyón való átkelés. In: Balogh–Keller 2004, 75–91.
- Fennell 1980 – Fennell, J.: The Tatar Invasion of 1223: Source Problems. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. Berlin, 18–31.
- Fennell 1983 – Fennell, J.: *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304*. London–New York: Longman.
- Ferentő 1981 – Ferentő, I.: *A kunok és püspökségük*. Ford. Domokos P.P. (A román eredeti: *Cumanii și episcopia lor*. 1931. Blaj) Budapest: Szent István Társulat Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója.

- Ferincz I. – *Nesztor-krónika. Poveszty vremennih let. Az elmúlt idők történései (elbeszélése): Honnan ered Rusz föld, ki volt Kijev első fejedelme, és hogyan alakult ki Rusz föld?* MS. Szeged.
- FHDR – *Fontes Historiae Daco-Romanae. Izvoarele istoriei României. III. Scriitori bizantini (sec. XI–XIV).* Publicate de A. Elian–N.-Ş. Tanaşoca. Bucureşti: Aditura Academiei Republicii Socialiste România, 1975.
- Fine 1994 – Fine, J. V.A.: *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest.* Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Fjodorov-Davidov 1983 – Fjodorv-Davidov, G.A.: *Az Aranyhorda földjén.* Ford. Ágh A. A ford. az eredetivel egybevetette és az utószót írta Fodor. I. Budapest: Gondolat.
- Fodor 2009 – Fodor I.: A sírszobrok szerepe a kunok halottas szokásaiban. In: „*Kun-kép*”. *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére.* Szerk.: Rosta Sz. Kiskunfélegyháza: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeum, 2009, 49–66.
- Fonnesberg-Schmidt 2007 – Fonnesberg-Schmidt, I.: *The Popes and the Baltic Crusades, 1147–1254.* Leiden: Brill.
- Font 1995 – Font M.: *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok történetéből.* Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem.
- Font 1996 – Font M.: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben.* A szöveget válogatta, fordította, a bevezetőt és a kommentárokat írta: Font M. SzKK 11. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Font 2000 – Font M.: Déli határvédelem („zmijevy valy”) a Kijevi Ruszban. In: *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének tanulmánygyűjteménye.* Szerk.: Bebesi Gy. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar, 136–150.
- Font 2005 – Font M.: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek.* SzKK 21. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Font 2005a – Font M.: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században.* Budapest: Balassi Kiadó.
- Font 2010 – Font M.: A *Povest’ vremennych let* szerkezete és hitelessége. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban.* Szerk.: Font M.–Fedele T.–Kiss G. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet Középkori és Koraújkori Tanszék. 307–325.

- Franklin–Shepard 1996 – Franklin, S.–Shepard, J.: *The Emergence of the Rus 750–1200*. London–New York: Longman.
- Frankopan 2005 – de Frankopan, P. D.: Unravelling the Alexiad: Who was 'Devgenevich' of the Russian Primary Chronicle and 'Pseudo-Diogenes' of the Greek sources? *Byzantine and Modern Greek Studies* 29/2 (2005) 147–166.
- Freisingi Ottó – *Freisingi Ottó: Frigyes császár tettei*. (Ottonis Episcopi Frisingensis: Gesta Fridereici Imperatoris) Ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Gombos F.A. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása. 1913.
- Fügedi 1981 – Fügedi E.: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Fügedi E. Budapest: Magvető, 57–88.
- Galamb 2001 – Galamb Gy.: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. MÓK 14. Budapest: Balassi Kiadó, 181–185.
- Gautier 1984 – Gautier, P.: Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos. *Revue des études byzantines* 42 (1984) 5–145.
- Georg.Chron – *The Georgian Chronicle. The Period of Giorgi Lasha*. Text ed. by S. Qaukhchishvili. Trans. by K. Vivian. Pref. by A. Bryer. Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1991.
- GIBI – *Гръцки Извори за българската история. Fontes Graeci Historiae Bulgaricae*. T. I–XI. Съставители и редактори: Войнов, М. – Тъпкова-Займова, В. – Любомир Й, София: Издание на Българската Академия на Науките. 1954–1983.
- Gießauf 1995 – Gießauf J.: *Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine*. Einführung, Text, Übersetzung, Kommentar. Graz: Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität.
- Gießauf 2004 – Gießauf, J.: A lovasnomád fegyverzet és harcmodor az ellenfelek beszámolóinak tükrében. In: Balogh–Keller 2004, 26–37.
- Goffart 1980 – Goffart, W.: *Barbarians and Romans, AD 418–584: The Techniques of Accommodation*. Princeton: Princeton University.
- Golden 1979–80 – Golden, P. B.: Polovci Dikii. *Harvard Ukrainian Studies* 3-4 (1979–80), 296–309.
- Golden 1982 – Golden, P. B.: Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Chinggisid Nomads of Western Eurasia. *AEMA* 2 (1982) 37–77.
- Golden 1984 – Golden, P.B.: Cumanica I: The Qipčaq in Georgia. *AEMAe* 4 (1984), 45–87.

- Golden 1985 – Golden, P.B.: Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian nomadic clan. *AEMAE* 6 1985 [1987] 5–29.
- Golden 1987–1991 – Golden, P.B.: Nomads and Their Sedentary Neighbors in Pre-Čingisid Eurasia. *AEMAE* 7 (1987–1991), 41–81.
- Golden 1990 – Golden, P.B.: Cumanica III. Urusoba. In: *Aspects of Altaic Civilization III. Proceedings of the 30th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*. Indiana University, Bloomington, Indiana, June 19–25, 1987. Ed. by D. Sinor. Bloomington: Indiana University, 33–46.
- Golden 1991 – Golden, P.B.: The Qipčaq of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation on the Steppe. In: *Rulers from the steppe: State formation on the Eurasian periphery*. Ed. by S. Gary – M. Daniel. Los Angeles: Ethnographics Press, Center for Visual Anthropology, University of Southern California, 132–157.
- Golden 1991a – Golden, P.B.: Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus'. In: *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays*. Ed. by I.S. Koropeckyj. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 58–101.
- Golden 1991b – Golden, P.B.: The Dogs of the Medieval Qipčaq. In: *Varia Eurasistica. Festschrift für professor András Róna-Tas*. Szeged: Department of Altaic Studies. 45–55.
- Golden 1992 – Golden, P.B.: *An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Golden 1994 – Golden, P.B.: The Cumans. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. by D. Sinor. Cambridge: Cambridge University Press. 277–285.
- Golden 1995–1997 – Golden, P.B.: The Tribes of the Cuman-Qipčaq. *AEMAE* 9 (1995–1997), 99–122.
- Golden 1996 [2003] – Golden, P.B.: The Černii Klobouci. In: *Uő. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs*. Ashgate: Variorum, 97–107.
- Golden 1997 – Golden, P.B.: Wolves, dogs and Qipčaq religion. *AO* 50 (1997)/1–3, 87–97.
- Golden 1998 – Golden, P.B.: Religion among the Qipčaq of Medieval Eurasia. *CAJ* 42/2 (1998), 180–237.
- Golden 2006/7 – Golden, P.B.: Cumanica V: The Basmils and Qipčaq. *AEMAE* 15 [2006/2007], 13–42.

- Golubovskij 1884 – Голубовский П. В.: *Печенеги, Торки и Половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX—XIII вв.* Киев: в Университетской типографии (И.И. Завадскаго).
- Göckenjan 1997 – Göckenjan, H.: Kelet-Európa népei a 13. századi magyar domonkosok útleírásaiban. *Aetas* 1997/2–3, 93–119.
- Göckenjan–Zimonyi 2001 – Göckenjan, H.–Zimonyi, I.: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens des Mittelalter. Die Ğayhānī–Tradition.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Grabler 1966 – *Kaisertaten und Menschenschicksale im Spiegel der schönen Rede.* Reden und Briefe des Niketas Choniates. Übersetz, eingeleitet und erklärt von F. Grabler. Byzantinische Geschichtsschreiber 11. Graz–Wien–Köln: Verlag Styria, 1966.
- Grønbech 1942 – Grønbech, K.: *Komanisches Wörterbuch: türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.* Kopenhagen: E. Munksgaard.
- Grunin 1967 – Грунин, Т.: *Документи на половецком языке XVI века.* Транскрипция, перевод, предисл., введение, грамм. комментарий и глоссарий Грунина Т.И. Под ред. Севортяна Э.В. Статья Дашкевича Я.Р. Серия: Памятники письменности Востока 3. Москва: Наука.
- Gurkin 1999 – Гуркин, С.В.: К вопросу о русско–половецких матримониальных связях. *Донская археология.* 1992. No. 2. 40–50.
- Guzman 1996 – Guzman, G. G.: European clerical envoys to the Mongols: Reports of Western merchants in Eastern Europe and Central Asia, 1231–1255. *Journal of Medieval History* 22(1996)/1, 53–67.
- Gyárfás 1870–1885 – Gyárfás I.: *A jász-kúnok története.* I–IV. I. köt. Kecskemét, 1870; II. köt. Kecskemét, 1873; III. köt. Szolnok, 1883; IV. köt. Budapest, 1885.
- Gyóni 1942 – Gyóni M.: *A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnen Alexiasában.* Budapest: Gróf teleki Pál Tudományos Intézet.
- Gyóni 1952 – Gyóni M.: La première mention historique des vlaques des Monts Balkans. *Acta Antiqua* 1 (1952) 495–515.
- Györffy 1977 – Györffy Gy.: A „lovagszent” uralkodása” 1077–1095. *Történelmi Szemle* 20 (1977)/3–4, 533–564.
- Györffy 1986 – *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése.* Vál. és a bevezető tanulmány írta Györffy Gy., ford. Györffy Gy. Gy. Ruitz I. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

- Györffy 1987² – Györffy Gy.: A magyar állam megszilárdulása. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/2.* Főszerk. Székely Gy. Szerk. Bartha A. Budapest: Akadémiai kiadó. 893–1006.
- Györffy 1990 – Györffy Gy.: *A magyarság keleti elemei.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Györffy 1990a – Györffy Gy.: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. In: Györffy 1990, 200–219.
- Györffy 1990b – Györffy Gy.: A kipszaki kun társadalom a Codex Cumanicus alapján. In: Györffy 1990, 242–273.
- Györffy 1990 – Györffy Gy.: A magyarországi kun társadalom a 13–14. században (A kunok feudalizálódása). In: Györffy 1990, 274–304.
- Haldon 1999 – Haldon, J.: *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204.* London: UCL Press.
- Hammer-Purgstall 1840 – Hammer-Purgstall, J.: *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: Der Mongolen in Russland.* Pesth: C.A. Hartleben's Verlag.
- Hér – Hérodotosz: *A görög-perzsa háború.* Ford. Muraközi Gy. Budapest: Osiris.
- Hill 1996 – Hill, B.: Alexios I Komnenos and the Imperial Women. In: *Alexios I Komnenos, vol. 1: Papers.* Ed. by M. Mullett and D. Smythe, Belfast: Belfast Byzantine Enterprises, 37–54.
- HO – *Hazai Okmánytár.* Szerk.: Véghely D. Dezső– Ipolyi A.–Nagy I. Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár.
- Hodinka 1913 – Hodinka A.: Kálmán királyunk 1099-iki peremyśli csatája. *Hadtörténelmi Közlemények* (1913), 322–346, 524–544.
- Hodinka 1916 – Hodinka A.: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye.* Ford.: Hodinka A. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Kiadása.
- Horváth 2001 – Horváth F.: *A csengelei kunok ura és népe.* Budapest: Archaeolingua.
- Houtsma 1894 – Houtsma, Th. M.: *Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift.* Herausgegeben und erläutert von M. Th. Houtsma. Leiden: Brill.
- Howard-Johnston 1996 – Howard-Johnston, J.: Anna Komnene and the Alexiad. In: *Alexios I Komnenos. I: Papers.* Ed. by M. Mullett and D. Smythe, Belfast, 260–303.
- Hruševskij 1901 – Грушевський, М.: Хронологія подій Галицько-волинської літописи. *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Т. 12, 1–72.
- Hurmuzaki 1887 – Hurmuzaki, E.: *Documente privitoare la istoria Românilor.* I/1–2. București: Academia Română.

- Ibn al-Aṭīr – Ibn al-Aṭīr, ʿIzz al-dīn: *Al-kāmil fī al-tārīḥ*. Beirut: Dār al-kutub al-ʿilmīya, 1434 A.H/2003⁴.
- al-Idrīsī – al-Idrīsī: *Opus Geographicum*. Fasciculus octavus. Edierunt Bombaci, A.–Rizzitano, U. Rubinacci, R.–Veccia Vaglieri, L. Neapoli–Romae: Brill, 1978.
- Iglói 1981 – Iglói E.: Kijevi Barlangkolostori Paterikon. In: *Az orosz irodalom kistükré. Ilariontól Ragyiscsevig, XI–XVIII. sz.* Vál., a bev., az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta Iglói E. Budapest: Európa Könyvkiadó, 125–131.
- Igor-ének... – Ének Igor hadáról.* Ford. Képes G. Budapest: Helikon 1974.
- Írott forr. – Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Makk F.–Thoroczkay G. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely 2006.
- Jaffe 1913 – Jaffé, Ph.: *Bibliotheca rerum Germanicarum*. V. Beriolini: Apud Weidmannos.
- Jakó 1997 – Jakó Zs.: *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jireček 1876 – Ђиречек, К.Ѓ.: *История на България*. София: Българска Академия на наукитѢ.
- Jireček 1977 – Jireček, K.J.: *Geschichte der Bulgaren*. Prag: Nachdr. d. Ausg. Prag.
- Jordan 2000 – Jordan, R.: Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God *Petritzonitissa* in Bačkovo. In: *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*. Volume 1–5. Ed. by J. Thomas – A. C. Hero with the assistance of Giles Constable. Dumbarton Oaks Research Library and Collection: Washington, D.C. 507–563.
- Jwaideh 1987² – *The introductory chapters of Yāqūt's Muʿjam al-buldān*. Transl. and annotated by W. Jwaideh. Leiden: Brill.
- Kaegi 1983 – Kaegi, W.: *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*. Brookline: Hellenic College Press.
- Kapitánffy 1983 – Kapitánffy I.: Magyar–bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán uralkodása idején. *AH* 75(1983) 19–28.
- Kapitánffy 2003 – Kapitánffy I.: *Hungarobyzantina: Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. A kötetet Mayer Gy. és Farkas Z. szerkesztette. Budapest: TypoTex.

- Každán 1965 – Každán, A.: La date de la rupture entre Pierre et Asen (vers 1993). *Byzantion* 35 (1965), 167–174.
- Kazhdan 1983 – Kazhdan, A.: Some Little-Known or Misinterpreted Evidence about Kievan Rus' in Twelfth-Century Greek Sources. *Harvard Ukrainian Studies* 7 (1983) (= *Okeanos. Essays Presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*. Ed. by C. Mango–O. Pritsak), 344–358.
- Kazhdan–Epstein 1985 – Kazhdan, A.P. – Epstein, A. W.: *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- Kazhdan–Litavrin 1961 – Kazhdan, A.P.–Litavrin, G.G.: *Bizánc rövid története*. Studium Könyvek 25. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Keller 2001 – Keller L.: Qipčaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Sz.–Sinkovics B. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest: Balassi Kiadó, 2001, 138–147.
- Khazanov 1994 – Khazanov, A.M.: The spread of World religions in Medieval nomadic Societies of the Eurasian Steppes. In: *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic*. Toronto Studies in Central and Inner Asia. No. 1. Toronto: University of Toronto, 11–33.
- Kinnamos – Ioannis Cinnami: *Epitome. Rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis Gestarum*. Rec. A. Meineke. Bonnae: Impensis ed. Weberi. 1836.
- KK – *Képes Krónika*. Ford. Bellus I. A kísérőtanulmányokat Dercsényi D., Kristó Gy, és Csapodiné Gárdonyi K., a jegyzeteket Kristó Gy. Írta. Budapest: Európa Könyvkiadó. 1986.
- Kljashtornyj 1986 – Kljashtornyj Sz. G: Kipcsak és szir. A kipcsakok őstörténetéhez. *Keletkutatás* 1986/ősz, 22–32.
- Kljaštornyj 1986a – Кляшторный, С.Г.: Кипчаки в рунических памятниках. *Türccologica*. К восьмидесятилетию акад. А.Н. Кононова. 1986, 153–164.
- Kljashtornyj 1997 – Kljashtornyj, S.G.: The Polovcian Problem: the Central Asian Aspect. In: *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC), Szeged, Hungary. June 16–21, 1996*, Ed. by Berta Á., Szeged, 1997, 151–153.
- Klyashtornyj 2005 – Klyashtornyj, S.G.: The Polovcian Problem (II): Qipčaq, Comans, and Polovcians. *AOH* 58/3 (2005), 243–248.

- Kljaštornyj–Savinov 2005 – Кляшторный, С.Г. – Савинов, Д.Г.: *Степные империи древней Евразии*. Санктпетербур: Филологический факультет СПбГУ.
- Kmoskó 1929 – Kmoskó M.: Muḥammad al-^cAufi anekdotagyűjteménye negyedik részének XVI. fejezete. *Történeti Szemle* 14 (1929), 14–54.
- Kmoskó 1997 – Kmoskó M.: *Mohamedán írok a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1*. Szerk. Zimonyi I. MÖK 10. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kmoskó 2000 – Kmoskó M.: *Mohamedán írok a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*. Szerk. Zimonyi I. MÖK 13. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kmoskó 2004 – Kmoskó Mihály: *Szír írók a steppe népeiről*. Szerk. Felföldi Sz. MÖK 20. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kmoskó 2007 – Kmoskó M.: *Mohamedán írok a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/3*. Szerk. Zimonyi I. MÖK 23. Budapest: Balassi Kiadó.
- KMTL – *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gy. Szerk. Engel P.–Makk F. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1994.
- Князь'кий 2003 – Князький, И.О.: *Византия и кочевники южнорусских степей*. Санкт-Петербург.
- Кононов 1976 – Кононов, А.Н.: К этимологии этнонимов кыпчак, куман, кумык. *Ural-Altaische Jahrbücher* 48 (1976) 159–166.
- Коновалова 1999 – Коновалова, И.Г.: *Восточная Европа в сочинении ал-Идриси*. Москва: „Восточная литература” РАН, 1999.
- Коновалова–Perhavko 2000 – Коновалова, И.Г. – Перхавко, В.Б.: *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*. Москва.
- Konstantinápoly...* – Robert de Clari: *Konstantinápoly hódoltatása*. Ford. Cs. Tóth A. A fordítást az eredetivel egybevetette és a jegyzeteket készítette Csernus S. MS.
- Korobeinikov 2008 – Korobeinikov, D.: A broken mirror. The Kıpçak world in the thirteenth century. In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Ed. by Curta, Fl. with the assistance of Kovalev, R. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 2. Leiden–Boston: Brill. 379–412.
- Kossányi 1924 – Kossányi B.: Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. *Századok* 58 (1924) 519–537.
- Kosztá 1994 – Kosztá L.: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251). *Aetas* 1994/1. 64–87.
- Kovács 2004 – Kovács Sz.: A Német Lovagrend és a kunok közötti fegyveres hódítás és térítés. In: Balogh–Keller 2004, 139–150.

- Kovács 2005a – Kovács, Sz.: Borc, a Cuman chief in the 13th century. *AOH* 58/ 3 (2005) 255–266.
- Kovács 2005b – Ковач, С.: Экспансия западного христианства: миссия доминиканцев среди половцев (куманов). *Бюллетень (Newsletter). 12 Hungaro – Russica II. История и культура Евразийской степи. 2-й Сборник статей. Российских и венгерских востоковедов.* Москва: ИВ РАН, 2005, 52–73.
- Kovács 2009 – Kovács Sz.: A kunok és a keleti kereszténység. In: *RODOSZ Konferenciakötet 2009.* Kolozsvár: Romániai Magyar Doktorandusok és Fialat Kutatók Szövetsége – Clear Vision Könyvkiadó, 233–245.
- Kovács 2011 – Kovács Sz.: A kunok házassági kapcsolatai a szomszédos uralkodóházakkal. *AH* 128 (2011) 84–100.
- Kristó 1986 – Kristó Gy.: *Az Árpád-kor háborúi.* Budapest: Zrínyi Kiadó.
- Kristó 1987² – Kristó Gy.: A korai feudalizmus (1116–1241). *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/2.* Főszerk. Székely Gy. Szerk. Bartha A. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1007–1415.
- Kristó 2003 – Kristó Gy.: Kunok. In: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest: Lucius Kiadó, 219–232.
- Kristó 2003a – Kristó, Gy.: *A korai Erdély (895–1324).* SzKK 18. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kristó–Makk 1988 – Kristó Gy–Makk F.: *Az Árpád-házi uralkodók.* Budapest: Interpress Kiadó.
- Kudrjašov 1948 – Кудряшов К. В. *Половецкая степь.* Москва: ОГИЗ Государственное издательство географической литературы.
- Kudrjašov 1954 – Кудряшов К. В.: О местоположении реки Калки. *Вопросы истории* 9 (1954) 118–119.
- Kumekov 1972 – Кумеков, Б.Е.: *Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам.* Алматы: Наука.
- Kumekov 1993 – Кумеков Б.Е.: Об этнонимии кыпчакской конфедерации Западного Дешт-и Кыпчака XII–начала XIII века. *Известия Академия Наук Республики Казахстан. Серия общественных наук.* 1 (1993) 58–70.
- Kumekov 2002 – Kumekov, B.: Kimeks. In: *The Turks. I. Early Ages.* Ed. Hasan Celal Güzel and C. Cem Oğuz Osman Karatay. Ankara: Yeni Türkiye Yayynlary. 671–679.

- Kun László... – Kun László emlékezete.* A bevezetőt írta, a forrásszövegeket válogatta és a jegyzeteket összeállította Kristó Gy. SzKK 5. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1994.
- Kurkijan 1964² – Kurkijan, V.M.: *A History of Armenia.* New York: Armenian General Benevolent Union of America.
- Kurtz 1907 – Kurtz, E.: Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos. *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907) 69–119.
- Langlois 1868 – *Chronique de Michel le Grand, patriarche des syriens jacobites traduite pour la première fois sur la version arménienne du prêtre Ischôk.* Par Victor Langlois. Venice: Typographie de l'Académie de Saint-Lazare.
- Latzkovits 1934 – Latzkovits, L.: *Alberik világkrónikájának magyar adatai.* Forrástanulmány. Szeged
- Lech 1968 – *Das Mongolische Weltreich. Al-^cUmarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār.* Mit Paraphrase und Kommentar herausgegeben von K. Lech. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Lemerle 1977 – Lemerle, P.: Le Typikon de Grégoire Pakourianos (Décembre 1083). In: *Cinq études sur le XIe siècle byzantin.* Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 113–191.
- Lemerle–Guillou–Svoronos 1970 – *Actes de Lavra. Première partie: Des origines a 1204.* Édition diplomatique par P. Lemerle–A. Guillou–N. Svoronos avec la collaboration de D. Papachryssanthou. Paris: Éditions P. Lethielleux.
- LexMa – *Lexikon des Mittelalters.* Bd. V. München–Zürich: Artemis und Winkler Verlag, 1991.
- LIBI – *Латински извори за българската история.* IV. Под ред. на В. Гюзелев–С. Лишев–М. Петрова–Б. Примов. София: Издание на Българската Академия на Науките, 1981.
- Ligeti 1971 – *Monggol-un niguča tobčiyān. Histoire secrète des Mongols.* Par Louis Ligeti. Monumenta Linguae Mongolicae Collecta 1. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ligeti 1986 – Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest: Akadémiai.
- Lihačev 1978 – Лихачев, Д. С.: «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Издание второе, дополненное. Ленинград: «Художественная литература» Ленинградское отделение.

- Ljubarskij 1965 – Анна Комнина: *Алексиада*. Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского, Москва: Наука.
- LMT – Liu Mau-Tsai: *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. I–II. Göttinger Asiatische Forschungen 10. Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1958.
- Mtt – *A mongolok titkos története*. Mongolból fordította Ligeti L. Budapest: Gondolat, 1962.
- Macrides 2007 – George Akropolites: *The History*. Introduction, translation and commentary R. Macrides. Oxford: Oxford University Press.
- Mădgearu 1999 – Mădgearu, A.: Dunărea în epoca Bizantină (secolele XI–XII): o frontieră permeabilă. *Revista istorică*. X/1–2, 41–55.
- Mădgearu 2007 – Mădgearu, A.: *Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X–XII*. Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun.
- Magdalino 2002² – Magdalino, P.: *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Magoulias 1984 – Magoulias, H.J. (transl.). *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*. Detroit: Wayne State University Press.
- Majeska 1984 – Majeska, G. P.: *Russian Travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Dumbarton Oaks Studies 19. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 178–179.
- Makk 1974 – Makk F.: Megjegyzések II. István történetéhez. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth J.–Székely Gy. Budapest, 253–259.
- Makk 1980 – Makk F.: Megjegyzések Kálmán külpolitikájához. *AH* 67, 21–31.
- Makk 1989 – Makk F.: *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Makk 1992 – Makk F.: Megjegyzések a Szent László korabeli magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez. *AH* 96 (1992) 13–24.
- Makk 1993 – Makk F.: *Magyar külpolitika: 896–1196*. SzKK 2. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Makk 1994 – Makk F.: Borisz. In: *KMTL*. 120–121
- Makk 1996² – Makk F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Második átdolgozott kiadás. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Makk 1998 – Makk F.: A Kálmán-ági királyok külpolitikájának néhány kérdése. In: *A turulmadártól a kettős keresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 177–189.
- Makk 2000 – Makk F.: *A tizenkettedik század története*. Budapest: Pannonica Kiadó.

- Makk 2001 – Makk F.: Etelköz-Mezopotámia. *AH* 113 (2001) 31–40.
- Makk 2003 – Makk F.: Turkia egész szállásterülete. *AH* 117 (2003), 3–15.
- Makkai 1936 – Makkai, L.: *A milkói (kún) püspökség és népei*. Debrecen: Pannonia Könyvnyomda Vállalat.
- Makkai 1988³ – Makkai, L.: Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526). In: *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. I. Szerk.: Makkai L.–Mócsy A. Budapest: Akadémiai Kiadó, 235–408.
- Malamut 1995 – Malamut, E.: L’image byzantine des Petchénègues. *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995), 105–147.
- Martin 2007² – Martin, J.: *Medieval Russia 980–1584*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mándoky Kongur 1993 – Mándoky Kongur I.: *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.
- Mănucu-Adameșteanu 2001 – Mănucu-Adameșteanu, Gh.: Din nou despre atacul cumanilor din anul 1095 și încetarea locuirii de la Păcuiul lui Soare. In: *Simpozion de numismatică dedicată împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul. Chișinău, 28–30 mai 2000*. Gen. ed. E. Nicolae. București: Editura Enciclopedică, 109–120.
- Mărculeț 2005 – Mărculeț, V.: Noi considerații asupra organizării teritoriilor bizantine de la Dunărea de Jos în secolele X–XI. *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica* 2 (2005) 113–127.
- Marquart 1970² – Marquart J.: Über das Volkstum der Komanen. In: *Osttürkische Dialektstudien*. Von W. Bang und J. Marquart. Göttingen: Van den Hoeck & Ruprecht.
- Martinez 1982 – Martinez, P.: Gardizi's two chapters on the Turks. *AEMA* 2 (1982), 109–217.
- Mathias Miechov – *Chronica ab ortu Polonorum usque ad annum 1504*. Cracos, 1521.
- Mathieu 1952 – Mathieu, M.: Les Faux Diogènes. *Byzantion* 22 (1952) 133–48.
- Mavrodina 1983 – Мавродина Р. М.: *Киевская Русь и кочевники (печенегы, торки, половцы)*. *Историографический очерк*. Ленинград: Наука.
- Menges 1979 – Менгес, К.Г.: *Восточные элементы в «Слове о полку Игореве»*. Ленинград: «Наука», 1979.
- Menges 1998² – Menges, K. H.: *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic studies*. 2nd, revised edition. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 1998.

- MGH SS – *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. I–, Ed. G. H. Pertz. Hannoverae. 1826–.
- MGH SS rer. Germ. – *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*. II. Hrsg. B. Schmeidler. Hannoverae–Lipsia: Impensis Bibliopolii Hahniani. 1917³.
- MGH SS rer. Germ. N.S. V. – *Scriptores rerum Germanicarum, Nova series*. V. *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.* Herausgegeben von. A. Chroust. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1928.
- Miklosich–Müller 1890 – *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*. Collecta ediderunt F. Miklosich et I. Müller. Vol. VI. Vindobonae: Carolus Gerold.
- Minorsky 1937 – *Ḥudūd al-^cĀlam*. „*The Regions of the World.*” *A Persian Geography 372 A.H. 982 A.D.* Translated and explained by V. Minorsky. London: Oxford UP.
- Minorsky 1942 – *Sharaf al-Zamān Ṭāhir Marvazī on China, The Turks and India*. Arabic text (cc. A.D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky. London: The Royal Asiatic Society.
- Moravcsik 1988 – Moravcsik Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini Historiae Hungaricae aevo Ducum et Regum ex stirpe Árpád Descendentium*. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gy. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Moravcsik 2003² – Moravcsik Gy.: *Bizánc és a magyarság*. Makk F. bevezető tanulmányával. Budapest: Lucidus Kiadó. [1953]
- Năsturel 1981 – Năsturel, P.Ş.: À propos de Tenu Ormon (Teleorman) de Kinnamos. In: *Geographica Byzantina*. Sous la direction d’H. Ahrweiler. Série Byzantina Sorbonensia 3. 81–91.
- Năsturel 2004 – Năsturel, P.Ş.: Axiopolis sous les Comnènes. Une relecture de Kinnamos (III 3). In: *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*. Ed. I. Gândea–V. Sîrbu–M. Neagu. Brăila: Editura Istros. 521–534.
- Németh 1930 – Németh, Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Németh 1940 – Németh, J.: Die Volksnamen *quman* und *qūn*. *KCsA* 3 (1940) 95–109.
- Németh 1942 – Németh Gy.: A kunok neve és eredete. *Századok* 76 (1942) 166–178.
- Németh 1991 – Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Á. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Nik.Chon. – Nicetae Choniatae: *Historia*. Rec. I. A. van Dieten. Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter et Socios, 1975.
- Nik.Greg. – Nicephori Gregorae: *Byzantina historia*. Cura L. Schopeni. Vol. I. CSHB 19. Bonnae: Impensis ed. Weber, 1829.
- Norwich 1997 – Norwich, J.J.: *Byzantium: Decline and Fall*. New York: Alfred A. Knopf.
- Nossov 2007 – Nossov, S.K.: *Medieval Russian Fortresses AD 862–1480*. New York: Osprey.
- NPL – *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук СССР. 1950.
- Oberländer-Tárnoveanu 1992 – Oberländer-Tárnoveanu, E.: Numismatic and Historical Remarks on the Byzantine Coin Hoards from the 12th Century at the Lower Danube. *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 30/1–2 (1992) 41–60.
- Obolensky 1999 – Obolensky, D.: *A Bizánci nemzetközösség*. Varia Byzantina – Bizánc Világa 3. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- Obolensky 2004 – Obolensky, D.: *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ODB – *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. in chief Kazhdan, A.P. Ed. by Talbot, A.-M.–Cutler, A.–Gregory, T.E.–Ševčenko, N.P. New York–Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Oikonomidès 1972 – Oikonomidès, N.: *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris: Ed. du CNRS.
- Ostin 2003 – Остин, Е.С.: Вопросы исторической ономастики Северного Приазовья. In: *Труды по археологии Степи Европы в эпоху средневековья. Половецко–золотоордынское время*. Т. 3. Ред. Евглевский, А.В. Донецк: Институт Археологии НАН Украины–Донецкий Национальный Университет, 405–415.
- Ostrogorsky 2003 – Ostrogorsky, G.: *A bizánci állam története*. Budapest: Osiris.
- Pálóczi Horváth 1969 – Pálóczi Horváth A.: A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1) 115–121.
- Pálóczi Horváth 1969a – Pálóczi Horváth A.: A csólyosi kun sírlelet. *Folia Archaeologica* 20 (1969) 1969, 107–134.
- Pálóczi Horváth 1982 – Pálóczi Horváth A.: Régészeti adatok a kunok viseletéhez. *Archaeológiai Értesítő* 109 (1982) 89–107.
- Pálóczi Horváth 1989 – Pálóczi Horváth, A.: *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest: Hereditas.

- Pálóczi Horváth 1994 – Pálóczi Horvát A.: *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Keleti örökségünk 2. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.
- Pálóczi Horváth 1996 – Pálóczi Horváth A.: Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Kiállítási katalógus. Szerk. Havassy P.. Gyulai Katalógusok 2. Gyula: Erkel Ferenc Múzeum, 7–36.
- Paris 1879 – *Guillaume de Tyr et ses continuateurs*. Texte français du XIIIe siècle, revu et annoté par M. Paulin Paris. Tom I. Paris: Librairie de Firmin Didot et Cie.
- Passuth 2002 – Passuth L.: Anna Komnéné. *Alexiasz*. Ford. Passuth L. Szeged: Lectum Kiadó.
- Rašuto 1968 – Папуто, В.Т.: *Внешняя политика Древней Руси*. Москва: Издательство «Наука».
- Pauler 1899² – Pauler Gy.: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. I–II. Budapest: Athenaeum. Második, javított kiadás.
- Pavlov 1990 – Павлов, Пл.: Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България. (1186 г.–началото на XIV в.). *Исторически преглед* 7 (1990), 16–26.
- Pelliot 1920 – Pelliot, P.: A propos des Comans. *Journal Asiatique*. Série 11 t. 15 (1920), 125–186.
- Perhavko–Suharev 2006 – Перхавко, А.Б. – Сухарев, Ю.В.: *Воители Руси IX–XIII вв*. Москва: Вече.
- Peters 1998² – *The First Crusade. The Chronicle of Fulcher of Chartres and other Source Materials*. Ed. by E. Peters. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Philippide 1925 – Philippide, Al.: *Originea Românilor*. I, 1925, II, 1928. Iași: Tipografia Viața Românească.
- Pletneva 1974 – Плетнева С. А. *Половецкие каменные изваяния*. Свод археологических источников. Москва: Наука.
- Pletneva 1975 – Плетнева, С.А.: Половецкая земля. In: *Древнерусские княжества X–XIII*. Ред. Бескровный, Л.Г.–Ключкин, В.А.–Папуто, В.Т. Москва: Наука, 260–300.
- Pletneva 1978 – Плетнёва, С.А.: Хан Боняк и его время. In: *Проблемы археологии 2*. Ленинград: Ленинградского университета, 174–180.
- Pletneva 1985 – Плетнева С.А. Донские половцы. In: *«Слово о полку Игореве» и его время*. Отв. ред. Б. А. Рыбаков. Москва: Наука, 249–281.
- Pletneva 1990 – Плетнева С.А.: *Половцы*. Москва: Наука.

- Polgár 1999 – Polgár Sz.: Kötöny, kun fejedelem. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemről*. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. Homonnai S.–Piti F.–Tóth I. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 91–102.
- Polgár 2011 – Polgár Sz.: Etil, a kazárok városa. Az urbanizáció kezdetei a Volga-vidéken a középkorban. *Aetas* 26 (2011)/3. 50–67.
- Polivanov 2003 – Поливанов, А.М.: “Восточная” гипотеза о месте битвы Игоря с половцами (р. Россошь, бассейн среднего течения Дона). In: *Труды по археологии Степи Европы в эпоху средневековья. Половецко–золотоордынское время*. Т. 3. Ред. Евглевский, А.В. Донецк: Институт Археологии НАН Украины–Донецкий Национальный Университет, 431–442.
- Ponomarev 1940 – Пономарев А.: Куман-половцы. *Вестник древней истории*. Москва, 1940. № 3–4 (12–13). 366–368.
- Pósán 1996 – Pósán L.: *A Német Lovagrend története a 13. században*. Debrecen: Multiplex Media–Debrecen University Press.
- Pritsak 1966–1967 – Pritsak, O.: “Non-wild Polovtsians”. In: *To Honour Roman Jakobson. Essays on the occasion of his seventieth birthday*. Vol. 2. The Hague and Paris: Mouton, 1615–1623.
- Pritsak 1982 – Pritsak, O.: The Polovcians and Rus. *АЕМАе* 2 (1982) 321–380.
- PSRL – *Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись*. I. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР. I– 1926–.
- PVL – *Повесть временных лет*. Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д.С. Лихачева. Санкт-Петербург. 2007³.
- Radz – *Rauchspur der Tauben. Radziwiłł-Chronik*. Aus dem Altrussischen übertragen und herausgegeben von H. Graßhoff, D. Freydank und G. Sturm unter Mitarbeit von J. Harney. Leipzig–Weimar: Gustav Kiepenheuer Verlag, 1986.
- Rásonyi 1966–1969 – Rásonyi, L.: Kuman Özel Adları. *Türk Kültürü Araştırmaları* 3–6 (1966–1969). 71–144.
- Rásonyi 1981 – Rásonyi L.: *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Rásonyi 2000 – Rásonyi L.: Turcs Non-islamiséés en Occident (Péchéhénégues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois. In: *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*. Ed. by Roemer, H.R. with the assistance of Scharlipp, W.-E. Berlin: Klaus Schwarz Verlag. 303–331.

- Rásonyi–Baski 2007 – Rásonyi L.–Baski I.: *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names*. As collected by L. Rásonyi. Bloomington: Indiana University – Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies.
- Rasovskij 1927 – Расовский, Д.А.: О роли Черных Клобуков в истории Древней Руси. *СК* 1 (1927) 93–109.
- Rasovskij 1933 – Расовский, Д.А.: Печенегы, Торки и Беренди на Руси и в Угрии. *СК* 6 (1933) 1–66.
- Rasovskij 1935 – Rasovskij D.A.: Les Comans et Byzance. *Bulletin de l'Institut Archeologique Bulgare (Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines)* 9 (1935) 346–354.
- Rasovskij 1935 – Расовский, Д.А.: Половцы I. Происхождение половцев. *СК* 7 (1935) 245–262.
- Rasovskij 1936 – Расовский, Д.А.: Половцы II. Расселение половцев. *СК* 8 (1936) 161–182.
- Rasovskij 1938 – Расовский, Д.А.: Пределы «Поля Половецкаго». *СК* 10 (1938) 155–178.
- Rasovskij 1939 – Расовский, Д.А.: Роль половцев в войнах Асены с Византийской и Латинской империями. *Списание на Българската Академия на науките* 58 (1939), 203–211.
- Rasovskij 1940 – Расовский, Д. А.: Половцы IV: Военная история половцев. *СК* 11 (1940), 95–128.
- Reichert 1896 – Reichert, M.: *Vitae Fratrum Ordinis Praedicatorum necnon Cronica ordinis ab anno MCCIII usque ad MCCLIV. Ad fidem codicum manuscriptorum accurate recognovit, notis breviter illustravit Fr. B. M. Reichert O.P. Lovanii: Typis E. Charpentier & J. Schoonjans.*
- Reinsch 1996 – *Alexias. Anna Komnene*. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Diether Roderich Reinsch. Cologne: Dumont.
- RHC – *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*. I–V. Paris: Imprimerie Royale–Imprimerie Nationale. 1844–1895.
- Richard 1977 – Richard, J.: *La papauté et les missions d'orient au Moyen Age (XIIIe–XV siècles)*. Roma: École française de Rome.
- Richards 2002 – *The Annals of the Saljuq Turks. Selections from al-Kāmil fī'l-Ta'rīkh of ʿIzz al-Dīn Ibn al-Athīr*. Trans. and annotated by D.S. Richards. London–New York: Routledge Curson.

- Richards 2008 – Richards, D.S.: *The chronicle of Ibn al-Athīr for the crusading period from al-Kāmil fī'l-tarikh. Part 3. The Years 589–629/1193–1231: The Ayyubids after Saladin and the Mongol Menace.* Trans. and annotated by D.S. Richards. Farnham: Ashgate.
- Róna-Tas 1992 – Róna-Tas A.: Csúvas 'nagy, öreg'. Emlékezésül a turkológia egyik nagy öregjére, Halasi-Kun Tiborra. *Keletkutatás* 1992/ősz, 121–126.
- Rosenblum 1972 – *Jean Kinnamos Chronique.* Trad. par J. Rosenblum. Publications de la Faculté des Lettres et des Sciences Humaines de Nice 10. Paris: Les Belles Lettre.
- Rozenfel'd–Achmedov 1975 – Абу Райхан Беруни: *Книга вразумления начаткам науки о звездах.* Вступительная статья, перевод и примечания Б.А. Розенфельда и А. Ахмедова. Ташкент: ФАН.
- Рыбаков 1952 – Рыбаков, Б.А.: Русские земли по карте Идриси 1154 года. *Краткие сообщения Института Истории материальной культуры.* 43 (1952).
- Рыбаков 1963 – Рыбаков, Б.А.: *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи.* Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Рыбаков 1971 – Рыбаков, Б. А.: *«Слово о полку Игореве» и его современники.* Москва: Наука.
- Рыбаков 1982 – Рыбаков, Б.А.: *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва: Наука, 1982, 156.
- SBL – *Стара българска литература.* I. Съст. и ред. Д. Петканова, София, 1982, 294–299.
- S-S SPI – *Словарь-справочник "Слова о полку Игореве".* Под ред. Б. Л. Богородского, Д. С. Лихачева, О. В. Творогова; Сост. В. Л. Виноградова. Ленинград: Наука, 1965–1984⁶.
- Said 1989 – *Al-Beruni's Book on Mineralogy. The Book Most Comprehensive in Knowledge on Precious Stones.* Trans. by Hakim Mohammad Said. Islamabad: Pakistan Hijra Council. 1410 A.H. /1989 A.D.
- Savvides 1993 – Savvides, A.G.C.: Late Byzantine and Western historiographers on Turkish mercenaries in Greek and Latin Armies: The Turcoples/Tourkopoloi. In: *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to Donald M. Nicol on his Seventieth Birthday.* Ed. By R. Beaton–C. Roueché. Aldershot: Variorum.
- Schreiner 2002 – Schreiner, P.: *Bizánc.* Varia Byzantina – Bizánc Világa V. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.

- Schünemann 1924 – Schünemann, K.: Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters. *Ungarische Jahrbücher* 4 (1924), 99–115.
- Schütz 1995 – *Hajk és Bél harca. A régi örmény irodalom kincsestára I. Ókor – középkor.* Vál., szerk., a tört. és irodalmi bevezetőket írta Dr. Schütz Ödön. Bibliotheca Caucasia. Series Armenica 1. Szombathely: Életünk Könyvek.
- Senga 1996 – Senga T.: Tatárok, sárga ujjurok, kománok. In: *Tanulmányok a magyarság kora keleti kapcsolatainak hátteréről.* Budakeszi (PhD-értekezés), 104–175.
- Senga 1997 – Senga, T.: Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához. *Antik tanulmányok* 41(1997) 1–2. 175–193.
- Sewter 1982 – *The Alexiad of Anna Comnena.* Transl. from Greek by E.R.A. Sewter. Harmondsworth: Penguin.
- Shepard 1996 – Shepard J.: 'Father' or 'Scorpion'? Style and substance in Alexios's diplomacy. In: *Alexios I Komnenos, I: Papers.* Ed. by M. Mullett and D. Smythe, Belfast: Byzantine Enterprises, 69–132.
- Simon 2006 – Simon, F.: Kievan Rus (1015–1125). In: *The Cambridge History of Russia. Vol. I. From Early Rus' to 1689.* Ed. by Perrie, M. Cambridge: Cambridge University Press, 73–97.
- Simon 2009 – Simon R.: *Iszlám kulturális lexikon.* Budapest: Corvina.
- Sinor 1961 – Sinor D.: On Water-Transport in Central Eurasia. *Ural-Altäische Jahrbücher* 33 (1961), 156–179
- Sinor 1990 – Sinor, D.: The origin of Turkic *Baliq* 'Town'. In: Sinor, D.: *Essays in Comparative Altaic Linguistics.* Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 95–102.
- Sinor 1982/1997 – Sinor, D.: The Legendary Origin of the Türks. In: *Studies in Medieval Inner Asia.* Ashgate: Variorum. 223–257.
- Skoulatos 1980 – Skoulatos, B.: *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse.* Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 6e sér., fasc. 20. Louvain–Louvain-la-Neuve: Nauwelaerts–Bureau du recueil, Collège Erasme.
- Skržinskaja 1986 – Скржинская, Е. Ч.: Половцы. Опыт исторического истолкования этникона. (Из архива ученого). *Византийский временник* 46 (1986) 255–276.
- Sky. – Ioannis Scylitzae *Synopsis Historiarum.* Recensuit Ioannes Thurn, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5, Berolini – Novi Eboracum: de Gruyter, 1973.

- Skylitzés – Jean Skylitzés: *Empereurs de Constantinople*. Texte traduit par B. Flusin et annoté par J.-Cl. Cheynet. Paris: Lethielleux, 2003.
- Skylitzés Continuatus – Skylitzés: *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Curopalatae*. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae: Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus. II. Bonnae 1839. 639–744.
- Spinei 1982 – Spinei, V.: *Moldova în secolele XI–XIV*. București: Editura Științifică și enciclopedică.
- Spinei 1985 – Spinei, V.: *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*. Iași: Junimea.
- Spinei 1999 – Spinei, V.: *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII*. Iași: Institutul European.
- Spinei 2003 – Spinei, V.: *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Cluj Napoca: Romanian Cultural Institute – Museum of Brăila Istros Publishing House.
- Spinei 2008 – Spinei, V.: *The Cuman Bishopric—Genesis and Evolution*. In: *The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Ed. By. Curta, F. with the assistance of Kovalev, R. Leiden–Boston: Brill, 413–456.
- Spinei 2009 – Spinei, V.: *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden–Boston: Brill.
- SRH – *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Vol. I–II. Budapestini, 1937–1938. Reprint kiadás: Az utószót és bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az 1. kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák K. és Veszprémy L. Budapest: Nap Kiadó. 1999.
- Stephenson 2004 – Stephenson, P.: *Byzantium Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stojanov 2005 – Стоянов, В.: *Куманите в българската история, XI–XIV век. Исторически преглед 5–6 (2005) 3–25*.
- Stojanov 2006 – Стоянов, В.: *Куманология. Опити за реконструкция*. София: Академично издателство „Проф. Марин Друнов”.
- Stojanov 2009 – Валери Стоянов: *Куманология: Историографски ескизи. Т. 2* София: Институт по история при БАН.
- Stolarski 2010 – Stolarski, P.: *Friars on the Frontier. Catholic Renewal and the Dominican Order in Southeastern Poland, 1594–1648*. Aldershot: Ashgate.

- Szentpétery 1923 – Szentpétery I.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1001–1270.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- SZÖM I/2 – *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba.* I: 2. Szerk.: Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szűcs 2002 – Szűcs J.: *Az utolsó Árpádok.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Tabaldiev 1996 – Табалдиев, К.Ш.: *Курганы средневековых кочевых племен Тянь-Шаня.* Бишкек: Айбек.
- Tatiščev 2005 – Татищев, В.: *История Российская.* Т. 2. Москва: АСТ: Ермак.
- Tschan 2002 – Adam of Bremen: *History of the Archbishops of Hamburg-Bremen.* Transl. with an introduction and notes by F.J. Tschan. With a new introduction and selected bibliography by T. Reuter. New York: Columbia University Press, 2002.
- Thackston 1998 – Rashiddun Fazlullah: *Jami ‘u’t-tawarikh. Compendium of Chronicles. A History of the Mongols.* Trans. and annotated by W.M. Thackston. Harvard: Şinasi Tekin and Gönül Alpay Tekin.
- TIB – *Tabula Imperii Byzantini 6. Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos).* Mit einer Abbildung im P. Soustal. Text und zwei Karten. Wien: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991.
- Tizengauzen I. – Тизенгаузен, В.: *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1884.
- Tobias 1979 – Tobias, N.: The Tactics and Strategy of Alexius Comnenus at Calavrytae, 1078. *Byzantine Studies/Etudes Byzantines* VI (1979), 193–211.
- Uspenskij 1900 – Успенский, Ф. И.: *История крестовых походов.* Санкт-Петербург.
- Vajda 1995 – Vajda L.: A népvándorlások kérdéséhez. *Századok* 129/1 (1995) 107–143.
- Vámbéry 1882 – Vámbéry Á.: *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.
- Vasiliev 1937 – Vasiliev A.: The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century. *Seminarium Kondakovianum* IX (1937) 39–70.
- Vasil’evskij 1908 – Васильевский, В.Г.: Византия и печенеги (1048–1094). In: *Труды Б.Г. Васильевского.* Том I. Санктпетербург. 1–175.
- Vasil’evskij 1877 – Васильевский, В.Г.: Из истории Византии в XII веке. *Славянский Сборник* 2 (1877) 210–290.
- Vasmer 1986 – Фасмер, М.: *Этимологический словарь.* В четырех томах. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента. АН СССР О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс.

- Vásáry 1986 – Vásáry I.: *Az Arany Horda*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Vásáry 1988 – Vásáry, I.: Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th–14th centuries. *CAJ* 32/3–4 (1988) 260–271.
- Vásáry 2001 – Vásáry I.: Népnév és néptörténet (kun/kuman, kipcsak, kangli, tatár). In: *A Kárpát-medence és a steppe*. MÖK 14. Szerk.: Márton A. Budapest: Balassi Kiadó 186–195.
- Vásáry 2003² – Vásáry I.: *A régi Belső-Ázsia története*. Második, átdolgozott kiadás. MÖK 19. Budapest: Balassi Kiadó.
- Vásáry 2004 – Vásáry I.: Cuman warriors in the fight of Byzantium with the Latins. *AOH* 57/3 (2004), 263–270.
- Vásáry 2005 – Vásáry I.: *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vernadsky 1951 – Vernadsky, G.: *Kievan Russia*. New Haven–London: Yale University Press, Geoffrey Cumberlege, Oxford University Press.
- Villani – *Istorie fiorentine di Giovanni Villani*. Milano: Per Nicolò Bettoni e comp. 1834.
- Villehardouin – Geoffroy de Villehardouin: *Bizánc megvétele*. Ford. és a jegyzeteket írta Szabics I. Az utószót Kozma B. írta. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1985.
- Vyssotsky 1949 – A.N. Vyssotsky: Astronomical records in the Russian Chronicles from 1000 to 1600 A.D. (as collected by D.O. Sviatssky). *Historical Notes and Papers of the Lund Observatory* 22 (1949) 2–52.
- Wailly 1870 – *Histoire de la conquête de Constantinople par Geoffroi de Ville-Hardouin avec la continuation Henri de Valenciennes*. Texte rapproché de français moderne et mis à la portée de tous par M. Natalis de Wailly. Paris: Librairie Hachette et Cie.
- Wolff 1949 – Wolff, R. L.: The 'Second Bulgarian Empire'. Its origin and history to 1204. *Speculum. A Journal of medieval Studies*. 24/2 (1949) 167–206.
- Wright 1934 – Abul 'l-Rayhan al-Biruni: *The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology*. Trans. by Wright, R.R. London: Luzac & co. 1934.
- Wüstenfeld 1866 – *Jacut's Geographisches Wörterbuch*. Erster Band. Herausgegeben von F. Wüstenfeld. Leipzig: Brochhaus, 1866 [reprint: Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1994].
- Wyngaert 1929 – *Sinica Franciscana. I. Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*. Collegit, ad fidem codicum rededit et adnotavit Anastasius van den Wyngaert. Quaracchi-Firenze: Apud Collegium S. Bonaventurae.

- Yāqūt – Šihāb ad-Dīn Abū ʿAbd Allāh ibn Yāqūt al-Ḥamawī ar-Rūmī: *Muʿğam al-buldān*. I. Bayrūt: Dar Sader. 1397/1977.
- Ylovajskij 1876 – Иловайский, Д.И.: *Исторія Россіи. Кіевскій період*. Москва: Типографія Грачева и К., у Пречистенских в. Д. Шиловой
- Zeuss 1837 – Zeuss, K.: *Die Deutschen un dies Nachbarstämme*. München: Ignaz Joseph Lentner, 1837.
- Zimonyi 1985 – Zimonyi, I.: The First Mongol Raids against the Volga Bulgars. In: *Altaistic Studies. Papers at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7–11 1982*. Ed. G. Jarring–S. Rosén. Konferens 12. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm, Sweden: Almqvist & Wiksell Internationa, 197–204.
- Zimonyi 2005 – Zimonyi I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. MŐK 22. Budapest: Balassi Kiadó.
- Zimonyi 2005a – Zimonyi I.: Volgai bulgár városok a 10–13. században. In: *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged: A Szegedi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének Kiadványa, 359–366
- ZSO – *Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399)* Összeállította Mályusz E. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951.

Web-irodalom

- AA – Albert d'Aix: *Histoire des faits et gestes dans les régions d'Outre-mer. Depuis l'année 1096 jusqu'a l'année 1120 de Jésus Christ*.
<http://remacle.org/bloodwolf/historiens/albertaix/table.htm> 2011-10-26 17⁴⁴.
- Achinžanov 2006 – Ахинжанов С.М.: Кипчаки в X-XIII вв. Историографический обзор.
<http://manefon.org/show.php?t-3&txt-6> 2008-03-03. 23⁵⁴
- Akropolités – Georgius Acropolita: *Annales*. In: *Patrologia graeca*. Ed. J-P. Migne. 140: 969–220, 1017–1020.
[http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1217-1282_Georgius_Acropolita__Annales_\(MPG_140_0969_1220\)__GM.pdf.html](http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1217-1282_Georgius_Acropolita__Annales_(MPG_140_0969_1220)__GM.pdf.html) 2012-01-07 8⁵⁶.
- Amm.Marc. – Ammianus Marcellinus: *Res gestae*.
<http://www.thelatinlibrary.com/ammianus.html> 2011-12-26 11³⁵.
- Attaleiates – Michael Attalioes: *Historia*.(CSHB Bekkero Curante)

- http://www.documentacatholicaomnia.eu/30_20_1034-1079-_Michael_Attaliates.html
2008-05-21 9¹⁶
- al-Baḳūwī – 'Абд ар-Рашид ал-Бакуви: *Сокращение [книги о], "памятниках" и чудеса царя могучего. Китаб талхис, ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар.*
<http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Bakuwi/frametext6.htm> 2011-12-12 18⁰⁴.
- Bedrossian 1875–1879 – *New Dictionary Armenian–English*. By. Rev. Bedrossian M. Venice: S. Lazarus Armenian Academy, 1875–79.
http://ia600204.us.archive.org/2/items/ClassicalArmenianDictionary/New_dictionary_Armenian_English_text.pdf 2011-03-14. 11¹⁴.
- Bremensis – Adamus *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*.
<http://hbar.phys.msu.ru/gorm/chrons/bremen.htm>. 2011-03-18. 10⁵⁰.
- Chudjakov 2004 – Худяков, Ю.С.: О происхождении культуры средневековых кыпчаков.
<http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2004/12/17.html> 2008-03-04. 22⁰⁶
- Glykas – Michealis Glycae: *Annales*.
http://www.veritatis-societas.org/203_CSHB/1828-1897,_CSHB,_24_Michael_Glycas_Anales_%5BBekkeri_Editio%5D,_GR.pdf
- Guillaume de Tyr: *Histoire des Croisades*.
<http://remacle.org/bloodwolf/historiens/guillaumedetyr/table.htm>
2011-10-31. 23¹¹.
- Hruševskij, III – Грушевський М.С.: *Історія України-Руси*.
<http://litopys.org.ua/hrushrus/iur.htm> 2011-01-09. 11⁵⁷. (Munkámban a 10 kötetes mű egyes köteteknek, alféjezeteknek internetes hivatkozását megadom lábjegyzetekben.)
- Kievo-pecserszkij – *Киево-Печерский патерик*. Подготовка текста Л. А. Ольшевской, перевод Л. А. Дмитриева, комментарии Л. А. Дмитриева и Л. А. Ольшевской.
http://www.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4945#_edn121 2012-03-01 11⁵⁷.
- Ljubarski – Анна Комнина: *Алексиада*. Вступительная статья, перевод, комментарий. Я. Н. Любарского. Москва: Наука. 1965.
http://www.krotov.info/acts/11/komnina/aleks_00.html 2008-07-12 19⁰⁹.
- Mărculeț, V.: Asupra organizării teritoriilor bizantine de la Dunărea de Jos în secolele X–XII: thema Mesopotamia Apusului, strategatul Dristrei, thema Paristrion-Paradunavon.
<http://ebooks.unibuc.ro/istorie/ideologie/6.htm> 2011-07-02. 16³⁸.
- MGH SS – *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*.
<http://www.dmgh.de/> 2011-07-02. 16³⁷.

- MGH Dt. Chron. – *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken (Dt. Chron.)*.
<http://www.dmgh.de/de/fs1/object/display.html?sortIndex=010:080> 2012-05-30 0²¹.
- Miechov – Matthias Miechov: *Chronica ab ortu Polonorum usque ad annum 1504 (1521)*.
<http://www.archive.org/details/chronicaabortupo00miec> 2010-11-12 11²⁹.
- Mtt – *The Secret History of the Mongols*.
<http://altaica.narod.ru/shengl.htm> 2011-11-28 10⁰⁹.
- Nik.Chon. – Χρονική διήγησις ... Nicetas Choniates Hist., Scr. Eccl. et Rhet. vel Nicetas Acominatus (A.D. 12-13: Choniates, Constantinopolitanus) Historia (= Χρονική διήγησις), ed. J. van Dieten, Nicetae Choniatae historia, pars prior [Corpus fontium historiae Byzantinae 11.1. Series Berolinensis. Berlin: De Gruyter, 1975]: 1–635, 637–655.
http://users.uoa.gr/~nektar/history/tributes/byzantine_historians/nicetas_choniates_historia.htm 2011-12-26 18¹².
- Novoselcev 2000 – Новосельцев, А.П.: Термин вежа в древнерусских источниках. In: *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева. Отв. Ред. к.и.н. Т. М. Калинина. Москва: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 428–433.
<http://apnovoselcev.narod.ru/text/tx/tx008.html> 2010-05-24 12⁰⁷.
- Plinius – Pliny the Elder: *The Natural History*.
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/6*.html 2011-03-10 12²⁸.
- Price 2005 – Price, T.J.: *An Analysis of the Strategy and Tactics of Alexios I Komnenos*.
<http://www.deremilitari.org/resources/pdfs/pricej.pdf>. 2010-01-07. 20²⁶
- PSRL I – *Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись*.
<http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr.htm> 2008-07-19. 12⁰³.
- PSRL II – *Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись*.
<http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat.htm>. 2008-07-19. 12⁰⁴.
- S-S SPI – *Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»*. Под ред. Б. Л. Богородского, Д. С. Лихачева, О. В. Творогова; Сост. В. Л. Виноградова. Ленинград: Наука, 1965–1984⁶.
<http://feb-web.ru/feb/slovoss/ss-abc/ss6/ss6-1201.htm>. 2011-03-17. 11²⁴.
- Sager 2003 – Sager, A.: Eastern Europe and the cultural poetics of the chivalric tournament in medieval Germany: Biterolf und Dietleib, Ottokar von Steiermark's Osterreichische

- Reimchronik und Ludwig von Eyb's Turnierbuch. In: *Germano-Slavica*. Ed by P.M.: Malone, 2003.
http://findarticles.com/p/articles/mi_hb1431/is_14/ai_n29057207/?tag=content;coll 2012-05-06 11¹².
- Slovo o...* – *Слово о полку Игореве*. Подготовка текста, перевод и комментарии О. В. Творогова.
<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4941> 2011-04-02. 13⁰³.
- Stephenson 2010 – *Chronicle of the priest of Duklja (Ljetopis' Popa Dukljanina)*. Excerpt trans. by P. Stephenson.
<http://homepage.mac.com/paulstephenson/trans/lpd1.html> 2011-12-17. 15⁰³.
- Stoyanov 2001 – Stoyanov, V.: Cumanian Anthroponymics in Bulgaria during the 15th Century.
http://www.ihist.bas.bg/CV/Valery_Stojanow/VS_Anthroponymis.htm 2010-04-07. 18²⁴.
- Stojanov 2005 – Половци – кумани – кипчаки или как се съвместява несъразмеримото.
http://www.ihist.bas.bg/sekcii/CV/_private/Valery_Stojanow/VS_Duridanov.htm. 2011-03-12. 22⁰⁹.
- Suharev 2006 – Сухарев, Ю.В.: Донской поход Владимира Мономаха.
<http://old.stjag.ru/article.php?nid=29295> 2012-05-26 8⁵².
- Uspenskij – Успенский, Ф. И.: История крестовых походов.
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Usp_IstKr/index.php. 2008-07-17 13⁰⁰.
- Vasilief 1928 – Vasilief, A.A.: *History of the Byzantine Empire. From Constantine the Great to the Epoch of the Crusades (A.D. 1081)*. Trans. from the Russian by S. Ragozin. Madison: University of Wisconsin.
<http://www.ellopos.net/elpenor/vasilief/default.asp>. 2008-07-17 13³⁶.
- Vasil'ev 1925 – Васильев А.А.: *История Византийской империи*.
http://www.hrono.info/libris/lib_we/vaa211.html. 2008-07-17 13³⁹.
- Villehardouin – Joffrois de Vile-Hardoin mareschus de Champagne: *La croisade de Constantinople*.
<http://users.skynet.be/antoine.mechelynck/chroniq/villeh/VH000.htm#VHH079>
2011-01-09. 21²⁶.
- Zlatarski 1972² – Златарски, В.Н.: *История на българската държава през сръднитъ вѣкове*. Томъ II. България под византийско владичество (1018–1187). София: Наука и изкуство.

<http://www.promacedonia.org/vz2/index.html> 2011-12-27 13⁰⁵.

Zonaras – Zonaras Ioannes: *Annales*.

http://www.veritatis-societas.org/103_Migne_gm/1050-

1150,_Ioannes_Zonaras,_Annales_%28Libri_16_18%29_%28MPG_0135_0009_0388
%29,_GM.pdf. 2010-01-10. 12⁰⁹

Rövidítésjegyzék

AEMAe – Archivum Eurasiae Medii Aevi

AH – Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica

AOH – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae

CAJ – Central Asiatic Journal

MÓK – Magyar Őstörténeti Könyvtár

MNy – Magyar Nyelv

SzKK – Szegedi Középkortörténeti Könyvtár

SK – Seminarium Kondakovianum recueil d'études, archéologie, histoire de l'art, études byzantines = Сборник статей по археологии и византиноведению издаваемый семинарием имени Н. П. Кондакова.